REPRINT FROM THE PANDIT

अद्वैतदीपिका ।

परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमन्नृसिंहाश्रमविरचिता,
तच्छिष्यश्रीमन्नारायणाश्रमविरचितटीकया सहिता ।

तत्र विभागप्रक्रियाख्यो

द्वितीयः परिच्छेदः ।

काशीस्थश्रीधर्माधिकारिसंस्कृतपाठशालायां प्रधाना-
ध्यापकेन व्याकरणोपाध्यायपदवीकेन
नेने इत्युपनामकेन
गोपालशास्त्रिणा संशोधितः ।

मेडिकल् हाल् नामकयन्त्रालये वाराणस्यां
सन् १९१९ ई० वर्षे मुद्रितः ।

ADVAITA DÍPIKÁ

OF

SRI NARASINHASHARMA

WITH THE COMMENTARY OF

SRI NARAYANASHARMA

[illegible]

Edited by Pandit Gopal Sastri, Nene, Vyakarano-
padhyaya, Pradhanadyapaka of the
Dharmadhikari Pathashala, Benares.

Printed and Published by H. N. Bagchi,
for the proprietors, E. J. Lazarus & Co.,
Medical Hall Press, Benares
1919.

1st Edition, 1000 Copies

[Price Rs. 4-4.

अद्वैतदीपिकाप्रथमपरिच्छेदे
शुद्धिपत्रम् ।

पृ०	पङ्क्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२	१५	मह्वारि	मरुवारि
,,	२१	बिम्बरुपेण	बिम्बरूपेण
९	८	याद्दुःखा	याद्दुःखा
११	१५	तत्तेदन्तो	तत्रेदन्त्वो
१३	१	मङ्गल्य	मङ्गल्य
१५	४	नार्थवत्वा	नार्थवत्त्वा
२०	१	दुर्वित्ते	दुर्वित्ते
२१	१९	नारद्प्रश्णे	नारद्प्रश्ने
,,	२३	भूमेत्यथः	भूमेत्यर्थः
२४	२१	अविरुद्धे	अनिरुद्धे
२७	८	सर्वात्मत्त्व	सर्वात्मत्व
,,	१४	यूनचै	युनश्चै
२८	१	सवमि	सर्वमि
,,	१७	श्रुत्यान	श्रुत्यन
२९	१४	माध्ययनवत्वादि	माध्ययनवत्त्वादि
३१	२२	चिद्चिद्चि	चिद्चि
३२	११	महत्वाद्ब	महत्त्वाद्ब
३४	९	च्येकार्थ्य	च्यैकार्थ्य
,,	१२	पृथुगु	पृथगु
३६	१३	पर्यवयाद्	पर्यवसायाद्
,,	२१	पक्रमेप्यान्द	पक्रमेऽप्यानन्द
३७	१४	क्रन्यमान	क्रम्यमान
४३	४	मन्त्रवर्णि	मान्त्रवर्णि

पृ०	पङ्क्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४५	१	वययित्वं	वयवित्वं
,,	५	वो वा नाम	वो नाम
,,	१९	एषः प्र	एष प्र
४७	१५	पादन	पादानं
४९	२	पासना	पासनां
५२	३	भोक्तठ्यति	भोक्तृठ्यति
,,	१७	अनश्नन्नन्यो	अनश्नन्नन्यो
,,	१८	त्यनश्नन्नन्यो	त्यनश्नन्नन्यो
५३	१९	तत्सत्वं	तत्सत्त्वं
५४	९	धिकेभेदे	धिकभेदे
५६	९	हङ्कारो	अहङ्कारो
५७	१३	त्वात् । परि	त्वात् । परि
,,	१९	णाम वा	णामो वा
६३	८	विरुद्धं । चे	विरुद्धं चे
५८	१७	त्वाभाववत्व	त्वाभाववत्त्व
६०	१५	मर्शनेन	मर्शदर्शनेन
,,	१९	मानत्वा	मानत्वा
६३	१४	भाववत्व	भाववत्त्व
,,	२४	नाश्चयत्वं	नाश्रयत्वं
६४	८	वृत्युपहितं	वृत्त्युपहितं
"	१६	ऽहमित्यहमिति	ऽहमितीति
,,	१७	करणाधर्मा	करणधर्मा
,,	२१	शाश्रयो	शाश्रयो
६५	६	द्रष्ट्टत्वा	द्रष्टृत्वा
,,	९	दर्शनवत्व	दर्शनवत्त्व
,,	१७	च न	न च
६६	९	भाववत्वं	भाववत्त्वं
६८	५	रातिक्ता	रातिरिक्ता
,,	१५	दुःखद्रष्टु	दुःखद्रष्टु

पृ०	पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
६९	११	त्यापतिः	त्यापत्तिः
७०	१७	प्रतीत्यर्थः	प्रतीत्येत्यर्थः
७१	१८	मानेन वा	मानेन व-
,,	१९	यथा व	यथा वा
७२	३	वमोवो	वमेवो
७३	१०	प्रवलत्वेना	प्रबलत्वेना
,,	२२	मुपपायिष्यते	मुपपादयिष्यते
७५	३	तेलया	तैलया
,,	७	सत्सम्पति	सत्सम्पत्ति
७८	१३	नाश्रयय	नाश्रय
७९	६	उत्पत्त्यनुत्पत्या	उत्पत्त्यनुत्पत्त्या
,,	७	श्यास्युपेया ।	श्यमभ्युपेया ।
,,	१०	तत्वविदां	तत्त्वविदां
८०	१३	वचनाद्युत्पत्ते	वचनाद् व्युत्पत्ते
,,	२०	रयिषय	रविषय
८१	१५	प्रकाशरुपो	प्रकाशरूपो
८२	२३	रिक्तद्रष्ट्रक	रिक्तद्रष्टृक
८३	१६	रिक्तद्रष्ट्रक	रिक्तद्रष्टृक
,,	१९	रिक्तद्रष्ट्रक	रिक्तद्रष्टृक
८४	२	वाह्यविषयस्य	बाह्यविषयस्य
,,	१३	जन्मान्तरोय	जन्मान्तरीय
८५	५	वाह्यज्ञानविलोप	बाह्यज्ञानविलोप
,,	१७	जिज्ञासितवाह्यज्ञान	जिज्ञासितबाह्यज्ञान
८६	२०	वाह्यज्ञानजन	बाह्यज्ञानजन
८७	७	स्वसज्ञान	स्वज्ञान
,,	२१	वाह्यज्ञानजनक	बाह्यज्ञानजनक
,,	२२	तदर्थमनसि	तदर्थं मनसि
८८	४	एकज्ञानत्वापतेश्च	एकज्ञानत्वापत्तेश्च
,,	९	विशेषणज्ञास्या	विशेषणज्ञानस्या

पृ०	पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
,,	२३	विलणज्ञानत्व	विलक्षणज्ञानत्व
८७	४	किञ्चिद्बाह्यज्ञानजनन	किञ्चिद्बाह्यज्ञानजनन
,,	१२	सामग्रीबलतीति	सामग्रीबलवतीति
,,	१६	साक्षात्वव्याप्य	साक्षात्त्वव्याप्य
९०	११	व्यवसया	व्यवसाया
,,	२३	जिज्ञासितवाह्य	जिज्ञासितबाह्य
९१	६	वाह्यज्ञानसामग्री	बाह्यज्ञानसामग्री
,,	७	वाह्यविषयत्वेन	बाह्यविषयत्वेन
,,	९	सर्वदा वाह्यज्ञान	सर्वदा बाह्यज्ञान
,,	१०	प्रवर्तकवाह्यज्ञान	प्रवर्तकबाह्यज्ञान
९३	१७	किञ्चिति	किञ्चेति
९४	७	क्रमेणश्री	क्रमेणाश्री
९५	९	एवमुतरत्रापि	एवमुत्तरत्रापि
१००	१२	ज्ञानस्यैव ज्ञेयत्वं	ज्ञानस्यैव ज्ञेयत्वे
१०१	१४	कर्तुगुणत्वात्	कर्तृगुणत्वात्
१०२	१९	जन्यप्रक्षं	जन्यप्रत्यक्षं
१०४	१५	एव तसिद्धेः	एव तत्सिद्धेः
१०६	२०	सिद्धन्तमाह	सिद्धान्तमाह
१०७	६	सत्वान्न	सत्त्वान्न
१११	११	विषयत्व	विषयत्व
११३	६	वृत्तिमत्वाद्य	वृत्तिमत्त्वाद्य
११४	१७	रूपादिमत्व	रूपादिमत्त्व
,,	२१	स्पर्श	स्पर्श
११५	३	ज्ञानाश्रतया	ज्ञानाश्रयतया
११६	१५	व्यतिरिक्तद्रष्ट्रकः	व्यतिरिक्तद्रष्टृकः
,,	२०	तद्वैशिष्टस्या	तद्वैशिष्ट्यस्या
११८	८	रूपित्व	रूपित्वं
,,	१०	तद्भत्वं	तद्भत्त्वं
,,	२२	भाववत्व	भाववत्त्व

पृ०	पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
११९	९	किन्न्वाहमिति	किन्न्वाहमितीति
१२०	४	मन्वभूमिति	मन्वभूवमिति
,,	५	तावन्तं कलं	तावन्तं कालं
,,	१४	त्वादसिद्धर	त्वादसिद्धिरि
,,	१५	ज्ञानविषयःत्वे	ज्ञानविषयत्वे
१२२	११	आक्षेपवीजं	आक्षेपबीजं
१२३	१	निवृत्तिप्रङ्गेना	निवृत्तिप्रसङ्गेना
,,	१३	नचाधिकरणः	नचव्यधिकरणः
१२४	१	वृत्तिवर्त्यत्व	वृत्तिनिवर्त्यत्व
,,	१५	निवर्त्यत्वा	निवर्त्यत्वा
,,	२३	कारणत्वसद्धिरिति	कारणत्वसिद्धिरिति
,,	,,	नन्विन्द्रयमनः	नन्विन्द्रियमनः
१२५	२	स्केन्द्रिसम्प्रयोग	स्केन्द्रियसम्प्रयोग
,,	११	त्तद्यवहारार्थं	तद्व्यवहारार्थं
१२६	१३	जानमीति	जानामीति
,,	२३	तावच्छेदमि	तावच्छेदकमि
१२७	९	वाह्येन्द्रियसंयोग स्त्वत्वेन	बाह्येन्द्रियसंयोग स्तत्त्वेन
,,	१३	वाह्येन्द्रिय	बाह्येन्द्रिय
,,	१७	वाह्यप्रत्यक्षे	बाह्यप्रत्यक्षे
,,	१९	वाह्याविद्या	बाह्याविद्या
१२८	५	वाह्येन्द्रिय	बाह्येन्द्रिय
,,	६	वाह्याविद्या	बाह्याविद्या
,,	९	पक्षमनुदति	पक्षमनुवदति
,,	९	वाह्येन्द्रिय	बाह्येन्द्रिय
१२९	२	यन्मनःसंयोगाश्रय	यन्मनस्तत्संयोगाश्रय
,,	६	कारणाता	कारणता
,,	१७	रणभावका	रणाभावक
१३०	१०	जन्यान्वय	जन्यं वृत्तिरित्यन्वय

पृ०	पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
,,	११	तन्निवर्तते तदेवागन्तुकं ज्ञानं जिज्ञासाजन्यं वृत्तिरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां वृत्तिरेकयोश्चेदंत्व	तन्निवर्तकचैतन्यस्याभिव्यञ्जिका वा वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यस्यैवाविद्यानिवर्तकत्वात् । अन्वयव्यतिरेकयोश्च दृष्टत्व
,,	१५	नायस्य	न्यायस्य
१३१	१३	श्यक्रत्वमि	श्यकमि
,,	२२	नचावृत्ति	नवावृत्ति
१३३	११	वृतिविशिष्टं	वृत्तिविशिष्टं
१३४	१५	तन्मन्दमन्वय	तन्मदम् । अन्वय
१४०	२	स्वसम्बेद्य	स्वसंवेद्य
,,	३	स्वात्मनं	स्वात्मानं
१४१	२३	विरामप्रङ्गादि	विरामप्रसङ्गादि
१४३	१५	तयोभेद	तयोर्भेद
,,	२३	स्याश्रभावा	स्याश्रयाभावा
१४४	१	ज्ञानज्ञन्या	ज्ञानजन्या
१४५	५	व्यभिचारबारणाय	व्यभिचारवारणाय
,,	१२	वृत्यभिक्त	वृत्यभिव्यक्त
,,	२५	चैनन्याभिन्नं	चैतन्याभिन्नं
१४६	७	प्रतिवन्दी	प्रतिबन्दी
,,	१६	प्रक्काला	प्राक्काला
१४७	९	वार्तिक्रकारयाः	वार्तिककाराद्याः
१४८	२	निषायक	नियामक
१४९	४	ज्ञानता	ज्ञातता
१५०	१६	ज्ञातताश्रणीया	ज्ञातताश्रयणीया
१५२	८	मङ्गीकृत्यारोक्ष	मङ्गीकृत्यापरोक्ष
१५३	४	नावृत्तेः	नावृत्ते
,,	१८	सयनमभ्युपेयं,	सनमभ्युपेयम्,

पृ०	पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
,,	२२	प्रमाणैक्षा	प्रमाणैर्ज्ञा
,,	,,	सिध्यन्त	सिध्यन्ती
१५५	३	निष्ठत्वाद्ध्यधिकर	निष्ठत्वाद्वैयधिकर
,,	८	परिणाता	परिणता
,,	१३	सबन्धमात्रवत्वे	सम्बन्धमात्रवत्वे
१५६	१४	प्रत्यक्षवृतेर्विषयेण	प्रत्यक्षवृत्तेर्विषयेण
१५७	५	समवया	समवाया
,,	१२	वृतिरारभ्यत	वृत्तिरारभ्यत
१५८	१२	प्राप्तलूकावस्था	प्राप्त्यनुकूलावस्था
,,	२१	अनीर्वच	अनिर्वच
१५९	७	विस्तीर्णावस्यापि	विस्तीर्णावस्थापि
,,	११	स्तत्वतोवृद्धिम	स्तत्त्वतोवृद्धिम
१६०	२	निरुपणाच्च	निरूपणाच्च
,,	१६	वृतिविनाश	वृत्तिविनाश
१६१	११	द्रव्यत्वे	द्रव्यत्वे
,,	१५	कुत्यापि	कृत्यापि
,,	२१	बास्तवा	वास्तवा
,,	२२	मात्राधिष्ठाने	मात्राधिष्ठाने
१६२	७	मानाभाबो	मानाभावो
,,	१६	लृंट तशब्दस्य	लृडन्तशब्दस्य
१६३	,,	कार्यं	कार्यम्
१६४	९	व्यतिरिक्त	व्यतिरिक्त
,,	१२	बाधक	बाधक
,,	२१	वाह्यमात्र	बाह्यमात्र
१६५	३	वाह्येन्द्रियं	बाह्येन्द्रियं
,,	,,	बोभयं	वोभयं
,,	६	वाह्येन्द्रियो	बाह्येन्द्रियो
,,	११	वाह्यविषये	बाह्यविषये
,,	१३	वाह्यगोचर	बाह्यगोचर

पृ०	पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१६६	८	वाह्यविषय	बाह्यविषय
,,	९	वाह्यान्तर	बाह्यान्तर
,,	१९	वाधक	बाधक
,,	२१	पृच्छते	पृच्छयते
१६८	१६	पृच्छत	पृच्छयत
,,	१८	तत्रापपत्ति	तत्रोपपत्ति
,,	१९	कालान	कालीन
,,	२४	वन्धका	बन्धका
१७०	२	विद्ययां	विद्यायां
,,	५	साक्षोति	साक्षीति
,,	७	त्वाद्द् वृत्तिज्ञान	त्वाद्द् वृत्तिज्ञान
,,	१५	द्रष्टव्यम्	द्रष्टव्यम्
१७१	६	जन्यत्व	जन्यत्वं
१७३	९	अतनुभूत	अननुभूत
१७४	१८	भावात्तत	भावात्तत
१७७	२१	नाशाद्देव	नाशाद्देव
१७९	१४	नचान्धकारे	नन्वन्धकारे
१८०	६	नुपलम्भोपपद्यते	नुपलम्भ उपपद्यते
,,	११	बिकलपयति	विकलपयति
,,	१३	सामग्रो	सामग्री
१८१	२	वाह्यविषय	बाह्यविषय
,,	६	असम्भमेव	असम्भवमेव
,,	१२	द्रष्टव्यम्	द्रष्टव्यम्
१८२	८	प्रतियोगी	प्रतियोगि
,,	१२	घटवादत्यनु	घटवदित्यनु
१८५	१७	कि विद्यमान	किं विद्यमान
१८७	१३	स्वाभाविक	स्वाभाविक
,,	१६	उपाधिहीति	उपाधिहीति
१८८	८	भेदान्निर्भेदता	भेदान्निर्भेदतां

पृ०	पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
,,	२१	न्यवत्वमिति	न्यवत्त्वमिति
१८९	१२	द्विरूपया	द्विरूपया
१९४	२२	वैशिषिका	वैशेषिका
,,	२४	श्र ंनास्ति	श्रङ्गं नास्ति
,,	,,	वा भावप्र	वा भावप्र
१९५	५	सिद्धत्वान्ना	सिद्धत्वान्ना
,,	१०	करणाधर्मो	करणधर्मो
,,	१२	विष्टज्ञान	विशिष्टज्ञान
१९६	८	तदनुभस्य	तदनुभवस्य
१९७	८	नुभवैकत्वं	नुभवैकत्वं
,,	१५	स्यादेतदनु	स्यादेतत् । अनु
१९८	७	प्रमात्वान्न	प्रमात्वान्न
,,	९	व्यापकत्वमाद्व	व्यापकत्वमाह
,,	१०	निषेधानूपप	निषेधानुपप
,,	१५	शब्दप्रवृ	शब्दप्रवृ
,,	१७/१८	द्वत्वे	द्वत्त्वे
,,	१९	दोषरिहारार्थं	दोषपरिहारार्थं
१९९	६	तद्भेदवत्वा	तद्भेदवत्त्वा
,,	७	तद्भेदवत्वेना	तद्भेदवत्त्वेना
,,	१०	पक्षऽसिद्धि	पक्षाऽसिद्धि
,,	११	वा, उभ	वा, उभ
२०१	७	व्यकानुगत	व्यकानुगत
,,	७	विषयत्त्वादि	विषयत्वादि
,,	११	एनेतेति	एतेनेति
२०२	१९	नुभवमेदे	नुभवभेदे
२०३	८	अनुगत्वबुद्धि	अनुगतबुद्धि
२०४	१९	लघीयस्त्वेन	लघीयस्त्वेन
२०६	२	प्रतिविम्ब	प्रतिबिम्ब
,,	३	प्रतिविम्बचन्द्रे	प्रतिबिम्बचन्द्रे

पृ०	पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२०९	२	अकाशान्यत्व	आकाशान्यत्व
,,	७	निरुपणात्	निरूपणात्
,,	१०	अययो नुभू	अया ऽनुभू
,,	१२	रुपवत्	रूपवत्
२१०	१४	अहङ्ककार	अहङ्कार
,,	२२	रुपादाविव	रूपादाविव
२११	२१	एकरुपव	एकरूप
२१२	३	विषत्वादिति	विषयत्वादिति
२१५	९	तदाश्रयात्व	तदाश्रयत्वा
२१९	२०	किन्व	किन्तु
२२१	३	नन्तरक्षणो	नन्तरक्षणे
२२२	९	मन्त्रौषन्धा	मन्त्रौषधा
२२३		व्यभिचारिणा इति	व्यभिचारिण इति
२२४	२६	जकत्वग्रह	जकत्वग्रहस्तद्ग्रहे चोत्तेजकाभावविशिष्टमण्याद्यभावकारणताग्रहं इति चक्रकापत्तिरित्याह—सार्धश्लोकेन—कारणत्वग्रह इति ।
२२५	१८	गृहीतुं	ग्रहीतुं
२२६	१	चक्राका	चक्रका
२२७		कत्वाभावा	जकत्वाभावा
,,	३	विशेणत्व	विशेषणत्व
,,	१३	जकावाभा	जकाभावा
२२७	२४	द्वितीयः	द्वितीयौ
२२९	५	कारणत्वं हि	कारणत्वम् । नहि

पृ०	पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम्
,,	८	मन्नात्वैव प्र	मन्नात्वैव दण्डत्वेनान्वय-व्यतिरेकग्रहसम्भवात् । कार्यानुत्पादप्रसङ्गेन ल-क्षणान्तरायोगाच्च । एतेन कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वं प्रतिबन्धकत्वं' प्र-
२३१	१६	सत्यऽप्यु	सत्यप्यु
,,	२३	द्वयाव्यापक	द्वयापक
,,	२५	भावविष्टि	भावविशिष्ट
२३२	७	सत्वेऽपि	सत्त्वेऽपि
२३३	३	स्यानन्त	स्थानन्त
,,	८	ततुध्वंसानाधार	तद्ध्वंसानाधार
२३५	७	मुमुक्षभि	मुमुक्षुभि
,,	९	अनुत्वत्यनुपपत्ते	अनुत्पत्त्यनुपपत्ते
,,	१४	भावत्तन्नाश	भावात्तन्नाश
,,	१५	एवाभावास्य	एवाभावस्य
२३६	५	संयोगाद्रूद्रपादि	संयोगाद्रूपादि
,,	२१	प्रागभ	प्रागभा
,,	२३	प्रयुक्तत्वादु:ख	प्रयुक्तत्वादु:ख
२३७	१९	एव	एवं
२३९	१३	भाविप्रयल	भाविप्रलय
,,	२५	तित्यक्षे	तिप्रत्यक्षे
२३९	२५	आत्प्रमन्यु	आत्मन्यु
२४०	१७	प्रमाणिक	प्रामाणिक
२४३	१८	स्वमंदिर	स्वन्दिर
,,	२४	'अस्मार्षम्' परामशः	अस्मार्षम् इति परामर्शः
२४४	१५	परोइति	रोपइति
२४५	२४	प्रेक्षावत	प्रेक्षावतां
२४६	१२	वैजात्वं	वैजात्यं

पृ०	पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
,,	२५	तया	लया
२४८	१४	परमाणवरोपि	परमाणवारोपि
२४९	९	निरशिष्य	निरसिष्य
२५६	११	मतेऽरिक्त	मतेऽतिरिक्त
२५८	४	सार्वज्ञं	सार्वज्ञ्यं
२५९	३	द्युपपत्ति	द्युपपत्ति
,,	९	स्वरूपेणोत्त	स्वरूपेणोत
,,	१३	स्वरुपमेव	स्वरूपमेव
,,	२०	जानामीत्यानु	जानामीत्यनु
२६०	८	विलक्षस्य	विलक्षणस्य
,,	११	यत्र	किं यत्र
,,	,,	मानत्वम् ।	मानत्वं यथार्थत्वम्
२६१	३	ज्ञनमप्रमा	ज्ञानमप्रमा
,,	४	भत्नेति	तन्नेति
,,	१२	सत्वात्	सत्त्वात्
,,	१३	सत्वस्य	सत्त्वस्य
,,	१६	भावाच	भावाच्च ।
,,	१७	दोषाजन्य	नचदोषाजन्य
,,	१९	जन्म	जन्य
,,	२०	मिथ्याविषयत्वे	मिथ्याविषयत्वं
२६१	१	कार्यसत्वं	कार्यसत्त्वं
२६४	१७	उपदेष्टत्वात्	उपदेष्टृत्वात्
२६६	१	कार्यसत्वं	कार्यसत्त्वं
,,	२	कार्य्य	कार्य्यं
,,	३	त्यनुपपत्तेः	त्त्यनुपपत्तेः
,,	१०	प्रकाशवत्व	प्रकाशवत्त्वं
,,	११	ज्ञानातुर्वै	ज्ञातुर्वै
,,	१८	दृशनाश्रयत्वे	दर्शनाश्रयत्वे
,,	२५	त्पत्तेः । प्राग	त्पत्तेः प्राग

पृ०	पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२६७	१	उत्पतेः	उत्पत्तेः
,,	२	त्वाभावे	त्त्वाभावे
,,	२२	मावो	भावो
२६८	१३	विषण	विषाण
,,	१४	इत्यभ्रेत्याह	इत्यभिप्रेत्याह
,,	१५	कालात्रये	कालत्रये
,,	१७	त्वमेव	त्त्वमेव
२६९	६	इतः । पूर्वं	इतःपूर्वं
२७०	९	तद्सत्वे	तद्सत्त्वे
,,	२०	घटकघ	घटघ
२७२	२२	विवक्षितंवत	विवक्षितमुत
२७३	२	विवक्षितंवत	विवक्षितमुत
,,	१८	प्राग् स	प्राक् स
,,	२३	कौटस्थ्याहा	कौटस्थ्यहा
२७४	३	यावत्	यावद्
,,	६	यावत्ध्वंस	यावद्ध्वंस
,,	७	यावत्ध्वंसा	यावद्ध्वंसा
,,	,,	भाववत्वम्	भाववत्त्वम् ।
,,	८	यावत्ध्वंस	यावद्ध्वंस
,,	९	भाववत्वंउत	भाववत्त्वमुत
,,	२२	कायवादे	कार्यवादे
,,	,,	कायकरणयोः	कार्यकरणयोः
,,	२३	सत्कायवादे	सत्कार्यवादे
२७५	१७	उपपतिश्च	उपपत्तिश्च
२७६	५	प्रमेयत्वद्	प्रमेयत्ववद्
,,	९	इत्यथः	इत्यर्थः
,,	२५	धमिभाव	धर्मिभाव
२७७	२१	अनुभ्युप	अनभ्युप
२७८	२२	विशेषणभावा	विशेषणाभावा

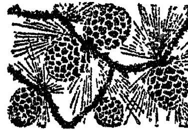
पृ०	पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२७९	२२	सत्वात्	सत्त्वात्
२८०	६	त्यन्तता	त्यन्ताभा
,,	१४	अवाछिन्नत्वात्	अवावच्छिन्नत्वात्
,,	१५	प्रतिबर्दी	प्रतिबन्दीं
,,	१९	प्रनिक्षिपति	प्रतिक्षिपति
२८१	६	अनुभूते	अनुभूयते
,,	१८	रन्त:कारणाधर्मत्वे	रन्त:करणधर्मत्वस्य
२८२	१४	संज्ञावत्वाभावात्	संज्ञावत्त्वाभावात्
२८३	२०	व्याधात	व्याघात
,,	२१	प्रत्यत्त	प्रत्युत
२८४	१८	विद्यारिक्त	विद्यातिरिक्त
२८५	३	न्यायनुग्रहीत	न्यायानुगृहीत
,,	८	मानान्तरे	मातान्तरे
,,	१०	द्योतनाह	द्योतनायाह
२८६	४	उत्पत्तिमत्वे	उत्पत्तिमत्त्वे
२८७	७	सुषिप्ति	सुषुप्ति
,,	१६	विवक्ता	विविक्ता
२८८	४	परामर्शसूत्रं ज्ञातमेवेति	पारमर्षं सूत्र''ज्ञोऽत एव' इति
,,	७	करणष्ट्या	करणषष्ठ्या
,,	१६	कानूकानूहृदय	कानूहृदय
२८९	७	थो	ज्ञो
,,	९	शाद्ध	शब्द
२९०	१०	वृत्याश्र	वृत्त्याश्र
,,	१९	श्रवणच्छ्रोत्रम्	श्रवणं श्रोत्रम्
२९२	१२	मनुवे	मनुभवे
२९३	८	चेत्यथः	चेत्यर्थः
२९४	१९	परमग्रे	परमप्रे
२९८	१८	ज्ञानरुपः	ज्ञानरूपः

पृ०	पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
,,	१९	निरुपितम्	निरूपितम्
३००	१८	न्नात्मनि दुःखा	न्नात्मनि दुःखं न स्यादितिवाच्यम् विरोधोहि स्वप्रतियोगिनो धर्मिसत्ताऽसमानसत्तामपवदति, न तु तस्य विद्यमानत्वमात्रम् । अरजतेऽपि शुक्त्यादौ रजततादात्म्यानुभवात् । अवच्छिन्नात्मनि दुःखा
३०२	२	ज्ञानरुप	ज्ञानरूप
,,	३	ततान्तः	तत्रान्तः
,,	३	दात्म्यात्पन्न	दात्म्यापन्न
,,	१०	कस्यद्रिय	कस्येन्द्रिय
३०३	११	तन्माये	तन्न्याये
३१०	५	द्विवचन	द्विवचनं
३१४	८	वाय्वाञ्जीतगंध	वाय्वानीतगन्ध
,,	१५	रुपे	रूपे
३१५	१३	पूर्वदेव	पूर्ववदेव
३१७	२२	विमुंयथेति	विमुंचथेति
३२२	२२	रुपेण	रूपेण
३२४	६	भिधेयदुः । खदि	भिधेयदुःखादि
३२६	६	नुवो	नुभवो
३२७	१४	लिलाय	लेलाय
३२९	१५	व्यापारि	व्यापारे
३३२	१३	नापाद्यती	नायाद्यती
,,	२१	त्वादव	त्वादाव
३३४	११	ब्रह्मरु	ब्रह्मरू
,,	१३	पर	परं

पृ०	पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३३५	१७	सपद्य	संपद्य
३३६	२३	भिव्यँग्या	भिव्यङ्ग्य
३३७	७	कतृ	कर्तृ
३३९	५	सुखस्यै	सुखस्यै
,,	१३	उत ततच्छा	उतऽच्छा
३४०	२	तच्चमा	तच्छमा
,,	१७	वक्त	वक्तु
३४१	८	कल्पितं	कल्पितत्वं
३४२	२०	पक्षेऽवद्या	पक्षेऽविद्या
३४५	१	भत्व	भाव
३४७	१८	अधिष्ठान	अधिष्ठान
३४८	७	अविद्यायां	अविद्याया
"	९	तद्दर्शन	तद्दर्शन
३४९	४	सात्वा	सत्त्वा
,,	,,	तस्यः	तस्याः
,,	१५	साध्यत्त्व	साध्यत्व
,,	२०	दन्डादौ	दण्डादौ
,,	२४	तत्व	तत्त्व
३५२	१७	वान्दयति	वानन्दयति
३५३	४	ब्रुवाणां	ब्रुवाणं
,,	५	रोत्स्येति	रोत्स्यति
,,	१२	त्वम् । सुख	त्वं सुख
३५४	१८	समत	संमत
,,	१९	सुखासाधनेच्छयां	सुखसाधनेच्छायां
,,	२०	विषत्वात्	विषयत्वात्
३५६	२५	शेष	शेषविष
३५७	१७	परमतम	परमत्व
,,	१२	सुखः	सुख-
३५८	१६	पत्तित्य	पत्तिरित्य

पृ०	पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
,,	१८	उत्पत्या	उत्पत्त्या
३५९	८	किच	किंच
,,	२१	त्मलिरिके	त्मातिरिक्ते
३६०	२	लक्षण	तल्लक्षण
,,	१३	दत्याह	दित्याह
३६२	२२	क्ष्यमाणात्वा	क्ष्यमाणत्वा
३६३	४	परस्परा	परस्पर
,,	६	यद्युक्तं	यदुक्तं
३६६	६	त्वत्	त्वात्
,,	१९	तत्वेन	तत्त्वेन
,,	२३	भविरुद्धं	भवविरुद्धं
३६७	६	रस्यति	रस्यती
३६८	३	थाद्यो	थायो
३६९	३	त्पते	त्पत्ते
,,	६	पत्य	पथ्य
३७०	८	मुखा	सुखा
३७१	१	प्रसस्त्य	प्रसत्त्य
,,	२	सुखेस्यो	सुखस्यो
३७२	३	त्रत्वान्न	तत्वान्न
,,	२१	बुद्धे	बुद्धि
३७३	१	माज्ञ	माज्ञ
,,	७	दशामपितद्	दशायामपितद
३७४	१६	लक्षा	लक्षण
३७५	१४	ततथो	तथो
३७६	२२	साधाणेति	साधारणेति
३७६	१०	ठपति	ठपत्ति
,,	,,	त्पभि	त्पत्ति
,,	२३	यर्या	पर्या
३७८	२३	चेता-	चेत्ता-

पृ०	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
३८२	११	म्भवा-	म्भवा
३८५.	१२	रूपेग	रूपेण
,,	१६	निरंशं	निरंशं
३९०	४	कामानाया	कामनाया
३९४	११	सुप्तौ	सुषुप्तौ
३९७	६	कितु	किन्तु
३९९		तद्विरुद्धदार्थं	तद्विरुद्धार्थे
४००	२४	तित्वा	त्तित्वा
४०२	६	किवा	किंवा
,,	१६	किच	किंच
४०५	५	संहरो	संहारो
४०६	१३	र्थंस्य	र्थंस्या
४०८	४	इत्यदि	इत्यादि
४०९	१५	वंगमतरे	वङ्गमन्तरे
४१२	११	गौर ।	गौर
४१३	३	नवगात्	नवगमात
,,	१७	नुनपत्तेः	नुपपत्तेः
४१५	११	वहाइति	वहारइति
४३८	९	काशे ।	शेति ।
४३९	५	इच । एव	इच । ए
४४२	५	व्यातृणात्	व्यतृणेट्



सुखानुगतबुद्धिविषयतया सुखत्वरूपत्वेन तस्य तद्भेदा-भावादिति द्रष्टव्यम् । साध्यान्तरमाह-परमेति । सुखस-मवायित्वादेस्तत्प्रयोजकत्वस्य निरस्तत्वात्सुखमेव त-त्प्रयोजकमिति तद्भेद एव सिध्यतीति भावः । 'मम सुखम्' इत्यादिभेदप्रत्यक्षविरुद्धमनुमानमित्याशङ्क्याह-न चेति । सुखाहङ्कारभेदस्य मयाप्यङ्गीकारादित्यर्थः । हेत्व न्तरमाह-सुखव्यक्तेरिति । तर्कापोद्बलितानुमानस्यैव प्रत्यक्षबाधकत्वादित्यर्थः ॥

न केवलं प्रत्यक्षाविरोधः । किं तु तदपि तत्र मानमित्याह-तथेति ।

(आत्मनः सुखाभेदे सौषुप्ति-कानुभवस्यापि प्रामाण्यनि-रूपणम् ।)

तथाऽऽत्मनः सुखत्वे "सुखमहमस्वाप्सम्" इति परामर्शकल्प्यसौषुप्तिकानुभवोऽपि मानम् । तथा हि-सर्वानुभवसिद्धस्तावदयं परामर्शः । स च सुख-विषय एव । दुःखाभावस्य सुषुप्तौ सतोऽपि प्रतियोगिज्ञानाभावेनानुभवितुमशक्यत्वात् । अननुभूते च परामर्शायोगात् । ननूत्थितस्य स्वापकालीनदुःखाभावानुमितिरियं, न परामर्शो, न वा सुखविषय, इति चेन्न । प्रसिद्धपरामर्शतुल्य-त्वात्सुखविषयत्वे बाधकाभावाच्च-असत्यपि बा-धेऽन्यतोक्तेरन्यविषयत्वेऽतिप्रसङ्गात् । दुःखाभावा-नुमितिलिङ्गानिरूपणाच्च परामर्श एवायम् । न तावत्तत्कालीनदुःखवत्ताऽस्मरणं तत्कालीनदुः-

खाभावे लिङ्गम् । अनुभूते स्मृतिनियमाभावेनाप्रयोजकत्वात् । न च स्वसत्तायामवश्यानुभवस्य नियमेनास्मरणमभावव्याप्तमिति वाच्यम् । अनुभूतेऽपि सुखादौ कस्मिंश्चित्तदभावदर्शनात् । किं च तदा दुःखवत्तया या स्मृतिस्तदभावो हेतुः । तदा यद् दुःखं तद्गोचरस्मृतिविरहो वा तदा यो दुःखवत्तया स्मृतिविरहः-स वा ?।

सौषुप्तिकदुःखाभावविषय एवायं परामर्श इत्याशङ्क्याह-स चेति । सुषुप्तौ दुःखस्मरणायोगेन तदभावानुभवाभावात्तत्परामर्शानुपपत्तेरिति । हेतुमाह-दुःखाभावस्येति । सुप्तौ सुखानुभवाङ्गीकारे तद्भङ्गप्रसङ्गात्, तदनुभवाभावे तत्परामर्शस्याप्यनुपपत्तेः "सुखमस्वाप्सम्" इत्युत्थितस्य दुःखाभावानुमितिरेवेति शङ्कते-नन्विति । अनित्यज्ञानोपरमरूपसुषुप्तेः नित्येन सुखानुभवेन विरोधाभावात्तदधीनसुखपरामर्श एवायमित्यभिप्रेत्याह-न प्रसिद्धेति । सुखविषयत्वेन संमतपरामर्शतुल्यत्वादित्यर्थः । सुप्तौ सुखस्याभावात्कथं तद्विषयत्वमस्येत्याशङ्क्याऽनित्यसुखाभावेऽपि नित्यसुखविषयत्वोपपत्तेरित्याह-सुखविषयत्व इति । अनुमितिकरणस्यापि निर्वक्तुमशक्यत्वात्परिशेषादयं परामर्श इत्याह-दुःखाभावेति । "अहं सुषुप्तिकाले दुःखरहितः तत्कालीनदुःखवत्तया स्मरणरहितत्वात्सुखग्रहमिव" इत्यादि लिङ्गमस्तीत्याशङ्क्याह-न तावदिति । कदाचिदनुभूतस्य विद्यमानस्यापि घटादेरस्मर्यमाणत्वान्नास्मरणं प्रमेयाभावव्याप्तमित्यर्थः । ननु दुःखस्य ज्ञायमानसत्ताकतया घटादिविल-

मणत्वात्तदस्मरणं तदभावमन्तरेणानुपपन्नमिति चेन्न । चिरातीतसुखादेस्तत्कालीनतया स्मरणाभावेऽपि तदा सत्त्वादित्याह-न च स्वसत्तायामिति ।

किं च तत्कालीनत्वं स्मरणस्य विशेषणमुत दुःखस्य किं वा स्मरणविरहस्येति विकल्पयति किं चेति ॥

प्रथमद्वितीययोः प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या हेत्वसिद्धिमाह-न प्रथमाविति ।

प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या हेत्वसिद्धिः ।

न प्रथमौ । सुषुप्तिकालीनदुःखतद्गोचरस्मृत्योरसत्त्वेन तद्विरहासिद्धेर्व्यधिकरणतद्विरहयोरलिङ्गाच्च । नापि तृतीयः । दुःखवत्यात्मनि व्यभिचारात् । दुःखानुभवकाले तत्स्मृतिविरहसत्त्वात् । स्वापकालीनतया स्मृतिविरहस्येदानीमवगन्तुमशक्यत्वाच्च । न च तदापि सुषुप्तिकालीनदुःखाभावोऽस्तीति न व्यभिचार इति वाच्यम् । सुषुप्तिकालीनदुःखस्याभावात् । तत्कालीनत्वेन दुःखाभावस्य पूर्वमज्ञानात् । न चैवं प्रातःकालीनतया चत्वरादौ कथं गजाद्यभावानुमितिरिति वाच्यम् । क्वचिद्द गजविरोधिपदार्थवत्तया स्मरणात् । क्वचित्प्रतियोगिनो देशान्तरसम्बन्धित्वज्ञाने । तदुभयाभावे तु अभावस्मरणं क्वचित् । संभवति हि पूर्वमप्यालोकविशिष्टे देशे योग्यानुपलब्ध्या अभा-

वानुभवः प्रतियोगिज्ञानमप्यभावज्ञानबलात्क-ल्प्यम् । लिङ्गज्ञानव्याप्तिज्ञानपरामर्शानां कल्प-नातोऽभावज्ञानकल्पन एव लाघवात् ॥

नन्वेकस्य सुषुप्तिकालेऽपरस्य दुःखतत्स्मरणयोः संभवान्न तदभावोऽसिद्ध इत्यत आह-व्यधिकरणेति । स्वदुःखे सत्यपि परकीयदुःखतत्स्मरणयोर्विरहस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारादित्यर्थः । स्वापकालीनो यो दुःखस्मृ-तिविरहः तस्य दुःखानुभवकालेऽपि सत्त्वाद् व्यभिचारेण दूषयति-नापीति । स्वापकाले दुःखविरहवत्स्मृतिविरहो-ऽपि दुर्विज्ञेयत्वादसिद्ध इत्याह स्वापेति । यदुक्तं 'दुःख-वत्यात्मनि व्यभिचारादिति, तत्परिहारमाशङ्क्याह-न च तदापीति । किं तदापि सुषुप्तिकालीनं यद् दुःखं तद-भावोऽस्तीत्युच्यते, किं वा सुषुप्तिकालीनो यो दुखा-भावः सोऽस्तीति ? । नोभयथापीत्याह-सुषुप्तीति । पूर्वमज्ञानादिति । तथा च साध्याप्रसिद्धिरिति भावः । अस्मर्यमाणस्याभावाननुमापकत्वे प्रसिद्धाभावोऽपि न सिद्ध्येदिति शङ्कां निराकरोति-न चैवमिति । गजाव-स्थानविरोधिनी गवादिसंकुलता स्मर्यमाणा तदभावा-नुमापिकेत्याह-क्वचिदिति । तदभावे गजस्यान्यत्र सत्त्वं स्मर्यमाणं चत्वरे तदभावानुमापकमित्याह-क्वचित्प्रति-योगिन इति । उभयस्याप्यनुमापकस्याभावे का गतिस्त-त्राह-तदुभयेति । ननु प्रातश्चत्वरं प्रविष्टेनापि तद-भावाननुभवात्कथं सायं तत्स्मृतिरित्याशङ्क्य सामग्रीस-त्त्वात्तदभावो ऽनुभूत एवेत्याह-संभवति हीति । तदा गजस्मरणाभावात्कथं तदभावोपलब्धिसामग्रीत्याशङ्क्य

तदपि कार्यबलात्कल्प्यमित्याह-प्रतियोगीति । अननुभूयमानज्ञानकल्पनमेव दोष इत्याशङ्क्यानुमानपक्षेऽननुभूयमानबहुकल्पनमस्तीत्याह-लिङ्गज्ञानेति ॥

किं चानुमानपक्षे स्मरणाभावेनानुभवाभावमनुमाय तेन गजाभावोऽनुमातव्यः । तत्रापि नानुपलम्भमात्रं प्रमेयाभावे लिङ्गव्यभिचारात् । किं तु योग्यत्वे सति । योग्यत्वं च प्रतियोगितद्व्याप्येतरतदुपलम्भकसमवधानम् । तथा च गजत्वादिविशेषणज्ञानस्यापि तदुपलम्भकत्वात्तदपि प्रातस्त्वया कल्प्यम् । तथा च प्रतियोगिज्ञानं दुर्वारमित्याह-त्वयापीति ।

अनुमानपक्षे प्रत्यक्षानुभवाभावानुमानपूर्वकं गजाभावानुमानम् ।

त्वयाऽप्यननुभूयमानविशेषणज्ञानस्य पूर्वं कल्प्यत्वात् । अन्यथा प्रतियोगितद्व्याप्येतरविशेषणज्ञानाभावेनानुमाने लिङ्गाभावात् । अत एव क्वचित्तुल्यवत्तया ज्ञायमानेऽपि गृहादौ पिपीलिकाद्यभावसंशयो दृश्यते । अनुमाननियमपक्षे तन्न स्यात् । तत्रापि तल्लिङ्गनिश्चयसंभवात् । न चानुभूते प्राणिधनादौ नियमेन स्मर्यमाणत्वमपि लिङ्गविशेषणं पिपीलिकादेस्तदभावात्तत्र संशय इति वाच्यम् । देवदत्तादेरपि तदज्ञानदशायामभावज्ञानदर्शनात् । तत्र च स्मरणकल्पनायामन्यत्रापि तदस्तु । किं च देवदत्तगोचरप्रत्यक्षप्रागभावविरहाद्वा सामग्र्यन्तरप्रतिबन्धाद्वा वि-

द्यमानेऽपि तदननुभवसंभवादप्रयोजकमनुमानम् । स्वीक्रियते खलु त्वया प्रागभावेतरकारणसत्त्वेऽपि तद्विरहात्कार्यानुत्पत्त्यभावः ॥

यत्रास्मदुक्तलिङ्गद्वयं नास्ति । नापि पूर्वानुभवः । तत्राभावनिश्चयोऽपि न नेतव्य इति व्यतिरेकमाह-अत एवेति । तत्तुल्यवत्तयेति । पिपीलिकादितुल्यतुषादिमत्तयेत्यर्थः । प्रातश्चत्वरे गजाभावनिश्चयस्यानुमितित्वनियमपक्षे पिपीलिकाद्यभावसंशयो न स्यात् । तत्तुल्यवत्तया स्मर्यमाणत्वे सति तद्वत्तयाऽस्मर्यमाणत्वलिङ्गस्यात्रापि सत्त्वादित्याह-अनुमानेति । ननु चित्तसमाधाने सत्यनुभूतस्य स्मरणयोग्यत्वमप्युक्तलिङ्गविशेषणं पिपीलिकादेश्चैतदभावान्न तदभावनिश्चय इति चेन्न । उक्तविशेषणविशिष्टलिङ्गाप्रतिसन्धानेऽपि झटिति कालान्तराभावनिश्चयदर्शनादित्याह-न चानुभूत इति । देवदत्ताभावस्य स्मर्यमाणत्वे गजाद्यभावेऽपि तथैव स्यादित्याह-तत्र चेति । परमते कुत्राप्यभावानुमानं न संभवतीत्याह-किं चेति । अधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वविरोध्येवानुपलम्भोऽभावानुमापकः । न चात्रानुपलम्भस्य तद्विरोधित्वम् । प्रतियोगिसत्त्वेऽप्युपलम्भप्रागभावाभावात्सामग्र्यन्तरप्रतिबन्धाद्वाऽनुपलम्भोपपत्तेरिति भावः । तत्र प्रागभावाभावेन कार्यासंभवमाह-स्वीक्रियत इति । प्रागभावाभावादेवोत्पन्नस्य पुनरनुत्पत्त्यङ्गीकारादित्यर्थः॥

सामग्र्यन्तरप्रतिबन्धादनुपलब्धावुदाहरणमाह-तुरगादाविति ।

अनुपलब्धौ सामग्रीः तुरगादौ वेगेन गच्छतः पन-
प्रतिबन्धकत्वम् । सत्त्रादिस्मृतिमतो धर्मीन्द्रिय-
सन्निकर्षे समानेऽपि कस्यचित् ज्ञानं कस्य चि-
न्नेति । एकेन्द्रियग्राह्याणामपि कस्य चित्सामग्र्या
कस्य चित्प्रतिबन्धश्च । अनुभवेऽपि प्रमुष्टतत्ता-
कस्मृतिवदितरस्मरणोपपत्तेश्चाप्रयोजकम् । त-
स्मादुक्तलिङ्गद्वयाभावे स्मरणमभावस्य । अन्यथा
संशय एव । यदि च प्रागभावोऽपि न कारणम्
संशयनियमोऽप्यदृष्टादेव, अर्थे च स्मर्यमाणत्व-
नियमस्तर्हि "देवदत्तः प्रातःकालीने सर्वतोऽवलो-
किते गृहे वर्त्तमानाभावप्रतियोगी तदानीं गेहनि-
ष्ठतत्तुल्यस्मरणसमानकालीनस्मरणाविषयत्वेसति
विषयविशेषत्वात्, संप्रतिपन्नवत्" इत्यस्तु ।

कस्य चिदिति । वृक्षविशेषस्येत्यर्थः । एकेन्द्रिय-
ग्राह्येष्वपि कस्य चित् ज्ञानसामग्र्या कस्य चित् ज्ञानं
प्रतिबध्यते, किमु वक्तव्यं भिन्नेन्द्रियग्राह्येष्वित्यभिप्रे-
त्याह-एकेन्द्रियेति । एवमस्मरणमप्यनुपलम्भे न लिङ्ग-
मित्याह अनुभवेऽपीति । तद्विरुद्धदार्थवत्तया स्मर्यमाण-
त्वादिलिङ्गद्वयाभावेऽप्यभावनिश्चयः स्मृतिरेव । तस्या
अप्यभावे संशय एवेत्युपसंहरति-तस्मादिति । प्रातर्ग-
जाद्यभावस्यानुमेयत्वेऽपि न सौषुप्तिकदुःखाभावस्य
तदिति वक्तुं पूर्वोक्ताप्रयोजकत्वबीजाभावमङ्गीकरोति-
यदि चेति । पिपीलिकादिसंशयनियम इत्यर्थः । अर्थे
चेति । अनुभूत इति शेषः । देवदत्तः प्रातःकालीनेऽव-

लोकिते गृहे सर्वत्र वर्तमानाभावप्रतियोगी प्रातःकालीनगेहनिष्ठा देवदत्ततुल्या ये स्तम्भादयस्तत्स्मरणैककालस्मरणाविषयत्वे समुपेक्षणीयविषयातिरिक्तत्वात् बाह्यवृक्षवदित्यनुमानवाक्यार्थः । समयान्तरे देवदत्तस्य गृहे सत्त्वेन बाधपरिहाराय प्रातःकालीन इति विशेषणम् । गृहैकदेशे देवदत्तसत्त्वेऽपि तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वसम्भवेनार्थान्तरतावारणाय सर्वत इति । सर्वत्र इत्यर्थः । अनवलोकितगृहे देवदत्तस्य सर्वत्र बाधपरिहारायावलोकित इति । गेहनिष्ठोपेक्षणीयविषयेषु व्यभिचारवारणाय विशेषत्वादिति । स्तम्भादौ व्यभिचारवारणाय-स्मरणाविषयत्वे सतीति । अनुमानकाले देवदत्तस्यापि स्मर्यमाणत्वादसिद्धिवारणाय गेहनिष्ठतत्तुल्यस्मरणकालीनेत्युक्तम् । गेहपदं च सर्वतोऽवलोकितगेहपरम् । तथा च गेहनिष्ठेऽपि गेहानवलोकनप्रयुक्तस्मरणादिविषये न व्यभिचारः । समयान्तरे गेहनिष्ठस्तम्भादिभिः सह स्मर्यमाणत्वादसिद्धिवारणाय तदानीमित्युक्तम् ॥

स्वापकालीनदुःखाभावे पूर्वोक्तलिङ्गद्वयमिदञ्च नास्तीत्याह-न चेति ।

सुषुप्तौदुःखाभावे पूर्वोक्तहेतुद्वय- स्यापनपूर्वकोच्यमानखण्डनम् ।

न च प्रकृते सुषुप्तिकालीनदुःखविरोधि स्मरणमस्ति न वा दुःखं सुषुप्तिकालीनात्मनिष्ठप्रतियोगि अन्यत्रवर्तमानत्वादित्यनुमानम् । तदभावस्य तत्र सत्त्वेऽपि सकलदुःखाभावस्य तद्वृत्तित्वासिद्धेः । "सुखमहमस्वाप्सम्" इति ज्ञानस्य सकलदुःखाभावविषयकत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् ।

एकदुःखवति दुःखाभावे सुखारोपादर्शनात् । नापि स्मरणं पूर्वं तदनुभवाभावात् । कालविशेषनिष्ठसकलज्ञानाभावज्ञानं विना सुषुप्तित्वज्ञानासंभवाच्च । न हि पूर्वकालस्य सकलज्ञानाभाववत्त्वं केनचिदनुभवं विना ज्ञातुं शक्यते । न च सकलज्ञानाभावादेः किञ्चिल्लिङ्गादिकमस्ति । उदासीनपदार्थज्ञानानां नियमेन स्मरणाजनकानामभावस्यानुमातुमशक्यत्वात् । व्यवहाराभावस्य ज्ञानाभावानियतत्वात् । तस्यापि दुर्ग्रहत्वात् । करणव्यापाराभावस्य प्रागसिद्धेः दुःखाभावत्वेन दुःखाभावोपस्थितौ वा तत्सुखारोपासंभवेन सुखाकारपरामर्शो न स्यात् । अस्ति च दुःखाभावस्य सुखविरुद्धत्वज्ञानवतामपि तदाकारपरामर्शः ।

दुःखविरोधीत्युपलक्षणं दुःखतुल्यविषयकस्मरणमपि। नास्तीति नेदमप्यनुमानमित्यर्थः । प्रतियोगिनोऽन्यत्र वर्तमानत्वलिङ्गं दूषयति—नवेति । दुःखम्-अन्यकालीनं दुःखमित्यर्थः । सुषुप्तौ दुःखसत्त्वेऽपि कालान्तरीयदुःखाभावस्यापि संभवान्नानेन सकलदुःखाभावसिद्धिरित्याहतदभावस्येति । माऽस्तु सकलदुःखाभावसिद्धिरित्यत आह-सुखमहमिति। एतस्यानुमितत्वायोगेन स्मृतित्वेऽपि दुःखाभावविषयतया तत्स्मृतित्वमेव किन्न स्यादित्यत आह नानीति । स्वापे दुःखाभावानुभवायोगेन तत्स्मरणस्याप्ययोगादित्यर्थः । सुषुप्तिकालीनोऽहं सकलदुःखरहित इति

पक्षविशेषणमपि दुर्ग्रहमित्याह-कालविशेष इति । सकलज्ञानाभावः प्रत्यक्षेणैव ज्ञायत इत्याशङ्क्य तस्य वर्तमानमात्रग्राहकत्वान्नैवमित्याह-न हीति । अनुभवं विनेति । नित्यसाक्षिरूपानुभवं विनेत्यर्थः । अस्तु तर्हि लिङ्गेन तदवगमस्तत्राह-न चेति । किं स्मरणाभावो ज्ञानाभावे लिङ्गमुत व्यवहाराभावः, किं वा सामग्र्यभावः ? । नाद्यः । उपेक्ष्यज्ञानाभावासिद्धेरित्याह-उदासीनेति । न द्वितीयः । मौनिनां व्यवहाराभावेऽपि ज्ञानसत्त्वादित्यभिप्रेत्याह-व्यवहारेति । स्वापे व्यवहाराभावज्ञानायोगादपि न तल्लिङ्गमित्याह-तस्यापीति । तृतीये सामग्र्यभावः किं कार्याभावगम्य उत करणव्यापाराभावगम्यः ?। नाद्यः । परस्पराश्रयात् । अत एव न द्वितीय इत्याह-करणेति । दुःखाभावानुमितिमङ्गीकृत्यापि तस्याः सुखाकारत्वमनुपपन्नमित्याह-दुःखाभावेति । दुःखाभावसुखयोरितरेतरानात्मत्वाज्ज्ञानदशायामेवायमारोप इत्याशङ्क्याह-अस्ति चेति । किं च येन रूपेणाधिष्ठानप्रतीतिः, तत्समानाधिकरणस्यैवारोप्ये प्रतीतिनियमात् दुःखाभावः सुखमित्येवारोपः स्यादित्याह-भवन्नपीति ।

भवन्नपि वा सुखारोपो दुःखाभावः सुखमित्येव स्यात् । एतेन सुषुप्तित्वलिङ्गेन दुःखाभावानुमानं प्रत्युक्तम् । निखिलविशेषविज्ञानविरहलक्षणसुषुप्तित्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वादित्युक्तत्वात् । व्याप्तिलिङ्गादिप्रतिसन्धानं विनापि वर्णितपरामर्शदर्शनाच्च । अत एव पूर्वदिने स्वप्ने चानुभूतजन्यसुखविषयो भवत्विति प्रत्युक्तम् ।

'सुखमहमस्वाप्सम्, न किञ्चिदवेदिषम्' इति स्वापकालीनत्वनिखिलविषयाज्ञानकालीनत्वयोरपि परामृश्यमानत्वात् तच्च सुखजन्यं न भवति, तदा तत्कारणाभावात् । अजन्ये चात्मधर्मे सुखे प्रमाणाभावादात्मैव तत्सुखम् । कथं तर्हि निर्दुःखमहमस्वाप्समिति परामर्श इति चेत् नायं परामर्शः । तद्धेत्वनुभवाभावादित्युक्तम् । किं तु सुप्तावहं निर्दुःखमासं परामर्शजनकसंस्कारकारणानन्दाभिव्यक्तिरूपत्वात् । परामृश्यमानसुखकालीनजाग्रत्कालीनोऽहमित्येवानुभूयत इति । स चात्मा स्वप्रकाशः । "आत्मैवास्य ज्योतिः । अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः" इति श्रुतेः । एवकारेण स्वयमित्यनेन चात्मव्यवहारानुकूलज्योतिषः प्रकाशस्यान्यात्मत्वाव्यावर्तनात् ।

सुषुप्त्यवस्था दुःखरहिता सुषुप्तित्वाद्व्यतिरेकेण जाग्रद्वदित्यनुमानं दूषयति—एतेनेति । अनुपलब्धिविरुद्धं चेदमनुमानमित्याह-स्वाप्तीति । नन्वस्य परामर्शस्य सुखविषयत्वेऽपि न स्वापकालीनसुखसिद्धिः । तदितरकालीनसुखविषयत्वादस्येत्यत आह-अत एवेति । अतःशब्दार्थमाह-सुखमहमिति । ननु स्वापकालीनं सुखं परामृश्यमानमात्मभिन्नमेवेत्याशङ्क्य तत्किं जन्यमुताजन्यम्? उभयथाप्यनुपपत्तिरित्याह-तच्चेति । स्वापे दुःखाभावानुभवाभावे कथं तत्परामर्श इति शङ्कते-कथं तर्हीति । यद्यप्यन्तःकरणतद्वृत्तिविशेषतदभावानां केवलसाक्षि-

वेद्यत्वेन दुःखाभावस्यापि स्वापेऽनुभवान्न तत्परामर्शानुपपत्तिः । न च तदा प्रतियोगिज्ञानाभावात्कथं तदभावानुभव इति वाच्यम् । नित्यानुभवस्य तदनपेक्षत्वात् । इतरथा धाराकाले तदितरज्ञानाभावानुभवायोगात् । तथापि तदनुभवाभावमङ्गीकृत्य परिहारान्तरमाह-नायमिति । असौ तर्हि को वानुभव इत्याशंक्यानुमितिरेवेत्याह—किं त्विति । सर्वविषयाभावरूपाज्ञानलक्षणसुप्तेः साक्षिसिद्धत्वान्न पक्षविशेषणासिद्धिः । सुखपरामर्शो हेतौ परामर्शशब्दार्थः । आनन्दाभिव्यक्तिरूपत्वादित्युक्ते दुःखकालीनात्मनि व्यभिचारः । तन्निवारणाय परामर्शेति । सुषुप्तावानन्दरूपात्मनोऽनुभूयमानत्वे वेद्यतयाऽनात्मत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह- स चेति । नन्वत्रात्मनो ज्योतिष्ट्वमेवोच्यते न तु ज्योतिरन्तराविषयत्वमित्यत आह—एवकारेणेति । ज्योतिष इत्यस्य व्याख्या प्रकाशस्येति ।

एवकारादेर्द्रष्ट्रन्तरव्यावर्तकत्वान्नात्मनः स्वव्यवहारानुकूलप्रकाशात्मत्वसिद्धिरिति शङ्कते-नन्विति ।

ननु घटादिज्ञानवदात्मज्ञानेऽपि विषयातिरिक्तकर्तृकारकत्वशङ्कौ तदेव वार्यते न तु ज्योतिरन्तरमिति चेन्न । ज्योतिष एव विशेष्यत्वात् । मुख्ये संभवत्युपचारस्यान्याय्यत्वाच्च । लाघवेन चैतन्यमात्रस्यैव लक्ष्यत्वाच्च ।

(नवीनमतम्) अत्राह-नवीनः । अत्र नात्मस्वप्रकाशत्वमुच्यते । आदित्यादिज्ञानसाधनानामभावे किं ज्ञानसाधनं जीवस्येतिपृष्टे आत्मैवेत्युत्तरम् ।

आत्मा च परमात्मैव । स्वप्नेन शरीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीतीति तल्लिङ्गात् । द्युभ्वाद्यधिकरणन्यायेनात्मशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वाच्च । अस्यायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरित्युपसंहरेऽप्यस्येत्यनुषङ्गेणायमीश्वरोऽस्य जीवस्य स्वयमेव ज्योतिर्ज्ञानहेतुरित्यर्थः परः । ज्ञानसाधनप्रायपाठात् । आत्मैवास्य ज्योतिरिति ज्योतिरात्मनोर्भेदानिर्देशाच्चेति । तन्न । तथा सति एवेति स्वयमिति च श्रुतिद्वयविरोधात् ।

द्रष्टुः श्रवणे तस्यान्यत्वं व्यावर्त्येत । न च स श्रूयते । ज्योतिष एव विशेष्यतया श्रवणादित्याह-नेति । मुख्यवृत्त्याऽश्रवणेऽपि जघन्यवृत्त्या श्रूयत इत्यत आह-मुख्य इति । तेजोवाचिनो ज्योतिःशब्दस्य सिद्धान्तेऽपि ज्ञाने लक्षणैवेत्याशङ्क्य तत्कर्तृलक्षणातस्तन्मात्रलक्षणैव लघीयसीत्याह-लाघवेनेति । ज्योतिःपदस्य चैतन्यकर्तृपरत्वाभावेऽपि न तत्परत्वं प्रश्नप्रायपाठाभ्यां ज्ञानसाधनपरत्वस्यैव वक्तव्यत्वादित्यर्वाचीनमतमनुवदति- अत्राहेति । आदित्यादीति । अस्तमिते आदित्ये याज्ञवल्क्यः । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति याज्ञवल्क्यं प्रति जनकेन पृष्टे इत्यर्थः । ज्ञानाश्रयस्य जीवस्य कथमादित्यादिवत् ज्ञानसाधनत्वमित्यत आह-आत्मा चेति । आत्मशब्देन कथमीश्वरपरिग्रह इत्यत आह-स्वप्नेनेति । असुप्त एव सुप्तानभिचाकशीति । सर्वज्ञः

पश्यतीत्यमुपक्रम्यादिपरमात्मलिङ्गस्यैवोत्तरश्रवणादित्यर्थः । यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः तमेवैकं जानथात्मानमिति श्रुतावात्मशब्दः परमात्मनि मुख्य इति "द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्" अ० १ पा० ३ अधि० १ ब्र० सू० १ इत्यधिकरणे निर्णीतत्वात्, अत्रापि स एवात्मशब्दार्थः । तथा च ज्ञानसाधनमेव ज्योतिःपदार्थ इत्याह-द्युभ्वादीति । नन्वत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरित्युत्तरवाक्ये प्रत्यक्षसिद्धजीवस्य श्रवणात्तद्विरुद्धः परमात्मपरिग्रह इत्यत आह-अन्यायमिति । "आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते, चन्द्रमसैवायं ज्योतिषास्ते" इत्यादिना ज्ञानसाधनेषु ज्योतिःशब्दश्रवणादात्मैवेत्यत्रापि स एव तदर्थ इत्याह-ज्ञानसाधनेति । इदं शब्दार्थस्य त्मनो ज्योतिःशब्दार्थस्य ज्ञानस्य च श्रुत्या भेदनिर्देशान्न तयोरभेद इत्याह-आत्मैवेति । परमात्मा जीवज्ञानसाधनमित्यर्थपरत्वकल्पनायामेवकारादिवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति दूषयति-तन्नेति ॥

किमनयोरयोगव्यवच्छेदकत्वं उतान्ययोगव्यवच्छेदकत्वम् ? । उभयथाऽप्यसंभव इत्याह-न ह्येते इति ।

(एवस्वयंश्रुत्योरयोगान्ययोगव्यवच्छेदकत्वासम्भवः ।)

न ह्येते श्रुती ईश्वरस्यायोगं व्यवच्छिन्तः । निखिलजगन्निर्मातुस्तस्य जैवज्ञानेऽयोगशङ्काभावात् । नाप्यन्ययोगं, स्वप्नेऽपि मनःप्रभृतीनां विज्ञानसाधनानां भूयसां सत्त्वात् ।

बाह्यार्थविशेष्यप्रमारूपस्वप्नज्ञानस्य मनःकरणत्वायोगात् । ईश्वरस्यैव करणत्वे ईश्वराख्यप्रमाणान्तरप्रसङ्गाच्च । मनःपदसाधारणसहकारितया बाह्यप्रमां जनयेत्तस्य प्रमाणान्तरत्वनियमात् । ईश्वरस्य साधारणत्वे वा तदतिरिक्तासाधारणकारणाभावात्स्वप्नप्रमाऽयोगात् । अस्त्वीश्वरस्यापि प्रमाणत्वमिति चेन्न । धर्मिग्राहकश्रुत्या सर्वोपादानकर्त्रात्मना स्थितस्य करणत्वायोगात् । ज्ञानसाधनप्रायपाठाभावाच्च ।

तथा हि—नित्यज्ञानस्य करणानपेक्षणादुपक्रमेऽपि व्यवहारनिमित्तप्रकाशविषय एव प्रश्नः । ज्योतिषास्ते पल्ययत इत्याद्युत्तरे तथैव दर्शनात् । न त्वमुकेन जानातीत्युत्तरमस्ति ॥

ननु मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात्स्वप्ने कारणान्तरस्योपरमाद्बाह्यार्थविशेष्यकज्ञाने परमात्मैव कारणमित्यन्ययोगव्यवच्छेदेनार्थवत्त्वमित्यत आह-बाह्यार्थेति । तत्र हेतुमाह-मन इति । यन्मानानपेक्षप्रमां यदसाधारणकारणसहकारितया मनो जनयति । ततस्तन्मानान्तरमिति नियमादीश्वरस्यापि प्रत्यक्षाद्यनधीनस्वप्नप्रमायामसाधारणकारणत्वे ततः प्रमाणान्तरत्वं दुर्वारमित्यर्थः । बाह्यप्रमायामेव मनसः करणसहकारित्वं न त्वान्तरप्रमायामिति दर्शयितुं बाह्यप्रमामित्युक्तम् । तर्हीश्वरोऽसाधारणकारणमेव न भवतीत्याशङ्क्याह-ईश्वरस्येति । प्रमायोगादिति । न चेष्टापत्तिः । तस्य

नवीनमते प्रमात्वादिति भावः । ईश्वराख्यप्रमाणान्तरं नानिष्टमिति शङ्कते-अस्त्विति । स्वप्नसृष्टेः परमार्थत्वात्तत्र मानान्तरत्वाभावाच्चेति भावः । "तदैक्षत यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिश्रुत्या जगत्कर्तृत्वोपादानत्वरूपेण सिद्धस्य कर्तृपरतन्त्रकरणाभावो विरुद्ध इत्यभिप्रेत्याह-न धर्मीति । यदुक्तं ज्ञानसाधनप्रायपाठादात्मनो ज्ञानसाधनत्वमेव ज्योतिःपदेनोच्यत इति तदप्यसिद्धमित्याह-ज्ञानसाधनेति । किं नित्यज्ञानसाधनत्वेनादित्यादिप्रायपाठ उत वृत्तिज्ञानसाधनत्वेन ? । नाद्य इत्याह-नित्येति । न द्वितीयः स्वप्ने वृत्तिज्ञानसाधनप्रायपाठ इत्याह-उपक्रमेऽपीति । पल्ययते—परितो गच्छतीत्यर्थः ।

नन्वादित्यादिज्योतिषः स्वतो व्यवहाराजनकत्वेन वृत्तिद्वारेणैव तद्वक्तव्यम् । तद्वदात्मनोऽपीत्यत आह-एवमिति ।

(आत्मशब्दस्य द्युभ्वाधिकरणेन परमात्ममात्रपरत्वाशङ्कानिरसनम् ।) एवं परंपरानिमित्तेषूक्तेषु साक्षाद्व्यवहारनिमित्तप्रश्नस्योत्तरमात्मैवास्य ज्योतिरिति । तथा चात्मैवात्मादिव्यवहारनिमित्तम्—प्रकाश इत्येवार्थः । न त्वस्य ज्ञानकरणमीश्वर इति । आत्मैवास्येति भेदनिर्देशोऽपि अहमर्थातिरिक्तात्मप्रकाश इति न विरुध्यते । अत एवोपसंहारेऽपि नानुषङ्गगौरवम् । अयमिति च प्रश्नेष्विव जीवपरामर्शोऽप्युपपद्यते । यच्चात्मशब्दस्य परमात्मन्येव मुख्यत्व-

मिति; तन्न । किं जीवे शक्तिग्रहनिमित्तप्रचुरप्रयोगाभावादात्मपदस्य न शक्तिः, किं वाऽऽत्मशब्दस्य सति योगे न रूढिः । योगश्च न परिच्छिन्ने जीव इति । अथवाऽऽत्मशब्दाज्जीवप्रत्ययस्य लक्षणयाप्युपपत्तौ न जीवे तच्छक्तिरिति । नाद्यः । श्रुतौ स्मृतौ लोके च जीवेऽप्यात्मशब्दस्य प्रचुरप्रयोगसत्त्वात् । नापि द्वितीयः । जीवस्याणुत्वनिरासेन स्वाभाविकमध्यमपरिमाणस्याप्ययोगाद्योगयुक्तत्वात्

साक्षाद्व्यवहारनिमित्तप्रकाशप्रश्नोत्तरमेवं सति भवतीत्याह-तथा चेति । यदुक्तमस्येति भेदनिर्देशाज्ज्योतिष्ट्वमात्मनोऽनपपन्नमिति । तन्न । व्यवहर्तुरहमर्थस्यैवेदंशब्दार्थत्वात्तद्भिन्नाकरणात्मनो ज्योतिष्ट्वोपपत्तेरित्याह-आत्मैवेति । अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरित्यस्याप्यस्येत्यनुषंगमन्तरेणैवार्थवत्त्वान्न तदनुषंगः कार्य इत्याह-अत एवेति । किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति प्रश्नेऽयमिति पदस्य जीवपरत्वादत्रायं पुरुष इत्यत्रापि जीव एवायं पदार्थ इत्याह-अयमिति चेति । यच्चोक्तं द्युभ्वाद्यधिकरणन्यायेनात्मशब्देन परमात्मैव कथ्यत इति, तदनूद्य दूषयति यच्चेति । जीव एवात्मपदस्य शक्तिरितिवक्तुं तत्र शक्त्यभावे बीजं विकल्पयति-किं जीव इति । सति योग इति । अतति व्याप्नोतीत्यात्मेति योगे सति न रूढिः कल्प्या, क्लृप्तयोगस्य कल्प्यरूढिबाधकत्वादित्यर्थः । "यः प्राणेन प्राणिति, स आत्मा सर्वान्तरः । आ-

त्मानं रथिनं विद्धि, य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरोऽयमयमात्मा ब्रह्म" इत्यादिश्रुतौ,—

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
यावद्बुद्धीन्द्रियप्राणैरात्मनः सन्निकर्षणम् ॥
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति" ।

इत्यादि स्मृतौ, ममाऽऽत्मा सुखी, तवात्मा दुःखीत्यादिवृद्धप्रयोगे च जीव एवात्मशब्दप्रयोगान्न प्रथम इत्याह-नाद्य इति । यौगिकत्वपक्षेऽपि जीवो मुख्योऽर्थः । तत्रापि योगसंभवादित्याह-नापीति ।

तृतीये आत्मशब्दस्य भेदिमते जीवे शक्तिरीश्वरे तु लक्षणैवेति युक्तम् । जीवे प्रथमगृहीतशक्तिग्रहस्य बाधकाभावादित्यभिप्रेत्याह- नापि तृतीय इति ।

आत्मशब्दस्य जीवे एव शक्तिःपरमात्मप्रतीतिर्लक्षणयेति समर्थनम् ।

नापि तृतीयः । प्राथमिकवृद्धप्रयोगानुरोधेन जीव एव तच्छक्तिः । परमात्मनि त्वाकाशादिशब्दवल्लक्षणैवेति वैपरीत्यस्यैवोचितत्वात् ।

अथ मुख्यार्थसंबधितया ज्ञायमाने लक्षणा । न च परमात्मा शब्दादृते ज्ञातुं शक्यते इति नियोग इव लिङादेरात्मादिपदस्य तत्रैव शक्तिर्न जीवे इति चेत् । किं मानान्तरेण वाच्यार्थसम्बन्धितया ज्ञायमाने लक्षणा, किं वा यद् वस्तुतो वाच्यार्थसम्बन्धि मानान्तरेण गृह्यते तत्र ? ।

नाद्यः । लौकिकानामात्मादिपदाज्जीवादिप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् । तेषां त्वदभिमतेश्वराज्ञानात् । न च तेषां जीवे आत्मपदशक्तिभ्रमात्ततस्तदवगम इति वाच्यम् । प्रयोगप्राचुर्येण तदवगतशक्तिज्ञानस्य बाधकाभावात् ।

ननु जीववाचकत्वेऽनेकव्यक्तिवाचकत्वगौरवम्, ईश्वरवाचकत्वे तु लाघवमिति बाधोस्तीति चेत् तर्हि जीवत्वमेवार्थोऽस्तु । प्रथमावगतप्रयोगप्राचुर्यात् । ईश्वरे च सर्वज्ञादिशब्दोपस्थिते तत्सन्निधिपाठाल्लक्षणया तदवगमः । नियंतृत्वादिविषयाद्वाक्याज्जीवसंबन्धित्वेन परस्यावगतत्वात् । लिङादिशब्दस्य प्रथमावगतधात्वर्थव्युत्पत्तौ तु न किञ्चिद् बाधकम् । गौरवस्य तुल्यत्वादिति न तस्य तत्र शक्तिज्ञानम् । तदभावे च न लौकिकलिङादिश्राविणां ततः क्रियावगमः संभवति । लक्षणाप्रकारस्य तत्रासम्भवात् ॥

मुख्यार्थसंबन्धितया ज्ञायमानत्वस्य लक्षणाबीजस्य शास्त्रैकगम्ये परमात्मन्यभावान्न तत्र लक्षणा, किं तु शक्तिरेव, गुरुमतेऽपूर्वनियोगे लिङादिपदस्येवेति शङ्कते-अथेति । वाच्यार्थसंबन्धित्वस्य ज्ञातत्वमपि लक्षणाबीजमुत तत्संज्ञामात्रमिति विमृशति-किमिति । आद्ये तव मते प्राकृतानामात्मलिङादिपदैर्जीवक्रियाकार्याद्यवगमो न स्यात् । वाच्येश्वरादिसंबन्धित्वेन

जीवादेरज्ञानादित्याह-नाद्य इति । ननु लौकिकानां न लक्षणया जीवावगमः, किं तु शक्तिभ्रमादित्याशङ्क्य शक्तिग्रहस्य बाधकाभावान्न भ्रमत्वमित्याह- न च तेषामिति । बाधकाभावोऽसिद्ध इति शङ्कते-नन्विति । जीवानामनेकत्वेऽपि तदनुगतात्मत्वस्यैव प्रथमावगतस्य वाच्यत्वसम्भवान्न गौरवमिति भेदवादिनं शिक्षयति तर्हीति । ईश्वरस्यापि पूर्वमनुपस्थितस्य कथं लक्षणयाऽवगम इत्यत आह- ईश्वरे चेति । वाच्यार्थसंबन्धित्वेनावगते एव लक्षणेत्यभिनिविशमानं प्रत्याह-नियन्तृत्वादीति । नियोगदृष्टान्तोऽप्यसम्प्रतिपन्न इत्याह-लिङादीति।-बहूनां धात्वर्थलक्षणकार्याणां लिङादिपदवाच्यत्वे गौरवमित्याशङ्क्य नियोगस्यापि प्रतिविषयं भिन्नत्वात्तद्वाच्यत्वेऽपि गौरवं तुल्यमित्याह- गौरवस्येति । एवं तर्हि क्रियायामेव शक्तिरित्यत्र किं नियामकमित्यत्राह- तदभाव इति । लक्षणयैव ततः क्रियावगम इत्याशङ्क्याह-लक्षणेति । वाच्यार्थसंबन्धित्वेन मानान्तरेणाधिगतलक्ष्यालक्षणाहेत्वभावादित्यर्थः । न च शक्तिभ्रमादेव क्रियाकार्यावगम इति वाच्यम् । प्राथमिकशक्तिग्रहस्य बाधकाभावेन भ्रमत्वायोगादित्यादिकमत्रापि द्रष्टव्यमिति भावः ।

वस्तुतो वाच्यार्थसंबन्धे सति उपास्यते लक्षणेति पक्षे ईश्वरे न लक्षणाविरोध इत्याह-नापि द्वितीय इति ।

आत्मशब्दस्योभयत्रापि जीवात्मनोर्मुख्यत्वम् । नापि द्वितीयः । ब्रह्मणि वस्तुतो जीवसंबन्धस्य वाक्यान्तरस्य च सत्त्वात् ।

सर्वज्ञादिरूपं ब्रह्मानवगच्छतामात्मादिपदैः परमात्मबुद्ध्यभावात् । नियोगे च तर्कोपस्थिते लिङादिनाऽनवगमात् तर्को न मानमितिचेन्न । यथार्थोपस्थितिमात्रस्यैव लक्षणायामपेक्षितत्वात् । तर्कस्यापि नियोगगोचरस्य यथार्थत्वात् । ततो भेदिनां मते आत्मत्वप्रवृत्तिनिमित्तकमात्मत्वनिष्ठं वाऽऽत्मपदमुभयत्रापि मुख्यम् । सिद्धान्ते त्वेकव्यक्तिजात्यभावाज्जीवेश्वरस्वरूपभूतमपरिमितत्वविशिष्टं चैतन्यमात्मपदार्थः । लोकेऽहमनुभवे प्रकाशमानचैतन्ये "एष ते आत्मा सर्वान्तरः । एष ते आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । आत्मैवास्य ज्योतिः । अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूतात्मन आकाश" इत्यादौ च सर्वान्तरचैतन्ये जगत्कारणे चात्मशब्दप्रयोगात् । अहमनुभवे प्रकाशमानचैतन्यस्याहङ्कारेन्द्रियशरीराद्यधिष्ठानतया सर्वान्तरत्वात् । ईश्वरस्यापि तदभेदेनैव सर्वान्तरत्वम् । अन्यथा जीवापेक्षया तस्य कथमप्यान्तरत्वानुपपत्तेः ॥

वाक्यान्तरस्येति । सर्वज्ञादिपदयुक्तवाक्यान्तरस्येत्यर्थः । नन्वेवं सति वाक्यान्तराश्रुतावात्मपदादीश्वरो न प्रतीयेतेत्याशङ्क्येष्टापत्तिरित्याह-सर्वज्ञादीति । नियोगे लिङादिपदव्यतिरिक्ततदुपस्थापकाभावात्कथं लक्षणेत्याशङ्क्याह-नियोगे चेति । यदि क्रियाति-

रिक्तं कार्यं न स्यात्तर्हि स्वर्गकामिकृतिसाध्यं न स्यात् । काम्यमानसाधनस्यैव कामिकृतिसाध्यत्वादित्यादि विमर्शस्तर्कशब्दार्थः । मानेनैवोपस्थितिर्लक्षणाहेतुर्नोपस्थितिमात्रमिति शङ्कते-तर्क इति । विशेषणवैयर्थ्येन परिहरति-न यथार्थेति । एवमात्मपदस्य जीवलक्षकत्वेऽभिमते वैपरीत्यमापाद्य तन्मते वस्तुवृत्तमाह-तत इति । आत्मत्वनिष्ठमिति । जीवपदार्थवादेनोक्तमुभयत्रेति । जीवेश्वरयोरित्यर्थः । सिद्धान्ते तु योगवृत्त्यैव जीवेश्वरस्वरूपभूतचैतन्ये प्रवृत्तिः संभवति । योगे रूढेरकल्प्यत्वात् । योगश्चात्रापरिच्छिन्नत्वम् । तथा चोक्तम्—

"यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्तिविषयादिह ।

यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति गीयते" इति ।

एतदभिप्रेत्याह-सिद्धान्ते त्विति । नन्वेवमाकाशादेरप्यपरिच्छिन्नस्यात्मपदात्प्रतीतिः स्यादित्याशङ्क्य पङ्कजपदेन तामरसवल्लौकिकवैदिकप्रयोगप्राचुर्यादुक्तचैतन्यस्यैव प्रतीतिरित्यभिप्रेत्यात्रैव लौकिकवैदिकप्रयोगप्राचुर्यं दर्शयति-लोके इति । अपरिच्छिन्नचैतन्यस्य कथं सर्वान्तरत्वमित्याशङ्क्य सर्पं प्रति रज्जोरिवेत्याह-अहमनुभवइति । विपदाद्यधिष्ठानेश्वरस्य कथमहंकाराद्यपेक्षयाऽऽन्तरत्वमित्यत आह-ईश्वरस्येति । जीवेश्वराद्वैते तदकार्यस्य तद्बाह्यतरत्वमित्याशङ्क्य त्वज्जीवेश्वरयोः परस्परापेक्षयान्तरत्वासंभवेनोभयोरपि सर्वान्तरत्वं न स्यादित्यभिप्रेत्याह-अन्यथेति ॥

फलितमाह-तथाचेति ।

(योगव्युत्पत्त्या आत्मनः सर्वव्यापकत्वम्)

तथा चायमात्मशब्दो यौगिक एव क्लृप्तयोगे सति रूढेरकल्पनात् । योगश्च अतति व्याप्नोतीति व्यापकत्वम् । व्यापकत्वञ्च जीवेश्वरस्वरूपभूतं चैतन्यं, तदेव-रज्जुरिवसर्पं, सर्वं व्याप्नोतीति । यत्तु ब्रह्मलिङ्गमुदाहृतं, तदस्मन्मते न विरुद्ध्यते । जीवस्यैव स्वरूपत्वाद् ब्रह्मणः स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपतीति प्रस्तुत्य "अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः" इति वाक्ये स्वापो जीवलिङ्गं, तदनात्मनि ब्रह्मणि विरुध्यते । तस्य स्वापायोगात् । अनुमानमप्यहमिति व्यवहारः प्रकाशजन्यो व्यवहारत्वात्संमतवत् । आत्मव्यवहार इति वा पक्षनिर्देशः व्यवहारस्यान्यविषयप्रकाशाजन्यत्वाद्व्यवहारजनकः प्रकाशसिध्यन् लाघावादात्मैवेति स्वप्रकाशत्वसिद्धिः । स्वविषयधर्मातिरिक्तप्रकाशजन्य इति वा साध्यम् । अनुभूतिः स्वप्रकाशा अनुभूतित्वात् व्यतिरेकेण घटवदित्याचार्याः ।

आकाशादेः सापेक्षमेव व्यापकत्वं, सर्वव्यापकत्वं तु सर्वाधिष्ठानचैतन्यस्यैवेत्याह-व्यापकत्वं चेति । न चैवं द्युभ्वाद्यधिकरणविरोधः । तत्रेश्वरव्यावृत्तप्रातीतिककर्त्रादिरूपेण द्युभ्वाद्यधिकरणत्वं जीवस्य निरस्तं नत्वशनायाद्यतीतवास्तवरूपेण । नापीश्वर एवात्मशब्दस्य मुख्योऽर्थ इति व्युत्पादितः । तस्य स्वापाद्यसङ्ग-

तत्वात् । स्वशब्दादिति सिद्धवन्निर्देशाच्चेति द्रष्टव्यम् । जीववास्तवस्वरूपस्य ब्रह्माभिन्नत्वादसुप्तत्वादिलिङ्गं तन्नोपपद्यत इत्याह-यत्त्वित्यादिना । किं चात्र प्रत्यग्भिन्ने ब्रह्मणि परिगृहीते जीवलिङ्गं स्वापः श्रमाणोऽनुपपन्नः स्यादित्याह-स्वेनेति । वासनात्मान्तःकरणवृत्तिरूपदृश्यप्रकाशेन चित्प्रकाशेन चेत्यर्थः । आत्मस्वप्रकाशत्वेऽनुमानमपि प्रमाणमित्याह-अनुमानमिति । वेद्यविषयप्रकाशादेवात्मनः स्वव्यवहार इति वदन्तं प्राभाकरं प्रत्याह-व्यवहारस्येति । तर्हि विषयः प्रकाशो जन्योऽस्तु तत्राह-लाघवादिति । आत्मातिरिक्तप्रकाशस्य तदानन्त्यस्य च कल्पने गौरवाल्लाघवानुगृहीतमनुमानमात्मनः स्वव्यवहारहेतुप्रकाशात्मत्वलक्षणस्वप्रकाशत्वमेव साधयति, स्वविषयत्वस्य चासंभवेन दूषितत्वादिति भावः । मुखत एव जन्यज्ञानं व्यावर्तयन् साध्यान्तरमाह-स्वविषयेति । स्वस्यात्मव्यवहारस्य यो विषयस्तस्य धर्मो जन्यज्ञानादि तत्त्वानधिकरणप्रकाशजन्य इत्यर्थः । परमते जन्यज्ञानेनार्थान्तरत्वनिवृत्तये स्वविषयधर्मातिरिक्तेत्युक्तम् । स्वशब्दः समभिव्याहृतपरः । तथा च न घटादिव्यवहारे साध्यवैकल्यम् । न चेश्वरज्ञानजन्यतयाऽर्थान्तरता । तस्यापि जीवाभिन्नतया स्वविषयत्वात् । अथवाऽऽत्मव्यवहारस्यापि पक्षत्वान्नोक्तार्थान्तरता । यद्वा स्वविषयधर्मनिष्ठगुणत्वावान्तरजात्यनधिकरणप्रकाशजन्य इति साध्यं विवक्षितम् । न च गुणव्यवहारे व्यभिचारः । द्रव्यव्यवहारस्यैव हेतुत्वात् । न चाप्रयोजकम् । आत्मातिरिक्तप्रकाशजन्यत्वे गौरवाद्, आत्मनि तत्संबन्धादेर्दुर्निरूपत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् ।

चित्सुखाचार्यानुमानमप्याह-अनुभूतिरिति ॥

साध्यादेर्दुर्निरूपत्वान्नेदमनुमानं साध्वित्यर्वाचीनः प्रलपतीत्याह-अत्रेति ॥

पूर्वोक्तानुमाने-नवीनाक्षेपः ।

अत्र नवीनः—किमिदं स्वप्रकाशत्वम् । न तावद्वृत्त्यव्याप्यत्वम् । आत्मनोऽपि वृत्तिव्याप्यत्वात् । अन्यथा श्रवणादिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नापि फलाव्याप्यत्वम् । अतीतादौ नित्यातीन्द्रिये चातिव्याप्तेः । नाप्यवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वम् । सुषुप्तिप्रलयादावात्मव्यवहाराभावेनाव्याप्तेः । नाप्यवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वम् । मोक्षेऽव्याप्तेः । तदानीं योग्यतारूपधर्मस्याप्यभावात् । नाप्यवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वम् । मोक्षदशायां तस्याप्यभावात् । न हि तदा ब्रह्मण्यत्यन्ताभावानधिकरणत्वाख्यः कश्चिद्धर्मोऽस्ति । ब्रह्मणस्तथाभूतयोग्यत्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वाच्च । अन्यथा ब्रह्मगततद्योग्यताया मिथ्यात्वन्न स्यात् । स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणस्यैव मिथ्यात्वात् । न च व्यावहारिको योग्यताऽत्यन्ताभावो ब्रह्मणि नेति वाच्यम् । ब्रह्मातिरिक्तस्य तस्य व्यावहारिकत्वात् । नापि ब्रह्मणोऽवेद्यत्वम् । तस्य वृत्तिवेद्यत्वात् ॥

तस्य प्रलापमेवाह-किमिदमिति । किं वृत्त्यव्याप्यत्वं स्वप्रकाशत्वम्, उत फलाव्याप्यत्वम्, अथवा वेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वम्, तद्योग्यत्वं वा, तद्योग्यत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वं वेति किंशब्दार्थः । आद्यं दूषयति । न तावदिति । केवलात्मनो न वृत्तिव्याप्यत्वमपीति मतमाशङ्क्याह-अन्यथेति । केवलस्यैव वेदान्ततात्पर्यगोचरत्वात् तद्विषयवृत्त्यभावे तच्छ्रवणादिवैयर्थ्यापातादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति नापीति । अभिव्यक्तचैतन्यं फलं तस्य तादात्म्येनावच्छेदकत्वम् । घटादेस्तद्व्याप्यत्वं, तदभावत्वं न स्वप्रकाशत्वम् । अतीतादेर्नित्यातीन्द्रियस्य वाऽभिव्यक्तचैतन्यतादात्म्याभावेऽप्यस्वप्रकाशत्वादित्यर्थः । तृतीयं दूषयति नाप्यवेद्यत्व इति । व्यवहाराभावेन तद्विषयत्वस्याप्यभावादिति शेषः । चतुर्थपञ्चमावप्यव्याप्त्या दूषयति-नाप्यवेद्यत्वे सतीत्यादिना । व्यवहारदशायामपि योग्यत्वात्यन्ताभावस्य ब्रह्मणि सत्त्वादसम्भवश्चेत्याह-ब्रह्मण इति ।

ननु तदा ब्रह्मणि तद्योग्यत्वमेव, न तदत्यन्ताभाव इत्याशङ्क्य तस्य मिथ्यात्वनिर्वाहार्थं तदभावोऽपि वक्तव्य इत्याह-अन्यथेति । ननु तद्योग्यताप्रतियोगिकव्यावहारिकात्यन्ताभावानधिकरणत्वमेव तल्लक्षणम् । ब्रह्मणि च न तद्व्यावहारिकात्यन्ताभावः प्रतियोगिसमानसत्ताकाभावस्य तत्सामानाधिकरण्यविरोधात् । किं तु पारमार्थिक एव तदत्यन्ताभावो ब्रह्मणि । तथा च नासम्भव इति चेन्न । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य पारमार्थिकत्वेऽद्वैतहानेः सोऽपि व्यावहारिको वाच्यः । ततश्च तत्समानसत्ताकयोरपि विरोधो ब्रह्मणोऽन्यत्रैव वाच्यः ।

तथा चासम्भव एवेत्यभिप्रेत्याह-न च व्यावहारिक इति । विशेष्यासम्भवमुक्त्वा विशेषणासम्भवमाह-नापीति । किमवेद्यत्वं वृत्त्यव्याप्यत्वं फलाव्याप्यत्वं वा? । नाद्य इत्याह-तस्येति ॥

न द्वितीय इत्याह-नापीति ॥

वृत्त्यव्याप्यत्वलक्षणं निरस्य फलाव्याप्यत्वं निरस्यति ।

नापि फलाव्याप्यत्वमवेद्यत्वम् । ब्रह्मणोऽपि चरमसाक्षात्कारवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यव्याप्यत्वात् । ननु वृत्तिबिम्बितचिदभिव्यक्तचैतन्याश्रयत्वं फलव्याप्यत्वं तच्च घटादावेव न ब्रह्मणीति चेन्न । घटादावपि वृत्तिविषयत्वव्यतिरेकेण तदभिव्यक्तचैतन्याश्रयत्वाभावात् । अपरोक्षव्यवहारश्च न तावदपरोक्षज्ञानजन्यो व्यवहारः । धर्मादावप्यलौकिकापरोक्षज्ञानजन्यव्यवहारस्य सत्त्वात् । अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यसाक्षात्कारविवक्षायां स्वरूपज्ञानस्य नित्यत्वादसम्भवः । नाप्यपरोक्षोऽयमित्याकारो व्यवहारः । वस्तुनः अपरोक्षत्वम्-अपरोक्षज्ञानविषयत्वं चेद् घटादिवदात्मनोऽपि वेद्यत्वापत्तिः । अपरोक्षव्यवहारविषयत्वं चेद् वस्तुव्यवहारापरोक्षत्वयोरन्योन्यसापेक्षत्वादन्योन्याश्रयः, अभावे ऽतिव्याप्तिश्च । अस्ति हि गजाभावोऽपरोक्ष इति लोके व्यवहारः । अस्ति च फला-

व्याप्यत्वम् ॥

फलस्वरूपं वदन् ब्रह्मणस्तद्व्याप्यत्वमेव नेति शङ्कते-नन्विति । घटादावनित्यज्ञानविषयत्वव्यतिरेकेणानित्यज्ञानाश्रयत्वाभावात्तदेव फलं तद्विषयत्वं च ब्रह्मणोऽपि तुल्यमित्याह-न घटादाविति । किं च लक्षणवाक्यगतापरोक्षव्यवहारपदेनापरोक्षज्ञानजन्यो व्यवहारो विवक्षितः, लौकिकापरोक्षज्ञानजन्यो वा, अपरोक्षोऽयमित्याकारो वा ? । प्रथममतिव्याप्त्या दूषयति-अपरोक्षेति । द्वितीयमनूद्य दूषयति-अनागतेति । अनागतगोचरो यः साक्षात्कारः तद्धेतुभूता या प्रत्यासत्तिः सामान्यलक्षणादिरूपा तदजन्यश्च यः साक्षात्कारः लौकिकप्रत्यक्षमिति यावत् । तज्जन्यव्यवहारविवक्षायामित्यर्थः । ईश्वरज्ञानजन्यधर्मादिव्यवहारव्यावृत्तये जन्यपदम् । स्वरूपज्ञानस्य नित्यत्वादिति । तथा च लौकिकसाक्षात्कारजन्यव्यवहारविषयताभावादसम्भव इत्यर्थः । तृतीयमपवदति-नापीति । 'अपरोक्षोऽयम्'-इति व्यवह्रियमाणं विषयापरोक्ष्यं किमपरोक्षज्ञानविषयत्वमपरोक्षव्यवहारविषयत्वं वा ? । आद्यमनूद्य दूषयति-वस्तुन इति । द्वितीये वस्तुनोऽपरोक्षत्वे सिद्धे व्यवहारस्यापरोक्षत्वम् । व्यवहारापरोक्षत्वे च वस्त्वापरोक्ष्यमिति परस्पराश्रय इत्याह-अपरोक्षेति । नन्वपरोक्षोऽयमित्येवंरूपशब्दव्यवहारस्य स्वज्ञानजन्यस्य विषयापरोक्ष्यज्ञानं विनैव श्रोत्रग्राह्यत्वान्नोक्तदोष इत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह-अभाव इति । अनुपलब्धिरूपपरोक्षमानगम्यत्वान्न फलव्याप्यत्वमभावस्येत्याह- अस्ति चेति ।

विशेषणविशेष्ययोः परस्परव्याघातादप्यसम्भव इत्याह-यदि चेति ॥

परस्परव्याघातेनाऽसम्भवप्रतिपादनम् । यदि चाऽऽत्माऽवेद्यः न तर्ह्यपरोक्षव्यवहारविषयः स्यात् । फलव्याप्यस्यैवापरोक्षव्यवहारविषयत्वात् । यदि स्फुरणाविषयेऽपि स्फुरणे तद्विषयकापरोक्षवृत्तिस्तदविषयकस्फुरणमेव वा स्वभावविशेषाद्व्यवहारमुत्पादयेत्तर्ह्यवैरूप्याय घटादावपि तथैव स्यात् । अन्यथा प्रमेयत्वमपि स्ववृत्तिं विनैव स्वस्मिन्प्रमेयत्वव्यवहारं कुर्यादिति केवलान्वयि न स्यात् । किं च स्वप्रकाशत्वं न तावदात्मस्वरूपं साध्यम् । इष्टापत्तेः । न ह्यात्मनि कस्य चित्प्रद्वेषोऽस्ति । नापि तद्धर्मः । तस्यातात्त्विकत्वेनास्वयंप्रकाशतापत्त्या स्वप्रकाशत्वसाधकानुमानानां बाधितत्वात् । अप्रसिद्धविशेषणश्च पक्षः । न च वेद्यत्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि धर्मत्वात् शौक्ल्यवदिति सामान्यतस्तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । वेद्यत्वाभावमात्रसिद्धावपि विशिष्टसाध्यस्याप्रसिद्धत्वात् । मम मते घटादेः फलाव्याप्यत्वे तत्र साध्यसत्त्वाच्च धर्मत्वं च केवलान्वयि धर्मे व्यभिचारि । किं चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं यदि कुतश्चिन्न व्यावर्तेत । तर्हि तत्रैव व्यभिचारः ।

व्यावर्त्तते चेत् । यतो व्यावर्तते तत्रैव व्यभिचारः । अनुभूतित्वं च न जातिः । जातेर्धर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवद्व्यक्तिसापेक्षत्वात् । नोपाधिः । तदनिरूपणात् ।

फलाव्याप्यत्वलक्षणावेद्यत्वेऽप्यपरोक्षवृत्तिमहिम्नैवापरोक्षव्यवहारोऽस्तु । यदि सुखदुःखादावपरोक्षवृत्तेर्व्यभिचारान्न तद्धेतुत्वं तर्हि स्वरूपस्फुरणं स्वाविषयमेव स्वव्यवहारहेतुरित्यभ्युपगमे घटादावपि तथात्वापातेनातिव्याप्तिः स्यादित्यभिप्रेत्याह-यदीति । स्फुरणस्य स्वव्यतिरिक्ते तद्विषयतयैव व्यवहारहेतुत्वम् । स्वस्मिंस्तु स्वरूपेणैवेत्यभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गमाह-अन्यथेति। एवं साध्यनिरुक्तं दूषयित्वा तत्स्वरूपमपि किं पक्षीभूतात्ममात्रं तद्धर्मो वेति विकल्पमभ्युपेत्य प्रथमं दूषयति । किं चेति। न द्वितीय इत्याह-नापीति । स किं तात्त्विको धर्मः, उतातात्त्विकः ? । नाद्यः द्वैतापत्तेः । न द्वितीयः । अधिष्ठानस्यारोपितविपरीतरूपत्वनियमेनास्वप्रकाशत्वापातादित्याह-तस्येति । अवेद्यत्वस्याप्रसिद्धत्वेन तद्घटितसाध्यस्याप्यसिद्धत्वात् । संदेहायोगान्न पक्षताऽपीत्याह-अप्रसिद्धेति । सामान्यतो दृष्टानुमानेन पक्षतदतिरिक्तौदासीन्येनावेद्यत्वसिद्धौ पक्षे संदेहनिवृत्तये केवलव्यतिरेकिप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तथापि विशिष्टसाध्यमप्रसिद्धमेवेति दूषयति-न चेति । असाधारण्यमप्याह-प्रमेति । सामान्यानुमानं च व्यभिचारीत्याह-धर्मत्वं चेति । केवलान्वयि धर्मे विप्रतिपन्नं प्रत्याह-किं चेति । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं यदि सर्वत्र वर्तते

तर्हि तदेव केवलान्वयीति तत्र व्यभिचारः । यदि न वर्तते तदेवात्यन्ताभावाप्रतियोगितया केवलान्वयीति-तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । हेतुकृतमनुभूतित्वमपि जातिरु-पाधिर्वा ?, नोभयथाऽपीत्याह-अनुभूतित्वं चेत्यादिना । धर्मिसत्तेति सिद्धान्तेऽनुभूतौ तादृशभेदाभावादिति भावः ॥

किं च घटादौ यादृशवेद्यत्वं स्वप्रकाशत्वविरोधि तादृशवेद्यत्वस्याऽऽत्मनि सत्त्वेऽपि तदत्यन्ताभावघटित-साध्यस्याप्युपपत्तेरस्वप्रकाशत्वेनार्थान्तरतेत्याह-अपि चेति ।

स्वप्रकाशत्वविरुद्धवेद्यत्ववत्तयाऽर्थान्तरत्वम् ।

अपि च घटादाविव स्वप्रका-शत्वविरोधिनो व्यावहारिकवेद्यत्वस्य सत्त्वेऽपि तदत्यन्ताभावसंभवेनार्थान्तरमिति । अत्र ब्रूमः । संविदविषयत्वं स्वप्रकाशत्वम् । न चाव्याप्त्य, तिव्याप्ती । चिद्रूपस्यात्मनः स्वाविषयत्वात्-स्वातिरिक्तसंविदन्तराभावाच्च । संविद्रूपात्मा-तिरिक्तस्य सर्वस्य संविद्विषयत्वात् । अतीता-देरतीन्द्रियस्यापि वृत्तिगतसंविदवच्छेदकतया तद्विषयत्वात् । अन्यथा जडवृत्तिमात्रादनात्म-व्यवहारायोगात् । न चैवमपि संविदगोचरस्त ज्जडमेवास्तीति वाच्यम् । स्वतः परतो वाऽसि-द्धस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । संविच्च वृत्त्यति-रिक्ता निरूपितैवेति नासंभवोऽपि । अथवाऽवे-

द्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यताऽत्यन्ताभावानधिकरणत्वं स्वप्रकाशत्वमित्याचार्यीयमपि लक्षणमस्तु । तत्र च योग्यतान्तं लक्षणम् । अत्यन्ताभावानधिकरणत्वांशस्तु ब्रह्मणि लक्षणस्यासंभवं व्यावर्त्तयति ।

संविद्विषयत्वाभावः, संविद्विषयान्यत्वं वा संविदविषयत्वं स्वप्रकाशत्वं, तच्चाऽऽत्मस्वरूपमेवारोपिताभावस्याधिष्ठानमात्रत्वादित्यभिप्रेत्याह-अत्रेति अस्मिन् लक्षणे न पूर्वोक्तदोषावसर इत्याह-न चेति । आत्मधर्मज्ञानविषयत्वादव्याप्तिरित्यत आह संविदन्तरेति । अतिव्याप्त्यभावे हेतुमाह-संविद्रूपेति । अतीतादेः फलाव्याप्यत्वेऽपि संविद्विषयत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरित्याह-अतीतादेरिति । अतीतादेर्वृत्तिविषयत्वमेव न चित्प्रकाशविषयत्वमित्यभ्युपगमे दोषमाह-अन्यथेति । हेतुगर्भविशेषणं दुःखादौ व्यभिचारादपि न वृत्तिमात्रस्य व्यवहारहेतुतेति द्रष्टव्यम् । जडस्यापि संविदविषयत्वसंभवात्तत्त्वेनार्थान्तरतेत्याशङ्क्याह-न चैवमिति । अयमभिसंधिः-संविदविषयत्वे सति प्रकाशमानत्वं स्वप्रकाशत्वम् । प्रकाशमानत्वं च स्वसत्तायां स्वसत्ताप्रकारकसंशयाद्यगोचरत्वम् तस्य घटादिवत्संविद्विषयत्वम् । अयुक्तत्वनिषेधे स्वरूपप्रयुक्तत्वमेवेति पर्यवस्यति । तथा च न जडत्वेनार्थान्तरतेति । ननु वृत्त्यतिरिक्ता संविदेव नास्ति वृत्तिविषयत्वञ्चात्मनोऽपीत्यसंभव इत्यत आह-संविच्चेति । चित्सुखाचार्यलक्षणमप्यनवद्यमित्याह-अथवेति । अत्रावेद्यत्वं फलाव्याप्यत्वम् । तच्च घटादावति-

व्याप्तिवारणाय । इतरच्च धर्मादौ । अत्र सर्वलक्षणमिति न भ्रमितव्यमित्याह-तत्र चेति । लक्षणस्यासम्भवमिति । लक्षणैकदेशयोग्यत्वासंभवमित्यर्थः । अत्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य तत्प्रतियोग्यधिकरणत्वनियमादिति भावः । न च योग्यताया मिथ्यात्वात्तदत्यन्ताभावाधिकरणमेवाऽऽत्मेति वाच्यम् । प्रतियोगिसमानसत्ताकात्यन्ताभावस्य तत्सादेश्यविरोधादिति द्रष्टव्यम् ।

अत्रोक्ताव्याप्तिमपवदति-न चैवमिति ॥

अव्याप्तिनिरसनम् । न चैवं मुक्तिकालीन आत्मनि लक्षणाव्याप्तिः । नहीदं स्वप्रकाशस्य स्वरूपलक्षणं, किन्तु जगत्कारणत्ववत्तटस्थलक्षणम् । स्वरूपलक्षणं तु प्रागुक्तमेव । कदाचिद्वेद्यत्वविरुद्धधर्माधिकरणस्यैवात्मनो मुक्तावपि सत्त्वात् । एतेन "स्वप्रकाशत्वं वास्तवमवास्तवं वा?। आद्ये ऽद्वैतक्षतिः। द्वितीये ब्रह्मणो वस्तुतोऽस्वप्रकाशत्वप्रसङ्गः कल्पितविरुद्धस्वभावत्वादधिष्ठानस्य" इति निरस्तम् । एकस्य त्वदभिमतात्मविलक्षणस्वरूपत्वात्, अन्यस्य कल्पितत्वात् ।

किं च किमस्वप्रकाशत्वम् । स्वप्रकाशत्वधर्मराहित्यं, वेद्यत्वं वा ?। आद्य इष्टापत्तिः । ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात् । द्वितीयेऽपि वास्तवं न संभवति । ज्ञानात्मनो ब्रह्मणः स्वपरविषयत्वनिराकरणात् । अवास्तवं तु वेद्यत्वं स्वप्रकाशत्वस-

मानसत्ताकं तद्विरोधात्तत्र न संभवति । तदसमानसत्ताकमवास्तवं तु वेद्यत्वं काममिष्यतां, न नः क्षतिः । अत एव व्यावहारिकवेद्यत्वेऽपि पारमार्थिकवेद्यत्वेनार्थान्तरतेति निरस्तम् । व्यावहारिकवेद्यत्वस्य व्यावहारिकघटादिस्वप्रकाशत्वविरुद्धत्वेऽपि पारमार्थिकब्रह्मस्वप्रकाशत्वविरोधित्वं कथमिति च परिभावनीयम् ॥

स्वरूपलक्षणस्यैव कदाचिदभावो दोषः । न तटस्थलक्षणस्य । इदं च ब्रह्मणो जगत्कारणत्ववत्तटस्थलक्षणमेवेत्याह-न हीदमिति । तटस्थलक्षणस्य कदाचित्सत्त्वमात्रेण त्रिकालमितरेभ्यः स्वाश्रयव्यावर्त्तकत्वात्कदाचित्सत्त्वमेव प्रयोजकमित्यभिप्रेत्याह-कदाचिदिति । लक्षणद्वैविध्यकथनादेव तस्य वास्तवत्वादिविकल्पप्रयुक्तदोषो नेत्याह-एतेनेति । स्वरूपलक्षणस्य संविद्विषयात्ममात्रत्वान्नाद्वैतक्षतिः । न चेष्टापत्तिरित्यभिप्रेत्याह--एकस्येति । तटस्थलक्षणं तु मिथ्या, तदधिष्ठानं तु सत्यतया तद्विपरीतमेवेत्याह-अन्यस्येति ।

स्वप्रकाशत्वस्य मिथ्यात्वे यदापाद्यमानमस्वप्रकाशत्वं तन्निवर्त्तव्यमित्याह-किञ्चेति । अधिष्ठानस्य वस्तुत आरोप्यरहितत्वादाद्यमिष्टमेवेत्याह-आद्य इति । द्वितीये तद्वेद्यत्वं वास्तवमवास्तवं वा ? नाद्य इत्याह-द्वितीये इति । द्वितीये ऽपि किं तद्व्यावहारिकं प्रातीतिकं वा ? । नाद्यः । समानसत्ताकयोर्भावाभावयोर्विरोधादित्याह-अवास्तवमिति । द्वितीयमिष्टमेवेत्याह—तदसमानेति । यदुक्तं घटादौ व्यावहारिकवेद्यत्वस्यैव स्व-

प्रकाशत्वविरोधित्वात्तत्संभवेनाप्यर्थान्तरतेति, तत्राह-अत एवेति । समानसत्ताकयोर्भावाभावयोर्विरोधादेवेत्यर्थः । तदङ्गीकृत्यापि स्वरूपलक्षणलक्षितस्वप्रकाशत्वस्य न हानिरित्याह-व्यावहारिकेति । कथमिति । न कथमपीत्यर्थः ॥

यच्चोक्तं ब्रह्मणो वृत्तिवेद्यत्वान्नावेद्यत्वमिति तत्राह-नापीति ।

ब्रह्मणोवेद्यत्वप्रतिपादनम् । नापि ब्रह्मण्यवेद्यत्वस्यानिरूपणं फलाव्याप्यत्वस्यैव तस्य सर्वप्रमाणफलात्मनि तस्मिन्सत्त्वात्, फलस्य चाभिव्यक्तविषयावच्छिन्नचैतन्यात्मनस्तस्मिन्नभावात्, घटः स्फुरति पटः स्फुरतीतिफलस्य विषयावच्छेदव्यवहारात् । चैतन्यात्मनो ब्रह्मणः स्वस्वरूपचैतन्यानवच्छेदकत्वात् । चैतन्यान्तरस्य चाभावात् । घटादेश्च चैतन्यावच्छेदकत्वं निरूपितमिति न तदभावः । अन्तःकरणादि चाभिव्यक्तचैतन्यावच्छेदकम् । न चाविद्यानिवृत्तिरेव फलम् । तस्या एव ज्ञानजन्यत्वात् । तदाश्रयश्च ब्रह्मैवेति तदेव फलव्याप्यं न घटादिरितिवाच्यम् । अविद्यानिवृत्तेश्चैतन्यमात्रत्वेनाश्रयाश्रयिभावाभावात् । अस्तु वा तदपि न फलव्याप्यत्वं विवक्षितम्, किन्त्वभिव्यक्तचैतन्यावच्छेदकत्वमेव । न च ब्रह्मणः फलव्याप्यत्वाभावेऽपरोक्षत्वं न स्यादिति वाच्यम् ।

प्रमात्रव्यवधानेन प्रकाशमानत्वमात्रेणापरोक्ष-त्वोपपत्तेः ।

प्रमाणफलात्मनीति । तदुक्तमत्र भवद्भिः सुरेश्वराचार्यैः—

"परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता ।
संवित् सैवेह मे येऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः" इति ।

फलस्वरूपं प्रदर्शयंस्तदव्याप्यत्वमाह-फलस्य चेति । प्रमातृधर्मवृत्त्यतिरिक्तफलमेव नास्तीत्याशङ्क्याह-घट इति । आत्मा फलव्याप्यः अपरोक्षत्वात् संमतवदित्याशङ्क्य किं स्वरूपचैतन्यव्याप्यत्वं साध्यते उत स्वातिरिक्तचैतन्यव्याप्यत्वम् ? । नाद्यः । भिन्नयोरेवावच्छेद्यावच्छेदकभावादित्यभिप्रेत्याह-चैतन्येति । द्वितीयं दूषयति-चैतन्यान्तरस्येति । घटादेरपि वृत्तिविषयत्वव्यतिरेकेण न फलव्याप्यत्वम् । तथा च तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह-घटादेरिति । अनावृतप्रमातृचैतन्यतादात्म्यं विना तदापरोक्ष्यानुपपत्तिरित्यादिकं निरूपितमित्यर्थः । अज्ञानान्तःकरणतद्धर्मेष्वतिव्याप्तिमाशङ्क्याह-अन्तःकरणेति । ननु क्रियासाध्यस्यैव फलत्वात्, ज्ञानक्रियासाध्याविद्यानिवृत्तिरेव फलम् । तथा च ब्रह्मैव फलव्याप्यमिति न वाच्यमित्याह-न चेति । हेतुमाह-अविद्येति । आरोपिताभावस्याधिष्ठानमात्रत्वप्रसाधनादिति भावः । अविद्यानिवृत्तिरधिष्ठानाद्भिन्नेतिमतेनाह-अस्तु चेति । अभिव्यक्तचैतन्यावच्छेदकत्वलक्षणफलव्याप्यत्वस्यैव घटादावपरोक्षत्वप्रयोजकत्वाद् ब्रह्मण आपरोक्ष्यं तदभावे न स्यादित्याशङ्क्य हेत्वसिद्ध्या दूषयति-न चेति । अनावृतचैतन्याव्यवधानमेवा-

परोक्षत्वप्रयोजकम् । तच्च घटादौ तेनाध्यासिकतादात्म्यप्रयुक्तम् । ब्रह्मणस्तु स्वत एवेति भावः ।

सामान्यादिप्रत्यासत्तिमङ्गीकृत्य लक्षणगतापरोक्षव्यवहारं निर्वक्ति-व्यवहारस्येति ।

व्यवहारस्यापरोक्षत्वमनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यसहकृतप्रमाणजन्यप्रत्यक्षजन्यत्वं घटादिव्यवहारस्यैवंरूपत्वात्, 'अहं ब्रह्मास्मि' इतिव्यवहारस्यापि वाक्यजन्यप्रत्यक्षज्ञानजन्यत्वात्, उक्तप्रत्यासत्तिजज्ञानाजन्यज्ञानाकरणकवृत्तिजन्यत्वं वा व्यवहारापरोक्षत्वम् । अहमिति व्यवहारश्चैवंरूपः । धर्मादिव्यवहारश्च नैवम् । न चैवमात्मनो ज्ञानविषयत्वापत्तिः । वृत्तिविषयत्वस्येष्टत्वात् । पूर्णात्मनः स्वातिरिक्तचैतन्याभावेन तद्विषयत्वस्यैवास्माभिरनङ्गीकारात् । व्यवहारमात्रे प्रकाशमात्रं कारणं, न तु तद्विषयप्रकाशत्वेन, गौरवात् । आत्मव्यवहारे आत्माभिन्नप्रकाशस्याऽनात्मत्वव्यवहारे च तद्विषयप्रकाशत्वेन कारणत्वम् । न च घटादेरपि प्रकाशविषयत्वं मास्त्विति वाच्यम् । प्रकाशमात्रस्य तद्व्यवहारकारणत्वेऽतिप्रसङ्गात् ॥

अत्रानागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्तिपदेन सामान्यादिप्रत्यासत्तिर्विवक्षिता । तथा च वर्तमानत्वप्रत्यासत्त्या इदं वर्तमानमितिज्ञानविषयधर्मादिव्यव-

हारे नातिव्याप्तिः । वस्तुतस्तु सामान्यादिप्रत्यासत्ते-र्निरसिष्यमाणत्वादपरोक्षज्ञानजन्यत्वं व्यवहारापरोक्षत्वं, अपरोक्षार्थविषयत्वं वा । अर्थापरोक्षं तु संविद्भेदादिति नान्योन्याश्रयादिरिति भावः ।

नन्वात्मव्यवहारस्य नित्यसाक्षिजन्यतया जन्यप्रत्यक्षजन्यत्वाभावादसंभव इति तत्राह-अहं ब्रह्मास्मीति । नित्यसाक्षिजन्यात्मव्यवहारसंग्रहाय लक्षणान्तरमाह-उक्तेति । अनुमित्यादिजन्यव्यवहारवारणाय ज्ञानाकरणकेत्यादि । अत्राव्याप्त्यतिव्याप्तिशङ्कैव नेत्याह-अहमितीति । आद्यलक्षणे प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वादात्मनो दृश्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्य न वृत्तिविषयत्वं दृश्यत्वं, किं तु चिद्विषयत्वमेव । तच्च न चिद्रूपात्मन इत्याह-न चैवमिति ।

नन्वात्मनश्चित्प्रकाशविषयत्वमपि वाच्यम् । इतरथा तद्व्यवहारायोगादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तन्यायं स्मारयति-व्यवहारेति । तथाप्यात्मव्यवहाररूपकार्यविशेषे तद्विषयप्रकाशरूपकारणविशेषो वाच्य इत्याशङ्क्याह-आत्मव्यवहार इति। आत्मनः प्रकाशविषयत्वासंभवाद् "विज्ञातारमरे केन" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धत्वाच्च प्रकाशाभेद एवात्र विशेषकारणम् । स च यावद्व्यवहारं भेदाभावात्मा कल्पित आत्मातिरिक्तोऽस्तीति भावः । यद्वा यथा ज्ञानसामान्यसामग्रीत एवासति संस्कारेऽनुभवरूपविशेषकार्यम् । यथा वा तत एवासति दोषे स्वतस्त्वमते प्रमारूपकार्यविशेषः एवं प्रकाशमात्रादेवासति संस्कारे सति भेदे व्यवहारविशेष इत्यर्थः। तर्हि

घटादावपि सामान्यकारणादेव व्यवहारविशेष्यमित्याशङ्कामतिप्रसङ्गेन दूषयति-न चेति ।

घटादावपि प्रकाशभेद एव विशेषकारणमिति मन्वानं सुगतं प्रत्याह-घटस्येति ।

घटस्य प्रकाश इत्यनुभवस्यासति बाधके प्रामाण्यत्यागायोगाच्च । न च साध्याप्रसिद्धिः । प्रथमसाध्याभावस्य भावरूपस्य चैतन्यविषयत्वस्य घटादौ प्रसिद्धत्वात् । अत्र गृहीतव्यतिरेकव्याप्तिकस्य पुंसो विनाऽपि साध्यप्रसिद्धिं पक्षे तदनुमानसंभवात् । द्वितीयसाध्ये चापरोक्षव्यवहारविषयसंविद् वेद्या न भवतीति साध्यम् । वेद्यत्वं च संविद्विषयत्वमिति । तदभावसिद्धावर्थात्फलव्याप्यत्वाभावः पक्षे सिद्ध्यति ।

अथ वा वेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वादेर्घटादौ प्रसिद्धस्यानुभूतापरोक्षव्यवहारविषयेऽनुभूतित्वेन हेतुनाऽभावानुमानात् । अर्थादवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वस्यापि पक्ष एव सिद्धेः। न चादृष्टादावसाधारण्यम् । तस्य तर्कानवतारदशायामेव दोषत्वात् । आचार्यानुमाने तु वेद्यत्वमपरोक्षव्यवहारयोग्यं किं चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिभावधर्मत्वादिति विवक्षितम् ।

चिज्जडयोर्वास्तवाभेदायोगाद्भेदानुभवविरोधाच्चेत्यर्थः । यच्चोक्तमप्रसिद्धविशेषणः पक्ष इति तद् दूषयति

न चेति । साध्याप्रसिद्धिरिति । दोषायेति शेषः । अभावप्रसिद्धौ प्रतियोगिप्रसिद्धेस्तन्मात्वात्संविद्विषयत्वरूपप्रतियोगिनो घटादावनुभूतित्वाभावेन व्याप्ततया गृहीतत्वादनुभूतित्वहेतोर्व्यतिरेकव्याप्तिपक्षधर्मतयोः-सत्त्वादाद्यलक्षणलक्षितसाध्ये साम्राज्यमित्यभिप्रेत्याह प्रथमेति । द्वितीयलक्षणे विशेष्यस्यात्मनि सिद्धस्य पक्षकोटौ निवेशसंभवाद्विशेषणमात्रस्यावेद्यत्वस्य व्यतिरेकव्याप्तिमद्धेतुबलात्सिद्धावर्थाद्विशिष्टलक्षणसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह-द्वितीयेति । अर्थादिति । फलविषयत्वे संविद्विषयत्वायोगादित्यर्थः । फलाव्याप्यत्वस्य मुखतः साध्यत्वेऽपि न दोषः । इदानीमत्रापि विशिष्टाभावस्यैव साध्यत्वात्, विशिष्टस्य च घटादौ हेत्वभावेन व्याप्तत्वात्, प्रथमलक्षणवन्न साध्याप्रसिद्धिर्दोषायेत्याह-अथ वेति । विशेष्यवति विशिष्टाभावो विशेषणभूतवेद्यत्वाभावपर्यायैव पर्यवस्यति । तथा चावेद्यत्वविशिष्टलक्षणसिद्धिरित्याह-अर्थादिति । ननु विशेष्याभावो विशेषणविशिष्टाभाववत्यद्रष्टादौ सपक्षे हेतोरभावादसाधारण्यमित्याशङ्क्य तस्यानित्यदोषत्वान्नैतद् दूषकत्वमित्याह-न चादृष्टेति । यदप्युक्तं वेद्यत्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मत्वादिति सामान्यतो दृष्टानुमानान्न विशिष्टसाध्यसिद्धिरिति । तत्राह-आचार्येति । परोक्षव्यवहारविषयत्वात्यन्ताभावे व्यभिचारवारणाय भावेत्युक्तम् । न चापरोक्षव्यवहारविषयत्वे व्यभिचारः । परमते तस्मिन्नेव तदत्यन्ताभावसत्त्वात् । अस्मन्मते तस्य मिथ्यात्वेन पक्षसमत्वान्न व्यभिचार इति भावः ।

प्रमेयत्वादावुक्तव्यभिचारमनूद्य दूषयति-यत्त्वित्यादिना ।

यत्तु केवलान्वयिधर्मे व्यभिचार इति । तदसत् । केवलान्वयिधर्मासिद्धेः प्रमेयत्वादेरपि स्वस्मिन् सम्बन्धाभावेन स्ववृत्त्यत्यन्ताभाववत्त्वात् । न 'चैवं प्रमेयत्वं प्रमेयम्'इति धीर्न स्यादिति वाच्यम् । तस्यास्तद्वृत्तिप्रमेयत्वान्तरविषयत्वात् ।

अथवा भेदो भिन्नः घटाभावे घटो नास्तीत्यादिबुद्धिवत् । प्रमेयत्वस्वरूपमेव तद्बुद्धिविषयः । एवमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रष्टव्यम् । न च प्रमाविषयत्वाख्यप्रमेयत्वं केवलान्वयिप्रमा तद्विषयातिरिक्तस्य प्रमाविषयत्वस्यैवाभावात् । तयोश्चाकेवलान्वयित्वात् । अतिरिक्तविषयतायाश्च तैरेव निराकरणात् ।

यच्च प्रमात्वमेव प्रमेयत्वम् । परम्परासम्बन्धेन तस्य घटादावपि सत्त्वादिति । तन्न । वृत्तिमदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनाकेवलान्वयित्वात् ॥

प्रमेयत्वात्यन्ताभावस्य कुत्राप्यभावाद्वृत्तिमदत्यन्ता-भावाप्रतियोगित्वेन तस्यकेवलान्वयित्वमित्याशङ्क्याह-प्रमेयत्वादेरिति । संबन्धाभावेनेति । स्ववृत्तित्वायोगादितिशेषः । प्रमेयत्वस्य स्वस्मिन्नभावे प्रमेयत्वस्य नानात्वादेकस्यापरवैशिष्ट्यमुपपद्यत इति भावः ।

प्रमेयत्वस्यैकत्वेऽपि तत्स्वरूपमेव विशिष्टप्रत्ययविषय इति सदृष्टान्तमाह—अथ वेति । यथा घटभेदो घटभिन्न इति विशिष्टप्रत्ययविषयो घटभेदस्वरूपमेव, भेदे भेदान्तराङ्गीकारेऽनवस्थापत्तेः । यथा वा घटाभावे घटो नास्तीति प्रतीतेस्तत्स्वरूपमेव विषयः । घटाभावे तदभावान्तरस्याभावादेवमत्रापीत्यर्थः । मदुक्तमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वाच्चेत्यर्थः । प्रमेयत्वस्यापि नानात्वे नाकेवलान्वयित्वमित्याह-न चेति । अत्र केन चित्तार्किकापशदेनोत्प्रेक्षितं प्रमात्वमेव प्रमेयत्वम् । तच्च केवलान्वयीति तदनुवदति-यच्चेति । परम्परासम्बन्धेनेति । प्रमात्वाश्रयप्रमाविषयत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः । किं प्रमात्वं साक्षादेव केवलान्वयि उत परम्परासम्बन्धेन किं वा तदुभयसाधारण्येन ? । नाद्यः । घटादौ साक्षात्तदभावात् । न द्वितीयः । प्रमायां परम्पराया अभावात् । न तृतीयः । स्वस्मिन्नेवोभयथाऽप्यभावात् । घटत्वादेरपि साक्षात्परम्परासम्बन्धेन केवलान्वयित्वापातात् । तद्वृत्तितत्प्रकारकज्ञानत्वादिरूपस्य तत्तद्वैशिष्ट्यप्रतिभासाद्यनेकात्मकस्य प्रतिप्रमायां भिन्नत्वेनैकत्वायोगाच्चेत्यभिप्रेत्याह तन्नेति ॥

दूषणान्तरमाह-किं चेति ।

किं च प्रमात्वमेव यदि प्रमेयत्वं तर्हि सर्वमुक्तौ न प्रमेयत्वम् । प्रमाव्यक्तिघटितप्रमात्वस्य तदभावेऽभावात् । ईश्वरज्ञाने तदाऽपि प्रमात्वमस्तीति चेत् तस्याप्रमात्वात् ।

किं च यदि प्रमात्वं घटेऽपि स्यात् तर्हि

प्रमायास्तत इतरभेदानुमानं न स्यात् । विपक्षेऽपि तद्वृत्तेः । न च प्रमात्वसमवायित्वमितरभेदानुमितौ लिङ्गम् । असिद्धेः । स्वरूपसंबन्धस्तु घटेऽपि तुल्यः । लाघवेन प्रमात्वाभावस्यैव तदितरभेदाभावव्यापकत्वाच्च । यत्र यत्संबन्धेन यदत्यन्ताभावस्तत्रैव तद्वृत्तौ विरोधो दत्तजलाञ्जलिः स्यात् । एतेन शब्दप्रतिपाद्यत्वादेरपि केवलान्वयित्वं निरस्तम् । शब्दजन्यज्ञानविषयत्वादेस्तस्य व्यावृत्तत्वात् । प्रमेयत्वादेरात्मन्यभावाच्च न केवलान्वयित्वम् । अनुभूतित्वं च जातिः । कल्पितभेदवत्संविन्निष्ठत्वात् । जातौ च स्वसमानसत्ताको व्यक्तिभेदोऽपेक्ष्यते न तु धर्मिसमानसत्ताकः । अनुभूतिश्च वृत्त्युपहितचैतन्यमिति न वृत्तिभागे व्यभिचारः ॥

व्यक्तिघटितेति । तस्य यथार्थज्ञानत्वादिरूपोपाधित्वादित्यर्थः । मुक्तावनित्यज्ञानाभावेऽपि नित्यप्रमात्वमस्तीति शङ्कते-ईश्वरेति । ईश्वरज्ञानस्य गुणदोषाजन्यत्वात् प्रमाऽप्रमाबहिर्भूतत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह-न तस्येति ।

प्रमात्वस्य घटादिवृत्तौ ततः प्रमाव्यावर्तकत्वं न स्यादित्याह-किं चेति । तत इति । प्रमात्वहेतोरित्यर्थः । प्रमात्वस्य घटादौ परम्परासंबन्ध एव, न तु समवायः । तद्वत्त्वमेवेतरभेदानुमाने लिङ्गमिति

चेन्न । प्रमात्वस्योपाधित्वेन प्रमायामपि तत्समवाया-सिद्धेरित्याह-न च प्रमात्वेति । अस्तु तर्हि तत्स्वरूप-संबन्ध एव लिङ्गमित्यत आह-स्वरूपेति । किं च यत्र प्रमेतरभेदाभावस्तत्र प्रमात्वाभाव इत्येव लाघवाद् व्यतिरेकव्याप्तिर्वाच्या । तथा च प्रमात्वस्य घटादिवृत्तावियं व्याप्तिर्न संभवेदित्याह-लाघवेनेति । घटादौ प्रमात्ववत्तदत्यन्ताभावोऽप्यस्त्येव । तथा च नोक्तव्याप्त्यसंभव इत्याशङ्क्याह-यत्रेति । उक्तन्यायेनाभिधेयत्वादिकमपि न केवलान्वयीत्याह-एतेनेति । अभिधेयत्वादेः सखण्डत्वेन प्रतिपदार्थभिन्नत्वान्न सर्वत्रानुगम इत्याह-शब्देति । स्वमतेनाह-प्रमेयत्वादेरिति । यदुक्तम् अनुभूतित्वं जातिरुपाधिर्वा न संभवतीति । तत्राह-अनुभूतित्वं चेति । यच्चोक्तं जातेर्धर्मिसमसत्ताकव्यक्तिभेदनियतत्वादिति । तत्र धर्मिग्रहापेक्षया धर्मत्वस्य ग्रहे लाघवम् । अनुभूतौ चानिर्वचनीयजातिसमसत्ताकभेदस्त्विष्ट एवेत्यभिप्रेत्याह-जातौ चेति । अनुभूतित्वस्य जडवृत्तावपि सत्त्वेन व्यभिचारमाशङ्क्याह-अनुभूतिश्चेति । श्रोत्रोपाधौ कर्णे श्रोत्रव्यवहारवदनुभूत्युपाधिवृत्तावनुभूतिव्यवहार इति भावः ।

आत्मनः स्वप्रकाशत्वसाधकप्रमाणविषयत्वेऽविषयत्वे वा न स्वप्रकाशत्वमित्यादिप्राकृतचोद्यस्य नात्रावसर इत्याह-एतेनेति ।

एतेन 'यदि स्वप्रकाशत्वसाधकानुमानमनुभूतिं विषयीकरोति, तर्हि तस्याः वेद्यत्वम् । अथ न विषयीकरोति । तर्ह्यसत्त्वं स्वप्रकाश-

त्वस्य । न च स्वप्रकाशत्वधर्मोऽपि स्वप्रकाशः । अथ स्वप्रकाशत्वस्यानुमितिवेद्यत्वेऽपि नानुभूतेस्तद्वेद्यत्वम् । धर्मिणं विनाऽपि शब्दादेर्ग्रहणादिति चेत्ः न । अनुमानस्य पक्षविशिष्टसाध्यविषयत्वात्, इति निरस्तम् । अनुभूतेरनुमितिरूपवृत्तिवेद्यत्वेऽपि चैतन्यवेद्यत्वफलव्याप्यत्वयोरभावात् ।

अथ ज्ञानं वेद्यं वस्तुत्वाद्, व्यवहारविषयत्वाद्वा घटवत् । विपर्यये च नरशृङ्गादिवदवस्तुत्वप्रसङ्ग इति चेन्न । प्रकाशमानत्वमात्रेणैव तन्निवृत्तेरप्रयोजकत्वात् । अनुभूतेः स्वपरवेद्यत्वायोगस्योक्तत्वाच्च ।

किं च स्वात्मन्यस्तित्वादिविषयः संशयो विपर्यासो वा नेति सर्वं संप्रतिपन्नम् । स च नियमेन तत्कारणाभावप्रयोज्यः । तत्कारणं चात्र विशेषादर्शनमेव नास्तीति वाच्यम् । तदन्यस्य धर्मीन्द्रियसन्निकर्षकोटिस्मरणादेः सर्वस्य सत्त्वात् ।

अस्य निरस्तमित्युत्तरेण संबन्धः । तर्ह्यसत्त्वमिति । मानाभावे मेयासत्त्वादित्यर्थः । मानासिद्धत्वेऽपि स्वतःसिद्धत्वात् सत्त्वमित्याशङ्क्याह-न चेति । धर्मस्य मिथ्यात्वेन जडत्वादिति भावः । स्वप्रकाशत्वधर्मस्यानुमितिवेद्यत्वेऽपि न धर्मिणः स्वप्रकाशत्व-

क्षतिरिति शङ्कते-अथेति । धर्मिग्रहणं विना कथं धर्ममात्रग्रहणमित्याशङ्क्याह-धर्मिणमिति । धर्मिणः प्रत्यक्षाविषयत्वेऽप्यनुमितिविषयत्वमावश्यकमित्याह पूर्ववादी-न अनुमानस्येति । अनुभूतेरनुमितिविषयत्वेऽपि नोक्तलक्षणद्वयविरोध इत्याह-अनुभूतेरिति ।

स्वप्रकाशानुमानस्य प्रतिप्रयोगमाशङ्कते-अथेति । स्वसंज्ञाप्रकारकसंशयाद्यगोचरत्वेनैवावस्तुत्वनिवृत्तेर्वेद्यत्वं विना न वस्तुत्वाद्यनुपपत्तिरिति दूषयति-न प्रकाशे । प्रतिकूलतर्कपराहतं चेदमनुमानमित्यभिप्रेत्याह-अनुभूतेरिति ।

आत्मनः कदाप्यस्तित्वादिप्रकारकसंशयाद्यभावानुपपत्तिरूपार्थापत्तिरपि स्वप्रकाशत्वे मानमित्यभिप्रेत्याह-किं चेति । यावत्कालं संशयाद्यभावस्तावत्कालं तत्कारणाभावो वक्तव्य इत्याह-स चेति । अत्र संशयादिकारणस्य विशेषादर्शनस्यैवाभावो विशेषदर्शनं वाच्यम् । अन्यस्य कारणस्य कदाचिद्भावात् । तच्च विशेषदर्शनमागन्तुकं सर्वदा न संभवतीति स्वप्रकाशत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह-तत्कारणमिति ॥

ननु वर्त्तमानकालीनात्मन्यहंप्रत्ययेन निश्चितत्वान्न संशयः । अतीतकालीनात्मनि धर्मिज्ञानाभावादेव न संशय इति शङ्कते नन्विति ।

ननु धर्मिज्ञानविरहात् संशयविरह इति चेन्न। एतत्कालावच्छिन्ने आत्मनि ज्ञायमाने ऽप्यहं प्रातःकालीनो न वेति संशयादर्शनात् ।

तत्कालस्य च घटज्ञानधाराधारत्वेन तदानीमात्मज्ञानाभावात् । अहमिति ज्ञानानन्तरमहं ज्ञानवान्न वेति संशयप्रसङ्गाच्च । आत्मस्वरूपज्ञानस्यास्वप्रकाशत्वे स्वयंदृष्टगजादेरपरोक्षत्वाभावापत्तेश्च । एतेन संशयाभावो न स्वप्रकाशत्वनियतः शरीरादिषु तदभावादिति निरस्तम् । शरीरस्यापि स्वप्रकाशात्माभेदाध्यासेन स्वसत्तायां प्रकाशाव्यभिचारात् । तस्मान्न वेद्यत्वानुमानं साधु । अतस्सिद्धं स्वप्रकाश आत्मेति । एतेन साक्षी चेता केवलो निर्गुण इत्यादिश्रुतिसिद्धं साक्षित्वं व्याख्यातम् ।

अकर्तृत्वे सति द्रष्टृत्वं हि साक्षित्वम् । लोके तथैव प्रसिद्धेः । अहमर्थप्रकाशश्चित्स्वरूपात्माऽप्यकर्त्तृत्युक्तमित्यौदासीन्यबोधाभ्यामात्मा साक्षी भवति । न च द्रष्टृत्वं दर्शनक्रियाकर्तृत्वमतो व्याघात इति वाच्यम् । दर्शनस्य नित्यत्वेनात्मनस्तदकर्तृत्वात् । स्वरूपचैतन्यस्यैव तत्तद्विषयावच्छिन्नं तत्तद्वृत्त्यवच्छिन्नं वा प्रतिसंबन्धित्वमिति द्रष्टव्यम् ।

वर्त्तमानतया निश्चितेऽपि घटे प्रातःकालीनत्वादिसंशयवदात्मन्यस्वप्रकाशे कालान्तरीयत्वसंशयः स्यादेवेत्याह-न एतत्कालेति । प्रातःकालेऽप्यात्मनोऽहं-

प्रत्ययेन निश्चितत्वान्न संशय इत्यत आह-तत्कालस्य चेति । सर्वदाऽहंप्रत्ययधारायां बाह्यज्ञानविलोपप्रसङ्गादिति चशब्दार्थः । ज्ञानस्यास्वप्रकाशत्वे तदुत्पत्त्यनन्तरं तत्र कदाचित्संशयः स्यात् । धर्मिज्ञानादेः सत्त्वादित्यभिप्रेत्याह-अहमिति । अर्थापत्त्यन्तरमाह-आत्मेति । एतच्च स्वप्नसाक्षिवादे निरूपितमिति भावः । शरीराहङ्कारदुःखादीनां यथा जडत्वेऽपि संशयाद्यभावस्तथाऽऽत्मनोऽपि किं न स्यादित्याशङ्क्याह-एतेनेति । न हि वयं स्वप्रकाशत्वं संशयाद्यभावे प्रयोजकं ब्रूमः । किं तु प्रकाशमानत्वम् । तच्च परिशेषादात्मनः स्वप्रकाशत्वेन शरीरादेस्तत्तादात्म्याध्यासेनेत्यभिप्रेत्याह-शरीरस्येति अनेकप्रमाणविरोधादप्रयोजकत्वाच्च प्रतिपक्षानुमानं दुर्बलमित्याह-तस्मादिति । फलितमाह-अत इति । इयता प्रबन्धेनोपपादितमात्मतत्त्वमेव त्वंपदार्थशोधकवाक्यप्रमेयमित्यभिप्रेत्याह-एतेनेति ।

आत्मनः साक्षित्वं दर्शयितुं तत्स्वरूपमाह-अकर्तृत्वे इति । लोक इति । विवादादिकं यस्तु न करोति अथ च जानाति तस्मिन्नेव साक्षित्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । आत्मनः कर्तृत्वान्न साक्षित्वमित्याशङ्क्याह-अहमर्थेति । औदासीन्यबोधाभ्यामिति-इत्थंभावे तृतीया । नन्वकर्तृत्वद्रष्टृत्वयोः परस्परव्याघातादसंभव इति चेन्न । न हि द्रष्टृत्वन्दर्शनकर्तृत्वं किं तु पराभिमतेश्वरवद्दर्शनं प्रति संबन्धित्वमित्यभिप्रेत्याह-न चेति । आत्मनो दर्शनसंबन्धित्वं वा कथंभेदाभावादित्याशङ्क्य कल्पितभेदेनेत्याह-स्वरूपेति ।

इदं च साक्षित्वमविद्यादशायामेव दृश्यापेक्ष-त्वात्। सदातनं तु निर्विकारबोधात्मकमेवेत्याह-अत एवेति।

अत एव द्रष्टृत्वघटितं साक्षित्वं न स्वरूपम्। अपि तूदासीनबोधात्मकमेव साक्षित्वं स्वरूपम्। तस्य निष्प्रतियोगिकस्वरूपत्वात्। अयमेवात्मा "एष ते आत्मा सर्वान्तरः" इति श्रुत्याऽप्युच्यते। अहमनुभवे प्रकाशमानस्यैव चैतन्यात्मनोऽन्तःक-रणादेरधिष्ठानतया सर्वान्तरत्वात्। चैतन्याति-रिक्तस्य सर्वस्य कल्पिततया बाह्यत्वात्। तथा च श्रुतिः "अतोऽन्यदार्तमिति पराञ्चि खानि व्यतृ-णत्स्वयंभूः। तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानम्" इत्यादिश्रुत्याप्ययय-मेव प्रत्यगात्मेत्युच्यते। अस्यैव सदानन्दकूटस्थ-चिदात्मनोऽनृतदुःखजडपरिणाम्यहङ्कारादिप्राति-कूल्येन प्रकाशनात्। तस्मादहमनुभवगोचरदुःखा-द्याश्रयातिरिक्तः सत्यज्ञानानन्दात्मकोऽकर्तृप्रका-शरूपेण साक्षी सर्वान्तरः प्रत्यगात्मा जीवस्य वा-स्तवं रूपं त्वंपदलक्ष्यमिति सिद्धम्।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीज-गन्नाथाश्रमभगवच्छिष्यश्रीनृसिंहाश्रमकृताद्वैतदी-पिकायां साक्षिविवेको नाम प्रथमः परिच्छेदः।

सर्वान्तरत्वश्रुतिरप्यत्रैवोपपद्यते, न पराभिमतात्मनीत्यभिप्रेत्याह-अयमेवेति। आत्माऽन्यस्य कल्पितत्वे तद्वाक्यं शेषं प्रमाणयति-तथा चेति। आर्तम्-अनृतमित्यर्थः। स्वयंभूः-ब्रह्मा। खानि-इन्द्रियाणि पराञ्चि बाह्यविषयप्रवणानि कृत्वा व्यतृणत्-हिंसितवान्। तस्मात्-हेतोः सर्वो लोकः पराङेव बहिरेव पश्यति न त्वन्तरात्मानम्। तर्हि मोक्षशास्त्रमनर्थकं स्यादित्याशङ्क्याह-कश्चिद्धीर इति। अत एव पराङ्विषयेभ्यः प्रत्याहृतेन्द्रियो मुमुक्षुः श्रुत्याचार्येश्वरप्रसादात्प्रत्यगात्मानं पश्यतीतिश्रुत्यर्थः। प्रतिजडं प्रातिलोम्येन अञ्चति प्रकाशत इति प्रत्यक्शब्दार्थः। स चात्मा निरूपितस्वरूपमेवेत्याह-अस्यैवेति। त्वंपदार्थशोधनमुपसंहरति-तस्मादिति।

इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यभगवन्नृसिंहाश्रमपूज्यपादशिष्यनारायणाश्रमविरचितेऽद्वैतदीपिकाविवरणे प्रथमः परिच्छेदः।

श्रीरामचन्द्राय परब्रह्मणेऽर्पणमस्तु।



॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सार्थानि वेदान्तवचांसि येन, यो
हिरण्यविद्विट् च सुदर्शनाश्रयः ॥
प्रल्हाद उत्सर्पति यस्य चिन्तया
स मे नृसिंहो यतिराट् सदा गतिः ॥ १ ॥

अतीतपरिच्छेदे लाघवाद्युपोद्बलितानुमानादिना- ऽहमर्थातिरिक्त एकः कूटस्थो निर्विशेषश्चिद्रूपः सिद्ध आत्मेत्युक्तम् । तदयुक्तम् । जीवेश्वरयोः जीवानां च परस्परभेदग्राहकप्रत्यक्षादिप्रमाणाविरोधेन लाघवानव- तारादित्याद्याक्षेपनिरासाय भेदमिथ्यात्वं निरूपयितुं परिच्छेदान्तरमारभमाणस्तदर्थं प्रदर्शयन् श्रीनृसिंहं प्रार्थ- यते-नरहरीति ।

नरहरिवपुषा यो दारयन् दानवोरः
प्रकटयति पुमर्थोऽभेददृष्टावितीशः ॥
निजगुणमयमायामात्रमात्रादिभेदो
गुरुतरदयया मां पातु लक्ष्मीसहायः ॥ १ ॥
जगन्नाथाश्रममुनेश्चित्रं चरणरेणवः ।
वाचामगोचरेऽप्यर्थे मूकं वाचालयन्ति माम् २ ॥

अथास्य परस्माद्विभागः परीक्ष्यते । तत्र जीवपरयोः स्वाभाविको भेदः पारमार्थिक इति केचित् । औपाधिकः पारमार्थिक इत्यन्ये ।

सर्वान्तरत्वश्रुतिरप्यत्रैवोपपद्यते, न पराभिमतात्मनीत्यभिप्रेत्याह-अयमेवेति। आत्माऽन्यस्य कल्पितत्वे तद्वाक्यं शेषं प्रमाणयति-तथा चेति। आर्तम्-अनृतमित्यर्थः। स्वयंभूः-ब्रह्मा। खानि-इन्द्रियाणि पराञ्चि बाह्यविषयप्रवणानि कृत्वा व्यतृणत्-हिंसितवान्। तस्मात्-हेतोः सर्वो लोकः पराङेव बहिरेव पश्यति न त्वन्तरात्मानम्। तर्हि मोक्षशास्त्रमनर्थकं स्यादित्याशङ्क्याह-कश्चिद्धीर इति। अत एव पराङ्विषयेभ्यः प्रत्याहृतेन्द्रियो मुमुक्षुः श्रुत्याचार्येश्वरप्रसादात्प्रत्यगात्मानं पश्यतीति श्रुत्यर्थः। प्रतिजडं प्रातिलोम्येन अञ्चति प्रकाशत इति प्रत्यक्शब्दार्थः। स चात्मा निरूपितस्वरूपमेवेत्याह-अस्यैवेति। त्वंपदार्थशोधनमुपसंहरति-तस्मादिति।

इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यभगवन्नृसिंहाश्रमपूज्यपादशिष्यनारायणाश्रमविरचितेऽद्वैतदीपिकाविवरणे प्रथमः परिच्छेदः।

श्रीरामचन्द्राय परब्रह्मणेऽर्पणमस्तु।



॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

-++:०:++-

सार्थानि वेदान्तवचांसि येन, यो
हिरण्यविद्विट् च सुदर्शनाश्रयः ॥
प्रल्हाद उत्सर्पति यस्य चिन्तया
स मे नृसिंहो यतिराट् सदा गतिः ॥ १ ॥

अतीतपरिच्छेदे लाघवाद्युपोद्बलितानुमानादिनाऽहमर्थातिरिक्त एकः कूटस्थो निर्विशेषश्चिद्रूपः सिद्ध आत्मेत्युक्तम् । तदयुक्तम् । जीवेश्वरयोः जीवानां च परस्परभेदग्राहकप्रत्यक्षादिप्रमाणाविरोधेन लाघवानवतारादित्याद्याक्षेपनिरासाय भेदमिथ्यात्वं निरूपयितुं परिच्छेदान्तरमारभमाणस्तदर्थं प्रदर्शयन् श्रीनृसिंहं प्रार्थयते-नरहरीति ।

नरहरिवपुषा यो दारयन् दानवोरः
प्रकटयति पुमर्थोऽभेददृष्टावितीशः ॥
निजगुणमयमायामात्रमात्रादिभेदो
गुरुतरदयया मां पातु लक्ष्मीसहायः ॥ १ ॥
जगन्नाथाश्रममुनेश्चित्रं चरणरेणवः ।
वाचामगोचरेऽप्यर्थे मूकं वाचालयन्ति माम् २ ॥

अथास्य परस्माद्विभागः परीक्ष्यते । तत्र जीवपरयोः स्वाभाविको भेदः पारमार्थिक इति केचित् । औपाधिकः पारमार्थिक इत्यन्ये ।

औपाधिको ऽनिर्वचनीय इति भगवत्पादीयम-मतानुसारिण: ।

ननु यद्यत्र प्रमाणात: प्रतीयेत तत्तत्र सद्-विपरीतं त्वसदिति स्थिति: । जीवे च परस्माद्भेद: प्रत्यक्षादिभि: प्रतीयते ।

नरसिंहात्मकरूपमास्थाय सर्वदा स्वस्मृतिमतो हिरण्यकशिपोरनर्थहेतुशरीरबन्धमुत्पाटयन् नृसिंहपदलक्ष्यतत्त्वं पदार्थाभेददृष्टौ चाशरीरत्वाख्यमोक्षो भवतीति य: प्रकटयति स इति द्रष्टव्यम् । अभेदप्रमैव पुरुषार्थहेतुरिति मन्वानो भेदमिथ्यात्वमाह-निजेति । निजा अनादिसिद्धा गुणमयी गुणात्मिका या मायाऽनिर्वचनीयाऽज्ञानं तन्मात्रस्तदधीनसत्ताक: प्रमात्रादिभेदो यस्मिन् स तथोक्त इत्यर्थ: ।

बहुवादिसम्मतभेदभङ्गेनाद्वैतस्थापनसामर्थ्यं गुरुचरणसेवयैव प्राप्तमिति द्योतयन् गुरुं महीकरोति-जगन्नाथेति । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इतिश्रुते: शब्दाऽनभिधेयेऽपि वस्तुनि मूकमपि मां वाचालयन्ति पटुतरबहुभाषिणं कुर्वन्तीति यदिदं चित्रमित्यर्थ: । जीवस्वरूपनिरूपणानन्तरं तस्येश्वराद्भेदो विचार्यते इति प्रतिजानीते-अथेति । तदङ्गत्वेन वादिविप्रतिपत्तिं दर्शयति-तत्रेति । वादिनां मध्ये इत्यर्थ: । स्वाभाविक इति । अनौपाधिक इत्यर्थ: । भास्करादिमतमाह-औपाधिक इति । अतिरेकाद्युपाधिप्रयुक्त इत्यर्थ: । सिद्धान्तमाह-औपाधिक इति । अविद्यान्त:-करणाद्युपाधिनिबन्धन इत्यर्थ: ।

अत्र पूर्वपक्षी जीवेश्वरभेदः सन्नेवेति वक्तुं सामान्यतः सत्त्वासत्त्वप्रयोजकमाह-ननु यदीति । ततः किम् ?, तत्राह-जीवे चेति ।

"मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति"-इत्यादिना भेददर्शनस्य बहुशो निन्दितत्वात् पूर्वपक्षत्वेनापि भेदस्थापनमनुचितमेवेति मन्वानः पूर्वपक्षं नवीनमुखत एव प्रदर्शयति—तत्रेति ।

तत्र नवीनः—प्रत्यक्षं तावज्जीवब्रह्मणोर्भेदे प्रमाणम्। नाहं सर्वज्ञो, नाहं निर्दुःख इत्यनुभवात् । न च ब्रह्मणोऽप्रत्यक्षत्वात्तद्भेदोऽप्यप्रत्यक्ष इति वाच्यम् । यत्र हि यत्सत्त्वमनुपलब्धिविरोधि तत्र तदभावः प्रत्यक्षः । न तु प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वमभावप्रत्यक्षत्वे तन्त्रम् । जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । स्तम्भः पिशाचो न भवतीति प्रत्यक्षप्रतीतेश्च । प्रतीत्यनुसारेण हि प्रयोजकं कल्प्यम् । अन्यथा जीवेश्वराभेदश्रुतेरप्रसक्तप्रतिषेधकत्वं स्यात्, तद्भेदश्रुतेश्च त्वदुक्तप्रत्यक्षप्राप्तानुवादकत्वमपि न स्यात्।

नन्वन्तःकरणविशिष्टस्य परस्माद्भेदः प्रतीयते स ममापीष्टः । यश्च नेष्टः शुद्धचैतन्यस्य परस्माद्भेदः । सोऽत्र न भातीतिचेत्, न । योऽहमस्वाप्सं, यस्य ममाज्ञानं, संसारश्च । सोऽहं निर्दुःखाद् भिन्न इत्यज्ञानसंसारयोराश्रयस्यैव

ततो भेदावगमात् । संसाराधारानाधारयोरेव हि भेदे आवयोर्विवादः । ननु चैतन्यस्य चैतन्याद्भेदे" ईश्वरस्यापि जीवाद्भेदे-"ममैवांशो जीवलोके- इत्यादितद्वचनानुमितं तदीयप्रत्यक्षं प्रमाणम् ।

ननु प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वमभावप्रत्यक्षत्वे तन्त्रम् । अन्यथा घटे जलपरमाण्वभावः प्रत्यक्षः स्यात् । तथा चाप्रत्यक्षब्रह्मभेदो न प्रत्यक्ष इति नेत्याह-न चेति । अभावप्रत्यक्षत्वे तावदन्यदेव प्रयोजकमित्याह-यत्र हि यत्सत्त्वमिति । तर्कितमिति शेषः । प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वं त्वन्वयव्यतिरेकव्यभिचारान्न प्रयोजकमित्याह-नत्विति । प्रतीत्यनुसारेणेति । तदव्यभिचारेणेत्यर्थः । तथा च जीवे ब्रह्मतादात्म्यमनुपलब्धिविरोधीति तदभावः प्रत्यक्ष इति भावः । तत्प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारे सिद्धान्ते बाधकमाह-अन्यथेति ।

भेदप्रत्यक्षमङ्गीकृत्य तच्छ्रुतिप्रतिपाद्याभेदाविरोधीत्यभिप्रेत्य शङ्कते - नन्विति । सुषुप्त्यज्ञानाश्रयस्य परस्माद्भेदः प्रतीयते । स च तव निष्कृष्टाहङ्कारचिन्मात्रमेव । तथा च कथं न प्रत्यक्षविरोध इत्याह-न योऽहमिति । ननु तथापि चिन्मात्रं चिन्मात्राद्भिन्नमित्येवमाकारा प्रतीतिर्नास्तीत्यत आह-संसारेति । एवमीश्वरस्यापि जीवाद्भेदे ईश्वरप्रत्यक्षं प्रमाणम् । न च तत्र मानाभावः । अंशांशिभावेन भेदाभिधायितद्वचनमूलत्वेन तदनुमानादित्याह-ईश्वरस्येति ।

प्रत्यक्षादिभिरित्यादिशब्दोपात्तमनुमानं तावदाह-अनुमानमपीति ।

अनुमानमपि जीवब्रह्मभेदे प्रमाणम् । ब्रह्म जीवप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवद्दुःखानुभवितृत्वात्, अभ्रान्तत्वात्, असंसारित्वाच्च घटवत् । जीवो ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवान् । असर्वज्ञत्वात्, अस्वतन्त्रत्वाच्च । घटवत् । अत्र जीवब्रह्मशब्दाभ्यां-त्वन्मते तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वम्पदाभ्यां 'जीवाः परमात्मनस्तत्त्वतो न भिद्यन्ते' इत्यत्र च जीवपरमात्मशब्दाभ्यां ये विवक्षिते संसाराधाराऽनाधारचैतन्ये, ते एवात्रापि विवक्षिते इति न सिद्धसाधनम् । धर्मिशब्दस्य पित्रादिशब्दवत्संबन्धिशब्दत्वान्मिथ्यात्वं प्रति धर्मिभूतशुक्तिरूप्यसमानसत्ताकभेदेन न सिद्धसाधनम् । न हि माता पूज्येत्युक्ते स्वसुतमाता भार्य्या पूज्यते । धर्मिपदस्थाने स्वपदं वाऽस्तु । सत्तात्रैविध्यमतेऽपि ब्रह्मणि बाधाभावरूपायाः सत्तायास्तदुपलक्षितस्वरूपाया वा सत्त्वान्न बाधः । यद्वा धर्मिसत्तासमानसत्ताकेतिपदस्थाने पारमार्थिकेति, यावत्स्वमनुवर्त्तमानेति वा, स्वाज्ञानकार्यप्रतीत्यविषयेति वा, स्वज्ञानाबाध्येति वा विशेषणं देयम् । स्वशब्दस्य समभिव्याहृततत्तत्परत्वस्य व्युत्पन्नत्वान्न कश्चिद्दोषः ॥

जीवप्रतियोगिको यो धर्मिसत्तासमानसत्ताको भेदस्तद्वदित्यर्थः । जीवप्रतियोगिकभेदवदित्युक्ते मिथ्याभेदेनार्थान्तरता स्यात् तद्वारणाय धर्मीत्यादि । तावत्युक्ते घटादिभेदेनार्थान्तरता । तदर्थं जीवप्रतियोगिकेति । जीवप्रतियोगिकब्रह्मधर्मिकभेदस्य धर्मिसमानसत्ताकत्वं सत्यत्वं विना न सिध्यतीति भावः । असिद्धिवारणाय दुःखपदम् । दुःखानुभवो दुःख्यहमिति ज्ञानं तदभावश्च सर्वज्ञेऽपीश्वरेऽस्तीति नासिद्धिः । जीवप्रतियोगिकब्रह्मधर्मिकभेदस्य सत्यत्वं प्रसाध्य ब्रह्मप्रतियोगिकजीवधर्मिकभेदस्य तत्साधयति-जीव इति । विशेषणकृत्यं तु पूर्ववदेव । ननु जीवब्रह्मपदवाच्ययोर्धर्मिसमसत्ताकभेदाङ्गीकारात्सिद्धसाधनमित्यत आह-अत्रेति । 'जीवाः परमात्मनस्तत्त्वतो न भिद्यन्ते आत्मत्वात् परमात्मवत्' इत्याचार्यानुमानमभिप्रेत्याह-जीवा इति । विवक्षिते एवाह-संसारेति । धर्मिशब्दस्य प्रकृतधर्माश्रयपरत्वान्न शुक्तिरजतसमसत्ताकभेदेन सिद्धसाधनमित्याह-धर्मीति । ननु शुक्तिरजतादेः प्रकृतजीवप्रतियोगिकभेदं प्रत्यपि धर्मित्वात्सिद्धसाधनं तदवस्थमित्यरुचेराह-धर्मीति । स्वशब्दस्य समभिव्याहृतयोग्यपरत्वान्नोक्तदोष इति भावः । नन्वद्वैतमते ब्रह्मण एव सत्तारूपत्वात्तत्समानसत्ताया ब्रह्मान्तरत्वात्तदभावाद्बाध इत्यत आह-सत्तात्रैविध्येति । तदुपलक्षितेति । ब्रह्मणोऽपि बाधाभावोपलक्षितस्वरूपोपपत्तेर्न बाध इति भावः । नन्वत्र समानशब्देन सादृश्यं किं विवक्षितमुतैक्यम् ? । नाद्यः[1] । व्यावहारिकभेदसत्ताया अपि सद्व्यवहारानुकू-

१ पक्ष इत्यर्थः ।

लत्वेन ब्रह्मसत्तासद्रूशत्वात्सिद्धसाधनापत्तेः । न द्वितीयः । भेदे ब्रह्मसत्तयैव सद्व्यवहार इति सिद्धान्तेऽप्यङ्गीकारादित्यरुचेराह-यद्वेति । स्वाज्ञानकार्येति । अज्ञानकार्यप्रतीतिर्भ्रान्तिः तदविषयत्वे साधितेऽर्थात्पारमार्थिकत्वसिद्धिरिति भावः । तत्र स्वपदं घटादौ साध्याप्रसिद्धिवारणाय । स्वज्ञानाबाध्येति । भेदस्य ब्रह्मज्ञानाबाध्यत्वे सत्यत्वमेव सिध्यति । अत्रापि स्वपदकृत्यं पूर्ववदेव । स्वशब्देन घटादेरप्यभिधानात्सिद्धसाधनमित्याशङ्क्याह-स्वशब्दस्येति ॥

न च घटादौ पारमार्थिकभेदवत्त्वमसिद्धमिति शङ्क्यम्। अनुमानान्तरेण सिद्धत्वादित्याह-न चाद्ये इति।

न चाद्ये साध्ये दृष्टान्तस्य साध्यविकलता । घटो जीवप्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदवान् । जीवधर्मिकधर्मिज्ञानाबाध्याभेदाप्रतियोगित्वात् । यद्यत् ज्ञानाबाध्ययद्धर्मिकाभेदाप्रतियोगि । तत्तत् ज्ञानाबाध्यतत्प्रतियोगिकभेदवत् । यथा दूरस्थवनस्पत्योरेक इत्याद्यनुमानेन तत्सिद्धेः ।

यद्वा ब्रह्म तत्त्वतो जीवाभिन्नं नेति साध्यम् । एवं च न साध्यवैकल्यशङ्काऽपि । त्वन्मतेऽपि कल्पिते घटे तात्त्विकभेदवत् तात्त्विकाभेदस्याप्यभावात् । न चान्तःकरणस्यैव दुःखानुभवितृत्वात्तदननुभवितृत्वं जीवे नैकान्तिकमिति वाच्यम् । दुःखादेर्बन्धस्य मोक्षसामाना-

धिकरण्याय जीवस्थत्वात् । त्वदभिमतानर्थाभाव एव तेन विवक्षित इति न कश्चिद्दोषः ।

घटे पटप्रतियोगिकभेदवत्त्वेन सिद्धसाधनतावारणाय जीवेति । घटो जीवप्रतियोगिकभेदवानित्युक्ते व्यावहारिकभेदेन सिद्धसाधनता, तन्निवृत्त्यर्थं प्रतियोगीत्यादि । जीवप्रतियोगिकभेदस्य प्रतियोगिभूतात्मज्ञानाबाध्यत्वे पारमार्थिकत्वसिद्धिरिति भावः । जीवधर्मिको धर्मिज्ञानाबाध्यो योऽयं भेदो जीवे जीवाभेदस्तद्प्रतियोगित्वादिति हेत्वर्थः । घटस्य स्वज्ञानाबाध्यस्वाभेदप्रतियोगित्वादसिद्धिवारणाय जीवधर्मिकेत्युक्तम्। घटस्य जीवधर्मिकारोपिताभेदप्रतियोगित्वादसिद्धिवारणायाबाध्येत्युक्तम् । सामान्यव्याप्तौ साधनवैकल्यपरिहाराय धर्मिज्ञानेत्युक्तम् । विशेषसाध्याप्रसिद्धेः सामान्येन व्याप्तिमाह-यद्यज्ज्ञानेति । प्लक्षस्य न्यग्रोधधर्मिकारोपिताभेदप्रतियोगित्वेऽपि न्यग्रोधज्ञानाबाध्यतदीयाभेदाप्रतियोगित्वमेवेत्यभिप्रेत्य दूरस्येत्युक्तम् ।

प्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदवानित्यत्र किं प्रतियोगिज्ञानं भ्रान्तिरूपं विवक्षितमुत प्रमारूपम् ? । नाद्यः । जीवविषयभ्रान्तिज्ञानाबाध्यतत्प्रतियोगिकभेदस्येष्टत्वात् । द्वितीये किं यत्र यद्विद्यते तद्विषयज्ञानत्वं प्रमात्वमुताबाधितार्थकत्वम् । आद्येऽस्मनापादिमज्जीवज्ञानस्यापि प्रमात्वेन तदबाध्यतद्भेदवत्त्वमिष्टमेव । द्वितीये तज्ज्ञानाबाध्यतत्प्रतियोगिकभेदवदिति सामान्यव्याप्तावपि ज्ञानपदेनाबाधितार्थज्ञानमेव वक्तव्यम् । तच्चासिद्धम् । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य बाध्यत्वादित्यरुचेराह-य-

द्वेति। अद्वैतमते जीवघटयोरप्यभेदात्साध्याप्रसिद्धिरत्रापीत्याशङ्क्य कल्पिताकल्पितयोस्तात्त्विकाभेदाभावस्तत्रापि संमत इत्याह-एवं चेति। सिद्धान्तिमतेनाऽऽद्यहेतोर्व्यभिचारशङ्कां निराकरोति-न चेति। जीवस्यैव मोक्षान्वयित्वेन दुःखादिबन्धोऽपि तत्रैव वक्तव्यः। तथा च न तत्र हेतुरित्याह-दुःखादेरिति। ननु जीवे कल्पित एव दुःखादिबन्धो न वास्तव इत्याशङ्क्य तर्हि कल्पितस्याभाव एव हेतुरित्याह-त्वदभिमतेति।

ननु जीवस्य संसारित्वे तदभिन्नब्रह्मणोऽप्यसंसारित्वं न स्यादित्यसिद्धिः। तस्यासंसारित्वे तदभिन्नजीवस्यापि तदिति व्यभिचारो वेत्यत आह-न चेति।

न चासंसारित्वादेर्ब्रह्मण्यसिद्धिः। जीवेनानैकान्तिकत्वं वा। त्वन्मतेऽप्यौपाधिकश्यामत्वादिवत्तस्य व्यवस्थितत्वात्। एवं ब्रह्म स्वज्ञानाबाध्यजीवप्रतियोगिकभेदवत्। पदार्थत्वात्। घटवत्। जीवस्यापि जीवान्तराद्भिन्नत्वान्न व्यभिचारः। श्रुतिश्च जीवेश्वरयोर्भेदे प्रमाणं द्वा सुपर्णेत्याद्या। स्मृतिश्च—

यथेश्वरश्च जीवश्च सत्यभेदौ परस्परम्।

सूत्राणि च 'शारीरश्चोभये ऽपि भेदेनैनमधीयते' इत्यादीनि। न च प्रत्यक्षप्राप्तानुवादोऽयम्। प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यसिद्धौ तेनैव भेदसिद्धेः। तदसिद्धौ प्रत्यक्षस्यैक्यश्रुतिविषयापहार इव भेदश्रुतिविषयापहारेऽप्यशक्तत्वात्।

प्रतिबिम्बमुखश्यामत्वस्यौपाधिकत्वेऽपि बिम्बेऽभावात् । बिम्बगतावदातत्वस्य प्रतिबिम्बेऽभावाद्यथा-कल्पितभेदेन तयोर्व्यवस्था । एवं संसारित्वासंसारित्वादेरिति तवाभिमतत्वादित्यर्थः । केवलान्वयिहेतुमप्याह-एवमिति । मिथ्याभेदेन सिद्धसाधनतावारणाय स्वज्ञानाबाध्येत्युक्तम् । स्वशब्दः समभिव्याहृतपरः । जीवे जीवप्रतियोगिकभेदाभावाद् व्यभिचारमाशङ्क्याह-जीवस्यापीति । अनुमानदार्ढ्याय श्रुतिं स्मृतिं च प्रमाणयति-श्रुतिश्चेति । आदिपदेन "य आत्मानमन्तरो यमयति ऋतं पिबन्तौ"इत्यादिः संगृहीता । श्रुत्यपेक्षितन्यायसूचकानि सूत्राण्युदाहरति-सूत्राणि चेति । यः पृथिवीमन्तरो यमयतीत्यादिवाक्येषु श्रूयमाणोऽन्तर्यामी जीव एवेतिशङ्कानिरासायेदं सूत्रम् । न च 'स्मार्त्तमतद्धर्माभिलापात्'इति पूर्वसूत्रान्न अनुवर्तते । तथा च शारीरश्चान्तर्यामी न भवति । तस्य पृथिव्यादिनियमने सामर्थ्याभावात् । न च समर्थेश्वराभिन्नत्वात्सोऽपि समर्थ इति वाच्यम् । यत्कारणमुभयेऽपि काण्वमाध्यन्दिनाश्चैनं शारीरं परस्माद्भेदेनाधीयते । यो विज्ञानमन्तरो यमयतीत्यन्तर्यामिनियम्यत्वेननमामनन्ति काण्वाः, य आत्मानमन्तरो यमयतीति माध्यन्दिना इति सूत्रार्थः । आदिपदेन "गुहां प्रविष्टावात्मानौ" इत्यादि परिगृह्यते । ननु द्वासुपर्णेत्यादिश्रुतेः 'अग्निर्हिमस्य भेषजम्'इतिवदनुवादत्वान्न भेदे तात्पर्यमिति नेत्याह-न चेति । किं पूर्वभावि प्रत्यक्षं प्रमाणमुत न ?। आद्ये आह-प्रत्यक्षस्येति । द्वितीये श्रुतार्थस्य मानान्तरापूर्वत्वाच्छ्रुतिस्तत्परैवेत्यभिप्रेत्याह-तदसिद्धाविति ।

श्रुतेरनुवादत्वेऽपि भेदप्रत्यक्षदार्ढ्यार्थहेतुत्वान्मदिष्टसिद्धिरिति सनिदर्शनमाह-प्रत्युतेति ।

प्रत्युत भेदश्रुतेरेव निगमनवत् तत्त्वमसीति नवकृत्वाऽभ्यासवत्, पिपासितस्यैकजलविषयशब्दलिङ्गप्रत्यक्षरूपप्रमाणसंघवत्, त्वत्पक्षे प्रत्यक्षसिद्धभावरूपाज्ञाने तम आसीदिति श्रुतिवत्, श्रुतेरैक्यतात्पर्ये मद्द्विधतात्पर्यलिङ्गवच्च, प्रत्यक्षानाश्वासनिरासेन दार्ढ्यार्थत्वात् । अग्न्यौष्ण्यप्रामाण्यानिश्चये "अग्निर्हिमस्य भेषजम्" इत्यनुवादो न स्यात् ।

किं च भेदश्रुतेर्भेदप्रत्यक्षानपेक्षत्वान्न सापेक्षानुवादत्वम् । निरपेक्षानुवादत्वं तु धारावाहिकज्ञान इव नाप्रामाण्यहेतुः । उक्तं हि नयविवेके सापेक्षानुवादे हि न प्रतीतिर्न दैवादनुवादे धारावाहिकवदिति ।

किं चायमनुवादो न "वायुर्वै क्षेपिष्ठा" इत्यादिवद्विधिस्तुतये, नापि "दध्ना जुहोति" इत्यत्र जुहोतिरिवान्यविधानार्थः । अन्यविधानाय प्रमाणेनानूदितस्य तात्त्विकत्वनियमात् । अनुवाद्यस्य ह्यसत्त्वे आश्रयासिद्धौ धर्मधर्मिसंसर्गरूपानुमितिवद्य इवानुवाद्यविधेयसंसर्गरूपवाक्यार्थो बाधितः स्यात् । नापि नेह नानास्तीतिनिषेधार्थः ।

तत्रैव किं च नेत्यनुवादांशस्य सत्त्वात् । न हि "न सुरां पिबेत्" इति निषेधाय 'सुरां पिबेत्' इति वाक्यमपेक्षितम् ।

निगमनवदिति । यथा निगमनावयवो मानान्तरबाधशङ्कानिरासेनानुमानदार्ढ्यार्थं एवमित्यर्थः । पिपासितस्येति । तृषार्तस्यानभ्यस्तजले प्रथमप्रवृत्तप्रमाणदार्ढ्याय प्रमाणान्तरप्रवृत्तिवदित्यर्थः । प्रत्यक्षसिद्धानुवादः प्रत्यक्षदार्ढ्यायेत्येतद्व्यतिरेकमुखेनोपपादयति अन्यथेत्येति ।

अपि च स्मृतिवत्सापेक्षानुवादत्वे निरपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यं हीयेतापि । न चैतदस्ति ।

अपौरुषेयश्रुतेः प्रत्यक्षानपेक्षत्वादित्यभिप्रेत्याह किं चेति । प्रमितिः प्रतीतिशब्दार्थः ।

किं च "द्वा सुपर्णा" इत्यादिश्रुतेरनुवादमात्रत्वे निरर्थकानुवादायोगाद्विधिस्तुतये ऽन्यविधानाय वा ऽनुवाद्यनिषेधाय वाऽनुवादो वक्तव्यः । न तावदाद्यः अर्थवादत्वस्य विध्येकवाक्यत्वस्य चाभावादित्याह-, किञ्चेति । द्वितीयमपवदति—नापीति । अन्यविधानायानुवादत्वेऽनूद्यस्य तात्त्विकत्वं वाच्यमित्याह-अन्येति । तदेव सदृष्टान्तं विपक्षबाधकमुखेनोपपादयति अनुवाद्यस्येति । तृतीयं दूषयति । नापि नेहेति ।

किं च नेत्यनेन भेदस्याप्यनूदितत्वात्, द्वासुपर्णेत्यनुवादान्तरवैयर्थ्यादित्यर्थः । निषेधकवाक्यगतानुवादे सति पृथगनुवादानपेक्षायामुदाहरणमाह-न हीति ।

किं च स्ववाक्ये एवाज्ञातज्ञापनलक्षणविधिशेष-

त्वसम्भवान्न वाक्यान्तरगतरनिषेधशेषत्वमित्यभिप्रे-
त्याह-अनश्नन्निति ।

अनश्नन्निति विधेयान्तरश्रवणाच्च । यत्त-
न्नेत्यादिनिषेधार्थानुवादलिङ्गाभावाच्च । तदभा-
वेऽपि निषेधायानुवादे तत्सत्यमित्याद्यसद्वा-
इदमग्र आसीदिति निषेधाय ब्रह्मसत्त्वानुवा-
दकं किं न स्यात । सर्वप्रत्ययवेद्यत्वाद् ब्रह्मस-
त्त्वस्य ।

किं च नान्योऽतोऽस्तीति श्रुतिरेव "भिन्नो
ऽचिन्त्यः परो जीवसङ्घात्" इत्याद्यभेदनिषेधा-
यानादिवादिपरंपराप्राप्तैक्यानुवादिनी किन्न
स्यात्। न चाननुवादकत्वेऽपि बाध्यव्यावहारिक-
भेदपरा श्रुतिः । अप्रामाण्यापातात् । न चाभे-
दश्रुतिविरोधात् तदिष्टम् । तस्या लक्षणयाऽखंड-
चिन्मात्रपरत्वेन भेदाविरोधित्वात् । वैपरीत्य-
स्यापि सुवचत्वात् । यदि तु भेदश्रुतिः प्रत्यक्ष-
प्राप्तार्थत्वाद् दुर्बला, तर्ह्यैक्यश्रुतिरपि तद्वि-
रुद्धत्वात्तथा स्यात् । यदि चैक्यश्रुतिः प्रत्यक्षा-
विरुद्धैक्यपरा तर्हि भेदश्रुतिरपि तदसिद्धत्रिका-
लाबाध्यभेदपराऽस्तु । न च षड्विधतात्पर्यलिङ्ग-
वत्त्वादैक्यश्रुतिः प्रबला लिङ्गानां तात्पर्यमात्रज्ञा-
पकत्वेनार्थतथात्वाज्ञापकत्वात् । स्वीकृतं च भे-

दृग्श्रुतेरनुवादकत्वं त्यजता त्वयापि भेदपरत्वम् ।

निषेधशेषत्वे ज्ञापकमिति यत् तन्नेत्यादि, तदपि नेत्याह-यत्तदिति । अनुवाद एव निषेधशेषत्वे लिङ्गमित्याशङ्क्यातिप्रसङ्गमाह-तदभावे ऽपीति । तत्सत्यमित्यस्यानुवादकत्वमेव नास्ति ब्रह्मसत्ताया अन्यतोऽसिद्धत्वादित्याशङ्क्याह-सर्वेति । तव मते घटः सन्नित्यादिसत्ताबुद्धेर्ब्रह्मसत्ताविषयत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु भेदश्रुतिगम्यनिषेधशेषाभेदानुवादाय वा भेदश्रुतिः न चाभेदस्याप्राप्तेरननुवादः । अनाद्यद्वैतवादिपरम्पराप्राप्तत्वात् ।

यद्वैके आहुरसद्वेदमग्र आसीदित्यसद्वादिसिद्धासदनुवादवदित्यभिप्रेत्याह-किं चेति । ननु श्रुतेर्भेदपरत्वेऽपि शब्दान्तराभ्यासादिकर्मभेदप्रमाणवद्व्यावहारिकभेदपरत्वमेवाऽस्त्वित्याशङ्क्य दृष्टान्तासंप्रतिपत्त्या दूषयति-न चाननुवादत्व इति । तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिविरोधाद्भेदश्रुतेरप्रामाण्यमेवेत्याशंक्य तस्याः श्रुतेर्भेदाभावाविषयत्वाद्विरोध एव नास्तीत्याह-न चेति । विरोधमङ्गीकृत्याप्याह-वैपरीत्येति । भेदश्रुतेरधिगतार्थत्वाद्दौर्बल्यं चेदभेदश्रुतेः प्रत्यक्षविरुद्धार्थत्वात्तुल्यत्वमित्याह-यदि त्विति । ननु व्यावहारिकभेदविषयप्रत्यक्षेण न पारमार्थिकाभेदविषयश्रुतेर्विरोध इति चेत्तर्हि पारमार्थिकभेदविषयश्रुतेर्न तेनाधिगतार्थतेत्याह-यदि चेति । ननूपक्रमोपसंहारौ, अभ्यासो, ऽपूर्वताफलम्, अर्थवादोपपत्ती चेत्येतानि तात्पर्यलिङ्गान्यभेद

श्रुतेः सन्ति । ततः सा प्रबलेति चेन्न । एतैर्लिङ्गैरभेद-श्रुतेस्तात्पर्यवत्त्वसिद्धावपि तदर्थस्य विधिवाक्यार्थवत्पारमार्थिकत्वासिद्धेरित्याह-न च षड्विधेति । तर्हि तत्परत्वमेव प्राबल्यहेतुरित्याशङ्क्यानुवादत्वेऽपि व्यावहारिकभेदपरा श्रुतिरिति चोद्यसमये भेदश्रुतेस्तत्परत्वं त्वयाऽपि स्वीकृतम् । वस्तुतस्तु मया वा स्वीकृतमित्याह-स्वीकृतं चेति ।

लिङ्गं विना स्वीकारमात्रेण कथं भेदे तात्पर्यसिद्धिरित्यत आह-अस्ति चेति ।

अस्ति चात्रापि "अनश्नन्पूर्णः परो जीवसंघो ह्यपूर्ण" इत्याद्युपपत्तिरूपं "सत्यं भिदा सत्यं भिदा" इत्यभ्यासरूपं च तात्पर्यलिङ्गम् । तद्बहुत्वं च त्वत्पक्षे प्रमाणसंघवद् व्यर्थम् । अस्ति चात्र भेदे आथर्वणश्रुतौ उपक्रमो 'द्वासुपर्ण-इति । 'परमं साम्यमुपैति' इत्युपसंहारः । "तयोरन्य अनश्नन्नन्य" इत्याद्यभ्यासः शास्त्रैकगम्येश्वरप्रतियोगिकस्य तद्धर्मिकस्य वा कालत्रयाबाध्यभेदस्य शास्त्रं विनाऽप्राप्तेरपूर्वता' पुण्यपापे विधूयेति फलं च । "अस्य महिमानमिति वीतशोक" इतिस्तुतिरूपार्थवादः । अस्ति अनश्नन्नन्य इत्युपपत्तिश्च । निषेधवाक्यत्वादैक्यश्रुतिः प्रबला चेद् 'असद्वा' इत्यादिवाक्यं सत्यज्ञानादिवाक्यात्प्रबलं स्यात् ।

किं च भेद एव ऐक्यनिषेधरूपः । किं च भेदश्रुतिरेव प्रबला । प्रत्यक्षादिसंवादान्निरवकाशत्वाच्च । किं चायं भेदो न व्यावहारिकः । मुक्तावपि स्मृतेः, श्रुतेश्च । न हि सा मुक्तिरवान्तरा ।

"इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च" ॥

इति स्मृतौ सर्गाद्यसम्भवोक्तेः ।

'न यत्र माया किमुतापरे हरे-
रनुव्रता यत्र सुरा सुरार्चिताः ।
श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः
पिशङ्गवासाः सुरुचः सुवेशसः'
इति स्मृतौ मायानिषेधाच्च ॥

अशनानशनपूर्णत्वापूर्णत्वरूपविरुद्धधर्मव्यवस्थाया अभेदे संभवाद्भेद एवोपपत्तिरिति भावः । ननु अभेदतात्पर्ये लिङ्गषट्कं भेदतात्पर्ये तु द्वयमेवेति वैषम्यमित्यत आह-तद्बहुत्वमिति । ननु पञ्चावयवैर्विनाऽनुमेयविशेषवत्षड्विधलिङ्गैर्विना न तात्पर्यसिद्धिरित्यत आह-अस्ति चेति । परमं साम्यमिति । सादृश्यस्य भिन्नाश्रयत्वादुपसंहारो भेदविषय इति भावः । अपूर्वतामाह-शास्त्रैकेति । धर्म्यादिग्रहं विना भेदग्रहायोगाद्धर्मिणः प्रतियोगिनो वेश्वरस्य मानान्तरागोचरत्वाद्भेदोऽपि तथैवेत्यपूर्वतेत्यर्थः । अस्य-ईश्वरस्य । महिमानमिति । इयं च स्तुतिरेव, न फलं जीवस्येश्वरमहिमायोगादिति

भावः । नेदं रजतमितिवन्निषेधकमानमेव बलवदित्याश-ङ्क्यातिप्रसङ्गमाह-निषेधेति ।

निषेधकस्यैव प्राबल्यमङ्गीकृत्याह-किं चेति । एवं साम्यमुक्त्वा भेदश्रुतेरेव प्राबल्ये हेतुमाह-किं च भेद-श्रुतिरेवेति । न चापूर्वत्वाभिधानविरुद्धं प्रत्यक्षादिसं-वादाभिधानमिति वाच्यम् । अभेदेन तदुपपत्तेरिति भावः । प्रत्यक्षादिसिद्धभेदस्य व्यावहारिकत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह-किं चेति । "इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः" "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्म-णा"इत्यादि स्मृतिश्रुतिशब्दार्थः ततोऽवगमादिति शेषः। स्मृतेः-स्मरणात्, श्रुतेः-श्रवणादिति वाऽर्थः। कार्य-ब्रह्मलोके एव सादेश्यरूप्यादिकमुच्यते, न परममुक्ता-वित्याशङ्क्याह-न हीति । श्रीभागवते सारूप्यं गतानां मायानिषेधाच्च सा परममुक्तिरित्याह-न यत्रेति । यत्र-वैकुण्ठे, न माया । अपरे मायाकार्यभूता रागादयो नेति किमु वक्तव्यम् । यत्र हरेरनुव्रताः संति तेषामेव विशेषणं सुरासुरेत्यादि । सुवेशसः-सुष्ठ्वलंकृता इत्यर्थः ॥

सोऽश्नुते सर्वान् कामानिति च परममुक्तिरेवो-च्यते । ब्रह्मज्ञानसाध्यताऽवगमात् । कार्यब्रह्मप्राप्तेस्तू-पासनासाध्यत्वादित्याह-यो वेदेति ।

"यो वेद निहितं गुहायां सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता"इत्यत्र शुद्धब्र-ह्मज्ञानफलत्वोक्तेश्च । भूमविद्यायाः फलोक्त्यव-सरे तस्य "सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ।

एकधा भवति। त्रिधा भवति"इति भेदोक्तेश्च । परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमःपुरुषः स तत्र पर्येति"इतिस्वरूपाभिव्यक्त्युक्तेश्च। "तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति"इति कर्मक्षयोक्तेश्च "जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति"इत्यादौ भेदज्ञानामोक्षोक्तेश्च । अभेदे च न किंचन मानमस्ति ।

ननु जीवास्तत्त्वतः परमात्मनो न भिद्यन्ते । आत्मत्वात्, परमात्मवदित्यनुमानमस्तीति चेन्न। प्रत्यक्षाद्यपहृतविषयत्वात् । ज्ञातृत्वादिरूपात्मत्वस्य हेतोस्तवासिद्धेः, अवेद्यत्वलक्षणस्य ममासिद्धेः, जातिरूपत्वे च विरोधात् । "जीवाः परमात्मनो व्यवहारतो न भिद्यन्ते तत एव तद्वत्" इत्याद्यभ्याससमानयोगक्षेमत्वाच्च । नापि श्रुतिः प्रमाणम् । तस्याप्रत्यक्षाद्युपोद्वलितभेदश्रुतिविरोधादतत्परत्वात् । तस्मात् श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धत्वाज्जीवेश्वरभेदः परमार्थः । अभेदे च प्रमाणाभावात्स स्वाभाविकश्चेति ।

छान्दोग्येऽपि मुक्तिसमये भेदः श्रूयते इत्याह-भूमेति । "तत्र पर्येति"इति श्रुतिः परममुक्तिविषया स्वेन

रूपेणेति स्वरूपाविर्भावोक्तेरित्याह-परं ज्योतिरिति । निरञ्जनः परमं साम्यमित्यनेनापि परममुक्तिरेवोच्यते, पुण्यपापक्षयश्रवणादित्याह-तदा विद्वानिति । भेदस्य तत्त्वज्ञानविषयत्वादपि परमार्थत्वमित्याह-जुष्टमिति । एवं स्वपक्षं प्रसाध्य परपक्षं दूषयति-अभेदे चेति ।

अभेदेऽनुमानं मानमुत श्रुतिरिति विकल्पमभिप्रेत्याद्यमनूद्य दूषयति-नन्वित्यादिना । किं च हेतुकृतमात्मत्वमपि जातिरूपाधिर्वा ?। द्वितीयेऽपि ज्ञातृताद्याश्रयत्वं तत्, अवेद्यत्वं वा ? । न सर्वथाऽपीत्याह-ज्ञातृत्वादीति । आभाससाम्यमप्याह-जीवा इति । द्वितीयमपवदति—नापीति । तर्ह्यभेदश्रुतेः का गतिरित्यत आह-अतत्परत्वादिति । उपासनादिपरत्वादित्यर्थः । अत्यन्तभेदवादिमतमुपसंहरति-तस्मादिति ॥

सिद्धान्तमुपक्रमते—उच्यते इति ।

उच्यते—

"परमार्थो न जीवेशभेदो मानाप्रसिद्धितः ।
द्रष्टृभेदश्रुतिश्चैनं पौनःपुन्येन बाधते" ॥

न हि भेदस्य पारमार्थिकत्वं गोत्वादिवज्जातिरूपः कश्चिद्धर्मः पदार्थमात्रगतजातेरभावात् । सत्तायाश्च भेदानधिष्ठानत्वात् । किं तु बाधागोचरत्वम् । तच्च न जीवेश्वरभेदेऽस्ति, "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, नान्योऽतोऽस्ति मन्ता, नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता" इति द्रष्टृभेदस्य निषिद्धत्वात् । अथ प्रत्यक्षबाधागोचरत्वं तत् । तच्च

भेदेऽप्यस्तीति चेन्न । लाघवेन बाधागोचरत्वस्य परमार्थशब्दार्थत्वात् । चन्द्रप्रादेशिकत्वादाव तिव्याप्तेश्च ।

ननु अन्यपरमिदं वचनम् । "भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवसंघात्"इत्यभेदनिषेधशेषानुवादत्वादिति चेन्न । एतस्य श्रुतित्वे एव विप्रतिपत्तेः । अस्तु वा, तथापि न तावदिदं वाक्यमभेदनिषेधकम् । निषेधबोधिनञादेरश्रवणात् । नन्वभेदाभावो भेदः, अभावबोधकं च निषेधकमिति चेत् । तथात्वे सर्वमेव प्रमाणं निषेधकं स्यात् । तत्प्रमेयस्य स्वभावाभावरूपत्वात् ।

तत्र तावत्पूर्वपक्षे दोषं श्लोकेन संगृह्णाति परमार्थ इति । मानाप्रसिद्धित इति । मानशून्यत्वादित्यर्थः । बाधितत्वाच्च न तस्य पारमार्थिकत्वमित्याह–द्रष्ट्रभेदेति । नान्योऽतोऽस्ति श्रोतेत्यादिश्रुतिरित्यर्थः । बाधितत्वेऽपि पारमार्थिकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य किं पारमार्थिकत्वमखण्डधर्म उत सखण्डः ? । नाद्य इत्याह-न हीति । स किं सत्तातिरिक्तः, उत सत्तैव ? । नाद्य इत्याह-पदार्थेति । सामान्यादौ जात्यङ्गीकारेऽनवस्थाद्यापत्तेः । सत्तातिरिक्तजातेः सत्ताव्याप्यत्वनियमाच्चेति भावः । द्वितीयं दूषयति-सत्ताया इति । पराभिमतसत्ताजातेर्द्रव्यादित्रितयमात्रवृत्तित्वान्न भेदे सेत्यर्थः । भेदस्य पारमार्थिकत्वं सखण्डधर्म इति पक्षे स किं प्रामाणिकं बाधागोचरत्वं तद्भिन्नं वा ? । नाद्यः ।

तस्य निरंशिष्यमाणत्वात् । शुक्तिरजतादेरपि यत्किंचित्प्रमाणगम्यत्वाच्चेत्यभिप्रेत्य द्वितीयं परिशिनष्टि-किं त्विति । श्लोकस्योत्तरार्द्धं विवृण्वन्नेव दूषयति-तच्चेति अतः—अन्तर्यामिण इत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षाबाधितत्वमेव यथार्थत्वं तच्च श्रुत्या बाधितेऽप्यविरुद्धमिति शङ्कते अथेति । व्यर्थविशेषणत्वेन दूषयति-न च लाघवेति । चन्द्रे दृश्यमानपरिमाणस्य मिथ्यात्वेऽपि प्रत्यक्षबाधाभावादतिव्याप्तिश्चेत्याह-चन्द्रेति । आदिपदेन गगननीलिमादि गृह्यते ।

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा—नान्योऽतोऽस्तीति श्रुतिरेवाभेदानुवादेन तन्निषेधकभेदश्रुतिशेषभूतेति । तदनुवदति-नन्विति । भिन्नो ऽचिन्त्य इत्यस्य प्रसिद्धशाखास्व पाठाच्छ्रुतित्वमेवासंमतमिति दूषयति-न एतस्येति । श्रुतित्वेऽप्यस्य यद्यभेदनिषेधकत्वं स्यात्तर्ह्यभेदश्रुतेर्निषेध्यानुवादेनैतच्छेषता भवेत् । नत्वेतदस्ति निषेधबोधिपदाश्रवणादित्याह-अस्तु वेति । प्रतिवादी चोदयति-नन्विति । एवं च विधिनिषेधव्यवस्था न स्यादिति दूषयति-तथात्व इति ॥

अभावविषयत्वे समानेऽपि प्रतियोगिविरहात्मत्वेन तद्बोधकत्वं निषेधकत्वमिति विशेषं शङ्कते-नन्विति ।

नन्वभावत्वेन तद्बोधकमानं निषेधकमिति चेन्न, प्रकृते तदभावात् । किं च—

"अप्रतीतेर्विरोधाच्च नाभेदः प्रातिभासिकः ।
व्यावहारिकसत्ताको नापि तस्माद्बाधितः" ॥

असतो निषेधायोगाद्भेदवाक्येनाभेदो ऽपोद्यते इति वदतः किमभेदः प्रातिभासिकः, किं वा व्यावहारिकः ? । नाद्यः । अहं ब्रह्मास्मीत्यपरोक्षमभेदाप्रतीतेः । नाहं ब्रह्मास्मीति भेदप्रत्ययविरोधाच्च । अत एव च न द्वितीयः । न हि तत्त्वाभेदप्रमायां व्यावहारिकाभेदप्रमायां वा सत्यां व्यावहारिको भेदः संभवति । अतो नाभेदवाक्यं भेदवाक्यशेषः । तदर्थानुपयोगात् । न च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभेदानुवादः । अनुवादस्यासद्विषयत्वप्रसङ्गात् । तेन विना तत्प्रकरणे ऽनुपपत्त्यभावाच्च ॥

तर्हि "भिन्नो ऽचिन्त्य" इति वाक्यस्याभेदविरहात्मतया भेदाबोधकत्वान्न निषेधकता इत्याह-न प्रकृत इति । किं च किं प्रातीतिकस्याभेदस्य निषेधः, उत व्यावहारिकस्य, किं वा पारमार्थिकस्य ? । नाद्यः शुक्तिरजतादिवदपरोक्षप्रतीत्यभावाद्भेदप्रमाविरोधाच्च तस्यासंभवात् । न द्वितीयः । समानसत्ताकयोर्भेदाभेदयोरेकत्र विरोधात् । भेदस्य पारमार्थिकत्वेऽपि तत्प्रमितिदशायां तदभावस्य व्यावहारिकत्वायोगात् । तृतीय एव परिशिष्यते । तथा च न निषेधसंभव इत्याह श्लोकेन-अप्रतीतेरिति । असत इत्यादिश्लोकविवरणं स्पष्टार्थम् । तदर्थानुपयोगादिति-अभेदवाक्यार्थस्य भेदवाक्यार्थज्ञानेऽनुपयोगादित्यर्थः । ननु जीवधर्मिकाभेदो जीवे प्रसिद्धो व्यधिकरणेन ब्रह्मप्रतियोगिकत्वेनावच्छेद्यनि-

षेधायानूद्यत इति चेन्न । परमते जीवधर्मिकेश्वरप्रतियोगिकाभेदस्य क्वाप्यभावादसदनुवादित्वं स्यात् । तथा चानुवाद्यस्येतरपदार्थसंसर्गेऽप्यसति भेदवाक्यमप्रमाणं स्यादिति त्वदुक्तोपालम्भस्त्वय्येव निपततीत्यभिप्रेत्याह-अत इति । न च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नघटाद्यभेदनिषेधस्येव तादृशजीवाभेदनिषेधस्यापि प्रकरणेनाऽनाकाङ्क्षितत्वान्न तत्परतेत्याह--तेन विनेति ।

ननु न भेदवाक्ये जीवेश्वराभेदस्य निषेधः । येन निषेध्यस्यासत्त्वं स्यात् । किं तु जीवतादात्म्यस्य जीवे सत एव ब्रह्मणि निषेध इत्यत आह-एतेनेति ।

एतेन भेदवाक्येन जीवतादात्म्यं ब्रह्मणि निषिध्यते इति प्रत्युक्तम् । तद्धर्मिकतत्प्रतियोगिकतादात्म्यनिषेधेऽपि ब्रह्मप्रतियोगिकजीवधर्मिकाभेदस्य 'नान्योऽतोऽस्ति' इतिवाक्यार्थस्यानिषिद्धत्वेन तस्य तदंशेषत्वात् । न हि जीवस्यावच्छिन्नस्य यद्रूपं तदेवेश्वरस्वरूपमिति वेदान्ति-भिरिष्यते । तस्मात् 'नान्योऽतोऽस्ति' इतिवाक्यार्थःपरमार्थ एवाभेदः । किं च 'भिन्नोऽचिन्त्य' इति भेदो ऽनूद्य निषिध्यते । चिन्त्यत्वनिषेधस्य भेदनिषेधे पर्यवसानात् । स्वरूपाख्यानमात्रस्य वैयर्थ्यात् । नापि द्रष्टृभेदनिषेधश्रुतिरनुवादः । द्रष्टृभेदाभावस्यान्यतोऽप्राप्तेः । न चाभेदवादि(१)सिद्धेः किं

(१) अत्र टीकास्थप्रतीकानुरोधेन ग्रन्थस्त्रुटित इति प्रतिभाति ।

चित्करणं निरूप्यताम् । न हि प्रमैव हेतुमपेक्षते न भ्रान्तिः । सर्वदा सर्वेषां भ्रान्तिप्रसङ्गात् ।

एतच्छब्दार्थमाह-तद्धर्मिकेति । जीवस्तच्छब्दार्थः । निषेध्यस्य जीवधर्मिप्रतियोगिकाभेदस्य नान्योऽतोऽस्तीत्यनेनाप्रतीतेस्तत्प्रतीतस्य जीवधर्मिकब्रह्मप्रतियोगिकाभेदस्य। निषेधान्नोक्तशेषशेषिभाव इति भावः । ननु तव मते जीवधर्मिप्रतियोगिकाभेद एव ब्रह्मप्रतियोगिक इति तन्निषेध एव तन्निषेध इति चेन्न। कर्तृभोक्तृजीवाभेदस्य तद्विपरीतब्रह्मप्रतियोगिकत्वानङ्गीकारात् । तदतिरिक्तजीवाभेदस्याप्रसिद्धत्वेनानुवादायोगादित्यभिप्रेत्याह-न हीति । अभेदश्रुतेरन्यपरत्वायोगेन स्वार्थे पर्यवसानात्तदर्थाभेदः परमार्थ एवेत्युपसंहरति-तस्मादिति ।

आस्तां तावद् बृहदारण्यकश्रुतिः। त्वदुदाहृतश्रुतिरेव भेदनिषेधपरेत्याह-किं चेति। परमो जीवसङ्घाद्भिन्नो न चिन्त्य इति भेद एव निषिध्यते। यथा चैत्रो दुष्टो न चिन्त्य इति दोषो निषिध्यते। भेदचिन्तानिषेधेऽपि विशेषनिषेधस्येतरानुज्ञापकत्वादभिन्नश्चिन्त्य इति स्यात् । तथा चास्मदिष्टसिद्धिरिति भावः। नन्वचिन्त्यः परमो जीवसङ्घाद्भिन्न इत्यर्थः किं न स्यादिति चेन्न। परमस्य मुमुक्षुचिन्त्यत्वेनाचिन्त्यत्वायोगात्प्राकृताचिन्त्यत्वज्ञानस्यापुरुषार्थत्वेन भेदस्य च सिद्धतया तदभिधानवैयर्थ्यादित्यभिप्रेत्याह-स्वरूपेति। एवं भेदश्रुतेरभेदनिषेधकत्वं निराकृत्याभेदश्रुतेरनुवादकत्वमपि नेत्याह-नापीति । वादिपरम्पराप्राप्तस्यानुवाद इत्युक्तमपवदति-न चाभेदेति । अभेदवादिसिद्धमित्यनेनाभेदवादिनस्तत्प्र-

सिद्धौ करणत्वं विवक्षितं कर्तृत्वं वा ? । नाद्यः । ज्ञातुरन्यस्याभावादात्मनस्त्वयापि करणत्वानङ्गीकाराच्चेत्याह-न ह्यभेदेति । द्वितीयं परिशिनष्टि-किं त्विति । किमित्यत आह--तत्प्रसिद्धेरिति ॥

तत्र नान्योऽतोऽस्तीति श्रुतेरेव तत्प्रसिद्धिमूलत्वान्नानुवादकतेति वक्तुं करणान्तरं परिसंचष्टे-न तावदिति ।

न तावत्प्रत्यक्षमभेदप्रसिद्धौ हेतुः । जीवपराभेदस्याननुभवात् । प्रत्यक्षभेदप्रमायां सत्याममभेदभ्रान्त्यनुपपत्तेश्च । नापि लिङ्गं, स्फुटतरभेदप्रत्यक्षविरोधेन वन्ह्यनौष्ण्यानुमानवत्तदनुदयात् । भेदलिङ्गानामनेकेषां सत्त्वाच्च । न च प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वाभिमानान्न तस्यानुमानबाधकत्वमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षसिद्धभेदस्य बाधकप्रमितिं विना भ्रमत्वाभिमानानुपपत्तेः । अनुमानस्यैव बाधकत्वेऽन्योन्याश्रयात् । नाप्यनादिपौरुषेयवाक्यमद्वैतवादिनोऽभेदभ्रमहेतुः । स्फुटतरभेदयोरयोग्यत्वनिश्चयेन शाब्दबुद्ध्यनुदयात् । शाब्दज्ञानमात्रस्यैव योग्यताज्ञानजन्यत्वात् । पौरुषेयवाक्यस्य प्रत्यक्षादिविलक्षणप्रामाण्यस्याद्वैतवादिभिरनभ्युपगमाच्च तस्य भेदनिषेधश्रुतितुल्ययोगक्षेमता ।

तव मते भेदज्ञानस्य प्रमात्वादभेदज्ञानस्य च भ्रम-

त्वाद्विरोधिप्रमाकाले भ्रमस्यासंभवश्चेत्याह-प्रत्यक्षेति । परोक्षप्रमायाः प्रत्यक्षभ्रमाविरोधित्वात्, प्रत्यक्षेत्युक्तम् । भेदप्रत्यक्षस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वान्नानुमानमप्यभेदभ्रमहेतुरित्याह-नापीति । भेदसाधकविरुद्धधर्माध्यासाद्यनेकलिङ्गपराहतत्वाच्च नाभेदानुमितिरित्याह-भेदलिङ्गानामिति । अग्न्यौष्ण्यस्य प्रत्यक्षस्य प्रमात्वनिश्चयादनौष्ण्यानुमानबाधकत्वं, भेदप्रत्यक्षस्य तु भ्रमत्वारोपान्न प्रतिबन्धकत्वमिति विशेष इत्याशङ्क्य बाधकज्ञानं विना भ्रमत्वारोप एव न संभवतीत्याह-न च प्रत्यक्षस्येति । अनुमानस्य बाधकत्वभ्रमात् त्वत्पक्षे भ्रमत्वारोप इत्याशङ्क्याह-अनुमानस्येति । प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वारोपेऽनुमित्युदयः । तदुदये सति तत्र बाधकत्वारोपपुरःसरं प्रत्यक्षभ्रमत्वारोप इत्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । ननु त्वद्गुरुवाक्यात्तवाभेदभ्रमः । त्वद्गुरोश्च स्वगुरुवाक्यात् । तस्यापि स्वगुरुवाक्यादित्यनादिकालप्राप्तोऽभेदभ्रम इति चेन्न । पौरुषेयवाक्यमात्रेण बाधाभावलक्षणयोग्यतारहितेन 'वह्निना सिञ्चेत्' इति वाक्येनेव कस्यापि बोधानुदयादित्याह-नाप्यनादीति । शाब्दप्रमायामेव योग्यताज्ञानं हेतुर्न तद्भ्रम इत्याशङ्क्य लाघवाच्छाब्दज्ञानमात्रे हेतुरित्याह-शाब्दज्ञानेति । ननु प्रत्यक्षविरोधेऽप्यपौरुषेयवाक्याद‌द्वैतवादिनामभेदप्रतीतिवत् पौरुषेयवाक्यादपि तत्प्रतीतिः किन्न स्यादित्याशङ्क्य वैषम्यमाह-पौरुषेयेति । पौरुषेयवाक्यस्य प्रत्यक्षादिमानमूलतया तत्तुल्यमेव प्रामाण्यमिति न तद्बाधेन स्वार्थबोधकत्वम् । अपौरुषेयवाक्यस्य तु त्रिकालाबाध्यवस्तुप्रतिपादनलक्षण-तत्त्वावेदनप्रामाण्याङ्गीकारात्प्रबलतया प्रत्यक्षादि-

कमाभासीकृत्य स्वार्थबोधकतोपपत्तिरिति भावः ।

तर्हि बाधानवतारदशायामनुमानादितो भेदभ्रम इत्यत आह-न च प्रत्यक्षेणेति ।

न च प्रत्यक्षेण भेदाप्रतीतिदशायामनुमानात्पौरुषेयवाक्याद्वाऽभेदभ्रम इति वाच्यम्। जीवपरपदार्थद्वयज्ञाने सति तद्भेदज्ञानस्यावश्यकत्वात् । पदार्थद्वयज्ञानाभावे ऽभेदानुमित्यादेरनुदयात् । ऐक्यस्याभेदवादिभिः स्वतन्त्रानुमानपौरुषेयवाक्यगम्यतयाऽनङ्गीकृतत्वाच्च । सर्गप्रलययोरङ्गीकारेण पौरुषेयवाक्यानुमानप्रवाहस्योच्छिन्नत्वात्सर्गाद्यकालीनभ्रमासंभवात् ।

न च तदेश्वर एव व्यामोहकारीति वाच्यम्। सर्वज्ञत्वपरमात्मत्वादिविरोधात् । न च सर्गाद्यकाले कस्य चित्पूर्वभ्रमसंस्कारात् भ्रमः संभवति । वेदमूलत्वे बाधकाभावात् । तत्कल्पने चोदनावाक्यस्याप्यनुवादकतापत्तेः ।

किं जीवपरयोर्ज्ञातयोरनुमानादिप्रवृत्तिरज्ञातयोर्वा ? । आद्ये धर्मिप्रतियोगिनोर्ज्ञातत्वादपेक्षणीयान्तराभावाद्भेदज्ञानं भवेदेव । द्वितीये पक्षादिज्ञानाभावान्नानुमानोदयः । पदार्थज्ञानाभावाच्च न शाब्दबोधोदय इत्याह-जीवपरेति । किं च जीवपराभेदः श्रुत्यनपेक्षानुमानाद्यगोचर इत्येव सर्वाद्वैतवादिभिर्निश्चितत्वान्न ततस्तेषां तत्प्रतीतिरित्याह-ऐक्यस्येति । किं चेश्वरवादिभिः सर्गप्रलयाङ्गीकारात्सर्गाद्यकालीनाभेदभ्रमनि-

मित्ततया पौरुषेयोपदेशानुमानायोगात् तदा तद्भ्रमाभावे तन्निमित्तोपदेशनिमित्तपुरुषान्तरभ्रमस्य चाभाव इत्येवं पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तराभाव इति अस्मदादिभ्रमस्याप्यसंभवेनेदानीमप्यनुवादो न स्यादित्यभिप्रेत्याह-सर्गप्रलयेति ।

सर्गाद्यकाले कं च न पुरुषमीश्वर एव स्ववाक्येन भ्रामयतीति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह- न च तदेति । किमीश्वरः संतं भेदमज्ञात्वैवाभेदं बोधयति, ज्ञात्वाऽपि प्रतारयति वा ? । आद्ये सर्वज्ञत्वक्षतिः । द्वितीये परमात्मत्वपरमदयालुत्वादिविरोध इत्याह-सर्वज्ञत्वेति । न चेश्वरस्य बुद्धागमप्रणयनेन केषां चिद् व्यामोहकत्ववदद्वैतवादिमोहनायाऽऽगमान्तरप्रणयनोपपत्तिरिति वाच्यम् । तादृशागमस्य बुद्धागमवदितिहासपुराणादिष्वश्रवणात्, महाजनपरिगृहीतानेकश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसंवादाच्चेति भावः । सर्गाद्यकाले उपदेशाभावेऽपि पूर्वकल्पभ्रमजन्यसंस्कारात्स्मृतिरूपभ्रमसंभवान्न संप्रदायविच्छेद इत्याशङ्क्य तदा पौरुषेयवाक्यस्य दुष्टस्य तत्प्रतिपत्तिहेतोः संभवाददुष्टसंस्कारकल्पनाया अन्याय्यत्वान्मैवमित्याह-न च सर्गाद्येति । सर्गाद्यकालीनवैदिकव्यवहारस्य संस्कारमूलकत्वकल्पने तदा विधिनिषेधवाक्यार्थस्मरणस्यापि कस्य चित्संभवात् तन्मूलकस्य सूत्रादिस्मृतिपरम्पराप्राप्तार्थानुवादित्वं चोदनाभागस्यापि स्यादित्याह-तत्कल्पन इति ।

ननु "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इति श्रुतिरेव भेदनिषेधपरतया विपर्यस्ततामवबोधयति । सैव पश्चाद्भे-

द्परतया प्रमिता सती भेदाभावमनुवदतीति । नेत्याह-
न च भेदेति ।

न च भेदनिषेधश्रुतितात्पर्य्यभ्रमादद्वैत-
वादिनोऽद्वैतप्रसिद्धिः । अनुपस्थिते जीवपरभे-
दाभावे तत्र श्रुतितात्पर्य्यभ्रमस्यैव दुःसंपाद-
त्वात् । न च तर्कादिनोपस्थिते अभेदे श्रुतिता-
त्पर्यविभ्रमः । तर्कितस्य जीवपराभेदस्यान्यत्राभा-
वात् । अत्राप्यसत्त्वे भेदश्रुत्या तन्निषेधायो-
गात् । अभेदश्रुतितात्पर्यज्ञानस्य यथार्थत्वात् ।
तस्मादद्वैतवादिनोऽद्वैतप्रसिद्धेर्मूलान्तराभावादि-
यमेव श्रुतिः साक्षाद्भेदनिषेधे मूलमिति नाद्वैतश्रु-
तिरनुवादः ।

किं च प्रमाणसिद्धस्यैवानुवाद इति वदतः
कथमद्वैतमप्रमाणम् । तत्र व्यावहारिकप्रमाणा-
प्रसरात् । तत्त्वावेदकप्रमाणस्यैव तद्विषयत्वात् ।
न च निषेधार्थत्वात्प्रमाणापेक्षा नेति वाच्यम् ।
भेदिनां मते क्वचित्प्रमितस्यैवान्यत्र निषेधात् ।
जीवधर्मिकेश्वराभेदस्यान्यत्राप्रमितत्वात् ।

किं जीवपराभेदेऽनुपस्थिते तत्र तात्पर्यभ्रमः उप-
स्थिते वा ? आद्ये विषयं निरूप्य तात्पर्यस्य विषयोप-
स्थितिं विना प्रतीत्ययोग इत्याह-अनुपस्थिते इति । द्वि-
तीयेऽपि किं प्रत्यक्षादिना तदुपस्थितिः, उताभेदश्रुत्या,
लाघवतर्कादिना वा । नाद्यः । निरस्तत्वात् । द्वितीयेऽ-

न्योन्याश्रय इत्यभिप्रेत्य तृतीयं दूषयति-न च तर्कादि-नेति । भेदविषयप्रत्यक्षश्रुतिभ्यां विरोधेन लाघवादेरनवतारादिति भावः । किं च तर्कावतारेऽपि तर्कितो जीवपराभेदस्ततोऽन्यत्र सन्न वा ? । नाद्यः । तद्भिन्नस्य तदभेदायोगादित्याह-तर्कितस्येति । द्वितीयेऽनुवाद्यस्य कुत्राप्यसत्त्वात् तस्य निषेधसंसर्गोऽप्यसन्निति तन्निष्ठभेदश्रुतिरप्रमाणं स्यादित्यभिप्रेत्याह-अत्रापीति । अभेदतात्पर्यज्ञानस्य वक्ष्यमाणविधया बाधकाभावेन प्रमात्वमेवासिद्धमित्याह-अभेदेति । नान्योऽतोऽस्तीत्यादिश्रुतेरनुवादकत्वनिराकरणमुपसंहरति-तस्मादिति ।

अभेदश्रुतेरनुवादकत्वमङ्गीकृत्यापि परमते तस्य प्रामाणिकत्वमावश्यकमित्यभिप्रेत्याह-किञ्चेति । भेदवदभेदस्यापि व्यावहारिकप्रमाणसिद्धत्वादनुवाद इत्याशङ्क्य तस्य व्यवहारानुगततया तदयोग इत्याह-तत्रेति । भेदस्य अप्रामाणिकत्वे परिशेषात्तत्त्वावेदकमानगम्यत्वमेवेत्याह-तत्त्वावेदक इति । ननु विध्यर्थानुवादस्यैव प्रामाणिकविषयत्वनियमो न निषेधार्थानुवादस्येति । इदमपि त्वत्समयविरुद्धमित्याह-न च निषेधेति । अस्तु तर्हीश्वरे मितस्य तदभेदस्य जीवे निषेध इत्याशङ्क्य एवमप्यभेदश्रुत्यर्थस्यान्यत्राप्रमितत्वान्न तस्य निषेध इत्याह-जीवधर्मिकेति ।

अभेदश्रुत्यनुवादकत्वनिरासवाद्युक्तीनामतिप्रसङ्गपराहतिं शङ्कते-नन्वेवमिति ।

नन्वेवम् "असदेवेदमग्र आसीत्" इति असदनुवादोऽपि न स्यात् । प्रपञ्चसत्ताग्राहिप्रत्यक्षविरोधेन तद्भ्रमानुपपत्तेः । अतस्तत्प्रसिद्धिरपि

श्रुतिमूलैव स्यादिति चेन्न । असद्वादिनः श्रुतिप्रामाण्यानभ्युपगमात् । उत्पत्तेः पूर्वं कार्यमसत् । अन्यथोत्पत्त्ययोगादित्यादितर्काभासप्रसिद्धस्यासतोऽनुवादसंभवात् । न च प्रत्यक्षविरोधोऽपि तस्येदानीन्तनप्रपञ्चसत्ताविषयतया भिन्नविषयत्वात् । असत्पदस्य शक्तिग्रहाभावेनानुमानात्पूर्वं श्रुतितस्तदवगमासंभवात् । तस्माद् द्रष्टृभेदनिषेधश्रुतिर्न भेदश्रुतिशेषार्था । नापि "नान्योऽतोऽस्ति" इति श्रुतिर्द्रष्टृभेदोपासनार्था । "अन्तर्याम्यक्षरब्राह्मणयोरुपासीत" इत्यादिलिङ्गाद्यश्रवणात् । कल्पकाप्रतीतेश्च । वाक्यस्यानुभूयमानस्वप्रमेयपरत्वे संभवति श्रुतविरुद्धाश्रुतकार्यकल्पनायोगाच्च ।

तत्र तावदसत्प्रसिद्धिः श्रुतिमूलैव स्यादित्येतद् दूषयति-न, असद्वादिन इति । केन तर्हि तस्यासत्प्रसिद्धिः, भिन्नतत्प्रसिद्धिं विना वा कथमनुवाद, इत्यत आह-उत्पत्तेरिति । सृष्टिपूर्वकालीनासत्त्वविषयतर्कस्य सृष्ट्यनन्तरकालीनसत्ताग्राहिप्रत्यक्षेण न विरोधः । भिन्नविषयत्वादित्याह-न चेति । असद्वादिनः श्रुतितः प्रथमसत्प्रतीत्यभावे हेत्वन्तरमाह-असत्पदस्येति । अनुमानात्पूर्वमिति । उक्ततर्काभासात्पूर्वमित्यर्थः । नान्योऽतोऽस्तीतिश्रुतेरभेदानुवादकत्वाभावान्न तद्द्वारा भेदश्रुतिशेषत्वमित्युपसंहरति-तस्मादिति ।

ननु अभेदश्रुतेरननुवादकत्वेऽपि नाभेदपरत्वं भेदश्रुत्यविरुद्धोपासनापरत्वे संभवति तद्विरुद्धार्थपरत्वायोगात्, अभेदोपासनायाश्चारोपिताभेदेनाप्युपपत्तेरिति नेत्याह-नापीति । बृहदारण्यकेऽन्तर्यामिब्राह्मणे "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा"इत्यादि पठ्यते । अक्षरब्राह्मणे तु "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ"इत्यादि । उभयत्राप्युपास्तिविधेरश्रवणान्न तत्परतेत्यर्थः । कल्प्यतां तर्हि "पूषा प्रपिष्टभाग" इत्यादाविव विधिरित्याशङ्क्य तत्र विधिविषयाविनाभूतद्रव्यदेवतासंबन्धादेस्तत्कल्पकस्य श्रवणात्, इह तु विध्यविनाभूतस्य कस्य चिदश्रवणान्नैवमित्याह-कल्पकेति । न च भेदश्रुतिविरोध एव तत्कल्पकम् । तस्या निषिध्यमानभेदानुवादेन तदनुकूलत्वाद् विरोधाभावादिति भावः । उपासनाविधिपरत्वे साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह-वाक्यस्येति । श्रुतविरुद्धेति । अभेदश्रुतेर्विधिपरत्वे श्रुताभेदे मानान्तरविरुद्धे तात्पर्याभावेन प्रामाण्यायोगात्, विधेश्चान्यथाप्युपपन्नत्वाच्छ्रुताभेदो नास्तीत्येवं तदपलापनिमित्तत्वात्कल्पितविधेः श्रुतविरुद्धत्वमिति द्रष्टव्यम् । अश्रुतकार्यकल्पनायोगादिति । अतिप्रसङ्गादिति भावः ॥

नान्योऽतोऽस्तीत्यादिश्रुतेर्भेदनिषेधपरत्वेऽपि ईश्वरनानात्वस्यैव ततो निषेधान्न जीवेश्वरभेदनिषेध इति चोदयति-अस्तु तर्हीति ।

अस्तु तर्हि इदं वाक्यमीश्वरान्तरनिषेधपरमिति चेन्न। तद्भेदस्याप्रसक्तत्वादनिषेध्यत्वात्। नन्वीश्वर ईश्वरप्रतियोगिकभेदवान् आत्म-

त्वात् जीववदितिभ्रमे भेदं निषेधतीति चेन्न । अनुमानस्य धर्मिग्राहकमानेन बाधितस्यानुदयात् । अथ "एष ते आत्माऽन्तर्याम्यमृत"इति प्रसिद्धे धर्मिणि तद्भेदाशङ्कायामियं श्रुतिरिति चेन्न । एष इत्याद्येकवचनेन लाघवानुगृहीतेनैव तद्भेदस्यापि निषिद्धत्वात् । न चान्तर्यामिण एव प्रतिपर्यायं भेदाशङ्कायामियं श्रुतिः । नान्योऽतोऽस्तीत्यतः शब्देनान्तर्यामिमात्रस्यैव भेदावधित्वेनोपस्थितेः । अनन्तर्यामिण एवान्तर्याम्यवधिकभेदाश्रयत्वात् । नाप्यन्तर्यामिवाक्यसामर्थ्यसिद्धाभेदानुवादः । अज्ञातार्थपरत्वे संभवति निरर्थकानुवादकल्पनायोगात् ॥

किमीश्वरानेकत्वस्य प्रत्यक्षतः प्रसक्तिः, उतानुमानात्, श्रुत्या वा ? । नाद्यः । तस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वादित्यभिप्रेत्याह-न तद्भेदस्येति । द्वितीयं शङ्कते-नन्विति । किमत्राऽऽनुमानिक ईश्वरः पक्षः, श्रुतिसिद्धो वा । आद्ये धर्मिग्राहकानुमानस्य लाघवादिना तदेकत्वगोचरतया तद्विरोधान्न भेदानुमित्युदय इत्याह-अनुमानस्येति । द्वितीयं शङ्कते-अथेति । अत्रापि धर्मिग्राहकविरोध एव । एष अन्तर्यामीत्याद्येकवचनान्तपदैर्लाघवानुगृहीतैः 'एको देव' इत्यादिवाक्याच्च तदैक्यस्यापि सिद्धत्वादिति दूषयति-न एष इति । तृतीयं दूषयति-न चान्तर्यामिण इति । प्रतिपर्यायमिति । "यः पृथिवीम-

न्तरो यमयति, योऽपोऽन्तरो यमयति" इत्येवमादिरूपेण प्रतिनियम्यं पृथगुपदेशात् तत्तदन्तर्यामिभेदाशङ्कायामित्यर्थः । नान्योऽतोऽस्तीत्यतःशब्देन प्रकृतपरामर्शकेनान्तर्यामित्वमेव निषिध्यमानभेदप्रतियोगितावच्छेदकं प्रतीयते । अन्तर्यामिकनिषेधे तु नैतदुपपद्यते । भेदधर्मिनिष्ठधर्मस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । अतोऽनन्तर्यामिण एव द्रष्टुरन्तर्यामिप्रतियोगिकभेदोऽत्र निषिध्यत इत्याह-नान्योऽत इति । ननु त्वदुक्तविधया लाघवाद्यनुगृहीतैकवचनान्तशब्दसामर्थ्यसिद्धमन्तर्यामिण्यभेदं नान्योऽतोऽस्तीति श्रुतिरनुवदतीति । तत्राह-नाप्यन्तर्य्यामीति ।

पुनरप्यनुमानान्तरेणेश्वरभेदप्रसक्तिमाशङ्क्यापवदति-नापीति ।

नापि क्षित्यादिकं द्विकर्तृकम् । कार्यत्वात् । घटवदित्यनुमानात् क्षितिकर्तुरीश्वरस्य भेदप्रसक्तौ तन्निषेधतीति वाच्यम् । ईश्वरप्रसिद्धेः पूर्वं द्विकर्तृकत्वव्याप्तिग्रहायोगात् । घटमात्रस्य जीवद्वयाजन्यत्वात् । तत्प्रसिद्धौ तु धर्मिग्राहकमानविरोधात् । कर्तृजन्यत्वेनैव कार्यत्वस्य व्याप्त्या तथाप्त्यभावाच्च ।

न च क्षित्यादिकमनेककर्तृकम् । विचित्रकार्यत्वात् प्रासादादिवदितीश्वरभेदप्रसक्तिः । क्षित्यादेरनेककर्तृकत्वे तत्कर्तुः सर्वज्ञत्वाद्ययोगेनानीश्वरत्वात् । अस्तु क्षितिकर्त्तुर्भेदनिषेधप-

रेति चेन्न । अन्तर्यामिण एवातःशब्देन परामर्शात् । क्षित्यादिकर्त्रैक्यस्य सृष्टिवाक्यगतैकवचनेनैव सिद्धत्वाच्च । द्रष्टृश्रुत्यविशेषेणातःशब्दपरामृष्टान्तर्याम्यतिरिक्ते द्रष्टृमात्रे बुद्धिस्थे तदुपरक्तनञा तन्मात्राभावप्रमितेश्च ।

ईश्वरपक्षकानुमानवन्नात्र धर्मिग्राहकमानविरोध इति शङ्कितुरभिमानः । अत्रापीश्वरे सिद्धे घटादौ द्विकर्तृकत्वव्याप्तिग्रहः, उतासिद्धे । चरमं दूषयति-ईश्वरेति । कुलालद्वयजन्यस्य कस्य चिद् घटस्य संभवात् तत्र व्याप्तिग्रह इत्याशङ्क्यैककुलालजन्ये व्यभिचारदर्शनान्न व्याप्तिग्रह इत्यभिमत्याह-घटमात्रेति । आद्ये कल्पे एकेश्वरकर्तृकक्षित्यादिपक्षीकारेण द्विकर्तृकत्वसाधने धर्मिग्राहकमानबाध एवेत्याह-तत्प्रसिद्धाविति । नन्वेककर्तृकघटादेः पक्षतुल्यत्वेन तत्र व्यभिचाराभावाज्जीवद्वयकर्तृकघटादौ व्याप्तिग्रहे सति क्षित्यादावीश्वरप्रसिद्धिं विना द्विकर्तृकत्वानुमानसिद्धिरिति नेत्याह-कर्तृजन्यत्वेनैवेति । तथेति । गौरवेण द्विकर्तृकत्वस्य कार्यत्वाव्यापकत्वादित्यर्थः ।

ननु धूममात्रस्य वह्निमात्रेण व्याप्तावपि सुरभिधूमस्य चन्दनादिवह्निना व्याप्तिवत् कार्यत्वमात्रस्य कर्तृजन्यत्वमात्रेण व्याप्तावपि विचित्रकार्यत्वस्यानेककर्तृकेनैव व्याप्तिरिति तत्राह-न च क्षित्यादिकमिति । तत्र हेतुमाह-क्षित्यादेरिति । प्रासादादावेकैकांशमेव ह्येकैको जानाति । अतस्तमेव करोति । न तु सर्वस्यैकः परिज्ञाता, कर्ता वा । एवं क्षित्यादावपि तत्तत्कर्तृणा-

मेकैकांशे एव ज्ञानक्रियासामर्थ्यमिति नैकैकस्य सर्वज्ञत्वादिसिद्धिः। तथा चानीश्वरत्वाशेषां न तद्भेदानुमानेनेश्वरभेदसिद्धिरिति भावः। नन्वत्रेश्वरभेदो न निषिध्यते। किन्तूक्तानुमानप्राप्तक्षितिकर्तृभेद एवेति शङ्कते-अस्त्विति। निषिध्यमानभेदप्रतियोग्युपस्थापकेनातःशब्देन प्रकृतान्तर्यामिण एव परामर्शात् नात्र क्षितिकर्तृतद्भेदोपस्थितिः। अनुपस्थितस्य च निषेधो न प्रत्येतुं शक्य इत्यभिप्रेत्याह-नान्तर्यामिण इति। किं च आत्मैवेदमग्र आसीदेक एवेत्येकशब्दादेव क्षित्यादिकर्त्रैक्यसिद्धेः पुनस्तदभिधानमनर्थकमित्याह-क्षित्यादीति। किं च निषिध्यमानभेदधर्म्युपस्थापकद्रष्टृपदेन सङ्कोचकाभावेन चेतनमात्रोपस्थितत्वात् तन्मात्रस्यान्तर्यामिणो भेदो नञा निषिध्यते, न क्षितिकर्त्तुरेवेत्याह-द्रष्टृश्रुत्येति॥

सङ्कोचकाभावोऽसिद्ध इति शङ्कते। नन्विति।

ननु प्रत्यक्षविरोधात्सामान्यश्रुतिर्द्रष्टृविशेषविषया नियम्यत इति चेन्न। प्रत्यक्षस्य कल्पितभेदविषयत्वेन वास्तवभेदनिषेधश्रुत्यसमानविषयत्वस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्। किं चास्य परमात्मभेदनिषेधकत्वे नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्येतावदेव स्यात्। नान्योऽतोऽस्ति श्रोता मन्ता विज्ञातेति च निरर्थकमसङ्गतं च। परमात्मनो नित्यसर्वज्ञानाश्रयस्य तद्रूपस्य वाऽशरी-

रिणः श्रोत्रादिजन्यज्ञानाश्रयत्वलक्षणश्रोतृत्वायोगात् ।

"तस्मादनवकाशेयं नान्योऽतोऽस्तीत्यभेदधीः ।
भ्रान्तिप्रतीतजीवेशभेदमेवावबाधते" ॥

ननु भेदोऽपि प्रमाणसिद्धः "सत्य आत्मा, सत्यो जीवः, सत्यं भिदा सत्यं भिदा" इतिश्रुतेरिति चेन्न । प्रसिद्धशाखास्वनवगमात् । अनवकाशभेदापवादश्रुतिविरोधेन तस्याः श्रुतेः स्वार्थपरत्वायोगात् । तच्छेषानुवादत्वात्—सत्य इति प्रतीतस्य भेदस्य तथैवानुवादात् ॥

द्रष्टृविशेषविषयेति । क्षितिकर्तृविषयेत्यर्थः । व्यावहारिकभेदविषयप्रत्यक्षस्य वास्तवतदभावश्रुत्या विरोध एव नास्तीत्याह-न प्रत्यक्षस्येति । पराभिमतार्थे वाक्यशेषस्य वैयर्थ्यमसमवेतार्थत्वं चेत्याह-किं चास्येति । असाङ्गत्यमेवाह-परमात्मन इति । तद्रूपस्य वेति स्वमतेनोक्तम् । सिद्धान्ते तु न वैयर्थ्यम् । जीवधर्मिकभेदस्यैव निषेध इति प्रकटनार्थत्वादिति भावः । पराभिमतान्यथासिद्धिनिराकरणफलमाह-श्लोकेन, तस्मादिति ।

श्रुत्यैव क्रियासमभिहारेण द्वैतसत्यताभिधानात्कथं तन्निषेध इति चोदयति-नन्विति । अस्य श्रुतित्वमेव विप्रतिपन्नमित्याह-नेति । श्रुतित्वेऽप्यस्य प्रबलश्रुतिविरोधान्न भेदे प्रामाण्यमित्याह-अनवकाशेति । अस्य भेदपरत्वाभावेऽर्थान्तरस्यानवगमादानर्थक्यापात

इत्याशङ्क्य भेदानुवादेनाभेदपरत्वमेवैतस्येत्यत आह-तच्छेषेति । निषेधाय भेदानुवादे सत्यपदं किमर्थमित्यत आह-सत्य इतीति । प्रत्यक्षादिना सत्यत्वेन प्रतीत एव भेदः श्रुत्या निषिध्यते । न तु तद्बाधितश्चन्द्रादिभेदोऽपीति द्योतयितुं निषेध्योपस्थापकवाक्ये सत्यपदप्रयोग इति भावः ॥

ननु सत्यं भिदेति त्रिकालाबाध्यभेद उच्यते । न चायं प्रत्यक्षगोचर इति कथं तत्सिद्धानुवादकत्वमिति शङ्कते त्रिकालेति ।

त्रिकालाबाध्यभेदो न प्रसिद्ध इति चेन्न । प्रत्यक्षस्य भेदविषयस्य श्रुतिसमानप्रामाण्यवादिनस्तव भेदश्रुतेः प्रत्यक्षासिद्धभेदसत्ताऽविषयत्वात् । अन्यथा तव वास्तवभेदप्रत्यक्षाद्युपन्यासव्याघातात् । श्रुतिद्वयविरोधस्यापरिहार्यत्वाच्च । अभेदश्रुतेर्व्यावहारिकाभेदाविषयत्वस्योक्तत्वात् ।

मास्तु वाऽस्य वाक्यान्तरशेषत्वम् । एतदेव वाक्यमभेदपरमस्तु । तथा हि । सत्य आत्मेत्यादिश्रुति र्न केवलमात्मनस्त्रिकालाबाध्यत्वं सत्यत्वमाह । किं तर्हि जीवत्वमपि वास्तवं नेत्याह-सत्यो जीवः । जीवत्वमिति यावत् । विशिष्टनिषेधस्य विशेष्यबाधेन विशेषणोपसंक्रमात् द्विविधे पदविभागे संभवति बहुभेदश्रुत्यनुरोधेन च वर्णि-

तन्यायेन चासत्य इतिच्छेद एवोचितः । अनेन सजातीयो भेदो निराकृतः ॥

अस्मन्मतवच्छ्रुतेः प्रत्यक्षविलक्षणप्रामाण्यस्य त्वयाऽनङ्गीकाराद्भेदश्रुतेः प्रत्यक्षासिद्धविषयत्वं तव मते ऽनुपपन्नमित्याह-न प्रत्यक्षेति । अविषयत्वादिति च्छेदः । वास्तवभेदस्य श्रुत्यैकगम्यत्वं वदतस्तव पूर्वापरवाक्यविरोधश्चेत्याह-अन्यथेति । त्वदीयश्रुतेर्वास्तवभेदपरत्वेऽभेदश्रुत्या फलभेदो दुर्वारः स्यादित्याह-श्रुतिद्वयेति । नन्वभेदश्रुतेरेव व्यावहारिकाभेदविषयत्वेनाविरोधः किन्न स्यादिति, नेत्याह-अभेदेति । एवं तावत्सत्यं भिदेति वाक्यस्य भेदानुवादद्वारा वाक्यान्तरगम्याभेदपरत्वमित्युक्तम् ।

इदानीमभेदश्रुत्यविरोधायेदमेव वाक्यं साक्षादभेदपरतया नेतुं शक्यमित्याह-मास्तु वेति । आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरोत्तरपदान्यवतारयन्नभेदपरत्वमस्य दर्शयति-तथा हीति । आत्मन इति । जीवात्मन इत्यर्थः । असत्य इतिच्छेदमभिप्रेत्योत्तरपदमवतारयति-किं तर्हीति । ननु धर्मिवाचकजीवपदस्य कथं धर्ममात्रपरत्वमित्याशङ्क्य जीवस्वरूपस्यासत्यत्वे सत्य आत्मेति । एतद्विरोधान्मोक्षशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गाच्च जीवत्वस्यैव सत्यत्वनिषेध इत्याह-विशिष्टेति । ननु सत्यो जीव इति पदविभागेन जीवत्वमपि सत्यमित्येवार्थः किन्न स्यादिति तत्राह-द्विविध इति । वर्णितन्यायेनेति । सामिविवेकोक्तत्वंपदार्थशोधकन्यायेनेत्यर्थः । सत्यं भिदेत्याद्यवतारयितुं पूर्वभागस्याभिप्रायमाह-अनेनेति । जीव-

त्वस्यासत्यत्वे जीवस्य ब्रह्मणो भेदकाभावात्तद्भेदाभावसिद्धिरिति भावः ।

जडं प्रपञ्चस्तद्धर्मिप्रतियोगिकभेदश्चासत्य इति वक्तुमुत्तरसंदर्भ इत्याह-विजातीयेति ।

विजातीयभेदं निराकरोति "सत्यं भिदासत्यम्"इति । "पञ्चभूतात्मकं जगत्सत्यं सच्चासच्चाभवत्"इति श्रुतेः "सत्यस्य सत्यम्"इत्यादेश्च तदेव । भिद्यते इति भिदा। असत्यमनिर्वचनीयम्। तस्यैव दार्ढ्याय पुनरुक्तिः । भिदाऽसत्यं भिदेति । काकाक्षिन्यायेनासत्यमित्यस्योभयत्रानुकर्षः । एवं स्मृतिरपि भेदमपवदति-

विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणोभेदमसन्तं कः करिष्यति"इति ॥

"आत्मेति ह्युपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च" इत्यादिसूत्राण्यपि भेदमपवदन्ति ।

उक्तार्थाभिधाने सामर्थ्यं दर्शयति-पञ्चेति । मूर्तामूर्तब्राह्मणे पृथिव्यादित्रयं सद्वाय्वाकाशौ सदिति निर्णीतत्वात्सत्यशब्देन पञ्चभूतात्मकं जगदुच्यत इति भावः । तत्र श्रुत्यन्तरसम्वादमाह-सच्चेति । भिदाशब्दः कर्मसाधन इत्याह-तदेवेति । भेद एव भिदेत्युपगमेऽपि सत्यं भिदा चाऽसत्यमित्यर्थो द्रष्टव्यः । उत्तरपदद्वयस्यासत्यपदस्य पूर्वोत्तरभिदापदाभ्यामन्वयेनोक्तासत्यत्वमेवाभ्यस्यते इत्याह-तस्यैवेति । एवं परोक्तस्मृ-

तिसूत्रयोरपि प्रत्यजीवपरभेदस्याविद्यकत्वे विष्णुपुराणवचनमुदाहरति-एवं स्मृतिरिति । विभेदजनकाज्ञाने तत्त्वज्ञानेन निरवशेषं नाशं प्रापिते सति जीवस्य ब्रह्मणः सकाशाद्भेदमत्यन्तमसन्तं पुनः को वा जनयिष्यति । न कोऽपीति स्मृत्यर्थः ।

ननु विरुद्धो भेदो यस्य स विभेद इत्यभेद उच्यते । तज्जनकेऽज्ञाने नष्टे पुनरात्मब्रह्मणोरसन्तमभेदं कः करिष्यत्यभेदस्यैवाविद्यकत्वं तदर्थः किन्न स्यादिति चेन्न ।

"तद्भावभावमापन्नस्तदाऽसौ परमात्मना ।
भवत्यभेदिभेदश्च तस्य ज्ञानकृतो भवेत्" ॥

इत्यव्यवहितपूर्वश्लोके स्पष्टमेव भेदस्याज्ञानकृतत्वं स्वाभेदस्य च तत्त्वज्ञानकालीनस्य श्रवणविरोधात् । एवं "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" "अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्" "ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्" "बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः" इत्यादिस्मृतिसहस्रविरोधाच्चेति भावः । श्रुतेरभेदपरत्वनिर्णायकसूत्राण्युदाहरति-आत्मेति । जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म किं पराक्त्वेन प्रतिपत्तव्यमुत प्रत्यक्त्वेनेति विषये विरुद्धधर्माध्यासेन प्रत्यक्त्वायोगाद्भेदेनैव प्रतिपत्तव्यमिति पूर्वपक्षं तुशब्देन निरस्याऽऽत्मेत्येव प्रतिपत्तव्यमिति प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुवचनमुपगच्छन्तीत्यादि उद्दालकादयः श्वेतकेतुप्रभृतीन् तत्त्वमसीत्यादिना प्रत्यगात्मतया ब्रह्म ग्राहयेति स्वयमपि त्वं वा अहमस्मीत्यादिना तथाऽनुभवन्ति । यत इति सूत्रार्थः । आदिपदेन अनवस्थितेरिति काशकृत्स्नः, अन्यथा चापि-

दाशकितवादिष्वमधीयत एक इत्यादीनि गृह्यन्ते ॥

अभेदश्रुतेर्निरवकाशत्वेन प्राबल्यमुक्त्वा तत्परत्वेनापि तदाह-एवमिति ।

एवं तत्परत्वादप्यभेदश्रुतिर्बलवती । अभेदस्य मानान्तरागोचरत्वात् । तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात् तत्सर्वमभवदिति ब्रह्मात्मैक्यज्ञानात्सर्वात्मतालक्षणमोक्षफलश्रवणाच्चाभेदश्रुतिः स्वार्थपरा । न च भेदे तात्पर्यमस्ति ।

ननूक्तं द्वासुपर्णेत्यस्या भेदपरत्वमिति चेन्न । तस्याभेदानुवादतन्निषेधमुखेनासंगोदासीनशोधितत्वंपदार्थपरत्वात् । तथा हि । "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" इति वाक्ये ब्रह्मणः सर्वात्मत्वे निर्दिष्टे तर्हि भोक्त्रभेदाद् ब्रह्मापि भोक्तृ स्यात् । तच्चायुक्तम् । अतो न सर्वात्मत्वमिति शङ्कायामयं मन्त्रः पठ्यते । "यौ द्वौ बिम्बप्रतिबिम्बभूतौ जीवेश्वरावस्मिंच्छरीरे वर्तेते । तयोर्मध्ये अन्यो बुद्धिप्रतिबिम्बभूतस्तदभेदाध्यासात्तद्धर्माभिमानी अतिकर्मफलं भुङ्क्ते अन्यः सन् स एवान्यः सन् बुद्धितादात्म्यरहितः स्वरूपभूतचैतन्यात्मना अनश्नन्नभिचाकशीति । भोगरहितः प्रकाशते । औदासीन्यबोधाभ्यां साक्षिमात्रमित्यर्थः ।

अभेदश्रुतेः स्वार्थपरत्वगमकं लिङ्गमाह । अभे-

दस्येति । एतच्च लिङ्गद्वयमात्मैवेदमग्र आसीत् । सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् । तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म'इत्युपक्रमोपसंहारयोः ब्रह्मेदमग्र आसीदेकमेव आत्मैवेदमग्र आसीदेक एवेत्याद्यभ्यासस्य । तद्यो देवानां प्रत्यबुद्ध्यत स एव तदभवत् । अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते ऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद । यथा पशुरित्यादिस्तुतिनिन्दार्थवादस्य । स एव इह प्रविष्ट इत्याद्युपपत्तेश्चोपलक्षणमिति द्रष्टव्यम् । भेदश्रुतेर्दौर्बल्ये हेतुमाह-नच भेद-इति ।

भेदेऽप्युपक्रमादेरुक्तत्वात्तात्पर्याभावोऽसिद्ध इति शङ्कते-नन्विति । योगिरहस्यब्राह्मणेनास्या भेदपरतया व्याख्यातत्वान्न भेदे तात्पर्यमित्यभिप्रेत्याह । न तस्या इति । स्वप्रकरणपर्यालोचनयाप्यभेदपरत्वमेवावगम्यत इत्याह-तथा हीति । वाक्य इति । ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठमित्यनेनेति शेषः । मन्त्रस्य प्रथमार्द्धेन मायोपाधिकभेदोऽनूद्यत इत्यभिप्रेत्याह-यौ द्वाविति । तयोरन्य इति । बुद्ध्युपाधिको भेदो ऽनूद्यते इत्याह-तयोर्मध्ये इति । अनश्नन्नन्य इत्यत्रानुपहितात्मनि भेदानुवादेन भोगो निषिध्यते इत्याह अन्य इति ।

एवं सार्वात्म्यश्रुत्यपेक्षितभोगनिषेधार्थं भेदस्यानूद्यमानत्वात्तदनुवादवैयर्थ्यं चोद्यमप्यपास्तमित्यभिप्रेत्याह-अनश्नन्निति ।

अनश्नन्निति च भोक्तृत्वस्य निषेधः । तत्र च जीवस्य स्वरूपेण भोगनिषेधेऽहमनुभवावि-

रोधपरिहाराय स एवान्तःकरणेन कल्पिततादात्म्यात् भुङ्क्त इति न भोक्तृत्वस्य चैतन्यसामानाधिकरण्यधीविरोध इति भेदानुवादपूर्वकं तस्य तद्दर्शयतीति अन्यशेषोऽयमनुवादः। अथ वा जीवानुवादपूर्वकं केवलचैतन्यात्मनो भोक्तृत्वाभावे दर्शिते अभोक्तृजीवस्येश्वरभेदे प्रमाणाभावान्नास्ति जीवेशभेद इति तन्निषेधायैव चायमनुवादः। तथा चाहमनुभवसिद्धं जीवस्य न स्वरूपं, किं त्वाविद्यकम्। जीवस्वरूपं तु तद्विलक्षणमशनायादिधर्मरहितं चैतन्यमात्रमिति न ब्रह्मणः सर्वात्मत्वविरोध इति तात्पर्यम्।

एतेन संसारानाधारचैतन्यस्य ब्रह्माभेदे न विवादः। आत्मनोऽभोक्तृत्वे बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यं चेति परास्तम्। ब्रह्मस्वरूपेण नित्यमुक्तस्यात्मन एव बुद्धितादात्म्येन संसारित्वात्। न चात्र निषेधायानुवादे लिङ्गाभावः। तयोरिति तच्छब्दस्योपस्थितपरामर्शित्वात्। तेन यच्छब्दस्याप्यनुमातुं शक्यत्वात्। अनश्नन्निति निषेधाच्च।

एतेनास्य निषेधशेषानुवादत्वे सत्त्वादिवाक्यमप्यसद्वा इदमग्र आसीदिति निषेधशेषानुवादः स्यादिति परास्तम्। ब्रह्मविषयसत्त्वादि-

वाक्यस्य प्रपंचासत्त्वविषयवाक्यस्य च भिन्नवि-
षयतया शेषशेषिभावायोगात् । सत्यादिवाक्य-
प्रमेयस्य त्रिविधपरिच्छेदरहितत्रिकालाबाध्यस-
त्त्वस्यान्यतोऽप्रसिद्धेश्च ॥

एवमपि तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीत्येतद् व्यर्थ-मित्याशङ्क्याहंकारानात्मवादे चोक्तं तदुपयोगं पुनः स्मारयति-तत्र च जीवस्येति । तस्य वस्तुतो भोगरहितजीवस्योपहितरूपेण भोगं दर्शयतीति भेदानुवादो भोगनिषेधशेष एवेत्यर्थः । भेदनिषेधायैव भेदानुवाद इति पक्षान्तरमाह-अथ वेति । अस्मिन्नपि पक्षे उपक्रान्तब्रह्मसर्वात्मत्वेनापेक्षितमेव तेन समर्थत इत्याह-तथा चेति ।

जीवस्याभोक्तृत्वे यद्बाधकमुक्तं तदप्यपास्तमित्याह-एतेनेति । एतच्छब्दार्थमाह-ब्रह्मेति । आरोपितसंसाराश्रयस्यैव वस्तुतोऽशनायाद्यतीतस्वरूपेण ब्रह्माभेदाभिधानात् तस्यैव मुक्त्यन्वयित्वाच्च नोक्तदोष इति भावः । यत्तन्नेत्यादिनिषेधज्ञापकं नास्तीति तत्राह-न चात्रेति । नञोऽपि श्रवणमस्तीत्याह-अनश्नन्निति ।

परोक्तप्रतिबन्दीमपि वक्ष्यमाणहेतुना दूषयति । एतेनेति । असद्वा इति वाक्येन पूर्वसृष्टिपूर्वकाले प्रपञ्चसत्ताया निषिध्यमानत्वात्सत्त्वादिवाक्यस्य च ब्रह्मसत्ताभिधायकस्य तदनुवादकत्वाभावेन तन्निषेधशेषत्वायोगादित्याह-ब्रह्मविषयेति । यदप्युक्तम् । सर्वप्रत्ययवेद्यत्वाद् ब्रह्मसत्तायाः सत्त्वादिवाक्यमनुवादक-

मिति तदप्ययुक्तमित्याह-सत्त्वादीति ।

असद्वा इदमिति वाक्यस्य सत्तानिषेधकत्वमभ्युपेत्येदमुक्तम् । इदानीं तदेव नेत्याह । असद्वेति ।

असद्वा इदमित्यस्यापि सृष्टिपूर्वं जगदनभिव्यक्तनामरूपमव्याकृतब्रह्मात्मकमित्यर्थपरत्वाच्च । अन्यथा "ततो वै सदजायत" इत्युत्तरवाक्यविरोधात् । असतः सदुत्पत्त्यनुपपत्तेः कथमसतः सज्जायेतेति श्रुत्यन्तरे तस्य निषिद्धत्वाच्च । त्वन्मते च तयोर्मध्य एकोऽश्नातीत्युक्ते देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्त्या तदितरेण दर्शननिषेधवदर्थादीश्वरे तन्निषेधसिद्धेस्तदुक्तिवैयर्थ्यात् । अनुवादस्य च सत्यां गतावन्याय्यत्वात् । तद्वैयर्थ्याच्च ।

न च प्रत्यक्षादिप्रामाण्यनिश्चयार्थं तदिति वाच्यम् । तस्यापि वेदवत्स्वत एव तत्सिद्धेः । परतः प्रामाण्येऽपि घटादिप्रत्यक्षवद्व्यवहारकाले बाधाभावादेव तत्सिद्धेः । न च प्रत्यक्षस्य वेदबोधितार्थविषयतया तात्त्विकप्रामाण्यनिश्चयानुवाद इति वाच्यम् । भेदस्य स्वार्थपरानेकश्रुतिनिषेधात् । अतत्पराभिः श्रुतिभिरनुवादेऽपि रुद्ररोदनाद्यनुमानस्येव प्रत्यक्षस्यापि तदसंभवात् । तस्मान्न भेदश्रुतिर्भेदपरा ।

इति स्मृत्युक्तप्रक्रियया यज्ञाच्छ्रोत्रियेण यथाशास्त्रं निर्वर्तितात्पर्जन्य वृष्टिर्भवति पर्जन्याद्व्रीहियवादिरूपस्यान्नस्य सम्भव उत्पत्तिर्भवति अन्नात् स्त्रीपुंसाभ्यां भुक्ताच्छुक्रशोणितरूपेण परिणताद्भूतानि प्राणिनो भवन्ति जायन्त जातान्यन्नेनैव जीवन्ति अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेनैव जीवन्तीत्यादिश्रुतेः। एवं वृष्ट्यन्नद्वारा जगज्जीवनहेतुर्यो यज्ञः स तु कस्माद्भवति तत्राह यज्ञः कर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानादिभिः क्रियमाणहोममन्त्रादिक्रिया वैदिकी कर्मेत्युच्यते तस्मात्सम्यगुद्भवो यस्य स कर्मसमुद्भवो पूर्वलक्षणो यज्ञः यज्ञकारणभूतं यत्कर्म तत्तु ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदऋगादिस्तस्मादुत्पन्नं विद्धि तच्च ब्रह्माक्षरसमुद्भवं विद्धि यथार्द्रेन्धाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्य-दृग्वेदो यजुर्वेद इति श्रवणात्सर्वजगत्कारणभूतादक्षरात्परमात्मनः सका-शान्निश्वासरूपेण स्वयमेवाविर्भूतमतएव नित्यमपौरुषं ब्रह्म वेदं विजानी-हीत्यर्थः यस्माद्यज्ञैकमूला जगदुत्पत्तिः स्थितिश्च तस्मात्स्वयं सर्वगतं सर्वा-र्थप्रकाशकत्वेन सर्वलोकस्थानां तत्तद्धर्मनियतिस्थापकत्वेन च सर्वत्र स्थिता मपि ब्रह्म वेदो यज्ञे ब्राह्मणादिभिरनुष्ठापितव्ये औपासनाद्यश्वमेधान्ते कर्म-ण्येव तद्विधानैकप्रयोजनत्वात्प्रतिष्ठितं नित्यं नियमेन स्थितं भवति वर्णा-श्रमिणां कर्तव्यत्वेन कर्माणि वेदएव विदधातीत्यर्थः । ईश्वरः श्रुतिमु-खेन यज्ञसन्ततिं विधाय यज्ञद्वारा वृष्टिञ्चान्नञ्च सम्भाव्य भूतसृष्टिं तत्स्थितिञ्च निर्वोढुमिच्छया स्वयमेवं चक्रं प्रवर्तितवान् तदिदमीश्वरप्र-वर्तितं चक्रं नियतमिह लोके यः कर्माधिकारी ब्राह्मणादिर्नानुवर्तयति परमे-श्वरेण श्रुत्या विधापितं कर्मयोगं नानुतिष्ठति एतदीश्वरशासनमकृत्वा स्वयमिन्द्रियाराम इन्द्रियार्थेष्वेवाजस्रमारमतीतीन्द्रियारामो विषयभोगल-म्पटः सन्नतएवाघायुरायुषः फलमघमेव यस्य सोघाऽयुर्भूत्वा काकवच्छा-ल्मलिवन्मोघं व्यर्थं निष्फलमेव जीवति नैतावन्मात्रमेव भवति किन्त्वीश्व-राज्ञोल्लङ्घनदोषेण विहिताकरणप्रत्यवायेन नित्यकृतपापसङ्घातेन चानेक-कल्पं नरकञ्चाधिगच्छतीत्यर्थः। ततो विवेकिनो ब्राह्मणादेर्मुमुक्षोरनात्म-ज्ञस्य संसारतरणार्थं लोकहितार्थं चावश्यं वेदोक्तं कर्म कर्तव्यमेवेति सिद्धमित्याहुः ॥ १६ ॥

अत्र भगवान्वासुदेवो ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना-मिति साङ्ख्यानां संन्यासिनामसाङ्ख्यानां योगिनां गृहीणां चोत्तरदक्षि-णायनवदसङ्कीर्णं निष्ठाद्वयं विभज्य दर्शयित्वा तदेकं वद निश्चित्येति

स्वकर्त्तव्यं पृष्टवतोऽर्जुनस्य कर्माधिकारिणः सन्निहितत्वात्तद्धितमुपदेष्टुं च कर्मणामनारम्भादिति कर्मयोगमुपक्रम्य नियतं कुरु कर्म त्वमित्यस्मै कर्मयोगमेवोपदिश्य यज्ञार्थादित्यारभ्य मोघं पार्थ स जीवतीत्यन्तेन ग्रन्थेनात्मज्ञस्य मुमुक्षोः सत्त्वशुद्ध्यर्थं कर्म कर्तव्यमेव कृते च कर्मणि देवताप्रसाद ईश्वरप्रसादश्च सिद्ध्यतीति सूचयितुं कर्मणः कर्तव्यत्वमेव बहुप्रकारेण निश्चित्येदानीं साङ्ख्यस्य यतेर्ज्ञानयोगनिष्ठां विना नान्यत्कथञ्चिदपीषत्कर्तव्यमस्तीति सूचयितुमाह—

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

य इति । तुशब्दोऽनात्मरतिव्यावृत्त्यर्थः यस्तु मानवः बहिरन्तश्च सर्वत्र ब्रह्मैव मापयति आहयतीति मानं प्रत्यग्दर्शनं तदेव सर्वदा वाति भजतीति मानवो ब्रह्मविद्यतिरात्मरतिः अहं ब्रह्मास्मीतिश्रुत्युक्तरीत्या स्वात्मना साक्षात्कृते नित्यानन्दैकरसेऽद्वितीये परे ब्रह्मण्येव रतिरन्तःकरणं क्रीडा सर्वदा विहारो यस्य स आत्मरतिरेव भवेत् आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्द इति श्रवणाद्यो ब्रह्मवित् सर्वदात्मन्येव विहरति न क्वचिदप्यनात्मनीत्यर्थः किञ्चात्मतृप्तश्च आत्मनैवानन्दैकरसेन पूर्णेन स्वीकृत्याधिगतेन तृप्तः आत्मलाभान्न परं विद्यत इति स्मरणादतः प्राप्तव्यान्तराभावादात्मप्राप्त्यैव सर्वत्र प्राप्तालम्बुद्धिर्यस्य स आत्मतृप्तश्च भवेत् आत्मन्येव चक्षुषा रूपवद्बहिरन्तस्सर्वत्र वृत्तेर्विषयभूते चिदानन्दैकरसे ब्रह्मण्येव सन्तुष्टः यथा कामी इष्टार्थे सन्तुष्टो भवति तथा य आत्मन्येव सन्तुष्टश्च स्यात् तस्य महात्मन आत्मारामस्य कृतकृत्यस्य यतेः कार्यं कर्त्तव्यं कर्म न विद्यते नास्ति पर्याप्तकामत्वेन प्राप्तव्याभावादित्यर्थः । नन्वधिकृतत्वाविशेषाद्विदुषोऽपि कर्तव्यमेव कर्म कर्मविधेः सर्वसामान्यात्कर्मशास्त्रतदर्थतन्नियमपरिज्ञातृत्वाद्विदुषः विद्वान्यजत इति विशेषविधानाच्च विधिबलाद्विदुषाऽप्यवश्यं कर्म कर्तव्यमेवेति चेद्भवानत्र प्रष्टव्यः परावरैकत्वविज्ञानवह्निनिर्मूलितद्वैतभ्रमस्य सर्वं ब्रह्मैव पश्यतो जीवन्मुक्तस्य ब्रह्मविदः कर्मकरणं स्वार्थं वा किं परार्थं वा? आद्ये कर्मैहिकार्थं वा किमामुष्मिकार्थं वा? आद्ये शरीरक्षार्थं वा किं परिग्रहरक्षार्थं वाप्युत विलासार्थं वा नाद्यः सिद्धेन्यथार्थे न यतेत तत्र परिश्रमं यत्र समीक्षमाण इति वचनाच्छरी-

रीस्थतेः प्रारब्धाधीनत्वात्तदुद्दिश्य विदुषः कर्मानुपपत्तेः न द्वितीयः एव वै तमात्मानं विदित्वेति श्रुतेः निःशेषनिवृत्तमिथ्याज्ञानानां ब्रह्मविदां पुत्राद्येषणाभ्यो व्युत्थानश्रवणात्ताभ्य उत्थितवतो विदुषः परिग्रहाभावात्तद्रक्षानिमित्तककर्मानुपपत्तेर्न तृतीयः सर्वमात्मानमेव पश्यत आत्मरतेर्विदुषोऽन्यत्र रत्यप्रसक्तौ विलासासम्भवात्तर्ह्यामुष्मिकार्थमस्त्विति चेत्तत्रापि किं स्वर्गार्थं वा किमपवर्गार्थं वा किमात्मशुद्ध्यर्थं वा? नाद्यः पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च इहैव सर्वे प्रविलीयन्ते कामा इति सर्वकामप्रविलयश्रवणाद्विदुषः स्वर्गकामासम्भवात्तदर्थककर्मानुष्ठानानुपपत्तेः न द्वितीयः न कर्मणा न प्रजयेति श्रुत्या कर्मणो मोक्षसाधनत्वनिषेधाज्जीवन्मुक्तत्वाच्च विदुषस्तदर्थकर्मासिद्धेः तृतीयेपि किं शरीरशुद्ध्यर्थं वा किं चित्तशुद्ध्यर्थं वा किमात्मशुद्ध्यर्थं वा कर्म कर्तव्यं? नाद्यः कलेवरं मूत्रपुरीषभाजनमिति स्मरणात्प्रत्यक्षत्वाच्च मलमांसास्थिमतो वपुषः कर्मणा शुद्ध्यसम्भवान्न द्वितीयः यतयः शुद्धसत्वा इति श्रवणाच्छुद्धचित्तत्वादेव सम्यगुत्पन्नात्मज्ञानत्वाद्विदुषस्तच्छुद्धये ज्ञासिद्धेः न तृतीयः अस्ताविषं शुद्धमपापविद्धमिति स्वतः शुद्धत्वश्रवणान्निरवयवत्वेन कर्माविषयत्वाच्चात्मनस्तेन शुद्धिकल्पनायोगात् यज्ज्ञानबलेन विष्णुरुद्रादयोऽकार्यशतकोटिमपि कृत्वा स्वयं शुद्ध्यन्ति अन्यानपि च शोधयन्ति तमात्मानं कः केन शोधयेत् स्वतएव सतः शुद्धिर्नासता येन केनचिदित्यात्मनः स्वतएव शुद्धत्वात्तदर्थककर्मासम्भवात्। तर्हि विदुषः कर्माचरणं परार्थमेवास्त्विति चेत्त्वमत्र प्रष्टव्यः लोकार्थं यः करोति स किमपरोक्षज्ञानी उत परोक्षज्ञानी वेति आद्ये स यतिर्वा गृहस्थो वा नाद्यस्तस्य निरभिमानत्वात्संन्यस्तसर्वकर्मतत्साधनत्वाच्च कर्मशब्दाप्रसक्तेः देहवर्णाश्रमादिष्वहं ममेत्यभिमानः प्रपञ्चसत्यत्वबुद्धिरर्थित्वं कर्तव्यताबुद्धिः अकरणे प्रत्यवायभयं शास्त्रभयं च खलु प्रवृत्तेर्बीजं तदेतत्सर्वमपि समूलं परावरैकत्वविज्ञानमहाग्निना निर्दह्य स्वयं निष्क्रियब्रह्मात्मना तिष्ठतीति निर्दग्धानात्मतादात्म्यग्रन्थेस्सर्वात्मभावापन्नस्य स्वात्मारामस्य यतेरतिवदनमेव न सम्भवति किमुत कर्मणि प्रवृत्तिरिति तथाच श्रुतिः प्राणो ह्येष सर्वभूतैर्विभाति जानन्विद्वान्भवते नातिवादीति। ततो ब्रह्मनिष्ठस्यात्मरतेः स्वार्थं वा परार्थं वा कर्मणि प्रवृत्तिर्न सम्भवति नापि द्वितीयः जन्मानेकसहस्रकृतपुण्यपुञ्जपरिपाकेनेश्वरप्रसादेन च सर्वदृश्यमिथ्यात्वनिश्चयपूर्वकं ब्रह्मैवाहमिति ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमप्रतिबद्धं यदा समुत्पन्नं स्यात्तदैव गृहस्थोपि याज्ञवल्या-

दिवेदषणाभ्योप्युत्थास्यति नत्वहं ममेति संसर्तुमर्हति तत्कारणासम्भवात्संसारकारणं खल्वनात्मनि देहादावहम्भावस्तदन्यत्र मम भावश्च तदेतद्द्वयं यस्य ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेन विध्वस्तं न स पुनः संसाराय कल्पते न हि ब्रह्मैवाहमिति विज्ञानं ब्राह्मणोऽहं ममेदमिति बुद्धिश्च तेजास्तिमिरवत्परस्परविरुद्धमेकत्र वस्तुं शक्नोति ततो ब्रह्मतत्वविज्ञानखड्गनिर्भिन्नहृदयग्रन्थेर्विदुषः पुनः संसरणं न सम्भवत्यतः संसाराद्व्युत्तिष्ठत्येव गृह्यपि विद्वान् यदि न व्युत्तिष्ठेत तदव्युत्थानमेव ज्ञापयत्यज्ञानतत्कार्यनिगृहीतत्वं विदुषः । ननु तद्धेतुकप्रारब्धाभावाद् गृही ब्रह्मभावापन्नोपि नोत्तिष्ठतीति चेज्जडभरतवद्भवेत् न त्वहं ममेदमिति संसरति मिथ्यात्वज्ञानस्य संसारविरोधित्वान्न हि मरुं निर्जलं दृष्ट्वा पुनर्दूरात्प्रतीयमानं जलमादातुं पातुं वा विवेकी गच्छति स्वयं बलवता प्रेष्यमाणोऽपि वेगेन हर्षेण च न पूर्ववद् गच्छति किन्तु हा कष्टमिति रुदन्मन्दं गच्छति नाप्यन्यं चोदयति तद्वत्प्रतिकूलप्रारब्धवानपि विद्वान् तत्सर्वमिथ्यात्वदर्शी संसर्तुं न हृष्यति नाऽन्यं प्रेषयति च किन्तु भग्नकटिसर्पवन्मन्दगतिर्भविष्यति प्रवृत्तिहेतोरनात्मन्यहम्भावस्याभावात् ब्रह्मैवाहमिति ब्रह्मात्मना ब्रह्मण्येव तिष्ठतो ब्रह्मविदो ब्राह्मणस्य चण्डालमिव तनुं स्पृष्टुं न रोचते देहादितादात्म्यं विनाऽहं ममेति व्यवहर्तुं च न शक्यते ब्रह्मविदां देहादितादात्म्यमतीवदुःखं तत्तादात्म्येनाहं ममेति प्रवृत्तिः ततोऽतिदुःखं तत्रापि कर्मकरणमत्यन्तदुःखमेवेति विज्ञाय ग्रहस्थोऽपि विद्वान् सर्वं संन्यस्यत्येव न स्वार्थं न परार्थं वा कर्म कर्त्तुं शक्नोत्यतः परोक्षज्ञान्येव चतुर्थाध्याये चात्र च वक्ष्यमाणरीत्या लोकसङ्ग्रहं करिष्यतीति न क्वचिदप्यपरोक्षज्ञानी निःशेषविनष्टानात्माहम्भावः । ननु—

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥
नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

इत्यादिवाक्यार्थपर्यालोचनया त्वपरोक्षज्ञानिनोपि लोकसङ्ग्रहार्थं कर्म कर्तव्यमेवेति प्रतीयते कथं परोक्षज्ञान्येव लोकसङ्ग्रहं करिष्यतीति नियमः क्रियते विशुद्धात्मत्वादिविशेषणजातं कथं परोक्षज्ञानिनास्सिद्ध्येद्विना ब्रह्मविदं ब्रह्मनिष्ठं मुनिरिति तत्त्वविदिति ब्रह्मविल्लिङ्गदर्शनात्ततोऽपरोक्षज्ञानिनोऽपि लोकसङ्ग्रहार्थं कर्म कर्तव्यमेवेति चेत्सत्यं विशुद्धात्मत्वादिविशेषणजातमितरस्माद्ब्रह्मविदं व्यावर्त्तयति तदिदं मुक्तिकृतलक्षणं जन्मशतकोट्याप्यन्येषामलभ्यं तथाप्यत्र त्वं प्रष्टव्यः अपरोक्षज्ञानी द्विविधस्सिद्धः साधक-

श्रेति तयोः किं सिद्धस्योच्यते उत साधकस्य वा लोकसङ्ग्रह इति नाद्यः मुक्तत्वात्तस्य लोकसङ्ग्रहानुपपत्तेः सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति नित्यानिरन्तरब्रह्मनिष्ठया निशितकृतपरावरैकत्वविज्ञानखड्गेन द्वैतभ्रमबन्धं विच्छिद्य ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तैः सह सर्वप्राणिभिः स्वं मुक्तं पश्यतो ब्रह्मविद्यतेस्तद्दृष्ट्या बद्धलोकाभावात्सङ्ग्रहासम्भवाद्यथा देवदत्तस्सर्वेभ्यः पूर्वं स्वयं भुङ्क्त्वा स्वमेव भुक्तवन्तं पश्यति नान्यं यथा वा यज्ञदत्तः स्वयं पूर्वं प्रतिबुद्ध्य स्वमेव प्रतिबुद्धं पश्यति न तथा विद्वानात्मानमेव मुक्तं पश्यति किन्तु स्वविज्ञानेन स्वं च सर्वं च प्राणिजातं मुक्तमेव पश्यति यथा बुद्धिमान् स्वस्य चेतनत्वधर्मवैशिष्ट्यविज्ञानेन ब्रह्माण्डस्थं प्राणिजातं सर्वं चेतनत्वधर्मविशिष्टमेव विजानाति यथा वा पाचकः स्थालीपुलाकस्यैकस्य पक्वताज्ञानेन सर्वस्याप्यन्यस्य पक्वतां विजानाति तथा ब्रह्मविद्यतिः स्वमुक्त्या सर्वान्मुक्तानेव विजानाति न तु स्वमात्रं यस्तु स्वमात्रमेव मुक्तं पश्यति नत्वन्यं न स ब्रह्मविदेव भवति नापि च मुक्तः किन्तु स वाचा मुक्तः न त्वविद्याबन्धाद्यथा विवेकी सूक्ष्मबुद्ध्या तरङ्गफेनबुद्बुदाद्यम्मयं सर्वं जलमात्रं पश्यति यथा कटकमुकुटादि हैमं सर्वं हेममात्रं पश्यति यथा वा रज्जुसर्पं रज्जुमात्रं पश्यति तथा यस्तु प्रत्यक्दृष्ट्या स्वं च जगत्सर्वं च ब्रह्ममात्रं पश्यति स एव ब्रह्मविदद्वैतदर्श्यविद्याबन्धविमुक्तश्च तस्यैतस्याद्वैतदर्शिनो महात्मनः सिद्धस्य सुप्तोत्थितवत्स्वातिरिक्तमपश्यतः पूर्णवृत्तेर्ब्रह्मविद्वारिष्ठस्य लोकविधिविधानविधेयादेरभावात्तदुद्देशेन कर्मणि प्रवृत्तिर्न सम्भवति। कुर्वन्नपि न लिप्यत इति प्रवृत्तिद्योतकं वाक्यं विद्यते तत्कथमिति चेत्तदर्थं श्लोकव्याख्यानावसरे वक्ष्यामः। विद्वान्यजत इत्यत्र विदितवेदार्थो ब्राह्मणो विद्वच्छब्दार्थो न तु ब्रह्मविद्यतिस्तस्य सर्वकर्मसंन्यासित्वाद्विधेरपि लोकवन्मिथ्यात्वकोटयन्तःपातित्वाच्च कर्मविध्यनुपपत्तेर्न द्वितीयः साधकस्य मुमुक्षोर्यतेः कर्मविध्यदर्शनान्न हि मुमुक्षोर्यतेर्निदिध्यासोर्लोकसङ्ग्रहार्थं कर्म कर्तव्यमितिविधिरस्ति विना समाधिं तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञामिति परं ब्रह्मानुसन्दध्यादिति यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ इति ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदिति ज्ञाननिष्ठैव कर्तव्यत्वेन श्रूयते स्मर्यते च मनस्संयम्य मच्चित्त इति ध्यानयोगपरो नित्यमिति वाचं यच्छ मनो यच्छेति चातस्साधकस्यात्मवेदिनो यतेः कर्तव्यः समाधिरेव न श्रौतं न स्मार्तञ्च स्वार्थं परार्थं वा शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदनया चरे-

दिति ज्ञाननिष्ठस्य विद्ध्यभावस्मरणात् एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुत्या जिज्ञासया संन्यस्तसर्वकर्मणो यतेर्विविदिषोरेव जिज्ञासाया सम्प्रवृत्तो नाद्रियेत्कर्मचोदनामिति श्रवणादिज्ञानसाधनं विना नान्यत्कर्तव्यमिति कर्मविधेरुपेक्ष्यत्वस्मरणात्किमुत सिद्धस्य विज्ञातात्मतत्त्वस्य साधकस्य कर्मतन्त्रानवकाश इत्यतः परोक्षज्ञान्येव बहुधा कृतश्रवण आभासात्मज्ञान्यहं ममादिबाह्यवासनाबद्धलोकसङ्ग्रहवचनस्य विषयः। अथवा लोकानुग्रहार्थं ब्रह्मणा सृष्टाः महान्तो व्यासागस्त्यपराशरवसिष्ठादयस्तत्सदृशा वा अन्ये अधिकारिकाः निग्रहानुग्रहक्षमास्ते वा भवेयुर्लोकसङ्ग्रहवचनस्य विषयाः न तु सिद्धो नापि साधको मुमुक्षुर्यतिस्ततएवोच्यते भगवता सर्वज्ञेन तस्य कार्यं न विद्यते इति ॥ १७ ॥

ननु ब्रह्मेन्द्रादिभिस्तत्पदं लब्ध्वा यत्सुखं प्राप्तं तत्कर्म जन्यमेव ततः सर्वत्र सुखस्य कर्मसाध्यत्वाद्ब्रह्मविदापि सुखार्थित्वाच्च तस्य निरन्तरसुखसिद्ध्यै कर्म यत्किञ्चित्कर्तव्यमेवेत्याशङ्क्यानन्दो ब्रह्मेति विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति ब्रह्मण आनन्दैकरूपत्वश्रवणान्निरन्तरब्रह्मनिष्ठया तद्भावापन्नस्याखण्डानन्दस्वरूपेणैव तिष्ठतोऽस्य निरन्तरब्रह्मानन्दरसानुभूतेरनवच्छिन्नत्वात् क्रियाजन्यसुखस्यानित्यत्वात्तदनपेक्षिणो ब्रह्मविदः कर्मसाध्योऽर्थस्तदभावेऽनर्थो वा न कश्चिदस्तीत्याह—

नैव तस्य कृते नार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

नैवेति। तस्याहमेवेदं सर्वमिति सर्वमात्मानमेवाद्वितीयं पश्यत आत्मारामस्यात्मानन्दस्य यतेः सिद्धस्य कृतेनानुष्ठितेन कर्मणा प्राप्तव्योऽर्थः कश्चिदपि नैवास्ति आत्मतृप्तत्वात् सर्वमिथ्यात्वदर्शित्वाच्च योगक्रियया प्राप्तव्याकाशगमनाद्यणिमादिसिद्धिर्नापेक्ष्यते सर्वात्मभावापन्नत्वात्तपःक्रियया प्राप्तव्यब्रह्मेन्द्रादिपदापेक्षा च न सम्भवति जीवन्मुक्तत्वाद्वैदिकक्रियया प्राप्तव्यचित्तशुद्धिद्वारकमोक्षापेक्षापि नास्त्यतो ब्रह्मवित्तमस्य कर्मणा साधनीयोऽर्थः कश्चिदपि नास्त्येवेत्यर्थः। नन्वेतस्य कर्मप्राप्तव्येष्टार्थाभावेपि विध्युल्लङ्घनदोषो वाप्यकरणे प्रत्यवायदोषो वा स्यात्तेन ज्ञानहानिर्वा स्वरूपहानिर्वा प्रसज्यतेत्याशङ्कायामाह नाकृतेनेति। उक्तलक्षणस्य ब्रह्मविदस्त्वकृतेन विहितानाचरणेनानर्थ उक्तः कश्चनेहलोके न सम्भवति मायामात्रमिदं द्वैतमितिन्यायेन विधेरप्याविद्यक-

त्वेन मिथ्यात्वाद्विदुषस्तदुल्लङ्घने दोषाभावः उभे ह्येवैष ते आत्मानं स्पृणुत इतिश्रुतेरकर्मणापि ब्रह्ममात्रत्वदर्शनेन स्वतःसत्ताभावादकर्मापि दोषाय न कल्पते निरन्तरब्रह्मनिष्ठयैव तिष्ठतो विदुषस्तेन ज्ञानहानिर्न सम्भवति एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति ब्रह्मवित्स्वरूपस्य कर्माकर्मभ्यां वृद्धिक्षयाभावश्रयणाद्ब्रह्मविदोऽकर्मणा स्वरूपहानिश्च न भवति तस्मादकृतेनास्य न कश्चिदप्यनर्थ इत्यर्थः। नन्वस्य मुक्तिप्रतिबन्धकनिवृत्त्यर्थं वाऽप्याध्यात्मिकाद्युपद्रवनिवृत्त्यर्थं वाऽप्युपास्तिक्रियया शिवो वा विष्णुर्वान्यो वा व्यपाश्रयणीयो भवति अथवा शरीरयात्रार्थं ब्राह्मणो वा क्षत्रियो वाप्यनुसृत्याश्रयणीयो भवत्यतो विदुषः सर्वदा कर्मत्यागो न युज्यत एवेत्याशङ्कायामाह न चेति। अस्योक्तलक्षणस्य ब्रह्मवित्तमस्य देवेषु शिवो वा विष्णुर्वा भूतेषु ब्राह्मणो वाऽन्यो वा कश्चिदपि यत्किञ्चित्कार्यमुक्तलक्षणमुद्दिश्य क्रियया व्यपाश्रय आश्रयणीयः कश्चिदपि नास्ति इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मन इति वचनादिहैवास्मिन्नेव शरीरे नित्यनिरन्तरब्रह्मनिष्ठया भाविशरीरप्रापकमज्ञानं तत्कार्यसञ्चितादिसर्वकर्मजातं च विनिर्मूल्य स्वयं शरीरसम्बन्धरहितत्वेनैव सदा स्थितत्वाद्ब्रह्मविदोत्रैव मुक्तस्येतो मुक्तिप्रतिबन्धकासम्भवान्मिथ्यात्वकोट्यन्तःपातित्वाच्च शिवविष्ण्वादिराराध्यो न भवति आध्यात्मिकाद्युपद्रवस्य शरीरत्राणस्य च प्रारब्धाधीनत्वात्पुम्प्रयत्नस्य वैयर्थ्यदर्शनाच्च न कोपि ब्राह्मणादिराश्रयणीय एवातो ब्रह्मविद्वर्यस्य क्वचिदपि यत्किञ्चिदपि कर्म न कर्त्तव्यमेव कृतं चेत्स ब्रह्मविदेव न भवति तथाच स्मृतिः—

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः।
नैवास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्ववित्॥ इति।

अत्र श्रुतिरपि तदेतदृचाभ्युक्तं एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान् तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेनेति। तदेतत्प्रमेयं ऋचा ऋग्वेदेन भ्युक्तमभितो निरूपितमस्ति तत्किं ब्राह्मणस्य ब्रह्मज्ञस्य पुरुषस्य एष नित्यो महिमा शाश्वतं सामर्थ्यं तत्किं कृतेन कर्मणा न वर्द्धते उत्कृष्टत्वं न प्राप्नोति नाप्यकृतेन कनीयान् कनिष्ठो भवति एवंविधो यस्तस्यैव पदवित् पदस्यात्मस्वरूपस्य वित् ज्ञानं भवति एवं तं परमात्मानं विदित्वा स कर्मणा पापकेन वा न लिप्यत इत्यर्थः।

अन्ये तु इदं द्वयमित्थं योजयन्ति-न कर्मणामित्यारभ्य शरीरयात्रापीत्यन्तेनात्मज्ञाननिष्ठायोग्यतासिद्ध्यर्थं निष्कामकर्मानुष्ठेयमिति प्रतिपाद्य यज्ञार्था-

दित्यादिना मोघमित्येतेनाप्यनात्मज्ञस्य कर्माधिकृतस्य कर्मानुष्ठाने बहुविधं कारणमुक्तं तदकरणे च मङ्कीर्तनं कृतं सर्वथाधिकृतेन कर्म कर्तव्यमेवेति प्रकरणार्थः। एवं स्थिते किं सर्वैरेव चक्रमनुवर्तनीयमुताशुद्धचित्तेनानात्मज्ञेनेत्यर्जुनसंशयमालक्ष्य स्वयमेव ब्रह्मविदः कर्मानुपयोगमाह यस्त्विति। यस्त्वात्मज्ञाननिष्ठः आत्मन्येव रतिर्न विषयेषु यस्य स आत्मरतिरेव स्याद्भवेत् तथात्मनैव तृप्तो नान्नपानादिनेत्यात्मतृप्तः प्राप्तपरमानन्दात्मनैव तृप्तत्वादन्नरसादावनासक्त इत्यर्थः। आत्मविदः सर्वतो वैतृष्ण्यं दृष्टं तन्मुमुक्षुणा यत्नेन सम्पाद्यमित्यभिप्रेत्याह आत्मन्येव च सन्तुष्टः सन्तोषो हि बाह्यार्थलाभेन सर्वस्य भवति तमनपेक्ष्यात्मन्येव सन्तुष्टः सर्वतो विरक्त इत्यर्थः रतितृप्तिसन्तोषाणां मोदप्रमोदानन्दवदवान्तरभेदः आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष च ब्रह्मविदां वरिष्ठ इतिश्रुतेः। यद्वा विषयारामस्य हि स्रक्चन्दनवनितादिषु रतिर्भवति मनोज्ञान्नपानादिना तृप्तिः पशुपुत्रसुवर्णादिलाभेन रोगाद्यभावेन च सन्तुष्टिर्भवति लब्धपरमानन्दस्य तु द्वैतदर्शनाभावादार्तितुच्छत्वाच्चानात्मविषयरतितृप्तितुष्ट्यभावादुपचारादेवमुच्यते—आत्मरतिरात्मतृप्त आत्मसन्तुष्ट इति बोध्यम्। यः कश्चिदपि मनुष्य एवम्भूतः स एव कृतकृत्यो न तु ब्राह्मणत्वादिप्रकर्षेणेति कथयितुं मानव इत्युक्तम् तस्यैवम्भूतस्याधिकारहेत्वभावात्किमपि कार्यं कर्तव्यं वैदिकं लौकिकं वा न विद्यते इत्यर्थः॥ १७॥

इतश्चात्मविदो न किंचित्कर्तव्यमित्याह नैवेति। यद्वा चतुर्थपादमेव विवृणोति नैवेति। तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणा अर्थोऽभ्युदयलक्षणं मोक्षलक्षणं वा प्रयोजनं नैवास्ति तस्य स्वर्गाद्यभ्युदयार्थित्वाभावान्मोक्षस्य च कर्मासाध्यत्वादित्यर्थः परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेनेति श्रुतेः। कृतेन कर्मणा अकृतो नित्यो मोक्षो नास्तीत्यर्थः ज्ञानसाध्यत्वस्यापि व्यावृत्तिरेवकारेण सूचिता आत्मरूपस्य हि मोक्षस्य नित्यप्राप्तत्वादज्ञानमात्रमप्राप्तिस्तस्मिंस्तु तत्त्वज्ञानेन निवृत्ते तस्यात्मविदो न किंचित्कर्मसाध्यं वा प्रयोजनमस्तीत्यर्थः। आत्मविदो नित्याद्यकरणे प्रत्यवायो भविष्यतीत्याशङ्कां परिहरति नाकृतेनेति। अकृतेन नित्यकर्माकरणेन इहलोके गर्हितत्वरूपः प्रत्यवायप्राप्तिरूपो वा कश्चनार्थो नास्तीत्यर्थः। सर्वत्रोपपत्तिमाहोत्तरार्द्धेन नचेति। चो हेतौ यस्मादात्मविदः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कोऽप्यर्थव्यपाश्रयः प्रयोजनसम्बन्धो नास्ति कञ्चिद्भूतविशेषमाश्रित्य कोऽपि क्रियासाध्योऽर्थो नास्तीति वाक्यार्थः अतोऽस्य

कृताकृते निष्प्रयोजने नैनं कृताकृते तपत इति श्रुतेः तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवतीति श्रुत्या देवा अपि तस्य मोक्षाभवनाय न समर्था इत्युक्तेन विघ्नाभावार्थमपि देवाराधनरूपकर्मानुष्ठानमित्याशयः । एतादृशो ब्रह्मविद्भूमिकासप्तकभेदेन निरूपितो वसिष्ठेन—

ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा परिकीर्तिता ।
विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया तनुमानसा ॥
सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका ।
पदार्थाभावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ इति ।

तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकादिपुरस्सरा फलपर्यवसायिनी मोक्षेच्छा प्रथमा ततो गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारः श्रवणमननात्मको द्वितीया । ततो निदिध्यासनाभ्यासेन मनस एकाग्रतया सूक्ष्मवस्तुग्रहणयोग्यत्वं तृतीया एतद्भूमिकात्रयं साधनरूपं जाग्रदवस्थेोच्यते जगतोऽभेदेन भानात् । ततो वेदान्तवाक्यान्निर्विकल्पको ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारश्चतुर्थी भूमिका फलरूपा सत्त्वापत्तिः स्वप्नावस्थेोच्यते स्वप्नवत्सर्वस्य जगतो मिथ्यात्वेन स्फुरणात् एतां भूमिं प्राप्तो ब्रह्मविदित्युच्यते । पञ्चमीषष्ठीसप्तम्यस्तु भूमिका जीवन्मुक्तेरेवावान्तरभेदाः तत्र सविकल्पकसमाध्यभ्यासेन निरुद्धे मनसि या निर्विकल्पकसमाध्यवस्था सा संसक्तिरिति सुषुप्तिरिति वोच्यते ततः स्वयमेव व्युत्थानात् तद्वान्योगी ब्रह्मविद्वरः ततस्तदभ्यासपरिपाकेण या चिरकालावस्थायिनी सा पदार्थाभाविनीति गाढसुषुप्तिरिति चोच्यते ततः स्वयमनुत्थितस्य योगिनः परप्रयत्नेनैव व्युत्थानात् सोऽयं ब्रह्मविद्वरीयान् । यस्तु समाध्यवस्थाया न स्वतो न परतो व्युत्थितो वा भवति सर्वथा भेददर्शनाभावात् किन्तु सर्वदा तन्मय एव स्वप्रयत्नमन्तरेणैव परमेश्वरप्रेरितप्राणवायुवशात् अन्यैर्निर्वाह्यमानदैहिकव्यवहारः परिपूर्णपरमानन्द एव सर्वतस्तिष्ठति सा सप्तमी तुरीयावस्था तां प्राप्तो ब्रह्मविद्वरिष्ठ इत्युच्यते तद्यथा हि निर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेतेऽथायमशरीरो मृतः प्राणो ब्रह्मैव तेजएवेति श्रुतेः । अत्र प्रथमभूमित्रयमारूढोऽज्ञोपि न कर्माधिकारी किं पुनस्तत्त्वज्ञानी तद्विशिष्टो जीवन्मुक्तो वेत्याशयः॥ १८ ॥

यो योगारूढस्तस्यैव मुक्तयतेरात्मारामस्य कर्म न कर्तव्यं तव त्वारुरुक्षोर्मोक्षार्थिनः कर्म कर्तव्यमेवेति बोधयितुमाह—

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

तस्मादिति। हि यस्मात्कारणान्मुमुक्षुः पुरुषः स्वयमसक्तः फलाभिसन्धिरहितो भूत्वा विहितं कर्माचरन् सम्यगनुतिष्ठन्नेव परं परमपुरुषार्थं मोक्षमाप्नोति यथाऽयमात्मरतिरस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरेषु च वैदिकं कर्म कृत्वैव चित्तशुद्धिं प्राप्यात्मज्ञानेन मुक्तिं प्राप्तवान् तथाऽन्योऽपि कर्मभूमिष्ठः कर्म कृत्वैव ज्ञानं प्राप्य मुक्तो भवति नैवान्यथा तस्मात्त्वमपि मुमुक्षुरसक्तो निष्कामः सन् सन्ततं कार्यं कर्तव्यं वैधं नित्यं नैमित्तिकं च कर्म समाचर श्रद्धाभक्तिभ्यामीश्वरार्पणबुद्ध्या सम्यक्कुरु कर्मणैव चित्तशुद्धिं प्राप्य ज्ञानञ्च मोक्षञ्च प्राप्स्यसीत्यर्थः।

अन्येतु तत्त्वज्ञाननिष्ठत्वाभावे निष्कामकर्मानुष्ठानमावश्यकं चित्तशुद्धिहेतुत्वात्तस्येत्याहु तस्मादिति। यस्मान्न त्वमेवम्भूतो ज्ञानी किन्तु कर्माधिकृतो मुमुक्षुरेव तस्माज्ज्ञाननिष्ठत्वाभावादसक्तः फलकामनारहितः सततं सर्वदा कार्यं अवश्यकर्तव्यं यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिश्रुतिविहितं तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिना ज्ञाने विनियुक्तं च कर्म नित्यनैमित्तिकलक्षणं समाचर यथाशास्त्रं कुरु। मोक्षमेवापेक्षमाणस्य कथं कर्मणि नियोगः स्यादित्याशङ्क्याह असक्तो हीति। हि यस्मादसक्तः कर्माचरन्नीश्वरप्रीत्यर्थं कुर्वन् सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण परं मोक्षमाप्नोति पूरुषः पुरुषः स एव सत्पुरुषो नान्य इत्याशय इत्याहुः ॥ १९ ॥

ननु न केवलं ज्ञानिन एव कर्मानधिकारः किन्तु ज्ञानार्थिनोऽपि विरक्तस्य ज्ञाननिष्ठाफलभूतमोक्षप्राप्त्यर्थं श्रवणमनननिदिध्यासनानुष्ठानाय सर्वकर्मसंन्यासस्यावश्यकत्वात्तथाच मयापि विरक्तेन ज्ञानार्थिना कर्माणि त्याज्यान्येवेत्यर्जुनाशङ्कां क्षत्रियस्य संन्यासानधिकारप्रतिपादनेन निराकरोति—

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः।
लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

कर्मणैवेति। हि यस्माज्जनकादयो जनकाजातशत्रुप्रमुखा क्षत्रियाः कर्मणैव शुद्धसत्त्वाः विरक्ताः सन्तः संसिद्धिं श्रवणादिसाध्यज्ञाननिष्ठाद्वारा मोक्षलक्षणां संसिद्धिमास्थिताः प्राप्ताः तस्मात्त्वमपि क्षत्रियो विविदिषुः सन् तदर्थं कर्म कर्तुमर्हसीत्यन्वयः। ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति संन्यासविधायके वाक्ये

ब्राह्मणत्वस्य विवक्षितत्वेन क्षत्रियवैश्ययोः संन्यासाभावोक्तेश्च कर्म कर्तुमर्हसि वार्तिककृता तु प्रौढिवादमात्रेण ब्राह्मणत्वस्योपलक्षणत्वं मत्वा क्षात्रियवैश्ययोरपि सन्न्यासोस्तीत्युक्तमिति बोध्यम् । जनकादयो यदि प्राप्तसम्यग्दर्शनास्तदापि यथा तैः कर्म कृतं तथा त्वयापि सम्यग्दर्शनवता कर्म कर्तव्यमित्याह लोकेति । लोकानां स्वे स्वे धर्मे प्रवर्तनमुन्मार्गान्निवर्तनञ्च लोकसङ्ग्रहस्तं सम्पश्यद्भिर्यथा तैः कृतकृत्यैरपि प्रारब्धवशात्कर्मैव कृतं तथा त्वमपि प्रारब्धकर्माधीनो लोकसङ्ग्रहं सम्पश्यन्कर्म कर्तुमर्हसीत्यर्थः ।

अन्ये तु धर्मेण पापमपनुदतीति, 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इति ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्धर्मानुष्ठानादेव पापक्षयः पापक्षयादेव ज्ञानं ज्ञानादेव मोक्ष इति प्रतिपाद्यते ततो ज्ञातात्मतत्त्वस्य मुमुक्षोरवश्यं कर्मैव कर्त्तव्यमित्युपदिश्यास्मिन्नर्थे वृद्धाचारं प्रमाणयति कर्मणैवेति । जनक आदिर्येषां ते जनकादयोऽश्वपतिभगीरथादयः क्षत्रियाः कर्मणैव श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेनैव चित्तशुद्धिं प्राप्य ज्ञानेन संसिद्धिं मुक्तिमास्थिताः प्राप्ताः कृतार्था जाता इत्यतस्त्वमपि कर्मैव कृत्वा तदुत्पन्नचित्तशुद्ध्या ज्ञानं प्राप्य मुक्तो भूत्वा सुखेन तिष्ठेत्यर्थः । यद्वा जनकादयो निरूढया ज्ञानयोगनिष्ठया संसिद्धिं मुक्तिं प्राप्य स्वयं कृतार्था अपि मूढजनतारणार्थं कर्मणैव सह स्थिताः कर्म कुर्वन्त एव स्थिता इत्यर्थः । आरूढानामेवैवं सति किमुतानात्मज्ञेनारुरुक्षुणा त्वया मोक्षार्थं कर्म कर्त्तव्यमेवेति निर्द्धार्येदानीमुक्तेनाप्याधिकारिकेण लोकहितार्थं कर्म कर्तव्यमेवेति बोधयितुं तद्दृष्टान्तत्वेन जनकादीनां ज्ञानवृद्धानां प्रवृत्तिमुदाहृत्य तवाप्येतादृशोऽधिकारो यद्यस्ति तिष्ठतु तथापि जनकादिवत्त्वया लोकहितार्थमपि कर्मावश्यं कर्तव्यमेव महापुरुषप्रवृत्त्या खलु शास्त्रस्य प्रामाण्यं कर्मणः प्राशस्त्यमज्ञतरणं च पारम्पर्येणाचारप्रचयोऽपि च सिद्ध्यत्यतो मुक्तेनापि महताऽवश्यं कर्म कर्त्तव्यमित्याशयेनाह लोकसङ्ग्रहमिति । लोकः पामरजनस्तस्य सङ्ग्रहः सत्कर्ममार्गप्रदर्शनेन तारणमुन्मार्गान्निवारणं च तमिमं लोकसङ्ग्रहमेवार्थं सम्पश्यन् मया क्रियमाणं कर्म लोकोपकाराय भवतीति पश्यन्नपि कर्म कर्तुं त्वमर्हसीत्यर्थ इत्याहुः ॥ २० ॥

मत्कर्तृकं कर्म कथं लोकस्योपकाराय भवतीति उच्यते—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

वेदशास्त्राध्ययनाध्यापनयोः तदर्थज्ञानज्ञापनयोस्तदुक्तकर्मानुष्ठानानु-

ष्ठापनयोश्च दक्षिणः कुलशीलादिमहत्त्वसम्पन्नश्च यो द्विजः श्रेष्ठः यद्यच्छ्रौतं स्मार्तं वा अन्यद्वाऽऽचरति नियमेनानुतिष्ठति मुमुक्षुरितरः पामरोऽपि तत्तदेव कर्माचरति न तु स्वयमप्यन्यत्करोति शास्त्रतज्ज्ञानतदुक्तकर्मपरिज्ञानाभावात्किञ्चोक्तलक्षणः श्रेष्ठो यद्यत् शास्त्रं प्रमाणं कुरुते इदमेव प्रमाणमिति व्यवहरति लोको मूढजनस्तदेव तेन प्रमाणीकृतमेव शास्त्रमनुवर्तते तदेव शास्त्रं स्वयं प्रमाणं करोति श्रेष्ठानुसारी पामरो जनो भवतीत्यर्थः एतेन कृतार्थस्यापि श्रेष्ठस्य लोकहितार्थं कर्म कर्त्तव्यमेवेति सिद्धम् ।

अन्ये तु एवं कृतार्थेनापि लोकसङ्ग्रहार्थं विहितं कर्म कर्तव्यमित्युक्त्वाऽथ मयि कर्मणि प्रवृत्ते कथं लोकसङ्ग्रहो भविष्यतीत्याशङ्क्य तत्प्रकारं दर्शयति यद्यदिति। श्रेष्ठः प्रधानभूतो राजादिर्यद्यत् शुभमशुभं वा कर्माचरति इतरः प्राकृतस्तदनुसारी जनस्तत्तदेवाचरति न त्वन्यत्स्वातन्त्र्येण, श्रेष्ठाचारानुविधायित्वाल्लोकस्येत्यर्थः । तथाच कृतार्थेनापि लोकमर्यादास्थापनार्थं हितं कर्म कर्तव्यमेवेति भावः । श्रेष्ठानुसारित्वमितरेषामाचारे दर्शयित्वाऽथ ननु स्वयमेव लोकः शास्त्रमालोक्याशास्त्रीयश्रेष्ठाचारं परित्यज्य शास्त्रीयमेव कुतो नाचरतीत्याशङ्क्याचारवत्प्रतिपत्तावपि श्रेष्ठानुसारितामितरजनस्य दर्शयति स यदिति । स श्रेष्ठो यल्लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मन्यते लोकोऽपि तदेवानुवर्तते प्रमाणं कुरुते न तु स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः तथा च प्रधानभूतेन त्वया लोकसंरक्षणार्थं विहितं कर्म कर्तव्यमेव प्रधानानुयायिनो जनव्यवहारा भवन्तीति न्यायादित्याशय इत्याहुः ॥ २१ ॥

अहमिव त्वमपि लोकसङ्ग्रहं कुर्विति स्वदृष्टान्तेनोक्तमेव दृढयति—

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

नेति । हे पार्थ मम परमेश्वरस्य त्रिष्वपि लोकेषु किमपि कर्तव्यं नास्ति कुतो यतोऽनवाप्तमप्राप्तफलं किञ्चिन्मयाऽवाप्तव्यं नास्ति तथापि कर्मणि वर्त एवाहं कर्म करोम्येवेत्यर्थः । त्वमपि मत्सम्बन्धित्वादहमिव कर्माणि वर्तितुमर्हसीति सूचनार्थं सम्बोधनम् । शुद्धवंशोद्भवस्त्वं मन्मतमेव कर्तुमर्हसीति वा ।

अन्ये तु ननु महात्मनः कृतार्थस्य कर्मणा साध्यमपश्यतः कर्मकरणं कुत्रापि न दृष्टमित्याशङ्कायामस्मिन्नर्थे त्वहमेव प्रमाणमित्याह न मे इति । हे पार्थ षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नस्यावाप्तसर्वकामस्य सर्वेश्वरस्य मे

यीत्किञ्चित्कार्यमाप्तव्यमर्थमुद्दिश्य कर्त्तव्यं कर्म नास्ति तत्कुतो यतोऽनवाप्तमप्राप्तं सत्तु मम क्रिययाऽवाप्तव्यं प्राप्तव्यं वस्तु त्रिषु लोकेषु किञ्चिदपि न विद्यते गृहस्वामिनो गृहस्थज्ञातद्रव्यवद्ब्रह्माण्डस्थं सर्वं वस्तु ब्रह्माण्डस्वामिनो मे प्राप्तमेव न तु प्राप्तव्यं किञ्चिदस्ति एवं महाभाग्यवैराग्यज्ञानसमृद्धोऽप्यहं लोकसङ्ग्रहात्मके कर्मणि वर्त एव हि चकारो ह्यर्थ मम लौकिके वैदिके च कर्मणि प्रवर्तनं भवता प्रत्यक्षसिद्धमिति हिः प्रसिद्धिबोधनार्थ इत्याहुः ॥ २२ ॥

लोकसङ्ग्रहोपि न कर्तव्यो विफलत्वादित्याशङ्क्याह—

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

यदीति । हे पार्थ यदि पुनरहमतन्द्रितोऽनलसः सन्कर्मणि जातु कदाचिन्न वर्तेयं नानुतिष्ठेयं कर्माणि तदा मम श्रेष्ठस्य सतो वर्त्म मार्गं मनुष्याः कर्माधिकारिणः सन्त अनुवर्तन्ते अनुवर्तेरन् सर्वशः सर्वप्रकारैरित्यर्थः इतर जना अपि मम मार्गमनुवर्तन्ते त्वन्तु मत्सम्बन्धी सन् नानुवर्तसे इत्यत्याश्चार्यमिति सूचनाय पार्थेति संबोधनम् ॥ २३ ॥

श्रेष्ठस्य तव मार्गानुवर्तित्वं मनुष्याणामुचितमेव को दोष इत्यतआह—

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

उत्सीदेयुरिति । अहमीश्वरश्चेद्यदि कर्म न कुर्यां तदा मदनुवर्तिनां मन्वादीनामपि कर्मप्रवृत्त्यनुपपत्तेः लोकस्थितिहेतोः कर्मणो लोपेनेमे लोका उत्सीदेयुर्विनश्येयुः ततश्च वर्णसङ्करस्य च कर्ताऽहमेव स्यान्तेन चेमाः सर्वाः प्रजा अहमेवोपहन्यां धर्मलोपेन विनाशयेयं कथं च प्रजानामनुग्रहार्थं प्रवृत्त ईश्वरोऽहं ताः सर्वा विनाशयेयमित्याशयः तथाच यथाऽहमीश्वरोऽपि सन् लोकोपकारार्थं कर्म करोमि तथान्यैरपि तदर्थं तत्कर्तव्यमिति भावः । यद्वा न केवलं लोकसङ्ग्रहं सम्पश्यन्कर्म कर्तुमर्हसि अपि तु श्रेष्ठाचारत्वादपीत्याह यद्यदिति । तथाच मम श्रेष्ठस्य यादृश आचारस्तादृशएव मदनुवर्तिना त्वयाऽनुष्ठेयो न स्वातन्त्र्येणान्य इत्यर्थः । कीदृशस्तवाचारो यो मयाऽनुवर्तनीय इत्याकाङ्क्षायां न मे पार्थेत्यादिभिस्त्रिभिस्तत्प्रदर्शनमिति योजना।

अन्ये तु ननु सर्वेश्वरस्य तव लोकसङ्ग्रहोऽपि न कर्तव्य अनर्थाभावादित्याशङ्क्याश्रेष्ठः श्रेष्ठानुसारीति न्यायेन सर्वज्ञोऽयं कृष्ण इति

सर्वे मदनुसारिणो भवन्ति मय्यकर्मणि सति सर्वेऽप्यकर्माणो भवेयुस्तेन लोकक्षतिरूपोऽनर्थो भवेदतः कर्म मम कर्तव्यमेवेत्याशयेनाह यदीति द्वाभ्यां। अहं कृतार्थोऽस्मीति वा न कर्मणा मम साध्यमस्तीति वाऽप्यहमतन्द्रितः मन्त्रतन्त्रप्रयोगादावप्रमत्तो भूत्वा जातु क्वचित्कदाचिदपि कर्मणि विहिते न वर्तेयं यदि विहितकर्मकर्त्ता न स्यां चेन्मामकर्माणं दृष्ट्वा सर्वे मनुष्या अप्यकर्माणो भवेयुर्हि यस्मान्मनुष्याः सर्वे भगवानयं सर्वज्ञ इति मयि सर्वज्ञत्वबुद्ध्या मम वर्त्म मदीयमेव मार्गमनुवर्तन्ते अश्रेष्ठस्य श्रेष्ठानुसारित्वनियमान्मया कर्माणि त्यक्ते स्वयमपि कर्म त्यजेयुरित्यर्थः। ननु तैरपि कर्म त्यज्यतां ततः कोऽनर्थ इत्यत आह उत्सीदेयुरिति। सर्वैः कर्माणि परित्यक्ते अन्नाद्भवन्ति भूतानीत्युक्तरीत्या हविर्भागाद्यभावाद्देवाः प्रक्षीणा भवेयुर्वृष्ट्याद्यभावान्मनुष्यादीनामनुत्पत्तिरुत्पन्नानां च विनाशः स्यादेतावानेवानर्थो न भवति किन्तु वर्णसाङ्कर्यमपि च स्यादित्याह सङ्करस्येति। कृतकृत्यत्वाभिमानेनाहं लोकस्थितिकारणं वैदिकं कर्म त्याजयित्वा सङ्करस्य च कर्ता स्यां तत्तद्वर्णजातिभेदव्यवस्थापककर्माभावे सर्वेषामैकरूप्यापत्तौ वर्णाः सङ्कीर्यन्ते सोऽपि वर्णसङ्करो मत्कर्तृक एव स्यादेवं साङ्कर्यसम्पादनेनाहं सर्वाः प्रजा उपहन्यां सर्वासां प्रजानामुपहतिकर्ता च स्यां उपहतिर्दुर्गतिप्राप्तिः सद्गतिहेतोः सत्कर्मानुष्ठानस्याभावात्सर्वे नरकभाजो भवेयुरित्यर्थः यत एषाऽनर्थपरम्परापत्तिस्ततः कृतकृत्यस्यापि मम तव चाप्यात्मविदोऽन्यस्य च लोकहितार्थं कर्म कर्तव्यमेवेति सिद्धमित्याहुः ॥ २४ ॥

तर्हि लोकहितार्थं कर्मणि प्रवृत्तेन विदुषा कथं कर्म कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥ २५ ॥

सक्ता इति। अविद्वांसोऽनात्मज्ञाः कर्मणि कर्मजन्यफले स्वर्गपुत्रधनादौ सक्ता आसक्तिमन्तो भूत्वा नियमेन श्रद्धाभक्तिभ्यां यथा विहितं कर्म कुर्वन्ति तथैव वर्तमानः सन् लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षुर्विद्वान् ब्रह्मविदधिकारिकः स्वयमसक्तः कर्तृत्वाभिनिवेशरहितः फलापेक्षारहितोऽपि भूत्वा कर्म कुर्यादेवं कुर्वन् स्वयं तीर्णः परानपि तारयतीति भावः। कर्तृत्वाभिनिवेशराहित्यं साकल्यवैकल्ययोर्हर्षविषादशून्यत्वं च तज्ज्ञानयोर्वैलक्षण्यं नियमेन कर्मकरणं तूभयत्र सममेव ॥ २५ ॥

किञ्च—

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तस्समाचरेत् ॥ २६ ॥

विद्वान्ब्रह्मवित्स्वयं युक्त आत्मनो देहादितादात्म्याभावदर्शनयोगनिष्ठो भूत्वा समाचरन् कालोचितं कर्म कुर्वन् कर्मसङ्गिनां कर्मासक्तानां फलापेक्षया नियमेन कर्म कुर्वतामित्यर्थः । यद्वा देहेन्द्रियादिभिरेव क्रियमाणेषु कर्मस्वहङ्कर्ता भोक्तेत्यभिमानः सङ्गः स येषां तेषां कर्मसङ्गिनामतत्त्वविदां मूढानां स्वयं पण्डितत्त्वाभिमानेन बुद्धिभेदं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इति वचनाज्ज्योतिष्टोमं कृत्वा स्वर्गफलं भोक्ष्य इत्यादि फलविषया या कामना बुद्धिस्तस्याः भेदं चालनं न जनयेत् न कर्माणि कामनया कर्तव्यानीति वा स्वर्गादिफलमसदिति कर्मादि सर्वं मिथ्येति वा तेषां बुद्धेर्वैकल्यं न सम्पादयेत्किन्तु अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिन इति पश्यति पुत्रं पश्यति पौत्रमिति तस्माद्धर्मं वदन्तीत्यादिना च सर्वाणि वैदिकानि जोषयेत् प्रीणयेत्कर्मफलस्तुत्या कर्माणि कर्तुमिच्छामेव सम्पादयेदित्यर्थः ।

अन्ये तु इदं द्वयमित्थं योजयन्ति तदेवमीश्वरस्य कृतार्थतया कर्माकरणे तदनुवर्तिनामपि तदकरणादेव स्थितिहेतुत्वभावात्पृथिव्यादिभूतानां विनाशप्रसङ्गाद्वर्णाश्रमधर्मव्यवस्थानुपपत्तेश्चाधिकृतानां प्राणिनां पापापहतत्वप्रसङ्गात्परानुग्रहार्थमीश्वरस्य कर्मणि प्रवृत्तिरित्युक्तम् । सम्प्रति तवेश्वरस्य लोकसङ्ग्रहार्थं कर्माणि कुर्वाणस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावान्न कापि क्षतिर्मादृशस्य तु जीवस्य लोकसङ्ग्रहार्थं कर्माणि कुर्वाणस्य कर्तृत्वाभिमानेन ज्ञानाभिभवः स्यादित्याशङ्क्याह सक्ता इति । हे भारत कर्मण्यासक्ताः कर्तृत्वाभिमानेन फलाभिसन्धिना च कर्मण्यभिनिविष्टा अविद्वांसोऽज्ञा यथा कुर्वन्ति तथा लोकसङ्ग्रहं कर्तुमिच्छुर्विद्वानात्मविदपि कुर्यात् किन्त्वसक्तः कर्तृत्वाभिमानं फलाभिसन्धिञ्चाकुर्वन्नित्यर्थः तथा च यथाऽहं कृतार्थोऽपि सन् लोकसङ्ग्रहार्थं कर्म करोमि तथा त्वमन्यो वा विद्वांस्तदर्थं कर्म कुर्यादिति भावः । तव तु भरतवंशोद्भूतत्वादपि लोकसङ्ग्रहोऽवश्यं सम्पाद्य इति सूचनाय सम्बोधनं । भा ज्ञानम् तस्यां रतत्वेन यथोक्तशास्त्रार्थबोधयोग्योऽसीत्यपरे ॥ २५ ॥

ननु कर्मानुष्ठानेनैव लोकसङ्ग्रहः कर्तव्यो न तु तत्त्वज्ञानोपदेशेनेत्यत्र को हेतुरित्यत्राह नेति । अज्ञानामविवेकिनां कर्मसङ्गिनां कर्तृत्वाभिमानफलाभिसन्धिभ्यां कर्मण्यभिनिविष्टानां बुद्धेरहमेतत्कर्म करिष्ये एत-

त्फलं च भोक्ष्य इत्येवं रूपायाः भेदं विवाचनं न जनयेदकर्त्रात्मोपदेशेन न कुर्यात् किन्तु युक्तः सावधानः सन् विद्वान् लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षुः सर्वकर्माणि समाचरन् तेषां श्रद्धामुत्पाद्य जोषयेत् प्रीत्या सेवयेत् अनधिकारिणामकर्त्रात्मोपदेशेन बुद्धिविचालने कृते तु कर्मसु श्रद्धानिवृत्तेर्ज्ञानस्य चानुत्पत्तेरुभयभ्रष्टत्वं स्यात्।

अज्ञस्यार्द्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत्।
महानिरयजालेषु स तेन विनियोजितः

इतिस्मृतेः॥ २६॥

विद्वदविदुषोः कर्मानुष्ठानसाम्येपि कर्तृत्वाभिमानतदभावाभ्यां विशेषं दर्शयन् सक्ताः कर्मणीति श्लोकार्थं स्पष्टयति प्रकृतेरित्यादिद्वाभ्याम्—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते॥ २७॥

प्रकृतेः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकायाः मूलप्रकृतेरीश्वरशक्तेर्गुणैर्विकारैः कार्यकरणरूपैः क्रियमाणानि लौकिकवैदिकानि कर्माणि सर्वशः सर्वप्रकारैः कार्यकरणसङ्घातेऽहम्प्रत्ययोऽहङ्कारः स्तेन विमूढः स्वरूपविवेकासमर्थ आत्मा चित्तं यस्य सोऽहङ्कारविमूढात्माऽनात्मन्यात्माभिमानी कर्ताहमिति करोम्यहमिति मन्यते कर्त्रध्यासेनानात्मधर्माण्यात्मन्यारोपयतीत्यर्थः।

मूढानामेव कर्म न तु पण्डितानामिति सूचयितुमज्ञानां कर्मसङ्गिनामिति यदुक्तं तदेव विस्पष्टयति प्रकृतेरिति। प्रकृतिर्माया सत्त्वादिगुणद्वाराऽऽकाशादिमहाभूतरूपेण परिणता तस्याः प्रकृतेर्गुणाः कार्यभूता देहेन्द्रियादयस्तैरेव न कांचिदप्यात्मना क्रियमाणानि सर्वाणि कर्माणि प्रत्यविद्वानहङ्कारविमूढात्मा स्वाविद्यया देहेन्द्रियादावनात्मन्यहमितिबुद्धिरहङ्कारस्तेन विमूढो विपरीतग्रहणपर आत्मा मनो यस्य सोऽहङ्कारविमूढात्मा, यद्वा विमूढ इत्यत्रान्तर्भवित णिच् देहेन्द्रियादिष्वहङ्करणेन हि मोहितः द्रष्टाऽहं स्प्रष्टाहं श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता भोक्तेति तत्तदुपाधिसम्बन्धसम्भावितविपरीतवृत्तीनां विषयतां गमित आत्मा प्रत्यग्रूपो येन सोऽहङ्कारविमूढात्मा, यद्वा देहेन्द्रियादिष्वहङ्करणेन विमोहितोहम्प्रत्ययेऽर्थस्तेनाविहित आत्मा येन सोहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते दुष्टादुष्टप्रारब्धवशाद्देहेन्द्रियैः कृतेषु दुष्टेष्वदुष्टेष्वपि कर्मस्वकर्त्तारमेवात्मानं मया पापं कृतं पुण्यं कृतमिति तत्तत्क्रियायाः कर्तारमेव पश्यतीत्यर्थ इत्यन्ये॥ २७॥

विद्वांस्तु न तथा मन्यत इत्याह—

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

तत्त्वविदिति । तुशब्दोऽज्ञाद्वैलक्षण्यद्योतनार्थः हे महाबाहो गुणकर्मभ्यो विभागौ गुणकर्मविभागौ तयोर्गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्ववित् नाहं कार्यकरणसङ्घातात्मेति गुणेभ्य आत्मनो विभागः न मे कर्माणीति कर्मभ्य आत्मनो विभागः गुणकर्मभ्यां विभक्तात्मतत्त्वसाक्षात्कारवानित्यर्थः विभागपदबलादयमर्थो लभ्यते विग्रहस्तु विभागश्च विभागश्च विभागाविति एकशेषः गुणकर्मभ्यो विभागौ गुणकर्मविभागौ तयोरिति बोध्यः । गुणाः करणात्मका गुणेषु विषयेषु प्रवर्तन्ते विकारित्वात् न तु निर्विकार आत्मेति मत्वा न सज्जते सक्तिं कर्तृत्वाभिनिवेशमतत्त्वविदिव न करोतीत्यर्थः तथा च नायं विद्वानहङ्कारविमूढात्मा नापि कर्मण्यासक्तो येनाहं कर्तेति मन्येतेतिभावः महान्तौ बाहू शत्रुहनने प्रवर्तेतेऽतस्त्वमपि कर्तृत्वाभिनिवेशलक्षणं शत्रुं हन्तुमर्हसीति सम्बोधनाशयः ।

तत्त्वं याथातथ्यं वेत्तीति तत्त्ववित् कस्येत्यत आह गुणकर्मविभागयोः गुणा देहेन्द्रियान्तःकरणानि कर्माणि च तेषां व्यापारभूतानि ममकारास्पदानीति गुणकर्मेति द्वन्द्वैकवद्भावः विभज्यते सर्वेषां जडानां भासकत्वेन पृथग्भवतीति विभागः स्वप्रकाशज्ञानरूपोऽसङ्ग आत्मा गुणकर्म च विभागश्चेति द्वन्द्वः तयोर्गुणकर्मविभागयोर्भास्यभासकयोर्जडचैतन्ययोस्तत्त्वं याथात्म्यं यो वेत्ति स गुणा गुणेषु प्रवर्त्तन्ते न त्वात्मेति मत्वा न सज्जते सक्तिं न करोति सामुद्रकोक्तसत्पुरुषलक्षणयोगित्वान्न पृथग्जनसाधारण्येन त्वमविवेकी भवितुमर्हसीति सूचनाय महाबाहो इत्यपरे ।

यस्तत्त्ववित् आत्मनस्तत्त्वं याथात्म्यं गुणातीतत्वादिलक्षणं विद्वान् सः गुणाश्चक्षुरादयः गुणेषु रूपादिविषयेषु वर्तन्ते इति मत्वा गुणकर्मविभागयोर्गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विभागे अहङ्कारदेहेन्द्रियविषयरूपेण विभज्यावस्थाने न सज्जते इदमहमिति न मन्यते तथा कर्मणामहङ्कारादिव्यापाराणामभिमानादीनां विभागे न सज्जते एतं ममेति न मन्यते इत्यन्ये ॥ २८ ॥

एवं विद्वदविद्वत्स्वरूपं प्रकृतमुपपाद्य विद्वानविदुषो बुद्धिभेदनं न कुर्यादित्युपसंहरति—

प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥२९॥

प्रकृतेरिति । प्रकृतेः मायाशक्तेर्गुणैर्विकारैर्देहेन्द्रियादिरूपैः सम्यक् मूढाः स्वस्वरूपास्फुरणेन तानेवात्मत्वेन मन्यमानास्तेषामेव गुणानां देहेन्द्रियान्तःकरणानां कर्मसु व्यापारेषु सज्जन्ते वयं कर्म कुर्मः फलायेति दृढतरामात्मीयबुद्धिं कुर्वन्ति ये तान्कर्मसङ्गिनोऽतएवाकृत्स्नविद आत्मज्ञानशून्यान् कर्मफलमात्रदर्शिनो यतो मन्दान् मन्दप्रज्ञानशुद्धचित्तत्वेन ज्ञानाधिकारमप्राप्तान् कृत्स्नवित् परिपूर्णात्मवित् आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितमिति श्रुत्यात्मविदः कृत्स्नवित्त्वोक्तेर्न विचालयेत् तद्बुद्धिभेदनं न कुर्यादित्यर्थः ये त्वमन्दाः शुद्धान्तःकरणास्ते स्वयमेव विवेकोदयेन तद्विचलनेन ज्ञानाधिकारम्प्रापयिष्यन्तीत्याशयः ॥२९॥

अन्ये त्विदं द्वयमित्थं योजयन्ति । विद्वान् युक्त इति यदुक्तमात्मनो देहेन्द्रियतत्कर्मसम्बन्धाभावदर्शनं विदुषस्तदनेन प्रतिपाद्यते तत्त्ववित्त्विति । गुणकर्मविभागयोः गुणाश्चक्षुरादयो वागादयो बुद्धिर्मनश्च तत्र चक्षुःश्रोत्रादीनामेव दर्शनश्रवणादिक्रिया नत्वात्मनो वाक्पाण्यादीनामेव वचनादानादिक्रिया बुद्धेरेवाहङ्करणक्रिया मनस एव सङ्कल्पनक्रिया आत्मनस्तु कूटस्थासङ्गसच्चिदानन्दरूपेणावस्थानमात्रमेवं गुणविभागः कर्मविभागश्च तयोर्गुणकर्मविभागयोरात्मनश्च तत्त्वं याथात्म्यं वेत्तीति तत्त्वविद्विद्वान् तुशब्दोऽविद्वद्व्यावृत्त्यर्थः सर्वकर्मसु गुणाश्चक्षुरादय एव गुणेषु रूपादिषु वर्तन्ते वागादय एव वचनादिषु वर्तन्ते बुद्धिरेव तेषां कर्मस्वहं कर्तेत्यहङ्करोति अहन्तु न शृणोमि न पश्यामि न वदामि न करोमि न गच्छामि किन्तु कूटस्थासङ्गसच्चिदानन्दात्मना सर्वदा तूष्णीमेवासामिति मत्वा निश्चित्य तेषां कर्मसु न सज्जते तत्राह ममेति प्रत्ययं न करोतीत्यर्थः । तदुक्तम्—

धूलिधूमाम्बुदैर्यद्वन्मलिनीक्रियते नभः ।
परामृष्टस्तथैवात्मा विशुद्धः प्रावृतैर्गुणैः ॥ इति ।

एवं देहेन्द्रियादिभिः क्रियमाणेषु कर्मसु स्वस्याकर्तृत्वदृष्ट्या विद्वान् स्वाविलक्षणानज्ञान् कर्मिणः प्रमादेनापि न विचालयेदिति पुनरुक्तमेवार्थं दृढयति कर्मिणां विद्वद्वैलक्षण्यं दर्शयन् प्रकृतेर्गुणसम्मूढाइति । प्रकृतेरुक्तलक्षणाया गुणेषु कार्येषु देहेन्द्रियादिष्वहम्बुद्ध्या सम्मूढास्तदात्मतामापन्नाः पामरा जनाः स्वयं गुणकर्मसु गुणैः श्रोत्रादिभिर्वागादिभिश्च क्रियमाणे कर्मसु

श्रवणदर्शनस्पर्शनरसनघ्राणनवचनादानगमनविसर्गानन्दभोजनादिष्वहमेव श्रोता द्रष्टा स्प्रष्टा रसयिता घ्राता वक्ता दाता गन्ता विसर्जयिता नन्दयिता कर्ता भोक्तेति सज्जन्तेऽभिनिवेशं कुर्वन्ति तान् कर्मिणोऽकृत्स्नविदोऽब्रह्मविदोऽज्ञान् कृत्स्नवित् पूर्वोक्तलक्षणो ब्रह्मविन्न विचालयेत् न कामनया कर्म कर्तव्यमिति वा स्वर्गादिकर्मफलमसदिति वा कर्त्रादि मिथ्येति वा त्वं ब्रह्मैव तव न किञ्चित्कर्तव्यमस्तीति वा न विक्षेपयेत्किन्तु कर्मस्तुत्या कर्मस्वेव प्रवर्तयेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

एवं ज्ञानिनामप्यधिकारिणां लोकसङ्ग्रहार्थमवश्यं कर्म कर्तव्यमिति लोकसङ्ग्रहकारिणेत्येवं वर्तितव्यमिति चोपदिश्याधुना लोकसङ्ग्रहदृष्ट्यापि स्वधर्मं कुर्वित्याह—

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्ध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

मयीति । लोकसङ्ग्रहकर्तात्मतत्त्वज्ञस्त्वमध्यात्मचेतसा सर्वं यदयमात्मेति श्रुत्युक्तरीत्याऽऽत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तमध्यात्मं चेतो ज्ञानमध्यात्मञ्च तच्चेतश्च तेनाध्यात्मचेतसा ब्रह्मार्पणमब्रह्महविरिति वक्ष्यमाणलक्षणया प्रत्यग्दृष्ट्या सर्वं ब्रह्मैवेति दर्शनेन कर्माणि नित्यनैमित्तिकादीनि सर्वाणि मयि सर्वात्मनि ब्रह्मणि संन्यस्य सर्वं ब्रह्मैवेति प्रविलाप्य जयेन प्राप्ते राज्ये युद्धक्रियाफले निराशीर्निरपेक्षः सन् वध्यमानेषु भ्रात्रादिषु निर्ममो ममतारहितो भूत्वा एते मदीया मया हन्यन्ते इति यो ज्वरः सन्तापः स विगतो यस्य स विगतज्वरो निश्शोको भूत्वा युध्यस्व लोकसङ्ग्रहार्थं कर्म कुर्वित्यर्थः । अत्रायमाशयः सर्वमिदमहञ्च ब्रह्मैवेति परावरैकत्वविषयकाप्रतिबद्धापरोक्षज्ञानवानधिकारिको ब्रह्मविदत्रोक्तरीत्या लोकहितार्थं कर्म कुर्यादस्य जीवत एव मुक्तत्वात्परतारणमेव प्रयोजनं, परोक्षज्ञानी चेदात्मा देहादिभिन्नस्तद्द्रष्टृत्वात् घटद्रष्टृवदिति स्वदेहादिभिन्नत्वज्ञानेन यौक्तिकेन नाहं कर्ता कारयितेत्यकर्तृत्वबुद्ध्या मायामात्रमिदं द्वैतमित्यादिश्रुतिबलेनेदं सर्वं मिथ्या मायाकार्यत्वादैन्द्रजालिकवदित्यादियुक्तिबलेन च कर्ता कार्यं करणं च सर्वं मिथ्यैवेति कर्त्रादेः सर्वस्य मिथ्यात्वमेव पश्यन् सर्वत्र निराशो निर्ममो भूत्वा लोकहितार्थं कर्म कुर्यात्तेन चित्तपरिपाको ज्ञानं मोक्षश्च सिध्यति लोकोपकारश्चास्य तरणं तारणं चोभयमप्युपपद्यते अनात्मज्ञश्चेत्परिग्रहं ममताराहितः कर्मफलानपेक्षश्च भूत्वा श्रौतानि स्मार्तानि च सर्वाणि कर्मा-

णीश्वरार्पणबुद्ध्या स्वार्थमेव कुर्यात्तेन चितशुद्धिस्तया ज्ञानं मोक्षश्चास्य सिद्ध्यतीति ॥ ३० ॥

न कर्मणामनारम्भादित्यारभ्य मयि सर्वाणि कर्माणीत्यन्तेन ग्रन्थेन मुमुक्षोरवश्यं मोक्षार्थमीश्वरार्पणबुद्ध्या कर्म कर्तव्यमिदम्मम मतमिति निश्चित्य श्रीकृष्णो ये मम मतानुसारिणस्ते मुक्ता भविष्यन्ति ये तु विपरीतकारिणस्ते विनङ्क्ष्यन्तीति नियमयति—

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

ये विवेकिनो मानवा ब्राह्मणादयो मुमुक्षव इदमुक्तलक्षणं मे ममेश्वरस्य मतं शासनमनसूयन्तोऽसूया नाम गुणदूषणा जगद्गुरौ मयि तामकुर्वन्तः किन्तु श्रद्धावन्तस्तत्र श्रद्धाम्भाक्तिञ्च कुर्वन्तः सन्तोऽनुतिष्ठन्त्यनुवर्तन्ते मच्छासनमनुल्लङ्घ्य ये नित्यं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः ते सत्त्वशुद्ध्या शुद्धात्मविज्ञानं प्राप्य कर्मभिः पुण्यापुण्यलक्षणैर्नानादुःखहेतुभिः संचितादिभिर्मुच्यन्ते अपिशब्दाज्जन्मादिभिश्च मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ।

अन्येतु इदं द्वयमित्थं योजयन्ति । एवं कर्मानुष्ठानसाम्येऽप्यज्ञविज्ञयोः कर्तृत्वाभिनिवेशतदभावाभ्यां विशेष उक्त इदानीमज्ञस्यापि मुमुक्षोरमुमुक्षवपेक्षया कर्मणां भगवदर्पणं फलाभिसन्ध्यभावं च विशेषं वदन्नर्जुनस्याप्यज्ञतया कर्माधिकारमेव दृढयति मयीति । मयि भगवति वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मनि सर्वाणि लौकिकानि वैदिकानि च कर्माणि आध्यात्मचेतसाहङ्कर्तान्तर्याम्यधीनस्तस्मा एवेश्वराय राज्ञ इव भृत्यः कर्माणि करोमि न त्वन्यस्मै स्वतन्त्रो वेत्यनया बुद्ध्या सन्न्यस्य समर्प्य, दर्शितरीत्या कर्मसु प्रवृत्तस्य कर्तव्यान्तरमाह निराशीर्निष्कामः निर्ममो देहपुत्रभ्रात्रादिषु ममताशून्यः विगतज्वरः विगतो ज्वरः सन्तापहेतुः शोको यस्मात्स ऐहिकपारत्रिकदुर्यशोनरकपातादिनिमित्तशोकरहितश्च भूत्वा त्वं मुमुक्षुर्युद्ध्यस्व विहितानि कर्माणि कुर्वित्यभिप्रायः अत्र भगवदर्पणं निष्कामत्वञ्च सर्वकर्मसाधारणं मुमुक्षोः निर्ममत्वं त्यक्तशोकत्वञ्च प्रकृतयुद्धाभिप्रायमिति बोध्यम् ॥ ३० ॥

फलाभिसन्धित्यागेन भगवदर्पणबुद्ध्या विहितकर्मानुष्ठानं सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण मुक्तिफलमित्याह ये मे इति । ये मानवा मनुष्याः श्रद्धावन्तः शास्त्राचार्योपदिष्टेऽर्थेऽननुभूतेप्येवमेवैतदिति विश्वासवन्तोऽनसू-

यन्तः गुणेषु दोषाविष्करणमसूया नामकुर्वन्तः प्रकृते तु दुःखात्मके कर्मणि मां प्रवर्तयन्नकृपालुरयं भगवानित्येवंरूपां प्रसक्तामसूयां मयि सर्वगुरौ सर्वसुहृद्यकुर्वन्तो मे ममेदं फलाभिसन्धित्यागेन विहितकर्मानुष्ठानरूपं मतं नित्यं नित्यवेदबोधितत्वेनानादिपरम्परागतमावश्यकं सर्वदेति वाऽनुतिष्ठन्त्यनुवर्तन्ते तेऽपि चित्तशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण सम्यग्ज्ञानिवद्धर्माख्यैः कर्मभिर्मुच्यन्ते मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं भगवन्मतानुवर्तिनां गुणमुक्त्वा तदननुवर्तने दोषमाह—

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

ये त्विति । ये तु पूर्वोक्तविपरीता श्रद्धाहीनाः अभ्यसूयन्तो मयि दोषमुद्भावयन्तः एतन्मे मम मतं नानुवर्तन्ते तानचेतसोऽविवेकिनो दुष्टचित्तान् अतएव सर्वज्ञानविमूढान् सर्वत्र कर्मणि सगुणे निर्गुणे च ब्रह्मणि यज्ज्ञानं तत्र विविधं प्रमाणतः प्रमेयतः प्रयोजनतश्च मूढांस्तज्ज्ञानायोग्यान्नष्टान्सर्वपुरुषार्थभ्रष्टान्विद्धि जानीहीत्यर्थः ।

विपक्षे दण्डमाह ये त्वविवेकिनो ब्राह्मणादयो दुरहङ्कारा एतदुक्तम् ममेश्वरस्य मतं शासनमभ्यसूयन्तोऽत्यन्तं दूषयन्तः सन्तो नानुतिष्ठन्ति दुराग्रहेण मदाज्ञां न कुर्वते सर्वज्ञानविमूढान्सर्वात्मकत्वात्सर्वं ब्रह्म तद्विषयकं ज्ञानं सर्वज्ञानं तस्मिन्विषये विशिष्य मूढांस्तान् सर्वज्ञानविमूढान् विचेतसोऽविवेकिनः कर्म बहुसाधनसाध्यं क्लेशभूयिष्ठमदृष्टफलं चातस्तत्संन्यास एव परमसुखमित्येवं विपरीतबुद्धयस्तान्संन्यासानर्हानकर्मनिष्ठान् जनान्नष्टान् विनष्टपुण्यलोकान् विद्धि स्वधर्मं परित्यज्य परधर्मे वर्तमानाः स्वयमेव विनश्येयुरित्यर्थ इत्यन्ये ॥ ३२ ॥

ननु कस्मात्पुनः कारणात्त्वदाज्ञातिक्रमदोषादबिभ्यन्तस्त्वन्मतं स्वधर्मं नानुवर्तन्ते निषिद्धञ्च परधर्ममनुतिष्ठन्तीति चेत्तत्राह—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किङ्करिष्यति ॥ ३३ ॥

सदृशमिति । ज्ञानवानपि ब्रह्मवित् गुणदोषज्ञानवान्वा स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः पूर्वकृतधर्माधर्मज्ञानेच्छादिसंस्कारभूतायाः 'तं विद्याकर्मणी समन्वारेभेते पूर्वप्रज्ञा चेति' श्रुतिप्रमाणिकायाः सदृशमनुरूपं चेष्टते चेष्टां करोति

किम्पुनर्मूर्ख इत्यर्थः । ज्ञानवतामज्ञानवताञ्च प्रकृत्यधीनत्वाविशेषे फलितमाह प्रकृतिमिति । भूतानि सर्वेपि प्राणिनः पुरुषार्थभ्रंशहेतुभूतामपि प्रकृतिं यान्ति तत्सदृशीं चेष्टां गच्छन्त्यनिच्छन्तोपीत्यर्थः तत्र मम वा राज्ञो वा निग्रहः किङ्करिष्यति रागप्राबल्यान्न दुरितं निवर्त्तयितुं शक्नोतीत्यर्थः महानरकसाधनत्वं ज्ञात्वापि दुर्वासनाप्राबल्यात्पापेषु प्रवर्तमाना न मदाज्ञातिक्रमदोषाद्बिभ्यतीति भावः । मम मतमनादृत्य कर्त्तव्यं कर्म संन्यस्य स्थाणुवत्तूष्णीमास्महे इति ये तु मन्यन्ते तेषां प्रकृत्यधीनानाञ्चलित्वा-तूष्णीमासनं न घटते ज्ञानिनामप्यजेयायाः प्रकृतेर्मम मायायाः निग्रहस्यातिदुष्करत्वादिति ।

कार्यते ह्यवशः कर्मेति वचनार्थमेव पुनर्दृढयति । यूनां कर्मणि नियमनार्थं ज्ञानवानपि निरन्तरब्रह्मनिष्ठानिर्मूलितसर्ववासनाग्रन्थिरपि ब्रह्मवित्प्राणत्राणहेतुतयाऽविशिष्टायाः स्वस्याः प्रकृतेर्वाम्ननायाः सदृशमनुरूपमेवाहारादौ चेष्टते तां निग्रहीतुं न शक्नोति शरीरस्थितिहेतोः प्रकृतेर्दुर्निवारत्वादेवं ब्रह्मनिष्ठया प्रकृतिमतीत्य तिष्ठतो जितेन्द्रियस्य ब्रह्मविदोऽपि प्रकृत्यनुवर्तित्वे सत्यन्राशिष्टानां मूढानाङ्किमु वक्तव्यमित्याशयेनाह प्रकृतिमिति । सुखदुःखयोरनुभूत्यै स्वस्वकर्मणा भवन्तीति भूतानि सर्वे प्राणिन स्वस्वजात्यनुरूपेण नानाक्रियाहेतुभूतां प्रकृतिं रागद्वेषादिगुणवतीं वासनात्मिकां यान्ति स्वस्वप्रकृत्यनुरूपेण रागद्वेषाभ्यां नानारूपं चेष्टन्त एव न प्रकृत्यधीनास्तूष्णीं स्थातुं क्षणमपि शक्नुवन्ति अतो वयं न किञ्चित्कुर्म इति निग्रहस्तात्कालिकेन्द्रियानिरोधः किङ्करिष्यति रागादिदोषवत्स्वकीयप्रकृतिवेगेन सर्वस्यापि चेष्टितव्ये सति नाहं किञ्चित्करोमीति नियमो व्यर्थ इत्यन्ये ॥ ३३ ॥

ननु सर्वस्य प्राणिजातस्य प्रकृतिवशवर्तित्वे लौकिकवैदिकपुरुषप्रयत्नविषयाभावाद्विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यं प्राप्तं न च प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति यं प्रति तदर्थवत्त्वं स्यादित्यत आह—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे सर्वेषामिन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषये वचनादौ च अनुकूले निषिद्धेपि रागः प्रातिकूले विहितेऽपि द्वेषः इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थं रागद्वेषौ व्यवस्थितावानुकूल्यप्रातिकूल्यव्यवस्थया स्थितौ

न त्वनियमेन तौ सर्वत्र भवतस्तत्र पुरुषकारस्य शास्त्रस्य चायं विषयो यत्तयोर्वशं नागच्छेदिति तयोः रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत्तदधीनो न प्रवर्तेत न निवर्तेत वा किन्तु पूर्वमेव शास्त्रीयतद्विरोधिविवेकज्ञानेन तत्कारणमिथ्याज्ञाननाशद्वारा तौ नाशयेत् हि यस्मात् तौ रागद्वेषौ स्वाभाविकदोषप्रयुक्तौ अस्य पुरुषस्य श्रेयोऽर्थिनः परिपन्थिनौ शत्रू श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ दस्यू इव पथिकस्येत्यर्थः । अयं भावः या हि पुरुषस्य प्रकृतिः सा बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानाभावसहकृता सत्यापाततात्कालिकेष्टसाधनत्वज्ञाननिबन्धनं रागं पुरस्कृत्यैव शास्त्रनिषिद्धे परस्त्रीगमनादौ पुरुषं प्रवर्तयति तथा बलवदिष्टसाधनत्वज्ञानाभावसहकृतापाततात्कालिकानिष्टसाधनत्वज्ञाननिबन्धनं द्वेषं पुरस्कृत्यैव शास्त्रविहितादपि सन्ध्यावन्दनादेर्निवर्तयति तत्र शास्त्रेण पूर्वमेव निषिद्धस्य बलवदनिष्टसाधनत्वे ज्ञापिते सहकार्यभावात्केवलं दृष्टेष्टसाधनत्वज्ञानं मधुविषमिलितान्नभोजन इव तत्र न रागं जनयितुं शक्नोति एवं शास्त्रेण विहितस्य बलवदिष्टसाधनत्वे बोधिते सहकार्यभावात्केवलं दृष्टानिष्टसाधनत्वज्ञानं भोजनादाविव तत्र न द्वेषं जनयितुं शक्नोति ततश्चाप्रतिबद्धं शास्त्रं विहिते पुरुषं प्रवर्तयति निषिद्धाच्च निवर्तयतीति शास्त्रीयविवेकविज्ञानप्राबल्येन स्वाभाविकरागद्वेषयोः कारणोपमर्दनेनोपमर्दान्न प्रकृतिर्विपरीतमार्गे शास्त्रदृष्टिं पुरुषं प्रवर्तयितुं शक्नोतीति न शास्त्रस्य पुरुषप्रयत्नस्य च वैयर्थ्यं नापि स्वधर्मं त्यक्त्वा परधर्मे प्रवृत्तिर्भवति शास्त्रीयदृष्टेस्तत्प्रतिबन्धकत्वादिति । अयमेवार्थो नवीनैः प्रकारान्तरेणोक्तः तथाहि प्रथमं हीन्द्रियार्थसन्निकर्षे पदार्थज्ञानं ततो मिथ्याज्ञानवशात्तत्र रागादिः प्रकृतिश्च रागादिपुरस्सरैव पुरुषं इष्टानिष्टयोर्विहितप्रतिषिद्धयोः प्रवर्तयति तदा निषिद्धाचरणं विहितपरित्यागश्च सम्पद्यते यदा पुनः शास्त्रदृष्ट्या पूर्वमेव यथावद्वस्तु प्रतिभाति तदा मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या रागादिर्निवर्तते सहकारिरागादिनिवृत्त्या च प्रकृतिः प्रवर्तयितुं न शक्नोति तस्माच्छास्त्रानुसारिपुरुषप्रयत्नेन प्रवृत्तेः पूर्वमेव रागद्वेषौ निवर्तनीयौ तयोरेवानर्थहेतुत्वादिति ।

अन्ये तु ननु सर्वस्यापि प्राणिजातस्य रागद्वेषात्मिकया प्रकृत्या ग्रस्तत्वे त्वन्मतानुसारिणामप्युक्तलक्षणप्रकृतिग्रस्तत्वात्त्वदुक्ते कर्मयोगे कथं तेषां प्रवृत्तिर्घटतेत्याकाङ्क्षायां रागद्वेषयोः समीचीनत्वासमीचीनत्वबुद्धिमूलकत्वात् 'न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशलेनानुषज्जते' इतिन्यायेनेश्वराराधनात्मके विध्युक्ते कर्तव्ये कर्मणि कुशलत्वाकुशलत्वबुद्धिपरित्यागे रागद्वेषयोरनव-

काश इति सूचयितुं रागद्वेषयोः स्थितितन्निवृत्तिप्रकारं तयोर्बन्धकत्वञ्चाह इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे सर्वेषामिन्द्रियादीनां श्रोत्रादीनामर्थे शब्दादिरूपे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ इष्टे रागोऽनिष्टे द्वेष इत्येवं प्रतिविषयं नियमेन स्थितौ भवतः। इन्द्रियाणां विषयेषु रागो वा द्वेषो वाऽस्तु मुमुक्षोस्तेन तु का हानिरित्यत आह तौ हीति । हि यस्मात्कारणात्तौ रागद्वेषावस्य धर्मचिकीर्षोर्मोक्षमार्गस्य परिपन्थिनौ पथि चोराविव प्रतिबन्धकौ मुमुक्षुं मोक्षसाधनमाश्रयन्तं स्वाश्रयबलेन विषयारण्ये पातयित्वा तदन्तरेव भ्रामयतः ततो मुमुक्षुः पुरुषः सदसद्विवेको भूत्वा विषये समीचीनत्वादिबुद्ध्या तयोरागद्वेषयोर्वशमधीनतां न गच्छेत् द्रव्ये गुणे कर्मणि वा समीचीनत्वबुद्धिं न कुर्यात् विषयेषु समीचीनत्वासमीचीनत्वबुद्धिकरणमेव तयोर्वशवर्तित्वहेतुस्तां मुमुक्षुरकुर्वन् रागद्वेषयोरविषयो भूत्वा स्वधर्मे कुशले वाऽकुशले वापीश्वरप्रीत्यै प्रवर्त्तेत एवं प्रवृत्तो निष्प्रत्यूहं मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थ इत्याहुः।

इन्द्रियस्य श्रोत्रादेरर्थे शब्दादिविषये इन्द्रियस्य मुख्येन्द्रियस्य मनसो धर्मौ रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यं भाविनौ स्यातां स्वानुकूले विषये रागः प्रीतिः प्रतिकूले च द्वेषस्तथापि तयोर्वशं नागच्छेत् तद्वशवर्ती न भवेत् हि यस्मात्तौ रागद्वेषावस्य मुमुक्षोर्मनसः परिपन्थिनौ क्षोभकरत्वेन शत्रुवदुपस्थितौ न हि लोकेऽपि कश्चिदुपायदक्षो वैरिवशवर्ती भवति दुःखहेतौ प्रवृत्त्यभावात् । यद्यपि तौ प्रकृतिबलेन वशं नयतस्तथापि मदाश्रयबलेन शास्त्राचार्यबलेन च वशं न गच्छेदित्यर्थः । ननु तत्रापि पूर्वसंस्कारएव शरणमिति चेन्न वर्त्तमानसामग्रीं विना केवलसंस्कारस्याकिञ्चित्करत्वात् आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिश्रुत्या तत्प्रतिबन्धकोपायस्य बोधितत्वाच्चेत्यके ॥ ३४ ॥

ननु अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा नैष्कर्म्यमाचरेदिति स्मरणात्कर्मसंन्यासोपि धर्मः कर्त्तव्य एवेति चेत्, सत्यं संन्यासोऽपि शास्त्रीय एव धर्मः कर्तव्यश्च मुमुक्षोस्तथापि स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तित इति वचनादपक्वान्तःकरणस्य स धर्मो न भवति किन्तु बहुजन्मानुष्ठित पुण्यपुञ्जैः परिपक्वान्तःकरणस्य सर्वतो विरक्तस्य कर्मणां मोक्षसाधनत्वमपश्यत एव ममुक्षोर्विविदिषया कर्तव्यो धर्मः संन्यासः कृतार्थस्य वा विदुषः न तु मूढस्य कर्मस्वलसस्य दुःखबुद्ध्या ततोऽस्य संन्यासः परधर्म

एव न तु स्वधर्मः नापि च श्रेयोहेतुः किन्तु कर्मैव स्वधर्मः श्रेयोहेतुश्चानुष्ठेय इत्याह—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

श्रेयानिति। वर्णाश्रमिणामयं परमोपदेशः क्रियते भगवता मम वचनं शृण्वन्तु मुमुक्षवः। स्वनुष्ठितात् यथाशास्त्रं सु सम्यङ्नियमेनानुष्ठितात् कृतात्परधर्माद्विगुणोऽपि व्यङ्गोऽप्यसम्यगनुष्ठितोऽपि स्वधर्मः स्वकीयः स्वस्य कर्तव्यत्वेन यः शास्त्रेण विहितः स एव स्वधर्मः पुरुषस्य श्रेयान् श्रेष्ठतरः विध्युक्तत्वात् यथा यतेः कर्मणः परधर्मत्वात्स्नानजपस्तोत्रादिकर्मापेक्षया ज्ञानसाधनश्रवणाद्येकप्रयोजनः सर्वकर्मसंन्यास एव श्रेष्ठो धर्मस्तथा कर्मसंन्यासस्य परधर्मत्वाद्गृहिणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासापेक्षया ज्ञानसाधनसत्वशुद्ध्येकप्रयोजनः कर्मयोग एव श्रेष्ठो धर्मः। एवमेवेतरेषां वर्णाश्रमिणाञ्च परधर्मापेक्षया स्वधर्म एव श्रेयस्करो यथा वा लोके सौभाग्यादिगुणोपेताया परमातुः सकाशात्कुरूपापि स्वमाता पुत्राहितावहा भवति तथेत्यर्थः। किञ्च सुतरां परधर्मं परित्यज्य स्वल्पे व्यङ्गेऽपि वा स्वधर्मे नियमेन वर्तमानस्य निधनं मरणं श्रेयः श्रेयसे स्वर्गायापवर्गाय वा भवति न क्वचिदप्यश्रेयसे नरकाय स्वधर्मं तं परित्यज्य वागगोचरेऽपि परधर्मे वर्तमानस्य निधनं न क्वचिदपि श्रेयसे भवति किन्तु परधर्मो भयावहः नियमेन सम्यगनुष्ठितोऽपि परधर्मो भयं यमदूतेभ्यो नरकं वा वाहयति सम्पादयतीति भयावहः नरकगर्भवासादिदुःखप्रवाहहेतुरेव भवतीत्यर्थः।

अन्ये त्वित्थं योजयन्ति तथाहि ननु स्वाभाविकरागद्वेषप्रयुक्तपश्वादिसाधारणप्रवृत्तित्यागेन शास्त्रीयमेव कर्म कर्तव्यं चेत्तर्हि यत्सुकरं तदेव क्रियतां किमतिदुःखावहेन युद्धेनेत्यतआह श्रेयानिति। स्वधर्मः यं वर्णमाश्रमं प्रति वा यो विहितः स तस्य स्वधर्मः विगुणः सर्वाङ्गोपसंहारं विना कृतोऽपि परधर्मात् परं प्रति विहितात् स्वनुष्ठितात् सर्वाङ्गोपसंहारेण कृतादपि श्रेयान् श्रेष्ठतरः अतः स्वधर्मे किञ्चिदङ्गहीनेऽपि स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः श्रेष्ठतरं परधर्मस्थस्य जीवनादपि स्वधर्मस्थस्य निधनं हि इहलोके कीर्त्यावहं परलोके च स्वर्गादिप्रापकं परधर्मस्तु इहाकीर्तिकरत्वेन परत्र नरकप्रदत्वेन च भयावहः भयप्रापकोऽतो रागद्वेषादिप्रयुक्तस्वाभाविकप्रवृत्तिवत्परधर्मोऽपि हेय एवेत्यर्थः। अत्रायं सङ्ग्रहः—

अश्रद्धा ह्यनिस्तथासूया दुष्टचित्तत्वमूढते ।
प्रकृतेर्वशवर्तित्वं रागद्वेषौ च पुष्कलौ ।
परधर्मरुचित्त्वञ्चेत्युक्ता दुर्मार्गवाहकाः ॥

अन्ये तु ननु तत्तदिन्द्रियविषये स्थितयो रागद्वेषयोरात्मप्रापके आत्मधर्मे विघ्नकर्तृत्वेपीन्द्रियधर्मे प्रवृत्तिकरे विषयसुखजनके विघ्नकर्तृत्वाभावादिन्द्रियधर्म एवानुष्ठेयः किमात्मधर्मानुष्ठानेन विघ्नकर्तृयुक्तेनेति चेत्तत्राह श्रेयानिति । परेषामिन्द्रियाणां धर्माद्व्यापारात्प्रवृत्तिहेतुभूतात्स्वनुष्ठितात्सुगमेनानुष्ठातुं शक्यादपि स्वधर्म आत्मधर्म आत्मावगतिरूपः विगुणः प्राकृतगुणशून्यः श्रेयान् श्रेष्ठतरः मुक्तिहेतुत्वात्तत्र निधनं श्रेयः अपुनर्भवत्वात् परधर्मो भयावहः संसारपातहेतुत्वादित्याहुः ॥ ३५ ॥

ध्यायतो विषयान्पुंस इत्यादिना पूर्वमनर्थमूलमुक्तं साम्प्रतं च प्रकृतेर्गुणसम्मूढा इत्यादिना बहुविधं कथितं तत्र किं सर्वाण्यपि समप्राधान्येनानर्थकारणानि अथवैकं मुख्यकारणमितराणि तु तत्सहकारीणि केवलं? तत्राद्ये सर्वेषां पृथक्पृथङ्निवारणे महान्प्रयासः स्यात् द्वितीये त्वेकस्मिन्नेव निराकृते कृतकृत्यता स्यादित्यभिप्रेत्य विशेषेणानर्थमूलनिश्चयाय पृच्छति—

अर्जुन उवाच ।

अथ केन प्रयुक्तोयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

अथ केनेति । हे वार्ष्णेय वृष्णिकुलोद्भव सर्वानर्थमूलं पापं कर्तुमनिच्छन्नप्ययं त्वन्मताननुवर्ती सर्वज्ञानविमूढः पुरुषः केन हेतुना प्रयुक्तः प्रेरितः पापं कर्म निषिद्धं विहितमपि काम्यं च कर्माचरति करोति न तु निवृत्तिलक्षणं परमपुरुषार्थसाधनभूतं त्वदुपदिष्टं कर्मेच्छन्नपि करोति अतो येन बलादिव नियोजितः प्रेरितः राज्ञेव भृत्यः सर्वानर्थमूलं कर्म जानन्नपि करोति तमनर्थमार्गप्रवर्तकं मां ब्रूहि ज्ञात्वा तदुच्छेदाय यतेयेत्यर्थः वार्ष्णेयीसुतोऽहं त्वद्बन्धुस्त्वया नोपेक्षणीय इति सूचनाय सम्बोधनं यथा त्वमजोऽपि केनचिदतिभक्तेन प्रेरितो वृष्णिकुलेऽवतीर्णोऽसि तथा प्रकृतेऽपीति द्योतनाय वार्ष्णेयेत्युक्तमित्यन्ये ।

यद्यपि ध्यायतो विषयानिति इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति च पुरुषस्य जननमरणाद्यनर्थपरम्परागमनकारणं निरूपितं तथापि विशेषतस्तत्स्वरूपं

तदधिष्ठानं तज्जयोपायं च विज्ञातुकामोऽर्जुनः स्वयं विस्मृतवत्तदेव पृच्छति संसारकारणे विज्ञाते पण्डितैस्तदुपायेन परिहर्तुं शक्यत इत्यर्जुन उवाच अथेति। अथशब्दः पृथक्प्रश्नारम्भार्थः ब्रह्मविदां ब्रह्मानन्दामृतं वर्षतीति वृष्णिः सम्यग्बोधस्तेनावगम्यत इति वार्ष्णेयः परमात्मा श्री भगवान्वासुदेवस्तस्य सम्बुद्धिर्हे वार्ष्णेय बलवता राज्ञाऽवान्येन वा बलात्कारेण नियोजितः भृत्यइव कार्याकार्यज्ञोऽप्ययं पुरुषः स्वयं फलं पापसाध्यमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तोऽस्मिन्कार्यकरणसङ्घाते बलवता केन प्रेरितो भूत्वा पापमाचरत्ययुक्तमपि कर्म करोति तं ब्रूहीत्यर्थ इत्यपरे ॥ ३६ ॥

अकामस्य क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कर्हिचित्।
यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥

इति न्यायेन पुंसः सकलकर्माचरणकारणं सर्वानर्थबीजं काम एवेति बोधयितुं—

श्रीभगवानुवाच ।

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

काम इति। सर्वेषां प्रवृत्तेः काममूलत्वात्कामः सर्वप्रत्यक्ष इत्याभिप्रेत्य एष इति पुरोनिर्देशः योग्यत्वायोग्यत्वविचारमन्तरेण वस्तु दृष्टं श्रुतं च कामयति पुमांसमिति कामो वैषयिकी प्रबलेच्छात्र कामशब्देनोच्यते एषः कामः यः पुंसः संसारकारणं स एष काम एव केनाचित्स्वविषये प्रतिबद्धः क्रोधात्मना परिणमते ततो क्रोधोऽप्येष काम एव स्वयं रजोगुणसमुद्भवः रजसः गुणो रागो रञ्जनात्मिका वैषयिकी सामान्येच्छा स एव विषयसन्निधाने काममुद्भावयतीति कामो रजोगुणसमुद्भवः । यद्वा—

प्रज्ञां तु सात्त्विकीं प्राहुस्तामसीन्तु विचित्तताम् ।
क्रियां तु राजसीं प्राहुर्गुणतत्त्वविदो बुधाः ॥

इतिवचनात् क्रिया रजोगुणस्तस्य समुद्भवो यस्मात्स रजोगुणसमुद्भवः काम एव प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः। न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यतीतिवचनान्महदियत्ताशून्यमशनमुपभोगलक्षणं यस्य स महाशनः सर्वदा तृप्तिरहित इत्यर्थः। तत एव महापाप्मा महान् पाप्मा दोषो यस्मात्पुरुषस्यायाति स महापाप्मा यतः कामाविष्टः स्वसारमप्यारोढुमिच्छति

चण्डालादप्यर्थं गृह्णाति क्रुद्धो गुरुमप्याक्रोशति गामपि च हन्त्यतः कामस्य युक्तं महापाप्मत्वमित्यर्थः तस्मात्त्वमिह संसार एनं काममेव मुमुक्षोर्वैरिणं विद्धि मुक्तिप्रतिबन्धकमेतमेव विजानीहीत्यर्थः।

अपरे तु यदा विवेकिनोपि पुरुषस्य सत्त्वगुणः प्रच्छिन्नो भवति तदा रजोगुणः प्रादुर्भवति तस्मात्कामक्रोधावुत्पद्येते तयोः क्रमेण स्वरूपमाह महाशन इति। तत्र कामो महाशनः दुःपूरत्वात् क्रोधस्तु महापाप्मा अतिक्रूरत्वात् अनयोरुभयोर्दुर्जयत्वं व्यञ्जितं एवमेनं कामं क्रोधं वा वैरिणं विद्धि उभयोरपि पापप्रवृत्तिहेतुत्वात् शत्रुरेव पापे प्रवर्तयति न तु मित्रं यथा त्वं बन्धुसुहृद्विषयकामेन स्वधर्मत्यागरूपे पातके प्रवर्त्यस इत्यर्थ इत्याहुः॥ ३७॥

यदुक्तं मुमुक्षोर्मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन वैरित्वं कामस्य तदेव विस्पष्टयति द्वाभ्यां—

धूमेनाव्रियते वन्हिर्यथाऽऽदर्शो मलेन च।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्॥ ३८॥

धूमेनाप्रकाशस्वरूपेण स्वयं प्रकाशस्वरूपोपि वन्हिर्यथाऽऽव्रियते आवृतो भवति मेलन लेपनस्वभावेन रजसा स्वयं बिम्बप्रकाशनेनाल्हादकर आदर्शश्च यथाऽऽव्रियते अचेतनेनोल्बेन चेतनो गर्भः शिशुर्यथाऽवृतो भवति तथाऽप्रकाशस्वरूपेण लेपकेनाचेतनेन च तेन पूर्वोक्तेन कामेन प्रकाशस्वरूपमात्मप्रकाशनेनानन्दकरं आभासव्याप्त्या चेतनतुल्यमिदं पुरुषस्य ज्ञानमावृतं तिरोहितमित्यर्थः॥ ३८॥

ज्ञानावरणमेव विशदयति—

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेनच॥ ३९॥

आवृतमिति। यस्मादनलेन निरन्तरविषयसेवयाऽप्यलम्भावो यस्य नास्ति सोनलः, हृद्यन्तरनलवदाचरतीति वाऽनलस्तेन दुष्पूरेण दुःखेन पूरणमिष्टप्रापणं यस्य स दुष्पूरः कामिताप्राप्तौ पुरुषं दुःखेन पूरयतीति वा दुष्पूरस्तेन कामरूपेण काम्यतइति कामो विषयस्तमेव सर्वत्र रूपयति गोचरयति न क्वचिद्ब्रह्मेति कामरूपस्तेन तस्मादेव ज्ञानिनो नित्यवैरिणा नित्यं बाह्यालम्बनहेतुत्वेन प्रतिकूलत्वान्नित्यवैरी नित्यग्रहणहेतोर्ज्ञानस्यावरकत्वाद्वा नित्यवैरिणा एतेन कामेन ज्ञानं सर्वत्र ब्रह्मग्राहिका बुद्धिवृत्तिरावृतपङ्केन जलमिव राहुणा चन्द्रबिम्बमिव पिहितमित्यर्थः।

अन्ये तु इदं त्रयमित्थं योजयन्ति तथाहि एवमर्जुनेन पृष्टे अथो खल्वाहुः काममय एवाऽयं पुरुष इत्यादिश्रुतिसिद्धमुत्तरमाह कामेति । यस्त्वया पृष्टो हेतुर्बलादनर्थमार्गे प्रवर्तकः स एष काम एव शत्रुः यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिर्जनानाम् । ननु क्रोधोऽप्यनर्थहेतावभिचारादौ प्रवर्तको दृष्टः कथमेष एवेत्यत आह क्रोध एष काम एव केनचिन्निमित्तेन प्रतिहतः क्रोधत्वेन परिणमतेऽतः क्रोधोप्येष काम एव यतस्मिन्नेव महावैरिणि निवारिते सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरिति भावः । तन्निवारणोपायज्ञानाय तत्कारणमाह रजोगुणसमुद्भवः दुःखहेतुप्रवृत्तिजनको रजोगुण एव समुद्भवः प्राधान्येन कारणं यस्य सः अतस्तन्मूलत्वात्कामोपि तथेत्यर्थः एतेन सात्विक्या वृत्त्या रजसि क्षीणे कामोऽपि क्षीयत इत्युक्तम् । यद्वा तस्य कथमनर्थमार्गमूलत्वमित्याशङ्क्याह रजोगुणस्य प्रवृत्त्यादिरूपस्य समुद्भवो यस्मात् सः कामो हि विषयाभिलाषात्मकः स्वयमुद्भूतो रजोगुणं प्रवर्त्तयन्पुरुषं दुःखहेतौ कर्मणि प्रवर्तयति तेनायमवश्यं हन्तव्य इति भावः । ननु मास्तु दण्डो दानोपायेन निवर्तिष्यतीत्यत आह महदशनमस्येति महाशनः—

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूयएवाभिवर्द्धते ॥
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ॥

इति स्मृतेः । अतो न दानेन सन्धातुं शक्यः नापि सामभेदाभ्यां यतो महापाप्माऽत्युग्रो विनाप्यपराधमपकारं करोत्युपकृतं च नाशयत्यत एव तेन बलात्प्रेरितोऽनिष्टफलं पापं जानन्नपि करोति अतएवैनं काममिह संसारे वैरिणं विद्धि जानीहि ज्ञात्वा च तद्वारणाय यतस्वेति भावः ।

वैरित्वमेव दृष्टान्तैः स्पष्टयति धूमेनेति । कामो हि जन्मनः प्रागन्तःकरणस्यालब्धवृत्तिकत्वात्सूक्ष्मो भवति तदनन्तरं लब्धवृत्तिकेऽन्तःकरणेऽभिव्यक्तः स्थूलः स एव विषयाचिन्तनावस्थायां स्थूलतरः स एव पुनस्तद्भोगावस्थायां स्थूलतमो भवति तत्राद्यावस्थायां दृष्टान्तः यथा धूमेन सहजेनाप्रकाशात्मकेन वह्निराव्रियते द्वितीयावस्थायां दृष्टान्तः यथा मलेनासहजेनादर्शोत्पत्त्यनन्तरं वर्द्धमानेनादर्शो दर्पण आव्रियते इत्यनुषङ्गार्थश्चकारः तृतीयावस्थायां दृष्टान्तः यथोल्बेन जरायुणाऽतिस्थूलेन सर्वतो निरुद्ध्यावृतो गर्भः तथा प्रकारत्रयेणाप्येतेन कामेनेदं ज्ञानमावृतम् । तत्राद्यावस्थेन कामेन ज्ञान-

स्यात्मस्वरूपप्रकाशात्मकत्वं द्वितीयावस्थेन यथावद्विषयस्वरूपप्रतिभानात्मकत्वं तृतीयावस्थेनोहापोहात्मकत्वं चतुर्थावस्थेन सारासारविवेचकत्वमाच्छादितमिति बोध्यम् । अत्र यथा धूमेनावृतोपि वन्हिर्दाहादिकं स्वकार्यं करोति मलेनावृतस्त्वादर्शः प्रतिबिम्बग्रहणात्मकं स्वकार्यं न करोति स्वच्छताधर्ममात्रतिरोधानात्स्वरूपतस्तूपलभ्यतएव उल्बेनावृतस्तु गर्भो न हस्तपादादिप्रसारणरूपं स्वकार्यं करोति न वा रूपत उपलभ्यते तथा प्रकृतेपीति विशेषो बोध्यः ।

किं पुनस्तदिदंशब्दवाच्यं यत्कामेनावृतमित्याकाङ्क्षायामाह आवृतमिति । हे कौन्तेय एतेन कामेन ज्ञानं आवृतम् । नन्वापाततः सुखहेतुत्वादुपादेयः स्यादित्यत्राह ज्ञानिनो नित्यवैरिणा अज्ञो हि विषयभोगकाले कामं मित्रमिव पश्यंस्तकार्ये दुःखे प्राप्ते वैरित्वं जानाति कामेनाहं दुःखी जात इति ज्ञानी तु भोगकालेऽपि जानात्यनेनाहमनर्थे नियोजित इति अतो भोगकाले तत्परिणामे च दुःखहेतुत्वादसौ ज्ञानिनो नित्यवैरीति सर्वथा तेन हन्तव्य एवेत्यर्थः । केन रूपेण वैरीत्यत आह कामरूपेण कामामिच्छा तृष्णा सैव रूपं यस्य तेन । ननु ज्ञानिना हन्तव्यत्वेप्यज्ञेनोपादेयः स्यादित्यत आह दुःखेन पूरणमस्य तेन दुःपूरेण । कुत इत्यत आह अनलेन नाल पर्याप्तिरस्य विद्यत इत्यनलस्तेन यो हि कदाचित्तृप्तिं गच्छति सः पूरयितुं शक्य अयन्तु न तथेत्यर्थः चकार उपमार्थः अनलो वन्हिः स इव दुःपूरः स यथा हविषा पूरयितुमशक्यस्तथाऽयमपि भोगेनेति वाऽर्थः ।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥

इतिस्मृतेः अतः सर्वदा सन्तापहेतुत्वाज्ज्ञानिनेवाज्ञानिनापि हेय एवेति भावः । यद्वेच्छाया विषयसिद्धिनिवर्त्यत्वादिच्छारूपः कामो विषयभोगेन स्वयमेव निवर्तिष्यते किं तत्र प्रयत्नेनेत्यत उक्तं दुःपूरेणानलेन चेति विषयसिद्ध्या तत्कालमिच्छातिरोधानेऽपि पुनः प्रादुर्भावान्न विषयसिद्धिरिच्छानिवर्तिका किन्तु विषयदोषदृष्टिरेव तन्निवर्तिकेति भावः । बन्धुवियोगो मा भवत्वित्येवंरूपेण कामेनावृतज्ञानः सन् त्वमपि स्त्रीस्वभावे शोकमोहरूपे नियोजितोऽसीति द्योतनार्थं सम्बोधनम् । नन्विच्छाकामयोर्भेदोऽस्ति न वास्ति चेत्सो वक्तव्यो नास्ति चेत्तदा प्रश्नोत्तरयोरनुपपत्तिरेकविषयकेच्छातदभावोक्तिविरोधात् तथाहि अथ के तेत्यत्र प्रश्ने तावदनिच्छन्नपीति पापेच्छाऽभावोक्तेः काम एष इत्युत्तरे तु कामापरपर्यायेच्छायाः पापहेतुत्वोक्त्या पापेच्छासद्भावावगमादिति चेन्न, इच्छातदभा-

वयोर्भिन्नविषयकत्वात् प्रश्ने तावत् पापमनिच्छन्नपीति पापविषयकेच्छाभाव उक्त उत्तरे तु तत्फलभूतपरधनलाभादिविषयककामस्य पापहेतुत्वोक्त्या तत्सद्भावउक्तोऽत इच्छाकामयोरैक्येपि तद्भावाभावयोर्भिन्नविषयकत्वान्न काप्यनुपपत्तिरतः पापविषयककामाभावगर्भितप्रश्नस्य तत्फलविषयककामगर्भितोत्तरस्य चोपपत्तिरित्यवेहि येस्तु पापसाध्यं फलं नरकपातादिरूपमनिच्छन्नपि पापं चरतीति व्याख्यायते तेषां पक्षे तु शङ्कोत्थानमेव नास्ति कामतदभावयोर्भिन्नविषयकत्वस्य स्पष्टत्वादित्यपि बोध्यम् ॥ ३९ ॥

सुखेन शत्रुं नाशयितुं तदधिष्ठानं दर्शयति—

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्राहकाणि श्रोत्रादीनि वचनादानगमनविसर्गानन्दजनकानि वागादीनि च मनस्सङ्कल्पात्मकं बुद्धिरध्यवसायात्मिका चास्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते । कुतोऽधिष्ठानमत आह यत एष काम एतैरिन्द्रियादिभिः स्वस्वव्यापारवद्भिराधिष्ठानैर्ज्ञानं विवेकज्ञानमावृत्याच्छाद्य स्वकार्याक्षमं कृत्वा देहिनं देहाभिमानिनं जीवं विमोहयति विविधं मोहमविवेकं प्रापयतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

एवं तदधिष्ठाने ज्ञाते तन्निरोधेन तन्निवर्त्यत्वमाह—

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥

तस्मादिति । हे भरतर्षभ यस्मादिन्द्रियाद्याश्रय एव कामो देहिनं विमोहयति तस्मात्त्वमादौ मोहनात्पूर्वं कामनिरोधात्पूर्वं वा इन्द्रियाणि नियम्य वशीकृत्य स्वस्वव्यापारेभ्यो निवर्त्य पाप्मानं सर्वपापमूलभूतमेनं कामं वैरिणं प्रजहि आत्मनः सकाशात्परित्यज तत्पराभवं कुरु हि यस्मात् ज्ञानविज्ञाननाशनं ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशजं परोक्षं विज्ञानं तत्फलमपरोक्षं यद्वा ज्ञानं तत्त्वम्पदार्थज्ञानं विज्ञानं तदैक्यसाक्षात्कारस्तयोर्ज्ञानविज्ञानयोरनर्थनिवृत्तिपरमानन्दप्राप्तिहेत्वोर्नाशनमदर्शनसम्पादकमित्यर्थः नश अदर्शन इति स्मृतेः तथा च मुमुक्षुणा मोक्षसाधनज्ञानविज्ञानप्राप्तये यतमानेनेन्द्रियाणि नियम्य ज्ञानविज्ञानावरकः कामस्त्याज्य एव उत्पन्नयोस्तु ज्ञानविज्ञानयोर्नाशनं तदभिभवेन तत्कार्याक्षमत्वसम्पादकत्वं कदाचित्प्रारब्धवशादाभासरूपेणो-

त्पन्नस्य कामस्य सम्भवतीति भावः । भरतैरप्ययं शत्रुः त्यक्तस्त्वन्तु भरतर्षभोतस्त्वयापि त्याज्यएवेति सूचनाय सम्बोधनम् । इन्द्रियेषु वशीकृतेषु मनोबुद्ध्योरपि वशीकरणं सिद्ध्यति सङ्कल्पाध्यवसाययोर्हीन्द्रियप्रवृत्ति द्वारैवानर्थहेतुत्वादतो न तयोः पृथग्ग्रहणं इन्द्रियत्त्वेन तयोरपि सङ्ग्रह इति वा बोध्यम् ।

अन्येत्विदं द्वयमित्थं योजयन्ति तथाहि ननु संसारकारणं कामस्तत्कार्यं ज्ञानातिरोधानं विषयसन्निधापनं तापनं दुःखप्रापणं च निरूपितं तथापि मुमुक्षोस्तज्जयो दुर्घटस्तदधिष्ठानाऽज्ञानाज्ज्ञाते हि शत्रोः स्थाने तज्जित्यै यत्नः कर्तुं शक्यत इत्याकाङ्क्षायामाह इन्द्रियाणीति ।

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम् ॥

इतीत्येतच्छ्रुतितात्पर्यज्ञैरिन्द्रियादीनां कामाश्रयत्वमुच्यते कामस्यैव तच्चेष्टाहेतुत्वात्तत इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय इति बोद्धव्यम् । स्वप्रवृत्तेर्द्वारभूतैरिन्द्रियव्यापारैरेष कामो ज्ञानं प्रत्यग्दृष्टिमावृत्य वृत्तेर्बहिः प्रणवतां कृत्वा देहिनं देहात्मबुद्धिं पुरुषं ज्ञानिनमज्ञानिनं च मोहयति अहं भोक्ता इदं भोग्यं रम्यमिदमरम्यं सुखमिदं दुःखमित्यादिना विविधं भावयति कामदोषेणैव बुद्धेश्चलनं देहेन्द्रियादितादात्म्यापत्तिरहं ममेति संसारः पुंस इत्यर्थः ।

निःशेषकामनिबर्हणाभावे बुद्धेर्नैश्चल्यं न सम्भवति तदसम्भवे ज्ञानं विशुद्धं न भवति तदभावे मोक्षाभावस्ततो मुमुक्षुणा तज्जयोऽवश्यं कर्तव्य इति सूचयितुमाह तस्मादिति । हि यस्मान्मनोबुद्धीन्द्रियव्यापारैकबलः कामो मुमुक्षोस्तव नित्यशत्रुस्तस्मात्त्वमादाविन्द्रियाण्यनन्तरं मनो बुद्धिं च नियम्य विषयग्रहणविमुखानि कृत्वा इन्द्रियाण्यादावित्युक्तिर्मनोबुद्ध्योर्नियमनं सूचयति नियमविधावादिपदस्यानन्तरकृत्यद्योतकत्वात्सत्यामन्तर्विषयचिन्तायामिन्द्रियनिग्रहस्य विफलत्वात् 'मनस्तु पूर्वमादद्यात्कुमीनमिव मत्स्यहेति'वचनाद्वस्तुदर्शने मनस एव कारणत्वाच्चात इन्द्रियनियमनानन्तरमेव मनोबुद्ध्योरपि निग्रहः कर्तव्य एव । एवं कामाधिष्ठाननिरोधं कृत्वा ज्ञानविज्ञाननाशनं ज्ञानं श्रुतियुक्तिभिः पर्वते वन्हिरस्तीतिवत्परोक्षको वस्तुनिश्चयः सर्वं ब्रह्मैवेति, विज्ञानं तु विषयव्याप्तवृत्तिजन्यमहानसाग्निज्ञानवदिदमेवाहमित्येवंरूपयोर्मोक्षै-

कप्रयोजनयोश्चन्द्रसूर्ययोरिव विशेषस्फुरणयोर्ज्ञानविज्ञानयोर्नाशनं विध्वंसकमतएव स्ववैरिणं पाप्मानं पापिष्ठमेनं कामं प्रजहि निःशेषं विध्वंसयेत्यर्थः ॥ ४० । ४१ ॥

ननु कामो दुर्जयः दुर्जयस्य जये बलवदाश्रयोऽपेक्ष्यते मुमुक्षुः कमाश्रित्य कस्य महिम्ना कामं जयेदित्याकाङ्क्षायां "रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते" इतिन्यायेन परमात्मानं सर्वान्तरं सर्वगमवगम्य तदाश्रयेणेन त्वं कामं जहीति बोधयितुमात्माधिगमप्रकारमाह—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

इन्द्रियाणीति । 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः' इत्याद्याः श्रुतय इन्द्रियाणि पराण्याहुः इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पंच वागादीनि कर्मेन्द्रियाणि च स्वापेक्षया जडं बाह्यं स्थूलं व्याप्यं कार्यं प्रवर्त्यं च यच्छरीरं तस्मात्प्रकाशकत्वान्तरत्वसूक्ष्मत्वप्रवर्तकत्वव्यापकत्वकारणत्वादिधर्मैः पराण्युत्कृष्टतराण्याहुर्वदन्ति येन यत्प्रकाश्यते प्रवर्त्यते च तत्तदपेक्ष्य व्यापकं सूक्ष्मं परं भिन्नं च भवति यथाऽयसोयस्थो वन्हिस्तथा देहमपेक्ष्येन्द्रियाणि देहतद्धर्मप्रकाशकत्वात्प्रवर्तकत्वाच्च पराणि भिन्नानि च भवन्तीत्यर्थः तथेन्द्रियेभ्यो मनः प्रकाशकत्वादिधर्मेणपरमुत्कृष्टं भिन्नं च भवति इन्द्रियतद्धर्माणां प्रकाशकत्वादिधर्मैर्बुद्धिः परा भवति बुद्ध्या खलु मनस्तद्धर्माश्च प्रकाश्यन्ते प्रवर्त्यन्ते च ततस्तत्परत्वं भिन्नत्वं च बुद्धेः सिद्धमेव सूक्ष्मान्तरत्वव्यापकत्वकारणत्वप्रवर्त्तकत्वप्रकाशकत्वादिधर्मैर्यः स्वयं सर्वतो व्याप्यबुद्ध्यादिस्थूलपर्यन्तकार्यकरणसंघातं स्वसन्निधिमात्रेण प्रवर्तयन् तद्धर्मतत्कर्मगुणतद्विकारांश्च सर्वानविकारात्मना साक्षाज्जानाति प्रकाशयति स एवात्मा बुद्धेः परतः परः सर्वस्मादुत्कृष्टतमः भिन्नश्च नित्यत्वात्सर्वज्ञत्वात्सर्वप्रकाशकत्वात्सर्वसाक्षित्वाच्च 'पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति'रिति श्रवणात् यत एवं ततः सर्वस्मात्परं सर्वद्रष्टारमतएव देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नं सर्वप्रकाशकं चिदानन्दैकरसं सन्मात्रं परिपूर्णमेतमेव स्वात्मानं विजानीहीत्यर्थः ।

अन्ये तु इत्थं योजयन्ति । इन्द्रियाण्यादौ नियम्य वैरिणं कामं जहीत्युक्तं तत्र किमाश्रयः कामं जह्यादित्याकाङ्क्षायां रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तत इत्यत्रोक्तं रसपदाभिधेयतृष्णात्यागसाधनं परदर्शनं स्मारयन्

परपदाभिधेयं शुद्धमात्मानमाश्रयं देहादिभ्यो विविच्य दर्शयति इन्द्रियाणीति। इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि स्थूलं जडं परिच्छिन्नं बाह्यं च देहमपेक्ष्य पराणि सूक्ष्मत्वात्प्रकाशकत्वाद्व्यापकत्वादन्तःस्थत्वाच्च प्रकृष्टान्याहुः पण्डिताः श्रुतयो वा तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः तत्प्रवर्तकत्वात् मनसस्तु परा बुद्धिः निश्चयात्मिकबुद्ध्यधीनत्वात्सङ्कल्पात्मकमनःप्रवृत्तेः यस्तु बुद्धेः परतस्तद्भासकत्वेनावस्थितः यं देहिनमिन्द्रियाद्याश्रयः सन्कामो ज्ञानावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तं स बुद्धेर्द्रष्टा पर आत्मा स एष इह प्रविष्ट इतिवद्व्यवहितस्यापि देहिनस्तत्पदेन परामर्शः।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः।
पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः॥

इतिश्रुतेः। अत्रात्मनः परत्वस्यैव वाक्यतात्पर्यविषयत्वादिन्द्रियादिपरत्वस्याविवक्षितत्वादिन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः इति स्थानेऽर्थेभ्यः पराणीन्द्रियाणीतिविवक्षाभेदेन भगवदुक्तं न विरुध्यते बुद्धेर्व्यष्टिबुद्धेर्महानात्मा समष्टिबुद्धिरूपो हिरण्यगर्भः परस्तस्मान्महतः समष्टिबुद्धिरूपात्परमव्यक्तं जगद्बीजं मायाख्यं तस्मादव्यक्तात्पुरुषः पूर्णआत्मा परस्तस्मात्पुरुषान्न परं किञ्चित् कुत एवं यस्मात्सा काष्ठा समाप्तिः सर्वाधिष्ठानत्वात्सा परा गतिः सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धा परा गतिरपि सैवेत्यर्थः तदेतत्सर्वं यो बुद्धेः परतस्तु स इत्यनेनोक्तम् ॥४२॥

ततः किमित्याकाङ्क्षायामिन्द्रियादिसमाधानपूर्वकादात्मज्ञानात्कामजयो भवतीत्युपसंहरति—

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

एवमिति। आत्मना संस्कृतमनसा पूर्वोक्तनिश्चयात्मिकबुद्ध्या वा आत्मानं मनः संस्तभ्य स्थिरीकृत्य समाधाय एवं रसोऽप्यस्य 'परं दृष्ट्वा निवर्तते इत्यत्र परशब्देनोक्तं पूर्णमात्मानं बुद्धेः परं तत्साक्षिभूतं बुद्ध्वा साक्षात्कृत्य शत्रुं सर्वपुरुषार्थशातनं कामरूपं तृष्णारूपं दुरासदं दुःखेना-

सादनीयं दुर्विज्ञेयानेकविशेषं जहि परित्यजेत्यर्थः महद्भिर्बहुभिरप्युपायैर्जेतुमशक्यमप्येनं कामरूपं शत्रुं मदुक्तेनोपायेन जेतुं योग्योसीति सूचनाय महाबाहवित्युक्तं उपायः कर्मनिष्ठाऽत्र प्राधान्येनोपसंहृता उपेया ज्ञाननिष्ठा तत्तद्गुणत्वेन कीर्तिता ।

अन्ये तु एवं बुद्ध्यादेर्दृश्यजातस्य द्रष्टारमात्मानं सन्मात्रमात्मत्वेनाधिगम्य तन्निष्ठया स्वशत्रोः कामस्य संसारहेतोर्निःशेषनिर्मूलनं कुर्विति कर्मयोगस्य मोक्षोपायभूतस्योपेयभूतया ज्ञानयोगनिष्ठया सम्भाव्यमानसर्वकामनिर्मोक एव मुक्तिरिति सूचयन् कर्मयोगमुपसंहरति एवमिति। मुमुक्षोः कामरूपशत्रुसंहारस्य पटीयस्त्वद्योतनार्थं सम्बोधनं हे महाबाहो। बुद्धेर्बुध्यादेः सर्वदृश्यस्य परं विलक्षणं द्रष्टारमखण्डानन्दैकरसमात्मानमयमेवाहमस्मीत्येवं स्वात्मना सम्यग्बुद्ध्वा आत्मन्येवात्मत्वबुद्धिं दृढां कृत्वा त्वमात्मानं कामस्याश्रयभूतं कारणभूतं चान्तःकरणमात्मना स्वस्वरूपेणान्तर्बहिःपूर्णेनाखण्डैकरसेन संस्तभ्य संयोज्यारोपितनामरूपग्रहणमकृत्वा तदधिष्ठानभूतब्रह्मदर्शन एव नियोज्य सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वत्र ब्रह्मदर्शनादन्यत्र दुरासदं दुर्जयं जेतुमशक्यस्वभावं कामरूपं शत्रुं जहि-विध्वंसय विशिष्य विषयग्रहणमेव कामाविर्भूतिकारणं सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या तदग्रहणमेव कामविनाशनहेतुरतः सर्वं ब्रह्मैव पश्यन् कामं निर्मूलयेदित्यर्थः। अत्र न कर्मणामनारम्भादिति कर्मयोगमुपक्रम्य मुमुक्षोस्तत्त्यागनिन्दनपूर्वकं बहुवचनैः कर्मण एव कर्तव्यत्वं प्रतिपाद्य अहं ममेति प्रवृत्तिलक्षणस्य संसारस्य कारणं कामएवेति काममाहात्म्यं वर्णयित्वा कर्मणा प्राप्तचित्तशुद्धेः पुरुषस्य ज्ञानयोगनिष्ठया तज्जयः कर्तव्य इति वदता भगवता कामा येऽस्य हृदि श्रिता इत्यादिश्रुतिप्रमाणकः कामनिर्मोक एव मोक्ष इति सूचितं भवति । तेन मोक्षहेतोर्ज्ञानयोगस्यैव प्राधान्यं कर्मयोगस्योपसर्जनतैवेत्यस्याध्यायस्य ज्ञानयोगपर्यवसायित्वात्तत्परत्वमेवेति सिद्धम् ।

यज्ञाद्यं वर्णधर्मोचितमपि नियतं कर्म शर्मप्रदं स्यात्
न त्याज्यं कार्यमेतद्विगुणमपि यतोऽकर्मणः कर्म शस्तम् ॥
जीवन् मर्त्यः कदाचित्करचरणयुतो नैव तिष्ठत्यकर्मा
तस्माच्छ्रेयान्स्वधर्मो यदुपतिगदितश्चित्तशुद्ध्यै तृतीये ॥ १ ॥

इत्यध्यायतात्पर्यसंग्रहश्लोक इत्याहुः ४३ ॥

इति श्रीमद्रामचन्द्रप्रीत्यभिलाषिणा जयरामाख्येन विदुषा विरचितायां श्रीभगवद्गीतासारार्थसंग्रहाख्यायां तृतीयोध्यायः ॥३॥ ग्रन्थसंख्या ११००

श्रीगणेशायनमः ।

श्रीरामचन्द्रायनमः ।

स्वधर्मेण यमाराध्य भक्त्या मुक्तिमिता बुधाः ।
तं कृष्णं परमानन्दं तोषयेत्सर्वकर्मभिः ॥ १ ॥

एवं द्वितीयतृतीयाध्याययोर्ज्ञानयोगः कर्मयोगैकोपायः एषा ब्राह्मी स्थितिरिति संस्तभ्यात्मानमात्मनेत्यादिवाक्यैर्मोक्षैकफलत्वेन प्रतिपादितोऽधुना तस्यैव योगस्य एष पन्था एतत्कर्म तद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रमाणकत्वे सिद्धेऽपि सिद्धपरम्पराभ्युपगतत्वेनापि प्रामाण्यं सूचयितुमिदमाह श्रीभगवान्—

श्रीभगवानुवाच ।

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

इममिति । अहं परमात्मा सृष्ट्यादौ अव्ययं न स पुनरावर्तते इतिश्रुत्युक्ताव्ययमोक्षफलहेतुत्वादव्ययवेदप्रमाणकत्वाद्वाऽव्ययं नित्यफलमित्यर्थः इममध्यायद्वयेन प्रतिपादितं मोक्षैकप्रयोजनं योगं ज्ञानयोगं विवस्वते सूर्याय प्रोक्तवानस्मि स्वयं तीर्णः परान् तारयतीतिन्यायेन सोऽपि विवस्वान्मनवे स्वपुत्राय प्राहोक्तवान्मनुरपि स्वपुत्रायेक्ष्वाकवेऽब्रवीदुपदिष्टवानित्यर्थः ॥१ ॥

स्वप्रोक्तज्ञानयोगस्य विशिष्टजनपरिगृहीतत्वमेव विस्पष्टयति—

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २ ॥

एवमिति । ब्रह्मनिष्ठया परं शत्रुं कामक्रोधादिलक्षणं तापयति नाशयतीति परन्तप एवमुक्तरीत्या विवस्वदादिविशिष्टजनपरम्पराप्राप्तमिमं ज्ञानयोगमर्वाचीना राजर्षयो जनकादयो विदुरेवमेव विदुरिति वा राजानश्च ते ऋषयश्च इदं ब्राह्मणादीनामुपलक्षणं राजानश्च ऋषयश्च विदुर्ज्ञातवन्तः तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादिश्रुतेः । ननु राजभिर्जनकादिभिः ऋषिभिर्वामदेवादिभिर्महापुरुषैः परिगृहीतत्वेन सर्वत्र प्रसिद्धत्वात्किं त्वयोपदिश्यत इत्यत आह स इति । पूर्वं विवस्वदादिषु मया

प्रवर्तितो यो योगः स इदानीं महता कालेन कालदेशविपर्यासेन प्रवर्त्य-प्रवर्तकजनाभावादिहास्मिँल्लोके नष्टः सम्प्रदायविच्छित्तिं प्राप्त इत्यर्थः ॥२॥

विनष्टसम्प्रदायः स योगः किमर्थं पुनरिदानीं त्वया प्रवर्तित इत्याकांक्षायां कूटस्थासङ्गचिद्रूपएवात्मन्यविक्रिये विषयेऽनात्मतद्धर्मकर्माण्यध्यस्य कर्त्ता-ऽहं भोक्ताऽहं सुखीति मोमुह्यमानमिमं लोकमालोक्य कृपया तं संसार-सागरादुद्दिधीर्षया मया त्वां निमित्तीकृत्य प्रवर्तित इत्याशयेनाह—

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

सएवेति। पूर्वं विवस्वते सम्प्रदायप्रवृत्तये पुरातनोऽनादिश्रुतिमूल-कत्वात्सनातनो यो योगः प्रोक्तः संसारध्वान्तविध्वंसकः स एवायं योगो मयाऽद्य ते कर्तृत्वादिभ्रान्त्या मुह्यमानाय तुभ्यं प्रोक्तो बुद्धिमोहविच्छित्तये उपदिष्ट इत्यर्थः। अर्जुनस्य ज्ञानोपदेशयोग्यतां दर्शयति भक्त इत्यादिना। 'यथा शिवमयो विष्णुरेवं विष्णुमयः शिव' इति शिवकेशवयोरभेदश्रवणाच्छि-वरूपं मामेव भजस्यतो मे भक्तोऽसि सदा मद्भजनशीलोऽसि सखा चासि सख्युः स्मरणश्रवणादिभिर्द्रवीभूयमानचित्तः स्निग्धश्चासि ममायं भक्तः स्निग्धश्चेति हेतोरेव स योगस्तउपदिष्ट इत्यर्थः। किमेवं पात्रपरीक्षणं योगोपदेशाय क्रियत इत्याशङ्क्याह रहस्यमिति। हि यस्मादेतज्ज्ञानशास्त्रं रहस्यं गोप्यं यस्मै कस्मैचित्पृष्टवते वक्तुमयोग्यं तत्कुत इत्यत आह उत्त-ममिति। उत्तमं सर्वोत्तमं परं ब्रह्म तत्प्राप्तिहेतुत्वादुत्तमं मुक्तेः साधनमतएव रहस्यमतएव न यस्मै कस्मैचिद्वक्तव्यमित्यर्थः।

अन्ये तु इदं त्रयमित्थं योजयन्ति। यद्यपि पूर्वाध्यायद्वयेनोपेयोपाय-भावेन ज्ञानयोगकर्मयोगौ कथितौ तयोरेव च वेदार्थस्य समाप्तत्वादुक्त-व्यावशेषो नास्ति तथापि तयोः कृत्रिमत्वशङ्कानिवृत्तये वक्ष्यमाणाध्यायेष्व-नेकविधगुणविधानाय च तदुपदेशसम्प्रदायकथनपूर्वकं स्तुतिं श्रीभगवानु-क्तवान् इममित्यादित्रिभिः। अहं इममध्यायद्वयेनोक्तं योगं कर्मनिष्ठोपायलभ्यं ज्ञानयोगं विवस्वते सर्वक्षत्रियवंशबीजभूतायादित्याय प्रोक्तवान् प्रकर्षेण सर्वसंशयोच्छेदादिरूपेणोक्तवानस्मि सर्गादिकाले राज्ञामनेन बलाधानेन तद्द्वारा सर्वजगत्पालयितुमित्यर्थः। कथमनेन बलाधानमित्याशङ्क्याह अव्ययं न व्येति स्वफलान्न व्यभिचरतीत्यव्ययमव्यभिचारिफलं यद्वा अव्य-येवेदमूलत्वादव्ययमोक्षफलत्वाच्चेत्यर्थः तथाचैतादृशेन बलाधानं संभवतीति

भावः । स च विवस्वान् मनवे वैवस्वताय स्वपुत्राय प्राह प्रोक्तवान् स च मनुरिक्ष्वाकवे स्वपुत्रायादिराजायाब्रवीत् उक्तवानित्यर्थः । यद्यपि प्रतिमन्वन्तरं स्वायम्भुवमन्वादिसाधारणोऽयं भगवदुपदेशस्तथापि वर्तमानमन्वन्तराभिप्रायेणादित्यमारभ्य सम्प्रदायो गणितइति बोध्यम् ॥ १ ॥

यथोक्ते योगे परम्परागते विशिष्टजनसंमतिमुदाहरति एवमिति । हे परन्तप एवमादित्यमारभ्य गुरुशिष्यपरम्परया प्राप्तमिमं योगं राजानश्च ते ऋषयश्चेति राजर्षयः ऐश्वर्यादिमत्वेन प्रभुत्वे सति सूक्ष्मार्थनिरीक्षणसमर्था निमिप्रभृतयः स्वपित्रादिप्रोक्तं विदुः लब्धवन्तः तस्मादनादिवेदमूलत्वेनानन्तफलत्वेनानादिगुरुशिष्यपरम्पराप्राप्तत्वेन च कृत्रिमत्वशङ्कानास्पदत्वान्महाप्रभावोऽयं योग इति श्रद्धातिशयाय स्तूयते । नन्वेवं परम्पराप्राप्तत्वे कथमिदानीमुच्यते इत्याशङ्क्याह स कालेनेति। स एवं महाफलोपि योगः महता दीर्घेण धर्मह्रासकरेण कालेन इह इदानीमावयोर्व्यवहारकाले द्वापरान्ते नष्टोऽजितेन्द्रियाननधिकारिणः प्राप्य कामक्रोधादिशत्रुभिराभिभूयमानतया विच्छिन्नसम्प्रदायो जातः तं विना पुरुषार्थाप्राप्तेरहो दौर्भाग्यं लोकस्येति शोचति भगवान् । परान् शत्रून् कामक्रोधादीन् शौर्येण विवेकेन तपसा च तापयतीति परन्तपः शत्रुतापनोऽजितेन्द्रिय इत्यर्थः । उर्वश्युपेक्षणाद्यद्भुतकर्मदर्शनात् त्वं जितेन्द्रियत्वादजितेन्द्रियान्प्राप्य नष्टं योगं मत्तः प्राप्य पुनर्लोकोद्धाराय स्थापयेति सम्बोधनाशयः ॥ २ ॥

पूर्वो योगो विच्छिन्नसम्प्रदायोऽधुना त्वन्ययोगो मदर्थमुच्यते भगवतेत्याशङ्क्याह स एवेति । य एव पूर्वमुपदिष्टोऽप्यधिकार्यभावाद्विच्छिन्नसम्प्रदायोऽभूत् यं विना च पुरुषार्थो न लभ्यते स एवायं पुरातनोऽनादिगुरुपरम्परागतो योगोऽद्य सम्प्रदायविच्छेदकाले मया ते तुभ्यं प्रकर्षेणोक्तः न त्वन्यस्मै कस्मैचित् । कस्मात् ? भक्तोसि मे सखा चेति इति शब्दो हेतौ यस्मात्त्वं मम भक्तः मत्प्रीतिमांश्च पुनः सखा समानवयाः स्निग्धः सहायोऽसि अतस्तुभ्यमुक्तइत्यर्थः । अन्यस्मै कुतो नोच्यते तत्राह हि यस्मादेतज्ज्ञानमुत्तमं रहस्यमतिगोप्यम् ॥ ३ ॥

अपरे तु एवं द्वितीयतृतीयाध्यायाभ्यां ज्ञानकर्मयोगौ निरूप्येदानीं ब्रह्मार्पणत्वेनैव कृतं कर्म मोक्षप्रापकं भवतीति निरूपणार्थं चतुर्थाध्याय आरभ्यते तत्र वक्ष्यमाणप्रमेयं मदुपदेशात्परम्परया बहुभिरनुष्ठितमित्याह इममिति त्रिभिः । इमं वक्ष्यमाणं योगं अव्ययमनुपक्षीणं पूर्वं विवस्वते

प्रोक्तवानस्म्यहं ततस्तमेव योगं विवस्वान् सूर्यो मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवे-ऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवमिक्ष्वाकोः सूर्यवंशप्रधानीभूताद्राज्ञः सकाशात्परम्परया प्राप्तं राजर्षयो राजानो ऋषयश्च विदुर्ज्ञातवन्तः स एव पुरातनो योगो महता कालेन नष्टस्त्यक्तोऽभूत् ॥ २ ॥

सोऽयं योग इति कारणान्मया तेऽद्य प्रोक्तः वक्तुमुपक्रान्तः । इतीति किं यतस्त्वं मद्भक्तः सन् सखा भवसि साखित्वलक्षणा भक्तिस्त्वयि वर्तत इत्यर्थः । अथान्यत्रास्यानिर्वाच्यत्वमाह उत्तमं रहस्यं एकान्तवेद्यमित्यर्थ-इत्याहुः ॥ ३ ॥

भगवति सर्वज्ञे नित्येप्यनीश्वरत्वासर्वज्ञत्वशङ्का मूर्खाणां तत्परिहाराय बोधमिव कुर्वन्नर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच ।

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥

अपरमिति । भवतो जन्म शरीरग्रहणमपरमवार्चीनमिदानीन्तनं वसुदेवगृहे विवस्वतश्चादित्यस्य जन्म परं पूर्वं सर्गादिकालेऽतो विरुद्धार्थतया कथमेतत् त्वमादौ प्रोक्तवानित्येतद्वचनं विजानीयां निश्चिनुयामित्यर्थः। त्वमिदानीन्तनो मनुष्योसर्वज्ञः सर्गादौ प्रादुर्भूताय सर्वज्ञायादित्याय प्रोक्तवानित्येतद्वचनं विरुद्धार्थं मम भातीति भावः ।

ननु तव देहान्तरावच्छेदेनादित्यं प्रत्युपदेष्टृत्वमेतद्देहावच्छेदेन वा नाद्यः जन्मान्तरानुभूतस्यासर्वज्ञेन स्मर्तुमशक्यत्वात् जन्मान्तरानुभूतं च न स्मर्यत इत्यभियुक्तोक्तेः अन्यथा ममापि जन्मान्तरानुभूतस्मरणप्रसङ्गस्तव मम च मनुष्यत्वेनासर्वज्ञत्वाविशेषात् नापि द्वितीयः सर्गादाविदानीन्तनस्य देहस्यासद्भावादिति पक्षद्वयाभिप्रायेणार्जुनस्य प्रश्नः तत्र द्वितीयस्यानङ्गीकारेण निरस्तत्वादाद्यस्य सर्वज्ञत्वेन परिहारं श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ ५ ॥

बहूनीति । हेऽर्जुन मे मम जन्मानि लीलादेहप्रादुर्भावानि बहूनि

व्यतीतान्यतिक्रान्तान्यतीतानेकजन्मवत्वं ममैव नासाधारणं किन्तु सर्व प्राणिसाधारणमित्यभिप्रेत्याह तव चेति । तवाज्ञानिनः चादन्येषामपि जीवानां जन्मानि कर्मार्जितानि देहप्रादुर्भावानि बहून्यनेकानि व्यतीतानीत्यनुषङ्गः । तानि प्रमाणाभावान्न प्रतिभान्तीत्याशङ्क्याह तानीति । तानि जन्मानि सर्वाणि मदीयानि त्वदीयान्यन्यदीयानि वाऽहं सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो वेद जानामि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वेनानावृतज्ञानत्वात्स्वतःसिद्धं मम सर्वज्ञत्वमितिभावः। अत्र वृक्षपाण्डवसाधारणार्जुननाम्ना सम्बोधयन्नावृतज्ञानत्वं सूचयति । तर्हि किमिति तानि मम न प्रतीयन्ते तवावृतज्ञानत्वादित्याह न त्वमिति । त्वं न वेत्थ न जानीषे धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वादित्यर्थः परान्परिकल्प्य तत्परिभवार्थं रागद्वेषादिपूर्वकं प्रवृत्तत्वात्तव ज्ञानावरणं सम्भाव्यते इत्यभिप्रेत्याह परन्तपेति । परं शत्रुं भेददृष्ट्या परिकल्प्य तापयतीत्यर्थः तदनेन सम्बोधनद्वयेनावरणविक्षेपौ द्वावप्यज्ञानधर्मौ दर्शिताविति बोध्यम् ॥ ५ ॥

अन्यराजसाधारणोऽयं कृष्णः वसुदेवपुत्रत्वादनेनोक्तमिदं शास्त्रमप्रमाणमित्याशङ्कायामत्र गीतायां सर्वेषामविश्वासः स्यात्तद्वक्तुर्भगवत ईश्वरत्वे विज्ञाते श्रद्धाभक्तिभ्यां प्रवृत्तिः सम्पद्येत तया सर्वे कृतार्थाः स्युरिति श्रीकृष्णस्य परमेश्वरत्वं तन्मुखेनैव प्रथयितव्यमित्याशयेनार्जुन उवाच अपरमिति । भवतः श्रीकृष्णाभिधानस्य जन्मापरमर्वाचीनं वसुदेवगृहे त्वदुत्पत्तेर्दृष्टत्वाद्विवस्वतः सर्वजगत्प्रकाशकं तेजोऽस्यास्तीति विवस्वान् सूर्यस्तस्य तु जन्म परं प्राचीनं सृष्ट्यादौ चक्षोः सूर्यो अजायतेतिश्रुतेः । एवमुभयोर्जन्मव्यत्यासे सति त्वमादौ विवस्वत इमं योगं प्रोक्तवानित्येतद्वचनं सत्यमित्यहं कथं विजानीयामन्यो वा कथं विजानीयात् एष वन्ध्यासुतो यातीति वाक्यइवास्मिन्वाक्ये त्वदुक्तगीताशास्त्रे च सर्वेषामविश्वास एवोदेतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इदं मम मायाविलासवैभवमेव सत्यमिति जानतां केवलमूढानामेवं प्रत्ययो न तु मत्तत्वं विदितवतां पण्डितानां तेषामस्त्येव मयीश्वरत्वभावना श्रद्धा भक्तिश्च मदुक्तौ च प्रमाणताबुद्धिः अहन्तु स्वयमजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्तथापि तस्यैतस्य स्वमहिम्ना सिद्धनित्यज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजःसम्पन्नस्य लोकनिग्रहानुग्रहचिकीर्षोर्ममैवमेव बहूनि जन्मानि सन्तीत्याह बहूनीति ममाप्रमेयस्वभावस्यानन्तशक्तेः परमेश्वरस्य देवतिर्यङ्मनुष्येषु जन्मानि बहून्यसङ्ख्यानि सन्ति व्यतीतान्य-

तिक्रान्तानि तव चान्येषां च भूतानां तानि गतानि जन्मानि सर्वाण्यहं वेद वेद्मि न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत इति श्रवणादप्रतिहतविज्ञानशक्तित्वादतीतानागतवर्तमानार्थं सर्वं विजानामीत्यर्थः । तर्ह्यावयोर्विशेषः क इत्यत आह नेति । त्वं तु तानि जन्मानि न वेत्थ पापपुण्यरागद्वेषादिदोषैस्तिरोभूतज्ञानशक्तित्वान्न किंचिज्ज्ञानासीत्यर्थ इत्येवमिदं द्वयमन्यैर्व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

ननु कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रलीयत इति स्मरणाज्जन्मादिहेतो पुण्यपापादेरभावात्तवेश्वरस्य स्वतन्त्रस्य कथं जन्मादिरित्याकाङ्क्षायां माययैव मम जन्मादयो न तु लोकवत्कर्मणेति बोधयितुमाह—

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

अजइति । कदाचित्कथञ्चित्कुतश्चिन्न जायत इत्यजः न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिप इतिश्रवणाज्जन्महेतोरुपादानादेरभावाज्जन्मरहित एवास्मि एवमजः सन्नपि तथाऽव्ययात्मा निरवयवत्वेन विनाशकारणसामग्रीसम्बन्धायोगादव्ययः नाशनक्रियाया अविषय आत्मा स्वभावो यस्य सोऽव्ययात्मा नित्य एवास्मि न क्वचिदपि षड्विकारवानित्यर्थः । अजो नित्य इति श्रुतेः । अजोऽव्ययात्मेति विशेषणद्वयं तदन्तरालविकारासंभवद्योतनार्थम् आद्यन्तयोरभावे तदन्तरालावस्थाकल्पनायोगात् । ननु तव कर्मनिमित्तकजन्माभावेऽपीश्वरनियमात्स्यादेवेत्यत आह भूतानामिति । ब्रह्मादीनामन्येषाञ्च भूतानामहमेवेश्वरो नियन्ता स्वसान्निधिमात्रेण एष सर्वेश्वर इतिश्रुतेः । न तु ममान्योऽस्ति नियन्ता न चाधिप इतिश्रुतेरतोऽहं न कस्यापि च नियोगविषयः एवमजोऽप्यव्ययात्मापीश्वरोऽपि च सन्नहं निर्विकार एव परमात्मा प्रकृतिं प्रकर्षेण कृतिः सृष्ट्यादिक्रिया यस्याः सकाशात्सा मम प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका दैवी माया मायान्तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतेः तां प्रकृतिं स्वां स्वकीयां कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इतिश्रुतेः स्वस्योपाधिभूतामव्यक्तसंज्ञिकां मूलप्रकृतिमधिष्ठाय तस्यां तत्कार्ये चाऽहं ममेति भावनां कृत्वा योऽहमजत्वादिलक्षणः सोऽहं सम्भवाम्यात्ममायया आत्माधीना मायाऽऽत्ममाया तया सम्भवामि स्वेच्छाविर्भूतशुद्धसत्वात्मकमूर्तिमान्भवामि । तदुक्तम्—

सतो हि मायया जन्म जायते न तु तत्वतः ।

असतो मायया जन्म तत्त्वतो न हि युज्यते ॥
वंध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वाऽपि जायते ॥

इति । यद्वा भानोः प्रभावद्वन्हेर्दग्धृत्वशक्तिवदात्मनो ममाभिन्ना माया-ऽऽत्ममाया न तु मद्व्यतिरिक्ता देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामितिश्रुतेः । अन्यथा त्वद्वैतहानिरेकमेवाद्वितीयमितिश्रुतिविरोधश्च स्यादतो वन्हेर्दहनशक्तिवदभिन्नैव सा प्रकृतिशब्दिता माया तयैवाहं जन्मवान्न तु वस्तुतस्तथात्वं निष्कलं निष्क्रियमिति न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति च श्रुतेर्विरोधापत्तेस्ततो माययैवाहं देवादिषु संभवामीत्यर्थः एवं तत्पदार्थस्येश्वरस्य जन्मादेर्मायिकत्वे बोधिते त्वंपदार्थस्य जीवस्यापि तदभिन्नत्वाज्जन्मकर्माद्याविद्यकमेवेति सूचितं भवति ।

अन्ये तु इत्थं योजयन्ति । तथाहि नन्वीश्वरस्य तव सर्वज्ञत्वादतीतानेकजन्मज्ञानसम्भवेप्यतीतानेकजन्मवत्वं न सम्भवति तन्निमित्तधर्माधर्मासम्भवाज्जन्ममात्रस्यैवायुक्तत्वादिति चेन्न स्वधर्माद्यधीनजन्माभावेपि स्वमायया जन्मसम्भवादित्याह अजोपीति । अजोऽपि धर्माधर्माधीनापूर्वदेहेन्द्रियादिसंबन्धरूपजन्मरहितोऽपि सन् पूर्वगृहीतदेहेन्द्रियादिवियोगो व्ययस्तद्रहित आत्मा स्वरूपं यस्य सः । यद्वाऽव्ययात्माऽक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावस्तादृशोपि सन् भूतानां भवनधर्माणां सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामीश्वरोपीशनशीलोऽपि सन्निति जन्महेतुधर्माधर्मादि वारयति । कथं तर्हि देहग्रहणमित्यत्रोत्तरमाह प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवामि प्रकृतिं मायाख्यां विचित्रानेकशक्तिमघटमानघटनापटीयसीं त्रिगुणात्मिकां स्वां स्वोपाधिभूतां न तु स्वरूपभूतां मदधीनां न तु स्वतन्त्रां सर्वजनव्यामोहहेतुभूतामधिष्ठाय स्वाभासेन वशीकृत्य सम्भवामि तत्परिणामविशेषैरेव देहवानिव जात इव च भवामि न तु जीवानामिव कर्माधीनो मम भौतिको देहः किन्तु अनादिमायैव मदुपाधिभूता यावत्कालस्थायित्वेन च नित्या जगत्कारणत्वापादिका मदिच्छयैव प्रवर्तमाना विशुद्धसत्वरूपेण मम मूर्तिः आकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेः आकाशोऽत्राव्याकृतं आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेत्यादौ तथा दर्शनात् तद्विशिष्टस्य च ममाव्ययत्वमीश्वरत्वं चोपपन्नम् अतोऽनेन नित्येनैव देहेन विवस्वन्तं च त्वां च प्रतीमं योगमुपदिष्टवानहमित्युपपन्नम् । तर्हि भौतिकविग्रहाभावात्तद्धर्ममनुष्यत्वादिप्रतीतिः कथमिति चेत्तत्राह आत्ममाययेति । मन्माययैव मयि मनुष्यत्वादिप्रतीतिर्लोकानुग्रहाय न तु वस्तुवृत्त्येतिभावः ।

माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।
सर्वभूतगुणैर्युक्तं न तु मां द्रष्टुमर्हसि ॥

इति मोक्षधर्मोक्तेः सर्वभूतगुणैर्युक्तं कारणोपाधिं मां चर्म्मचक्षुषा द्रष्टुं नार्हसीत्यर्थः । एतेनास्मदादेरिव तवापि जन्मादिविषये वस्तुत्वाभिमानः स्यादिति निरस्तम् । सर्वदैवानावृतस्वरूपविज्ञानवत्वान्मम लोकस्य त्वावृतस्वरूपज्ञानवत्वाज्जन्मादिविषये तदभिमानः सम्भवति । उक्तं च भाष्यकारैः 'स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिस्सदा सम्पन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायां प्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन् स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रहं कुर्वल्लक्ष्यते स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षयेति' । तद्व्याख्यातृभिश्चोक्तं स्वेच्छाविनिर्मितेन मायामयेन दिव्येन रूपेण सम्बभूवेति । नित्यो यः कारणोपाधिर्मायाख्यो नेकशक्तिमान् स एव भगवद्देह इत्याचार्यमतम् । अपरे तु परमेश्वरे देहदेहिभावो नास्ति किन्तु य एव नित्यो विभुः सच्चिदानन्दघनः परिपूर्णो निर्गुणः परमात्मा स एव तद्विग्रहो नान्यः कश्चिद्भूतभौतिको मायिको वेत्याहुः । तन्मते योजनात्वेवं वस्तुगत्या जन्मविनाशरहितः सर्वभासकस्सर्वकारणमायाधिष्ठानत्वेन सर्वभूतेश्वरोऽपि सन्नहं प्रकृतिं स्वभावं सच्चिदानन्दघनैकरसं, मायां निवारयति स्वामिति निजस्वरूपमित्यर्थः स्वस्वरूपमधिष्ठाय स्वरूपावस्थित एव सन्संभवामि देहदेहिभावं विनैव देहिवद्व्यवहरामीत्यर्थः । कथं तर्ह्यदेहे सच्चिदानन्दघने देहत्वप्रतीतिरतआह आत्ममाययेति । निर्गुणे शुद्धे सच्चिदानन्दरसघने मयि भगवति वासुदेवे देहदेहिभावशून्ये तद्रूपेण प्रतीतिर्मायामात्रमित्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं सर्वज्ञः सर्वेश्वरोऽशरीरी कदा किमर्थं वा देहवानिव जात इव प्रतीयसे त्वामित्यत्राह—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

यदेति । हे भारत हि यस्माद्यदा यदा धर्मस्य वेदविहितस्याभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्य ग्लानिर्हानिर्विघ्नकारिभिर्निर्विशेषविच्छित्तिर्भवति । न केवलधर्महानिर्भगवतो मायाविग्रहस्य ग्रहणे हेतुरपि वधर्म्मप्रवृत्तिरपत्याह । अभ्युत्थानमिति । यदा अधर्मस्य वेदनिषिद्धस्याने-

कदुःखसाधनस्य धर्मविरोधिनोऽभ्युत्थानमुद्भवस्तदातदा आत्मानं देहं मायामयं धर्माधर्मयोस्तद्वतां चानुग्रहनिग्रहयोग्यं सृजाम्यहं देहवान्भवामीत्यर्थः। भरतवंशोद्भवत्वेन धर्महानिं कर्तुमयोग्योसीति वा त्वमपि धर्मसंस्थापनार्थाय भरतवंशेऽवतीर्णोसीति वा सम्बोधनाशयः॥ ७॥

अवतारप्रयोजनमाह—

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे॥ ८॥

परित्राणायेति। धर्महान्या हीयमानानां साधूनां वेदमार्गनिष्ठानां परितः सर्वतो रक्षणाय तथाऽधर्मवृद्ध्या वर्द्धमानानां दुष्कृतां पापकारिणां वेदमार्गविरोधिनां विनाशाय च। यथा साधूनां रक्षणमसाधूनां निग्रहश्च ममावतारस्य फलं तथा फलान्तरमप्यस्तीत्याह धर्मसंस्थापनार्थाय तदर्थं सम्भवामि प्रादुर्भवामि प्रतियुगं तथा च वसुदेवगृहेऽवतीर्णेन श्रीकृष्णेन गीताद्युपदेशेन धर्मस्थापनं पाण्डवादिपरिपालनेन साधुपरित्राणं कंसादिमारणेन दुष्कृतां विनाश इति प्रयोजनत्रयं सम्पादितम् एवं च यथासंभवं कदाचिदेकस्मै कदाचिद्द्वाभ्यां कदाचित्सर्वस्मै प्रयोजनाय भगवदवतरणमिति ध्येयम्।

उक्तमर्थं स्पष्टयति परित्राणायेति। प्राणात्ययेऽपि ये स्वधर्मं न त्यजन्ति त एव साधवस्तेषां स्वधर्मैकशरणानां परित्राणाय तेषां प्रार्थनां विनैवेहपरलोकयोर्विच्छित्तिर्यथा न स्यात्तथा रक्षणं परित्राणं तस्मै एतेन साधुभिरीश्वर एवास्माकं त्रातेति धैर्येण स्वधर्मे स्थातव्यमिति सूचितम्। किंच दुष्कृतां ये तु कायवाङ्मनोभिस्त्रिभिरपि करणैः शास्त्रनिषिद्धमेव कुर्वन्ति नान्यं ते दुष्कृतो जगद्दूषणास्तेषां समूलविनाशाय च धर्मसंस्थापनाय च धर्मस्य सतामभ्युदयनिःश्रेयसहेतोरधर्मन्यक्कारपूर्वकं सर्वैराधिकारिभिर्नियमेन यथाशास्त्रमनुष्ठापनमेव संस्थापनं तस्मै युगे युगे कृतयुगादौ भूयो भूयः सम्भवामि स्वमायया स्वयमेवावतरामीत्यर्थः साधुपरिपालनमसाधुविनाशनं धर्मसंस्थापनं चैतत्त्रितयमेव भगवदवतारस्य प्रयोजनमिति सूचितम्। यज्ञादिधर्मेण संरक्षितेन देवा वर्द्धन्ते वृष्टयश्च ताभिरन्नमन्नेन प्राणिनः सर्वे जीवन्त्यतो धर्मसंरक्षणमात्रेण जगत्सर्वं रक्षितमेव भवतीतिभाव इत्यन्ये॥ ८॥

ईश्वरस्य जन्म मायामयं न वास्तवं तस्यैव च जगत्परिपालनं कर्म नान्यस्येति जानतः श्रेयोऽवाप्तिं दर्शयति—

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

जन्मेति । हेऽर्जुन मे मम नित्यसिद्धेश्वरस्य जन्म मायिकं लीलयानुकरणं कर्म च धर्मस्थापनेन जगत्परिपालनं दिव्यमप्राकृतमन्यैः कर्तुमशक्यमीश्वरस्यैवासाधारणं एवमजोपि सन्नित्यादिना प्रतिपादितं यो वेत्ति तत्त्वतः मनुष्यत्वभ्रान्त्या कर्माधीनगर्भवासादिरूपमेव तज्जन्म स्वभोगार्थमेव तत्कर्मेति भ्रमं परमार्थतः शुद्धसच्चिदानन्दरूपत्वज्ञानेन निराकृत्याजस्यापि मायया जन्मानुकरणमकर्तुरपि परानुग्रहाय कर्मानुकरणमित्येव यो वेत्ति स आत्मनोपि तत्त्वस्य तदैक्येन स्फुरणाद्देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म नैति न प्राप्नोति किन्तु मामेव सच्चिदानन्दघनं परं ब्रह्मेति प्राप्नोति संसारान्मुच्यते इत्यर्थः । मम जन्मकर्मतत्त्वज्ञानशोधितत्त्वंपदार्थस्तत्पदार्थाभेदं लब्ध्वा मुच्यत इति स्वच्छार्थकेनार्जुनपदेन सूचितम् ।

अन्ये तु दुष्टानां च निग्रहानुग्रहार्थं धर्मसंस्थापनार्थं च विवस्वदादिभ्यो योगोपदेशाय च मायया सम्भावितानि यानि शरीराणि तैर्यानिकर्माणि च कृतानि तान्येतानि च सर्वाणि वस्तुतो ब्रह्ममात्रमेवेति यो विजानाति स मुक्तिं गच्छतीत्याह जन्मेति । इतरानपेक्षया स्वात्मनि स्वयमेव स्वप्रकाशेन दीप्यते प्रकाशते इति दिव्यं निर्विशेषचिदेकरसं परं ब्रह्म तस्मिन् दिवि परे ब्रह्मणि पूर्णानन्दैकघनेऽद्वितीये सर्वाधिष्ठाने प्रतीता या प्रकृतिर्यच्च प्राकृतं मे जन्म शरीरं यच्च तत्कृतं कर्म तदेतत्सर्वं तत्वतोऽध्यात्मदृष्ट्या परिशील्य दिव्यं दिविति क्विबन्तं रूपं तथाच दिवो ब्रह्मण. स्वरूपं दिव्यं चैतन्यं तन्मात्रमेवेत्येवं यो वेत्ति साक्षाद्विजानाति स सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वदर्शी विद्वानिमं विद्वद्देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म नैति न तु पुनर्जायते किन्तु मामेति सच्चिदानन्दैकरसं मां ब्रह्मैव प्राप्नोति विदेहमुक्तिं गच्छतीत्यर्थ इत्याहुः ॥ ९ ॥

मामेतीत्युक्तं स्वस्य सर्वमुक्तप्राप्यतया पुरुषार्थत्वं दर्शयन्नस्य मोक्षमार्गस्याधुनिकत्वशङ्कां वारयति—

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

वीतेति। राग इदं मे भूयादित्याकारोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषः विषयत्यागे तन्नाशे च कथं मे जीवनं स्यादित्याकारस्तद्वृत्तिविशेषः त्रासो भयं विषयप्राप्तौ विघ्नकर्तृषु ताडनाक्रोशनादिकर्तृषु च तदनिष्टप्रवृत्तिहेतुः देहकम्पमनस्तापादिव्यङ्ग्यश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः, तत्तत्फलतृष्णा रागो विषयत्यागेन ज्ञानमार्गे कथं जीवितव्यमिति त्रासो भयं विषयोच्छेदकोऽयं ज्ञानमार्गः कथं हितः स्यादिति द्वेषः क्रोध इत्यन्ये। वीता विगता विवेकेन गता रागभयक्रोधाः येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधाः शुद्धसत्वाः अतएव मन्मयाः मां परमानन्दघनं तत्पदार्थं प्रत्यक्साक्षित्वंपदार्थाभेदनापरोक्षीकृतवन्तः अभेदज्ञानेनैव कर्मसमुच्चयं वारयति मामेव परमेश्वरमुपाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः। अतएव ज्ञानतपसा पूताः ज्ञानमेव तपस्तेन ज्ञानतपसा परमशुद्धिहेतुनाऽन्यतपोनपेक्षेण पूताः शुद्धा निरस्ताज्ञानतत्कार्यमला जीवन्मुक्ताः सन्तो बहवोऽनेके मद्भावं मद्रूपं शुद्धसच्चिदानन्दघनं विदेहकैवल्यमागताः अज्ञानमात्रापनयेन प्राप्ताइत्यर्थः। मन्मया मदेकचित्ताः मामुपश्रिता एकान्तभक्त्या मामीश्वरं शरणं गताः सन्तः मत्प्रसादलभ्यं यदात्मज्ञानं च तपश्च तत्परिपाकहेतुः स्वधर्मस्तयोर्द्वन्द्वैकवद्भावः तेन पूताः शुद्धा मद्भावं सायुज्यं प्राप्ता; यद्वा ज्ञानमेव तपः सर्वकर्मक्षयहेतुत्वात् तेन पूता जीवन्मुक्ताः सन्तो मद्भावं मद्विषयं भावं रत्याख्यं प्रेमाणमागता इत्यन्ये।

अन्ये तु सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वदर्शनयोगेन प्राञ्चो बहवो मुक्ता इति योगः प्रोक्तः पुरातन इति यदुक्तं योगस्य प्राक्तनत्वं तत्प्रतिपादयति वीतेति। कथमेतावतैव त्वत्प्राप्तिः स्यादत आह वीतेति वा। भोग्येषूपकारिषु च राग आध्यात्मिकाद्युपद्रवेभ्यो भयं स्वस्यापकारिषु क्रोधस्ते रागभयक्रोधाः वीता तीव्रमुमुक्षया सदसद्विवेकवैराग्याभ्यां विशिष्य निर्गता येषां ते वीतरागभयक्रोधाः ज्ञानतपसा ब्रह्मैवाहमिति साक्षाद्ब्रह्मण्येवाप्रतिबद्धमात्मतत्त्ववेदनं यत्तज्ज्ञानं तदेव तपः मुमुक्षोर्यतेः कर्तव्यं मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तप इति स्मृतेस्तेन ज्ञानतपसा पूताः सम्यग्विनष्टानात्मस्वभावत्वेन शुद्ध आत्मा मनो येषां ते शुद्धात्मानो वामदेवादयो मुमुक्षवः स्वयं सर्वदा मामुपाश्रिताः मामपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमद्वितीयं परं ब्रह्मैवोपाश्रिता उपश्रयणं नाम सर्वं ब्रह्मैवेति बहिरन्तः सर्वत्र प्रत्यग्दृष्ट्या मदेकत्वदर्शनं तदेव कुर्वन्तः सन्तो मन्मया मदात्मना पूर्ण

भूत्वा देहपातानन्तरं मद्भावं ब्रह्मात्मनावस्थानलक्षणमागता विदेहमुक्तिं प्राप्ता इत्यर्थ इत्याहुः ॥ १० ॥

ननु सर्वे प्राणिनः सुधाब्धाविव त्वय्येवाद्वितीये परे ब्रह्मणि तिष्ठन्ति त्वदावासस्य सर्वसमत्वे केभ्यश्चिदेव मुक्तिं प्रयच्छसि न तु सर्वेभ्यः कस्तवायं पक्षपातइत्याशङ्कायां न सुधाब्धिवासस्य सर्वसमत्वेऽपि पीतसुधानामेवामरत्वं न त्वितरेषां यथा तथैव मय्यवस्थानस्य सर्वसमत्वेऽपि मामकं परं भावं ये भजन्ति तेषामेव विमुक्तिर्न त्वपरं भावं भजतां कामिनामिति तं यथायथोपासते तथैव भवन्तीत्येतच्छ्रुत्यर्थमनुसृत्याह—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

ये यथेति ।

द्वे रूपे वासुदेवस्य व्यक्तं चाव्यक्तमेव च ।

अव्यक्तं ब्रह्मणो रूपं व्यक्तमेतच्चराचरम् ॥

इतिस्मृतेरव्यक्तं निर्विशेषं परं ब्रह्म व्यक्तं तु मायोपाधिकमपरं ब्रह्म सकार्यमेवं व्यवस्थितं मत्तत्त्वं शास्त्राचार्योपदेशसंस्कृतस्वस्वप्रज्ञानुरूपेण तत्तद्विज्ञाय परब्रह्मविदांऽवाप्यतत्तत्फलार्थिनो ये जना मामेवं द्वेधा व्यवस्थितं परमात्मानं यथा प्रपद्यन्ते ज्ञानयोगेन वा कर्मयोगेन वाऽप्यन्यथा वा येन प्रकारेणोपासते तान् तत्तत्साधननिष्ठानुपासकान् तथैव यस्मिन्यस्मिन् तत्वे परिनिष्ठिता भवन्ति तत्तद्रूपेणैव प्रत्यक्षीभूय भजाम्यनुगृह्णामि तत्तद्वस्तूपासनानुरूपफलेन योजयामीत्यर्थः। यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशीति नियमात्स्वस्वप्रज्ञाबलेन परिगृहीतवस्तूपासनानुरूपेणैव तेषां फलं सिध्यति नान्यथाऽतो मम न कश्चित्पक्षपात इति भावः। एवं ज्ञानकर्मयोगफलप्रदाने समभावेन मयि स्थिते सत्यपि शास्त्रार्थज्ञास्तदनुसारिणो ये मनुष्या ब्राह्मणादयो मुमुक्षवस्ते सर्वे ममेश्वरस्याभिमतं श्रुतिस्मृतिविहितं वर्त्म मार्गमेवानुवर्तन्ते यद्वा ममेश्वरस्य कृतेर्विषयभूतं कर्ममार्गमनुवर्तन्ते विशिष्य कर्मैव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु मोक्षस्य सन्निकृष्टकारणं प्रकृष्टं सर्वश्रुतिप्रसिद्धं ज्ञानयोगमुत्सृज्य पण्डिता अपि किं कर्ममार्गमनुतिष्ठन्तीत्याकाङ्क्षायां ज्ञानयोगस्य चित्तशुद्ध्यैकलभ्यत्वात्तदसिद्धौ सर्वं कर्म सन्यस्य ज्ञानयोगे प्रवृत्तस्य ज्ञाननिष्ठासम्भवात्तदसिद्धौ मोक्षासिद्धिस्तेन ज्ञानकर्मफलयोरुभयोरपि भ्रंशः

स्यात्ततो मोक्षस्यादिमं कारणं चित्तशुद्धिरेव सम्पादनीयेति विचक्षणाः कर्मैव कुर्वन्तीत्याशयेनाह—

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

काङ्क्षन्त इति । इहास्मिन् लोके देवता इन्द्राग्न्यादिदेवांस्तत्प्रसादसिद्धये यजन्ते आज्यादिहविषा एधयन्तः पण्डिताः कर्मणां श्रद्धाभक्तिभ्यां नियमेनानुष्ठितानां श्रौतादीनामनुष्ठानेन लब्धां सत्वशुद्धिलक्षणां सिद्धिं काङ्क्षन्तो मम वर्त्मानुवर्तन्ते इति पूर्वेणान्वयः । ननु हठादियोगैरपि धीशुद्धेः सम्पादयितुं शक्यत्वात्किं कर्मणेत्याशङ्कायां न तेषां दुःसाध्यत्वात्कृतैरपि तैश्चित्तशुद्धिसिद्धेर्बहुकालभाव्यत्वाच्चावश्यं मुमुक्षुणा कर्मैव कर्तव्यमित्याशयेनाह क्षिप्रमिति । हि यस्मात्कारणान्मानुषे लोके कर्मभूमौ कर्मजा वैदिककर्मानुष्ठाननिष्पन्ना सिद्धिश्चित्तशुद्धिलक्षणा क्षिप्रं शीघ्रमेव भवति यज्ञैराराधितानां देवानां प्रसादाच्छीघ्रमेव मनः प्रसीदतीत्यर्थः ।

अन्ये तु इदं द्वयमित्थं योजयन्ति । तथाहि ननु पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टेभ्य एव मोक्षं प्रयच्छसि चेत् न त्वन्येभ्यस्तद्रहितेभ्यः सकामेभ्यस्तर्हि तव वैषम्यादिहेतुरागादिमत्वादनीश्वरत्वापत्तिरित्याशङ्क्यां ये मुमुक्षवस्तेभ्यो ज्ञानसम्पादनद्वारा मोक्षं प्रयच्छामि फलान्तरार्थिभ्यस्तु तदुपायानुष्ठापनेन तदेव ददामीति न मम रागद्वेषाविति परिहरति य इति । ये आर्ता अर्थार्थिनो जिज्ञासवो ज्ञानिनश्च यथा येन प्रकारेण आर्तिनिवृत्त्यर्थतयाऽर्थार्थतया ज्ञानार्थतया मोक्षार्थतया च मामीश्वरं सर्वफलदातारं प्रपद्यन्ते भजन्ति तानहं तथैव तदपेक्षितफलदानेन च भजाम्यनुगृह्णामि तत्रार्तानार्तिहरणेनार्थार्थिनोऽर्थदानेन जिज्ञासून् ज्ञानदानेन ज्ञानिनो मोक्षदानेन चानुगृह्णामि न त्वन्यकामायान्यद्ददामीत्यर्थः । ननु तथापि स्वभक्तानामेव फलं ददासि न त्वन्यदेवभक्तानामिति तव वैषम्यं स्यादेवेति नेत्याह ममेति । नन्विन्द्रादीनपि बहवो भजन्त्येव तेऽपि तेभ्यो भक्तेभ्यस्तत्तत्फलं ददत्येव कुतस्त्वमेव भजनीयस्त्वमेव च फलदातेत्याशङ्क्याह ममेति वा । हे पार्थ मनुष्याः कर्माधिकारिणः सर्वप्रकारेण इन्द्राद्यनुवर्तनेनापि मम सर्वात्मनो वासुदेवस्य वर्त्म भजनमार्गं कर्मज्ञानलक्षणमनुवर्तन्ते तथाच तत्तद्देवतात्मनाऽहमेवावस्थितःसन्भजनीयोऽहमेव च तत्तद्देवताभक्तेभ्यस्तत्तत्फलं ददामि न त्वन्यः कश्चित्फलदातेत्यर्थः । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरित्यादिमान्त्रवर्णात् फलमत उपपत्तेरिति न्यायाच्च ॥११॥

यदि त्वमेवाप्रतिहतज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिमान् रागद्वेषादिशून्यत्वात्सर्व समः सर्वकर्मफलदाता तर्हि सर्वेऽपि प्राणिनः फल्गुफलादभ्युदयाद्विरक्ताः सन्तो मोक्षमेवापेक्षमाणाः त्वामेव भगवन्तं सर्वफलदानसमर्थं कुतो न भजन्तीति चेत्तत्राह काङ्क्षन्त इति । इह लोके कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं कांक्षन्तोभीप्सन्तो देवता इन्द्रादीन्यजन्ते पूजयन्ति अज्ञानप्रतिहतविवेकज्ञानत्वान्न तु निष्कामाः सन्तो मामिति शेषः । कर्मफलसिद्धिमिच्छतां कुतो मनुष्यलोके देवतापूजनमिष्यते तत्राह क्षिप्रं हीति । हि यस्मादिन्द्रादियाजिनां तत्फलार्थिनां कर्मजा सिद्धिः कर्मजन्यं फलं मनुष्यलोके क्षिप्रं शीघ्रमेव भवति ज्ञानफलं तु चित्तशुद्ध्यपेक्षत्वान्न शीघ्रं भवतीत्यर्थः । मानुषे लोके कर्मफलं शीघ्रं भवतीत्यनेनान्यलोकेपि वर्णाश्रमधर्मव्यतिरिक्तकर्मफलसिद्धिर्भगवता सूचिता । नन्वन्यलोके विलम्बेन कर्मफलमत्र त्वविलम्बेनेति विभागे को हेतुरिति चेद्वर्णाश्रमप्रयुक्तकर्माधिकारभावाभावाविति गृहाण । यतः कर्मप्रयुक्तं फलं मानुषे लोके झटिति सिद्ध्यत्यतस्तत्तत्क्षुद्रफलसिद्धिकामाः ज्ञानमार्गविमुखा अन्यदेवता यजन्ते न प्रायेण मुमुक्षव इव मां साक्षात्ते भजन्तीति भावः ॥ १२ ॥

कस्मात्पुनः कारणात्त्वैव वर्त्मानुवर्तन्ते नान्यस्येत्यत आह । यद्वा मानुष एव लोके वर्णाश्रमकर्माधिकारो नान्येष्विति नियमः किं निमित्त इति चेत्तत्राह । यद्वा शरीरारम्भकगुणवैषम्यादपि न सर्वे समानस्वभावा अतोऽपि न सर्वे मामेव भजन्ते इत्याह—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

चातुर्वर्ण्यमिति । चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यं मयेश्वरेण सृष्टं उत्पादितं 'ब्राह्मणो ऽस्य मुखमासीदिति' श्रुतेः । गुणकर्मविभागशः गुणाः सत्त्वादयः कर्माणि शमादीनि तयोर्विभागशः द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं सम्बध्यते इत्युक्तेः गुणविभागेन कर्मभागेन चेत्यर्थः । तथाहि सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणास्तेषां सात्विकानि शमदमादीनि कर्माणि सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां च शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि तमउपसर्जनरजःप्रधाना वैश्यास्तेषां च कृष्यादीनि कर्माणि तमःप्रधानाः शूद्रास्तेषां च तामसानि त्रैवर्णिकशुश्रूषादीनि कर्माणीति मानुषे लोके व्यवस्था तथा च मनुष्यलोके परं वर्णाश्रमादिपूर्वके कर्मण्यधिकारस्तत्रैव वर्णादेरीश्वरेण

सृष्टत्वात् लोकान्तरेषु तत्र वर्णाद्यभावादीश्वरमेव चतुर्वर्णाश्रमादिविभाग-भागिनोऽधिकारिणोनुवर्तन्ते तेनैव वर्णादेस्तद्व्यापारस्य च सृष्टत्वात्तदनुवर्तनस्य युक्तत्वादिति प्रश्नद्वयसमाधानं बोध्यम् । तृतीयस्य तु स्पष्टमेव ।

परेतु चतुर्णां वर्णानां हितं चातुर्वर्ण्यं गुणाश्च कर्माणि चेति गुणकर्म द्वन्द्वैकवद्भावः कर्माण्यग्निहोत्रादीनि गुणाश्च द्रव्यदेवतारूपाः विभागशः साधारणासाधारणविभागेन तथाहि दानजपादिकं सर्वसाधारणमग्निहोत्रादिकं त्रैवर्णिकस्यैव न शूद्रस्य राजसूयादिकं राज्ञ एव नेतरेषामिति विभागो दृश्यते यतश्चातुर्वर्ण्यं गुणकर्म च मया सृष्टं ततोन्यदेवतानामपि मदुत्थत्वात्पुत्रप्रीत्या पितुरिव तत्प्रीत्या ममैव तृप्तिरस्तीति भाव इत्याहुः ।

एवं तर्हि चातुर्वर्ण्यस्य विषमस्वभावस्य सृष्ट्यादेस्तन्निष्ठव्यापारस्य च स्रष्टृत्वात्तव वैषम्यादेः कर्मफलस्य कर्तृगामित्वाद्भोक्तृत्वादेश्च त्वयि प्रसङ्गात्संसारित्वादिकं ते स्यान्न नित्यमुक्तत्वादिकमित्याशङ्क्याह तस्येति । तस्य विषमस्वभावस्य चातुर्वर्ण्यस्य व्यवहारदृष्ट्या कर्तारमपि मां परमार्थदृष्ट्या अकर्तारं विद्धि अव्ययं निरहङ्कारत्वेनाक्षीणमहिमानमसंसारिणमित्यर्थः । तथा च मायया कर्तृत्वस्य स्वरूपतोऽकर्तृत्वस्य च संभवान्नित्यमुक्तत्वादिकं कर्मतत्फलसम्बन्धवैधुर्यं च सिद्ध्यतीति भावः ॥१३॥

वस्तुतः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभावात्कर्मतत्फलसम्बन्धशून्यमीश्वरं पश्यतो दर्शनानुरूपं फलं दर्शयति—

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥१४॥

न मामिति । येषां कर्मणां विश्वसर्गादीनां भक्तपरिपालनदुष्टनिग्रहादीनां चाहं कर्त्ता तवाभिमतस्तानि कर्माणि मां भगवन्तं वासुदेवं न लिम्पन्ति देहारम्भकत्वेन न बध्नन्ति निरहङ्कारत्वेन कर्तृत्वाभिनिवेशाभावात् । एवं कर्तृत्वं निराकृत्य कर्मफलासक्त्यभावाद्भोक्तृत्वं निराकरोति न मे इति । मे ममाप्तकामस्य न, कर्मफले स्पृहा तृष्णा आसक्तिः आप्तकामस्य का स्पृहेति श्रुतेः । ईश्वरस्य तव कर्मलेपाभावेऽपि मादृशस्य जनस्य किमायातमित्याशङ्क्याह इतीति । कर्तृत्वाभिनिवेशफलासक्तिभ्यां हि कर्माणि बध्नन्ति तदभावान्न मां कर्माणि बध्नन्तीत्येवं योऽन्योपि मामकर्तारमभोक्तारं चात्मत्वे-

नभिजानाति कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरहितोऽसङ्गोऽद्वितीयः परमात्माहमस्मीति स्वभेदेन साक्षात्करोति स अकर्त्रभोक्त्रात्मज्ञानवान् कर्मभिर्न बध्यते देहादिसंबन्धं प्राप्य न संसरतीत्यर्थः। तस्यापि कर्माणि देहाद्यारम्भकत्वेन न बन्धकानि भवन्तीति भावः।

अन्ये तु इदं द्वयमित्थं योजयन्ति तथाहि मम वर्त्मानुवर्तन्त इत्यत्र मत्कर्मविषयभूतं कर्ममार्गमनुवर्तन्त इति यदुक्तं तद्विस्पष्टयति चातुर्वर्ण्यमिति। गुणकर्मविभागशः गुणानां सत्त्वादीनां कर्मणां शमादीनां च विभागेन रजउपसर्जनसत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य शमदमादयः कर्माणि सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजोधृत्यादयः कर्माणि तमउपसर्जनरजःप्रधानवैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि रजउपसर्जनतमःप्रधानस्य शूद्रस्य परिचर्यात्मकं कर्म एवं गुणकर्मविभागशश्चातुर्वर्ण्यं चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यं च सर्गादौ मया सृष्टमत एव मम वर्त्मानुवर्तन्ते इति यदुक्तं तत्सिद्धं तर्हि यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यत इति श्रुतेस्तवापि चातुर्वर्ण्यसृष्टिकर्मकर्तुस्तत्फलेन जन्मादिना सम्बन्धसम्भवान्न नित्यत्वेश्वरत्वादिः सिद्ध्यतीत्याशङ्कायां न विकल्पो न हि वस्तुमायामात्रमिदं द्वैतमितिश्रुतेः स्रष्टृसृष्ट्यादेर्मायिकत्वेन मिथ्यात्वान्निष्कलस्य निष्क्रियस्याविक्रियस्य मम सर्जनादिक्रियाऽयोगात् वस्तुतो मामकर्तारमेव विजानीहीत्याह तस्येति। तस्य चातुर्वर्ण्यस्य प्रपञ्चस्य च मायया कर्तारमपि मायामोहितचित्तानां कर्तृवत्प्रतीयमानं मां परमात्मानमकर्तारं निर्गुणत्वाद्वस्तुतः कर्तृत्वादिधर्मशून्यमेव विद्धि। तदभावे कर्मासम्भूतौ तत्फलजन्माद्यसम्भवादव्ययं नाशरहितं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमेव विजानीहीत्यर्थः।

अपरे तु अथ वैषम्यदोषपरिहारार्थमाह चतुर्णां वर्णानां भावश्चातुर्वर्ण्यं ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्ररूपं गुणाः सत्त्वादयः कर्म वर्णाश्रमोचितं तद्विभागेन तत्तद्वर्णोचितेन मयैव विराड्रूपेण सृष्टं निर्मितं तस्य चातुर्वर्ण्यस्य विराड्रूपेणैव कर्तारं मां विजानीहि तथाऽव्ययमक्षरं शुद्धस्वरूपमसङ्गमकर्तारं विद्धि। अत्रार्थे शातपथी श्रुतिः तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट्शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवत् ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्र इति। भाष्यम् ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्र इति यच्चातुर्वर्ण्यं तदेतत् तत् किं? तत् तेषु अग्निना वैश्वानरापरपर्यायेण विराड्रूपेण सम-

ष्टिना देवेषु ब्रह्माभवत् स एव मनुष्येषु व्यष्टिरूपेण ब्राह्मणोऽभवत् तथा देवेष्वष्टविधेनेन्द्रवरुणादिना क्षत्रियेण मनुष्येषु क्षत्रियोऽभवत् तथा देवेषु षड्विधेन वसुरुद्रादित्यादिना वैश्येन मनुष्येषु वैश्योऽभवत् तथा देवेष्वेकविधेन पूषसंज्ञकेन शूद्रेण मनुष्येषु शूद्रोऽभवत्। तथा ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृत इत्याद्यपि परस्य ब्रह्मणो ममोपाधिद्वयं माया-कार्यं च स्वस्य कूटस्थासङ्गचिद्रूपेण मायातत्कार्यसम्बन्धासम्भवान्मया-कर्तृकैः सृष्ट्यादिकर्मभिः श्लेषो यथा नास्ति तथा प्रत्यग्रूपस्य ममात्मत्वे-न देहेन्द्रियादिकृतकर्मभिरपि श्लेषो नास्त्येव कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मशून्यं मां परमात्मानं श्रवणमननादिसंजातविज्ञानबलेन यः स्वात्मत्वेन विज्ञाय कर्माणि प्रवर्तते स कर्मभिर्न बध्यते इत्याह नेति। कूटस्थासङ्गचिद्रूपत्वेन बुद्ध्यादिस-म्बन्धशून्यस्य मे प्रत्यगात्मनः कर्मफले कर्मसु तज्जन्यफलेषु च न स्पृहाऽस्ति स्पृहाया बुद्धिधर्मत्वाद्बुद्ध्यादिसाक्षिणोऽविकारिणो मम तद्धर्मायोगात् कर्म-फलेच्छा सम्भवत्यत एव न मां कर्माणि लिम्पन्ति स यथा कामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुत इति कामिन एव कर्म-सङ्कल्पतदारम्भश्रवणात्कर्मफलेच्छुनैव विज्ञानं यज्ञं तनुत इतिश्रुत्युक्त-विज्ञानात्मना कर्माणि क्रियन्ते न त्वकामिना अक्रियेण मयाऽतो न बुद्ध्या-दिभिः कृतानि कर्माणि मामकर्तारं कर्मतत्कर्तृसाक्षिणं लिम्पन्ति स्पृश-न्ति येन फलेच्छुना यत्कर्म क्रियते स तेन कर्मणा लिप्यते तैलकर्तृवन्मा-न्यस्ततो बुद्ध्यादेः कर्मकर्तुरन्यस्य बुद्ध्यादिकृतकर्माणि लेपाय न भव-न्तीत्येवं कर्मफलेच्छारहितं कर्मणामकर्तारमभोक्तारं चाकाशवत्सर्वगतम-सङ्गमविक्रियं बुद्धितद्धर्मतत्कर्मतदवस्थासाक्षिणं मां परमात्मानं स्वतत्त्वं योऽभिजानाति सम्यगाभिमुख्येनायमेवाहमस्मीति साक्षात्स्वात्मना यो वेत्ति स विद्वानधिकारिको लोकसङ्ग्रहार्थं कृतैः कर्मभिर्न बध्यते कृतानि कर्माण्यमुष्य देहारम्भकाणि न भवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

तव कर्मतत्फलसम्बन्धाभावे तथा ज्ञानवतश्च तदसम्बन्धे ममापि किं कर्मणेत्याशंक्य कर्मणि कर्तृत्वाभिमानं तत्फले तृष्णां च त्यक्त्वा मुमु-क्षुवत्त्वया कर्म कर्तव्यमेवेत्याह—

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

एवमिति । पूर्वैरतीतैरप्यास्मिन्युगे ययातिप्रभृतिभिर्मुमुक्षुभिरेवं ज्ञात्वा नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेत्येवं बुध्वा कर्म कृतं यस्मात्पूर्वैरपि कृतं तस्मात्त्वमपि तन्मार्गानुसारेण कर्मैव कुरु न तूष्णीमासनं नापि संन्यासम् । यद्यतत्त्वज्ञस्तदा चित्तशुद्ध्यर्थं तत्त्वज्ञश्चेल्लोकसङ्ग्रहार्थं पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतरमातपूर्वयुगान्तरेपि कृतं नाधुनातनं कृतं निर्मितं तथा चास्मिन्युगेऽन्ययुगे च पूर्वं पूर्वतरैः कृतत्वादवश्यं त्वया कर्तव्यं कर्मेति भावः ।

विदुष उपाधिकृतानां कर्मणामबन्धकत्वज्ञानमेव परार्थप्रवृत्तौ बलवत्साधनमिति सूचयित्वा प्राञ्चोप्यबन्धकत्वज्ञानेनैव परार्थं प्रवृत्ता इति शिष्टाचारं प्रमाणयन् त्वयाप्येवं प्रवर्तितव्यमित्याह एवं ज्ञात्वेति । अहं बुध्यादिसाक्षी प्रत्यगेवास्मि देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नः सन्देहेन्द्रियकृतैः कर्मभिर्न बद्ध इत्यात्मनो देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नत्वं देहादिकृतकर्मणामबन्धकत्वं चैवमुक्तरीत्या विज्ञाय मुमुक्षुभिर्मुक्तैर्मुमोचयिषुभिरितीदं गर्भितणिजन्तं रूपं अविद्याबन्धेभ्यो मोचयितुमिच्छद्भिर्मुमुक्षुभिः पूर्वैरपि जनकादिभिर्लोकहितार्थं कर्म कृतं यस्मात्तस्मात्त्वं पूर्वैः कृतं ज्ञानवृद्धैरनुष्ठितं पूर्वतरमनादिकालप्रवृत्तं कर्मैव लोकहितार्थं कुरु न तु संन्यासमित्यर्थ इत्यन्ये ॥१५॥

कर्मविषये कश्चित्संशयोप्यस्ति किं येन पूर्वैः पूर्वतरं कृतमित्यातिनिर्बन्धेन कर्तृकर्मविशेषणं ददासीति चेदस्त्येवातस्तद्विशेषणदाने यथा पूर्वैः कृतं तथा मयापि कर्तव्यमिति निश्चित्य तत्र तव प्रवृत्तिः सुकरा स्यादतो विशेषणं सफलमित्यभिप्रेत्य कर्मणो दुर्ज्ञेयत्वमाह—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

किं कर्मेति । किं परमार्थतः कर्म किं वा परमार्थतोकर्मेत्येवमत्रास्मिन्कर्मविषये कवयो मेधाविनोऽपि मोहिताः मोहं निर्णयासामर्थ्यं प्राप्ता. अत्यन्तदुर्निरूपत्वात्तयोः नौस्थस्य निष्क्रियेष्वपि वृक्षेषु गमनभ्रमदर्शनात् दूराच्चक्षुःसन्निकृष्टेषु गच्छत्स्वपि पुरुषेष्वगमनभ्रमदर्शनाच्च दुर्विज्ञेयत्वं तयोरित्यर्थः । तत्तस्मात्ते तुभ्यमहं कर्माकर्म च प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण संदेहोच्छेदेन वक्ष्यामि यत्कर्माकर्मस्वरूपं ज्ञात्वा मोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यस्यशुभात्संसारबन्धनादित्यर्थः । तत्ते कर्मेत्यत्राकारप्रश्लेषोपि बोध्यः ॥ १६ ॥

ननु सर्वलोके प्रसिद्धत्वादहमेवैतज्जानामि देहेन्द्रियादिव्यापारः कर्म तूष्णीमासनमकर्मेति तत्र किं त्वया वक्तव्यमित्याशङ्क्य दुर्ज्ञेयत्वं दर्शयति—

कर्मणोह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥१७॥

कर्मण इति । किं त्वया वक्तव्यमिति नावमन्तव्यं हि यस्मात्कर्मण शास्त्रविहितस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति विकर्मणश्च प्रतिषिद्धस्य अकर्मणश्च तूष्णींभावस्य च तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीति वाक्यत्रयेऽपि तत्त्वमस्तीत्यध्याहारः । कर्मणइत्युपलक्षणं यस्मात्कर्माकर्मविकर्मणां गहना दुर्ज्ञाना गतिस्तत्त्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

किं पुनः कर्मादेस्तत्त्वमित्यपेक्षायां कर्मादेस्तत्त्वं निरूपयन् तत्र तावन्नौस्थस्य तटस्थतरुपर्वतादिषु समारोपितचलनप्रतीतिरिव लोकस्य देहाद्याश्रयं कर्मात्मन्यध्यारोप्याहं कर्ता ममैतत्कर्मास्य फलं मया भोक्तव्यमिति भ्रान्त्या प्रतीतिस्तन्निवृत्त्यर्थं भगवानाह—

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

कर्मणीति । क्रियते इति कर्म व्यापारमात्रं तस्मिन्कर्मणि देहेन्द्रियादिव्यापारे विहिते प्रतिषिद्धे च अहं करोमीत्यादिकर्तृत्वादिधर्माध्यासेनात्मन्यारोपिते नौस्थेनाचलत्सु तटस्थवृक्षादिषु समारोपिते चलन इवाकर्माकर्त्रात्मस्वरूपविज्ञानेन वस्तुतः कर्माभावं नाहं कर्ता न ममैतत्कर्म नास्य फलं ममाऽपेक्षितमित्येव यः कश्चित्पश्येत् पश्यति तटस्थवृक्षादिष्विव चलनाभावं यथा पूर्वे जनकादयो मुक्ता मुमुक्षवश्च पश्यन्ति स्म तथेत्यर्थः । सूर्यादिषु गच्छत्स्वप्यगमनप्रतीतिरिव देहेन्द्रियादिषु सर्वदा प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपव्यापारविशिष्टेषु सत्स्वपि निर्व्यापारस्तूष्णीं सुखमास इति भ्रान्तिप्रतीतिनिराकरणायाह अकर्मणीति । देहेन्द्रियादिषु त्रिगुणमायापरिणामत्वेन सर्वदा सव्यापारेषु सत्स्वपि निर्व्यापारस्तूष्णीं सुखमासे इतिभ्रांत्या समारोपितेऽकर्मणि कर्माभावे दूरस्थचक्षुःसान्निकृष्टपुरुषेषु गच्छत्स्वप्यगमन इव सर्वदा सव्यापारदेहेन्द्रियादिस्वरूपविज्ञानेन वस्तुतः कर्मनिवृत्त्याख्यप्रयत्नरूपं व्यापारं यः पश्यति दूरस्थपुरुषेषु गमनमिव औदासीन्यावस्थायामप्युदासीनोहमास इत्यभिमानस्य कर्मरूपत्वात् स एतादृशो मनुष्येषु मध्ये बुद्धिमान् स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृत् समस्तकृच्च स इति बुद्धिमत्त्वयोगयुक्तत्वसर्वकर्मकृत्त्वैस्त्रिभिर्धर्मैः स्तूयते । अत्र प्रथमपादेन कर्म-

विकर्मणोस्तत्त्वं कर्मशब्दस्य विहितनिषिद्धपरत्वात् द्वितीयपादेन त्वकर्मणस्तत्त्वं दर्शितमिति बोध्यम् । तत्र त्वं मन्यसे कर्मणो बन्धहेतुत्वात्तूष्णीमेव मया सुखेन स्थातव्यमिति तन्मृषा असति कर्तृत्वाभिमाने विहितस्य प्रतिषिद्धस्य वा कर्मणो बन्धहेतुत्वाभावात् सति च कर्तृत्वाभिमाने तूष्णीमहमास इत्यौदासीन्याभिमानात्मकं यत्कर्म तदपि बन्धहेतुरेव वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात् तस्मात्कर्मविकर्माकर्मणामीदृशं तत्त्वं ज्ञात्वा विकर्माकर्मणी परित्यज्य कर्तृत्वाभिमानफलतृष्णात्यागेन विहितं कर्मैव कुर्वित्याशय इति भाष्यकृदनुमतं व्याख्यानम् ।

कर्माणि ज्ञानकर्मणि दृश्ये जडे प्रपञ्चे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण चानुस्यूतं सर्वभ्रमाधिष्ठानमकर्मावेद्यं स्वप्रकाशचैतन्यलक्षणं परं ब्रह्म परमार्थदृष्ट्या यः पश्येत्तथाऽकर्मणि च स्वप्रकाशे पूर्वोक्ते दृग्वस्तुनि कल्पितं कर्म दृश्यं मायामयं न परमार्थं स दृग्दृश्ययोः सम्बन्धानुपपत्तेर्यः पश्यति एवं परस्पराध्यासेऽपि शुद्धं वस्तु यः पश्यति स एव मनुष्येषु मध्ये बुद्धिमान् परमार्थदर्शित्वान्नान्यस्तस्यापरमार्थदर्शित्वात् स च युक्तो बुद्धिसाधनयोगयुक्तान्तःकरणशुद्ध्या एकाग्रचित्तः अतस्स एवान्तःकरणशुद्धिसाधनकृत्स्नकर्मकृदिति वास्तवधर्मैरेव स्तूयते । यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि परमार्थवस्तुदर्शी भव तावतैव कृत्स्नकर्मकारित्वोपपत्तेरित्याशयः। अतो यदुक्तं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति यच्चोक्तं कर्मादीनां तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीति स बुद्धिमानित्यादिस्तुतिश्च तत्सर्वं परमार्थदर्शने सङ्गच्छते । अन्यज्ञानेनाशुभात्संसारान्मोक्षानुपपत्तेस्तत्त्वं चान्यत्र बोद्धव्यमस्तीति । न वाऽतज्ज्ञाने बुद्धिमत्त्वमिति युक्तमेव परमार्थदर्शिनां व्याख्यानमित्यन्ये ।

अपरे तु कर्म यज्ञादिकं ससाधनं तस्मिन्नकर्म स्पन्दशून्यं कूटस्थं ब्रह्म यः पश्येत् कर्मतदङ्गेषु ब्रह्मदृष्टिमध्यस्येत् ।

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥

इत्युक्तेः । अन्यथा यत्कुरु तद्यथाचेष्टारूपमवानो गहना कर्मणो गतिः किं तदकर्म यत्कर्मण्यध्यस्यते इत्याकाङ्क्षायां यत्रैतत्कर्म पुण्यपापात्मकं दृश्यते पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति तत्फलं च सुखदुःखादिकं अहं सुखी अहं दुःखीति स प्रत्यक्चेतनोऽकर्म तत्रैवेदं कर्मास्पन्दे स्पन्दात्मकं सर्पः असर्प इवाध्यस्तमिति यः पश्येत् स बुद्धिमानित्यादिना स्तूयते इत्याहुः ॥ १८ ॥

तदेतत्कर्मण्यकर्मदर्शनादिकं स्तुवन् परमार्थवस्तुदर्शिनः कर्तृत्वाद्यभिमानाभावेन कर्मालिप्तत्वं प्रपञ्चयति यस्येत्यारभ्य ब्रह्मकर्मसमाधिनेत्यन्तेन—

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥१९॥

यस्य पूर्वोक्तपरमार्थदर्शिनः सर्वे यावन्तो वैदिका लौकिका वा समारभ्यन्त इति समारम्भाः कर्माणि कामः फलेच्छा सङ्कल्पोऽहं करोमीति-कर्तृत्वाभिमानस्ताभ्यां वर्जिताः लोकसङ्ग्रहार्थं वा जीवनमात्रार्थं वा प्रारब्धकर्मवेगाद्वृथाचेष्टारूपा भवन्ति तं कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निस्तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि भस्मीभूतानि कर्माणि शुभाशुभलक्षणानि यस्य तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं बुधा ब्रह्मविदो वस्तुतः पण्डितमाहुः। परमार्थदर्शी हि पण्डित उच्यते न तु पण्डितत्वेन प्रसिद्धोऽपि वैशेषिकादिर्भ्रान्तत्वादित्यर्थः।

अन्ये तु इदं श्लोकचतुष्टयमित्थं योजयन्ति । ननु कर्मणां बन्धकत्वमेव सिध्यति 'कर्मणा बध्यते जन्तुरिति' स्मृतेरिति चेन्न तत्स्मृतेरविद्वत्कर्तृकर्मविषयकत्वात् 'तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति' विदुषः कर्मालेपश्रुतेः। कर्माकर्मणोस्तत्त्वं सम्यक् ज्ञात्वा विदुषा क्रियमाणं कर्माकर्मैव तन्न बन्धाय भवत्यविदुषा कृतमकर्मैव कर्म तदेव बन्धाय भवति। तर्हि कर्माकर्मणोर्लक्षणं किमित्याकाङ्क्षायामाह किमिति । श्रुतिस्मृतिभ्यां यद्विहितं तत्कर्म यदविहितं तदकर्मेति केचित्पण्डिता जगुः(१)। वैदिकं स्मार्तं च यत्तत्सर्वं कर्म तत्संन्यासोऽकर्मेत्यपरे(२)। चलनात्मकं कर्माचलनात्मकं तूष्णीमासनमकर्मेत्यन्ये(३)। केचित्तु किं कर्म, किमकर्मेति किं वा कर्मशब्दवाच्यमकर्मशब्दवाच्यं वा किमिति कवयः। सर्वशास्त्रज्ञा अप्यत्र कर्माकर्मतत्त्वनिर्णये मोहिता मूढभावं गतास्तत्त्वं निर्णेतुमसमर्था जाता इत्यर्थः । यत एवं ततः कर्माकर्मस्वरूपमजानते ते तुभ्यं कर्म चाकर्म च प्रवक्ष्यामि तयोर्ल-

(१) मीमांसका इत्यर्थः। तन्मते कर्मण एव मुख्यत्वात् । श्रुत्यादिनिषिद्धस्याविहितस्य वाऽकर्मत्वात् ।

(२) सम्प्रदायविदः ।

(३) नैयायिकाः ।

क्षणमुपदेक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा ययोस्तत्त्वं विज्ञायाशुभात्संसारान्मोक्ष्यसे कर्माकर्मणोस्तत्त्वं सम्यग् ज्ञात्वा मुक्तो भविष्यसीत्यर्थः ॥ १६ ॥

नन्वु कर्माकर्मणोरुभयोस्तत्त्वमारुरुक्षोर्ज्ञातव्यं वा किमारूढस्य वेत्याकांक्षायामारुरुक्षोः कर्माकर्मविकर्मणां तत्त्वं सम्यग्ज्ञातव्यमेव तद्बोधस्यैव तस्य दुरवगाहत्वात्तान्येव बोद्धव्यानि प्रयत्नेनास्यात्रैवाधिकारो नात्यत्रेत्याशयेनाह। कर्मणो हीति। मुमुक्षोरारोढुमिच्छतः कर्मणो वर्णाश्रमादेरनुष्ठेयस्य बोद्धव्यमस्ति ज्ञाते सति हि कर्मस्वरूपं यथाशास्त्रं कर्म कर्तुं शक्यते नाज्ञाते शास्त्राणामनेकत्वाच्छास्त्रप्रवर्तकानां बहुविधत्वाच्च देशकालयुगाधिकारिवर्णाश्रमवयोवस्थादिभेदेन सङ्कोचव्याकोचाभ्यां कर्मविधेरनेकरूपत्वाच्च कर्तव्यस्य कर्मणस्तत्त्वं सम्यग्बोद्धव्यमित्यर्थः। विकर्मणोऽनन्तसम्बन्धवता विधिना विहितविपरीततया विधीयमानत्वाद्विकर्म प्रतिषिद्धं निन्दितं कर्म तस्य विकर्मणोऽपि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति ज्ञाते हि निषिद्धांशे यन्निषिद्धं तत्परिहर्तुं शक्यते ततो निरुक्तदेशकालादिभेदेन निषेधस्यापि बहुविधत्वात्तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीत्यर्थः। तथैवाकर्मणोऽपि न कर्माकर्म कर्माभावः यस्मात्कर्म न सम्भवति तदकर्मेति वा कर्मसंन्यासस्तस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति। काम्यकर्मत्यागः निषिद्धकर्मत्यागः कर्मफलत्यागः सर्वकर्मपरित्यागः कर्ममात्रपरित्याग इत्यादिभेदेन संन्यासोऽपि बहुधा भिद्यते ततस्तस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीत्यर्थः। हि यस्मात्कारणात्कर्मण इति विकर्माकर्मणोरप्युपलक्षणं तथा च कर्माकर्मविकर्मणां त्रयाणामपि गतिरेवं कर्तव्यमिति कर्तव्यतानिश्चितिर्गहना विदुषामपि दुर्ज्ञेया भवत्यत आरुरुक्षोः कर्माकर्मविकर्मणां स्वरूपं शास्त्रत आचार्यतश्च सलक्षणं सरहस्यं च सम्यग्ज्ञातव्यमस्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

नैवैतान्यारूढस्य तु बोद्धव्यानि किन्तु कर्माकर्मणोरेव तत्त्वं बोद्धव्यमशुभमोक्षायेति पूर्वं प्रवक्ष्यामीति यत्प्रतिज्ञातं तदिदानीमुपदिशति कर्मणीति। क्रियते देहेन्द्रियैरेव निर्वर्त्यत इति कर्म लौकिको वैदिकश्च सर्वोऽपि व्यापारस्तस्मिन्कर्मणि चेष्टामात्रे औपाधिके आत्मयाथात्म्यज्ञो विद्वानकर्म कर्माभावं यः पश्येत्तथैवाकर्मणि देहेन्द्रियव्यापारोपरमलक्षणे तूष्णीमवस्थायां कर्म क्रियामेव यः पश्येत्। ननु कर्मण्यकर्मदर्शनं चाकर्मणि कर्मदर्शनं चोभयमपि न सम्भवति प्रत्यक्षविरोधान्न हि कर्माकर्म भवितुमर्हति व्यापारस्य दृश्यमानत्वान्नाप्यकर्म च कर्म भवति स्थाणुवत्तूष्णीं भावस्योपल-

भ्यमानत्वात्। भावे चाभावदर्शनमभावे च भावदर्शनमतिविरुद्धमप्रामाणिकं च भावाभावयोरभावत्वभावत्वासम्भवादिति चेन्न सद्बुद्ध्या विचार्यमाणे दर्शनद्वयोपपत्तेः। तत्कथमिति चेदुच्यते स्वयमकर्मा सन्नेव पुमानन्यकर्मणा कर्मी भवति यथा मेघक्रियया चन्द्रः क्रियावान् यथा चालनक्रिययातपः क्रियावान् तथा देहेन्द्रियादितादात्म्येन देहेन्द्रियादिक्रियया स्वयमक्रियोपि सक्रियो भवत्यखिलो जन्तुस्तथापि ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मैवाहमिति ब्रह्मण्येवात्मत्वविज्ञानेन स्वस्य देहादिसंबन्धाभावात्तत्कर्तृकं कर्माकर्मैव पश्यति तत्राहं ममेति स्वत्वाभावात्। न ह्यन्यकर्तृके कर्मण्यन्यस्य स्वत्वमुपपद्यते तदभावाद्देहादिकर्तृकं कर्मास्याकर्मैव भवत्यबन्धकत्वेनाकर्मतुल्यत्वात् तस्मात्तदकर्मैव पश्यतीत्यर्थः। न तु स्वगतं कर्माकर्म पश्यति स्वस्य निरवयवत्वेन क्रियासम्बन्धानुपपत्तेर्यथा वृक्षे चलति सति तत्स्थमाकाशं निष्क्रियं पश्यति यथा मेघेषु धावत्सु चन्द्रं निष्क्रियं पश्यति तथा देहेन्द्रियादिषु स्वच्छन्दं विषयेषु प्रवृत्तेषु सत्सु स्वं निष्क्रियमेव पश्यति विद्वान्। ततो निष्कलं निष्क्रियमित्यादिश्रुतिप्रामाण्यात्कूटस्थासंगचिद्रूपमात्मानमेवात्मत्वेन विजानतो विदुषो देहादिकर्तृके कर्मण्यकर्मदर्शनमुपपद्यत एव। तस्यैतस्य दर्शनस्य विद्वत्प्रत्यक्षत्वादकर्तारं स पश्यतीत्यादिस्मृतिसिद्धत्वाच्च प्रामाण्योपपत्तेः। किं च मूढः स्वास्मिन्देहाद्यध्यस्य तद्व्यापारोपरमं चाहमासे तूष्णीं सुखं न किंचित्करोमि दुःखकरं कर्मेत्यसुखे देहेन्द्रियादिनिरोधे सुखबुद्ध्या तदक्रियमेव पश्यति यथाश्वारूढोऽश्वस्थित्या स्वं स्थितं पश्यति यथा गच्छन्तमेव सूर्यमगच्छन्तं पश्यति न तथा विद्वान् किन्तु तस्मिन् देहादिव्यापारोपरमेप्यकर्मणि कर्मैव पश्यति यथा निरूढांगुलिमुष्टौ बहिःक्रियाभावेप्यन्तरङ्गुलीनां मुकुलीभावसिद्धेः कारणभूतांगुलिनिरोधनक्रिया विद्यते यथा निमीलिते चक्षुषि बहिर्दर्शनक्रियाऽभावेपि पक्ष्मनिरोधनक्रिया विद्यते तथा नाहं किंचित्करोमीति तूष्णीमवस्थायामपि बहिर्देहेन्द्रियादिचलनक्रियाऽभावेप्यन्तर्नाहं किंचित्करोमीति कर्तुराग्रहरूपा मानसी क्रिया विद्यत एव अन्तराग्रहक्रियाऽभावे बहिःपाण्यादिनिरोधायोगान्मनोव्यापारैकमूलत्वात्सर्वार्थसिद्धेरिन्द्रियक्रियासम्भवाच्चेन्द्रियनिरोधक्रिययैव देहो निश्चलस्तिष्ठति तदभावे देहचलनं वेन्द्रियचलनं वा स्यात्ततो मूढदृष्ट्या त्वकर्मणि तूष्णीमवस्थानेऽपि कर्मदर्शनस्य न्यायदृष्टान्तानुभवसिद्धत्वादकर्मणि कर्मदर्शनमविरुद्धं च प्रामाणिकं च। भावे चाभावदर्शनमभावे च भावदर्शन-

मयुक्तमिति यत्तन्न देहचेष्टाया भावत्वेऽप्यबन्धकत्वेनाभावतुल्यत्वात्तत्र कर्माभावदर्शनस्योपयुक्तत्वाद्भावे चाभावदर्शनमुपपद्यते । तूष्णीमवस्थाया-मकर्मण्यप्युक्तरीत्या कर्मदर्शनादकर्मणि कर्मदर्शनं चोपपन्नतरमेवातो न कोऽपि विरोधः । ननु विदुषः कर्मण्यकर्मदर्शनमतीतानागतवर्तमानसर्व-कर्मनिर्मोक्षहेतुत्वेन जन्मादिबन्धनिवर्तकत्वात्कर्तव्यमेव भवति अकर्मणि कर्मदर्शनस्य तु निष्प्रयोजनत्वात् अकर्मणि च कर्म यः पश्येदिति विधिर-नर्थक एवेति चेन्न तस्याप्यकर्मास्पृष्टात्मदर्शनसाधनत्वेन सफलत्वोपपत्तेः निष्क्रियं शान्तमिति निष्क्रियत्वशान्तत्वयोर्ब्रह्मलक्षणत्वश्रवणादत्रापि नि-ष्क्रियत्वशान्तत्वधर्मवति देहेन्द्रियव्यापारोपरमे तूष्णीमवस्थाने स्वरूपभ्रमः स्यात्तन्मा भूदित्युपादिशति अकर्मणि च कर्म य इति । कर्मवदकर्मणोऽप्यौ-पाधिकत्वात्पुरुषतन्त्रत्वाद्दृश्यत्वाद्विचार्यमाणे सक्रियत्वाच्च स्वयमनात्मैव भवति । तद्द्रष्टा यः स एवात्मेति बोद्धव्यमिति सूचयितुमुपादिश्यते अक-र्मणि च कर्म य इति । किंचाकर्मणोऽपि कर्मवत्कर्मत्वज्ञानेन कर्माकर्मणोरु-भयोरप्यनात्मत्वे सिद्धे विदुषस्तूष्णीमवस्थाया अकर्मणो निष्फलत्वात्तद-पेक्षया लोकोपकारकत्वात्कर्मणि प्रवृत्तिः सफलेत्यपि सूचयत्यकर्मणि च कर्म य इत्यतो विधेः सर्वथा साफल्यमस्ति । ननु कर्मण्यकर्मदर्शनमकर्म-णि कर्मदर्शनं चैककर्तृकं न भवति परस्परविरुद्धत्वेन तयोरेकाश्रयत्वायोगा-द्विकल्पो नहि वस्त्विति द्वैतं सर्वं मिथ्यैव पश्यतो विदुषः देहेन्द्रियादेर्मिथ्या-त्वात्तदाश्रितकर्मणोऽपि मिथ्यात्वदर्शनमुक्तं न त्वकर्मणि कर्मदर्शनं युक्तं तस्य देहादिसत्यत्वज्ञानैकसाध्यत्वाद्देहादेः सत्यत्वे खलु तदाश्रितस्याकर्मणः सत्यत्वं कर्मत्वं च सिद्ध्यति तत्सिद्धौ तु कर्मण्यकर्मदर्शनं न सिध्यति तस्य मिथ्यात्वज्ञाननिबन्धनत्वादेवं परस्परविरुद्धयोस्तयोरेकपुरुषाधिकर-णत्वं न सम्भवति कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म य इति यच्छब्दद्व-यश्रवणाच्च ततस्तयोर्भिन्नपुरुषाश्रयत्वमेवेति चेन्न विदुष उभयत्र मिथ्या-त्वदर्शनस्यैव विवक्षितत्वाद्यथा देहेन्द्रियादेस्तत्कर्मणोऽपि च मिथ्यात्वं द्रष्टव्यं तथा तद्व्यापारोपरमस्यापि मिथ्यात्वमेव द्रष्टव्यम् । उभयोरप्यविद्याकार्य-भूतदेहाश्रयत्वेनावस्तुत्वाविशेषादन्यथा भेददृष्टेरशुभमोक्षासम्भवात् । यः कर्माकर्मणोरुभयोस्तदाश्रयस्यापि मिथ्यात्वमेव निश्चित्य तदधिष्ठानं परं ब्रह्म निष्कलं निष्क्रियं शान्तमनन्तमखण्डानन्दैकरसमिदमेवाहमिति स्वा-त्मना विज्ञाय तदात्मना तिष्ठति स एवाऽशुभान्मुक्तो भवत्यतोऽन्यथात्मानं पश्यतो न मुक्तिरस्ति । तस्मात्तयोरेकपुरुषाश्रयत्वमेव न त्वनेकपुरुषाश्रयत्वं

यद्वद्वयं तु यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्तीत्यत्र यथा तथा बोधसौकर्यार्थमेव न तु गृहीतृभेदसिद्ध्यर्थं स बुद्धिमानित्येकेनैव तच्छब्देनोपसंहारादेवं कर्मण्यकर्मदर्शनमकर्मणि कर्मदर्शनं यः करोति शास्त्रत आचार्यतो युक्तितोऽनुभूतितश्च स एव मनुष्येष्वधिकृतः सर्वशास्त्रेषु बुद्धिमानात्मतत्त्वज्ञः स एव युक्तो योगी च स एव कृत्स्नकर्मकृत् सर्वेषां श्रौतानां स्मार्तानामितरेषां च पुण्यकर्मणां कर्ता च भवति यथा 'कृता पविजितायाधरे याः संयन्त्येवमेनं तदाभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेदेति' श्रवणात्सर्वाणि सर्वलोकैः कृतानि पुण्यकर्माण्यनेन कृतानि भवन्तीत्यर्थः ।

यद्वा पूर्वोक्तश्लोकस्येत्थं योजना । ननु कर्माकर्मणोस्तत्त्वं सम्यक् ज्ञात्वा मुक्तो भविष्यसीति यदुक्तं तन्न युक्तं तथाहि तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यात्मतत्त्वज्ञानादेव मुक्तिः श्रूयते न तु कर्माकर्मणोस्तत्त्वज्ञानादिति चेत्सत्यं आत्मज्ञानादेव मुक्तिस्तथापि तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूयेति पुण्यपापविध्वंसनं कृतवत एव विदुषो मुक्तिः श्रूयते ततो मुमुक्षोः कर्मादितत्त्वज्ञानेन जन्मादिहेतुभ्यः कर्मादिभ्यो मोक्तव्यं तदर्थं कर्मादीनां तत्त्वं ज्ञातव्यमित्याह कर्मणोऽपि कर्तव्यत्वेन शास्त्रेणोक्तस्य स्वर्गादिहेतोस्तत्त्वं मुमुक्षोर्बोद्धव्यं । तद्विपरीतस्य दुर्गतिहेतोर्विकर्मणो निषिद्धस्यापि तत्त्वं बोद्धव्य तथैवानर्थहेतोरकर्मणो श्रद्धया विहिताकरणलक्षणस्य तत्त्वं बोद्धव्यं सद्गुरोः । ननु चलनात्मकं कर्मेति चलनमेव कर्मणः स्वरूपं किं तस्य बोद्धव्यमस्तीत्याशङ्कायां कर्माकर्मविकर्मणां तत्त्वं मूढैर्ज्ञातुं न शक्यमित्याह हि यस्मात् कारणात् कर्मण इतीतरयोरप्युपलक्षणं कर्मणो विकर्मणोऽकर्मणश्च गतिस्तत्त्वावगतिर्याथात्म्यवेदनं सद्गुरूपदेशेन विना ज्ञातुं गहना दुर्घटा दुर्लभेत्यर्थः ।

तर्हि तेषां तत्त्वं त्वयैवोपदेष्टव्यं जगद्गुरुणेत्याकांक्षायां कर्माकर्मविकर्मणां चाकाशादिप्रपञ्चस्य सर्वस्यापि तत्त्वं ब्रह्मैव तस्मिन्विदिते सर्वस्यापि तत्त्वं विदितं भवतीति सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि संपश्यन् ब्रह्म परमामित्येतच्छ्रुतिप्रमाणकं परावरैकत्वदर्शनं निःशेषसंसारभ्रमप्रविध्वंसकमुपदिशति कर्मण्यकर्म य इति । कृत् क्रियते सृज्यते इति कर्म ब्रह्मकार्यं महदादिस्थूलान्तं जगत्तस्मिन्कर्मणि सर्वत्र जगत्यकर्म नावेद्यते यत्र कर्म तदकर्म निष्कलं निष्क्रियमिति श्रुतेर्निष्क्रियं परं ब्रह्म यः पश्येत् प्रतीतं प्रपञ्चं सर्वं ब्रह्मैव यः पश्यतीत्यर्थः । ननु सविशेषं जगन्निर्विशेषं परं ब्रह्म

गवाश्ववदेतद्द्वयं परस्परविलक्षणं भवति गामश्वमिव ब्रह्मविलक्षणं विश्वं कथं ब्रह्म पश्यति विद्वानिति चेन्न तयोः कार्यकारणभावापन्नत्वादत्यन्तवैलक्षण्यानुपपत्तेः। गवाश्वयोस्तु कार्यकारणभावाभावाज्जातिभेदाच्च वैलक्षण्यं सम्भवति न तथा जगद्ब्रह्मणोः। ननु नामतो रूपतो गुणतो जातितश्च जगद्भिद्यते निरुक्तभेदस्य प्रत्यक्षत्वादेवं भेदभिन्नं जगत्कथं ब्रह्म पश्यतीति चेन्न नामरूपादेरधिष्ठानाज्ञानकल्पितत्वाद्यथैकस्मिन् तोये तरङ्गफेनबुद्बुदादिभेदकल्पना यथैकस्यामेव भूम्यां गृहक्षेत्रादिभेदकल्पना तथैवैकस्मिन्ब्रह्मणि नामरूपादिभेदकल्पना भ्रममूला न तु वास्तवी यथा द्रवत्वशीतत्वशुक्लत्वमधुरत्वादीनां तोयधर्माणां तरङ्गादिषु बहिरन्तरनुस्यूतत्वाज्जलसत्ताव्यतिरेकेण पृथक्सत्ताभावाच्च तरङ्गादि सर्वं जलमात्रमेव भवति । तथा जगत्यपि बहिरन्तस्सर्वत्राविच्छेदेन सत्त्वचित्त्वादीनां ब्रह्मधर्माणामनुगमदर्शनाद्ब्रह्मसत्ताव्यतिरेकेण पृथक्सत्ताभावाच्च चिद्धीदं सर्वं सद्धीदं सर्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्म ब्रह्मैव सर्वमित्यादिश्रुतिभिरिदं सर्वं ब्रह्मैव ब्रह्मकार्यत्वान्मृत्कार्यघटवत् इदं सर्वं ब्रह्मैव ब्रह्मण्यारोपितत्वाच्छुक्तिरजतवदित्यादियुक्तिभिर्मृदादिदृष्टान्तैश्च सम्यग्विचार्यमाणे जगत्सर्वं ब्रह्मैव भवत्यत एव शुद्धात्मब्रह्मवित्सर्वं जगद्ब्रह्मैव पश्यतीत्यर्थः । यद्यपि श्रुतियुक्तिदृष्टान्तानुभवैर्जगतो ब्रह्ममात्रत्वे सिद्धे जगतः कार्यत्वं निवृत्तं तन्निवृत्त्या ब्रह्मणोपि निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायेन कारणत्वं निवृत्तमेव भवति कार्यत्वसापेक्षत्वात्कारणत्वस्य तन्निवृत्तिरेवमुभयनिवृत्त्या तु कार्यकारणभावशून्यमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं सिद्धं तथाप्यधुना विचारादद्वितीयत्वं ब्रह्मणः सिद्धं पूर्वं तु जगदिति ब्रह्मेति द्वैतमस्त्येवेत्याशंकायां न पूर्वमपि यथा रज्जुरेव सर्पतच्छिरःपुच्छादिरूपेणाभात् यथा मरुरेव जलतरङ्गफेनादिरूपेणाभात्तथा ब्रह्मैव भ्रांत्या द्रव्यगुणकर्मादिभेदभिन्नजगदात्मना भातं तत् वस्तुतो जगदस्तीति मुमुक्षुणा ब्रह्मणः कालत्रयेप्यद्वितीयत्वसिद्धये ब्रह्मणि तद्विवर्तत्वेन जगत्स्थितमिति द्रष्टव्यमिति व्यतिहारमुखेनोक्तमेव दर्शनं पुनर्दृढयति जगतो ब्रह्ममात्रत्वे निःसंदिग्धत्वायाकर्मणि च कर्म य इति। अकर्मण्युक्तलक्षणे ब्रह्मणि कर्म चोक्तलक्षणं जगद्यः पश्येद्ब्रह्मविवर्तत्वेन स्वतः सत्ताभावाद्रजतं शुक्तिमिव सलिलं मरुमिव च जगत्सर्वं ब्रह्मैव य पश्यतीत्यर्थः। 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेति' श्रुतिर्ब्रह्मणि पृथक्सत्तावत्त्वेन नामरूपादिभेदभिन्नं जगत्पश्यतोऽविदुषोनर्थं ब्रवीति यतस्ततो

नामरूपादिद्वैतदर्शनं भ्रमकल्पितमुत्सृज्य निःश्रेयसार्थिना निःशेषविनष्ट-विपर्ययं यथा तथा नामरूपगुणं कर्म च सर्वं ब्रह्मैवेति(१) सिद्धम्। एव-मसन्दिग्धमविपर्यस्तं सर्वं प्रत्यग्दृष्ट्या ब्रह्मैव यः पश्यति स एव बुद्धिमान्ब्रह्मवेत्ता स एव युक्तो ब्रह्मनिष्ठः स एव कृत्स्नकर्मकृत् कृत्स्नानि सर्वाण्यनेककल्पार्जितानि संचितान्याधुनिकजन्मकृतान्यप्रवृत्तफलानि कर्माणि नानायोनिप्रापकानि स्वयाथात्म्यविज्ञानखड्गेन कृन्तति छिनत्तीति कृत्स्नकर्मकृत् 'सर्वं पाप्मानं तरतीति' श्रुतेरेवं द्रष्टा यः सोऽशुभान्मुक्तो भवतीत्यर्थः।

केचित्तु कर्माणि वेदविहितेनुष्ठीयमाने सत्यकर्म नैष्कर्म्यं पश्येत् तथाकर्मणि नैष्कर्म्ये कर्मैव निमित्तभूतं पश्येत् एवं मिथः कार्यकारणरूपत्वं पश्येत् यः स एव व्यवसायात्मिकबुद्धिमान् स एव कृत्स्नकर्मकृत् मुक्तौ सर्वकर्मफलानामन्तर्भूतत्वादित्यर्थः। अथैवं पश्यतः पुरुषस्य स्वरूपमाह यस्येति पञ्चभिरित्याहुः ॥ १८ ॥

यथा 'पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते' इत्येतछ्रुत्युक्तरीत्या कर्मदर्शनेन शरीरयात्रोपयुक्तानि ज्ञानसमकालानि सर्वाणि कर्माणि यो विश्लेषयति स एव पण्डित इत्याह यस्येति। सम्यग्देहेन्द्रियादिभिरेवारभ्यन्ते क्रियन्त इति समारम्भाः प्राणत्राणोपयोगिनो देहेन्द्रियव्यापाराः सर्वे यस्य ब्रह्मविदः कामसङ्कल्पवर्जिताः कामोऽनेन भवितव्यमितीच्छावेगः सङ्कल्पस्तद्धेतुः सम्यक्त्वबुद्धिस्ताभ्यां वर्जिताः क्षुदादिवत्तत्कालिका भवन्ति तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कूटस्थासङ्गचिद्रूप एवाहं न तु कर्ता भोक्ता श्रोता द्रष्टा वक्तेत्यात्मन्येवात्मभावापत्त्या देहतद्धर्मतत्कर्मसु स्वस्यासङ्गत्वदर्शनं तदेवाग्निस्तेन दग्धानि निर्मूलितानि सर्वाणि विहिताविहितादिरूपाणि कर्माण्यौपाधिकानि यस्य तमेव जीवन्मुक्तं महापुरुषं बुधाः शास्त्रज्ञाः पण्डितं प्राहुः। पण्डा कल्याणी सर्वत्र ब्रह्ममात्रावगाहिन्यखण्डात्मिका वृत्तिरस्य संजातेति पण्डितस्तमेव पण्डितं वदन्ति नान्यमित्यर्थः। अत्र कामसंकल्पवर्जिता इत्यनेन 'यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति' न्यायात्कर्मसु प्रवृत्तेः कारणं कामस्तत्कारणं संकल्प एवारम्भाणां तद्विवर्जितत्वे स्वार्थं वा विदुषः प्रवृत्तिरनुपपन्ना सती शरीरयात्रामात्रावशिष्टा सापि तत्कालिकी तत्रापि कामाद्यभावाद्वेगवर्जिता ज्ञानाग्निनिर्दग्धा च भवतीति सूचितं भवति ॥ १९ ॥

(१) द्रष्टव्यमित्यर्थः।

सर्वं ब्रह्मैव पश्यतो विदुषः स्वार्थो परार्था वा प्रवृत्तिर्न संभवति क्वचिद्वासनयाहारादौ कर्मणि प्रवृत्तोऽपि स्वयमकर्मैव भवतीत्याह—

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

त्यक्त्वेति। ब्रह्मवित्स्वयं नित्यतृप्तः नित्येनानन्दैकरसेन स्वात्मना साक्षात्कृतेन ब्रह्मणैव तृप्तस्तृप्तिं गतः स्वरूपसुखसम्पन्नस्तत एव निराश्रयः येन ससाधनं कर्म पुमानाश्रयति स आश्रयः कामस्तस्मान्निर्गतो यः स निराश्रयो निष्कामस्तत एव कर्मसु न प्रवर्तते काममूलत्वात्प्रवृत्तेस्तदभावो युक्तः। यदि वासनया भिक्षाटनादौ क्वचित्प्रवर्तते तदा कर्मफलासङ्गं कर्माणि फलन्ति यत्रेति वा कर्माणि फलतीति वा स्वयं कर्मफलत्वाद्वा कर्मफलो देहस्तत्रासङ्गं कर्ता भोक्ता वक्ता श्रोता द्रष्टाहमिति तत्तादात्म्यं त्यक्त्वा कर्मणि स्वोचितेऽभिप्रवृत्तोऽपि स विद्वान् परदृष्ट्या कुर्वन्नपि स्वदृष्ट्या तु किंचिन्न करोत्येव कर्मण्यकर्मत्वदर्शनेन कर्मभिरुपाधिकृतैर्न लिप्यते इत्यर्थः ॥ २० ॥

यस्तु विवेकवैराग्यशमदमादिसाधनसम्पत्त्या सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य श्रवणमननाभ्यां विज्ञातात्मतत्त्वो यतिर्निदिध्यासनपरो भवति स तु शरीरयात्रामात्रात्मकं कर्म कृत्वा ब्रह्मनिष्ठया निर्मूलितबन्धः सन्मुक्तो भवतीत्याह—

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

निराशीरिति। निःशेषं निर्गता आशिषो वैषयिक्यः कामना यस्मात् स निराशीर्विनष्टसर्वकाम इत्यर्थः। तत एव त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्ताः कौपीनाच्छादनातिरिक्ताः सर्वे परिग्रहा येन स त्यक्तसर्वपरिग्रहो योगनिष्ठापरेयतिः स्वयं यतचित्तात्मा यतौ निरुद्धौ चित्तात्मानौ मनोदेहौ येन स यद्वा यतं संस्थापितं चित्तमात्मन्येव न क्वचिदनात्मनि येन स यतचित्तात्मा सन् शारीरं शरीरस्थितिकारणं शारीरं प्राणत्राणैकप्रयोजनं वा तत्रापि केवलं यतित्वज्ञानित्वकर्तृत्वाभिमाननिर्मुक्तं शारीरं कर्म कुर्वन् किल्बिषं न प्राप्नोति। ननु व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति प्राणहेतोर्भिक्षाया यतेर्विहितत्वाद्विहितानुष्ठित्या किल्बिषासम्भवात् अप्राप्तकिल्बिषप्राप्त्यभावप्रतिपादनमयुक्तमिति चेन्न क्वचित्किल्बिषप्राप्तिप्रसङ्गाद्यतात्मेत्युक्त्या वाचोऽपि निरुद्धत्वा-

न्मौनिनो यतेः क्वचिदभिशस्तादिभ्योऽपि भिक्षाग्रहप्रसङ्गादाभिशस्तपतितवर्जमित्यादिश्रुतिप्रतिषिद्धानुष्ठित्या स्यादेव किल्बिषं सम्यग्ज्ञानप्रतिबन्धकं यत्तदेव कर्मण्यकर्मत्वदर्शनाग्निना निर्दह्य मुक्तिं प्राप्नोतीत्याशयेनोच्यते कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति ।

यद्वा—

मधु मांसं च मद्यं च तांबूलं तैलमौषधम् ।
त्याज्यान्यष्टौ यतेर्दूरात्तथा कान्ता च काञ्चनम् ॥

इत्यतिनिषिद्धमपि शारीरं शरीरस्थितिकारणं यदभावे शरीरं निर्गच्छति श्रवणादि न सिध्यति तच्छारीरं सर्पदंशननेत्ररोगोदरशूलादिमहोपद्रवे औषधसेवालक्षणं 'औषधवदशनमाचरेदिति' श्रवणाच्छारीरं कर्म केवलमयत्नसिद्धं कुर्वन् यतिः श्रवणादिशीलः किल्विषं न प्राप्नोति ।

यद्वा—

निराशीर्नित्यानित्यविवेकवैराग्यतीव्रमोक्षेच्छाभिराशीर्भ्य ऐहिकामुष्मिकसुखाशाभ्यस्तुच्छविषयाभ्यो निर्गतो यः स निराशीस्तत एव त्यक्तसर्वपरिग्रहः धर्मप्रजासंपत्यर्थपरिगृह्यते इति परिग्रहो दारादिः सर्वोऽपि मोक्षेच्छया परित्यक्तो येन स त्यक्तसर्वपरिग्रहः संन्यस्तसर्वकर्मतत्साधनो यतिः स्वयं यतचित्तात्मा यतौ बाह्यप्रवृत्तेर्निवर्तितौ चित्तमात्मा कार्यकारणसंघातश्च द्वौ येन स यतचित्तात्मा सन् शारीरं शरीरोपाधिकत्वादात्मा शारीरः तत्प्रापकं कर्मापि श्रवणादिकं शारीरमेव भवति बाह्यं जपादिकर्म सर्वं परित्यज्यान्तरं केवलं शारीरमेव श्रवणादिलक्षणं कर्म कुर्वन् किल्विषं दुःखप्रदं संसारबन्धनं न प्राप्नोति कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति वदता भगवता जपादिकर्मणा सह श्रवणादि कुर्वन् वा श्रवणादि त्यक्त्वा तद्व्यतिरिक्तं कर्मैव कुर्वन् किल्बिषमेव प्राप्नोतीति सूचितं भवति तेन यतेः श्रवणादिरेव सर्वदा कर्तव्यः नान्यत्स्तोत्रमन्त्रजपादिकमिति सिद्धं भवति । तथा च स्मृतिः ।

यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान्मत्परस्त्यजेत् ।
जिज्ञासायां सम्प्रवृत्तो नाद्रियेत्कर्मचोदनाम् ॥ इति ॥

संन्यस्य श्रवणं कुर्यान्नान्यद्यतिः किंचित् क्वचिदिति चेत्यर्थः ॥ २१ ॥

अन्ये तु इदं द्वयमित्थं योजयन्ति । कथं तर्हि विवेकिनामविवेकिनां च विशेषः स्यादित्याशङ्क्य कर्मादौ सङ्गासङ्गाभ्यां विशेष इत्यभिप्रेत्याह त्यक्त्वेति । यद्वा भवतु ज्ञानाग्निना प्राक्तनानामप्रारब्धकर्मणां दाह आगामिनां चानुत्पत्तिः ज्ञानोत्पत्तिकाले क्रियमाणं तु फलाय भवेदित्याशङ्कां निराक-

करोति त्यक्त्वेति । कर्मणि फले चासङ्गं कर्तृत्वाभिमानं भोगाभिलाषं च त्यक्त्वा अकर्त्रभोक्त्रात्मसम्यग्दर्शनेन बाधित्वा नित्यतृप्तः परमानन्दस्वरूपलाभेन निराकाङ्क्षः निराश्रयः आश्रयो देहेन्द्रियादिरद्वैतदर्शनेन निर्गतो यस्मात्स निराश्रयो देहेन्द्रियाद्यभिमानशून्यः । यद्वा दृष्टादृष्टेष्टफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः । त्यक्तकर्मफलासङ्गेन ज्ञानवता पुरुषेण ससाधनं कर्म त्यक्तव्यमेव प्रयोजनाभावादित्याशंक्याह कर्मणीति । एवंभूतो जीवन्मुक्तो व्युत्थानदशायां लोकसंग्रहचिकीर्षया शिष्टनिन्दाजिहीर्षया वा ज्ञानोदयात्प्रागवस्थायामिव लौकिके वैदिके वा कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि प्रारब्धकर्मवशाल्लोकदृष्ट्याऽभितः साङ्गोपाङ्गानुष्ठानाय प्रवृत्तोपि स्वदृष्ट्या नैव किंचित्करोति सः निष्क्रियात्मदर्शनेन बाधितत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥

यदा सत्यपि विक्षेपके दर्शपूर्णमासादिकर्माणि सम्यगात्मदर्शिनः कर्मलेपो न भवति तदा किमु वक्तव्यं त्यक्तसर्वकर्मणो यतेः शरीरयात्रामात्रचेष्टस्य तल्लेपो भवतीति कैमुतिकन्यायेनाह निराशीरिति । निर्गता आशिषस्तृष्णा यस्मात्स यतौ निगृहीतौ चित्तात्मानौ अन्तःकरणबाह्यकार्यकरणसंघातौ येन सः जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अतएव विगततृष्णत्वाज्जितेन्द्रियत्वाच्च त्यक्तसर्वपरिग्रह त्यक्ताः सर्वे परिग्रहा भोगोपकरणानि येन सः एतादृशोऽपि प्रारब्धकर्मवशात् शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं कौपीनाच्छादनादिग्रहणं भिक्षाटनादिरूपं प्रतिशास्त्राभ्यनुज्ञातं कर्म कायिकं वाचिकं मानसं च तदपि केवलं कर्तृत्वाद्यभिमानरहितं पराध्यारोपितकर्तृत्वेन कुर्वन् वस्तुतोऽकर्त्रभोक्त्रात्मदर्शनात् किल्बिषं धर्माधर्मफलभूतं संसारं नाप्नोति न प्राप्नोति मुमुक्षुं प्रति पापवत्सकामपुण्यस्याप्यनिष्टफलत्वेन किल्बिषत्वं ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

ननु त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनस्य कर्मणोऽभ्यनुज्ञाने याचनादिनापि स्वप्रयत्नेन शरीरस्थितिहेत्वशनादिकं सम्पाद्यं तद्विना शरीरस्थितेरसम्भवादित्याशंक्य अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छयेति वचनानुसारेणोत्तरमाह—

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥२२॥

यदृच्छेति । शास्त्राननुमतप्रार्थनाप्रयत्नादिव्यतिरेकेण लाभो प्राप्तिस्तस्यान्नाच्छादनादेः शास्त्रानुमतस्य यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टः संजातालं-

प्रत्ययस्तदधिकतृष्णाराहित इत्यर्थः। तथा च शास्त्रे भैक्ष्यं चरेदिति प्रकृत्य अयाचितमसङ्कल्पमुपपन्नं यदृच्छयेति याञ्चासङ्कल्पादिप्रयत्नं वारयति

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया।

नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित ॥

इति मनुरपि तद्वारयति। यतयो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्तीत्यादिशास्त्रानुमतस्तु प्रयत्नः कर्तव्य एव। एवं लब्धमपि शास्त्रनियतमेव ग्राह्यं न तु सर्वम्।

कौपीनयुगलं वासः कन्था शीतनिवारणी।

पादुके चापि गृह्णीयात्कुर्यान्नान्यस्य संग्रहम् ॥

इत्यादिस्मृतेः। ननु स्वप्रयत्न विनाऽलाभे शीतोष्णादिपीडितः कथं जीवेदत आह द्वन्द्वातीतः द्वन्द्वानि क्षुत्पिपासाशीतोष्णादीन्यतीतोऽतिक्रान्तः तैर्बाध्यमानोऽप्यक्षुभितचित्तः समाधिदशायां तेषामभानात्। व्युत्थाने तु भानेपि परमानन्दाद्वितीयाकर्त्रभोक्त्रात्मज्ञानेन बाधात्। अत एव विमत्सर विगतः परोत्कर्षाऽसहनपूर्वकस्वोत्कर्षवांछारूपो मत्सरो यस्मात्स अद्वितीयात्मदर्शनेन निर्वैरबुद्धिः अतएव समस्तुल्यो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च हर्षविषादरहितः सः स्वानुभवेनाकर्तैव लोकदृष्ट्या शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनभिक्षाटनादिकर्म कृत्वापि न निबध्यते बंधहेतोः सहेतुकस्य कर्मणो ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्युक्तानुवादः।

परावरैकत्वविज्ञानाग्निनिर्दग्धाविद्यातत्कार्यग्रंथेर्जीवन्मुक्तस्य विदुषः शरीरयात्रातिरिक्तं कर्तव्यं कर्म नास्तीति प्रतिपाद्य निदिध्यासोर्यतेर्मौनिनस्त्वन्नतद्दानविचारमन्तरेण शरीरयात्रां कुर्वतोपि विमुक्तौ प्रतिबंधो नास्तीत्युक्त्वा जीवन्मुक्तस्याजगरवृत्तेर्यदृच्छाप्राप्तेनान्नेन जीवनं कुर्वतोपि यतेर्या तृप्तिस्सा मुक्तिप्रतिबंधकी न भवतीतीदानीं प्रतिपादयति श्रीभगवान्वासुदेवो यदृच्छेति। द्वन्द्वातीतः द्वन्द्वानि त्वमहमिति इदमद इति इष्टमनिष्टमिति शुद्धमशुद्धमिति द्वैतमद्वैतमित्यादीनि विपरीतज्ञानान्यतीतः सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या विनष्टविपरीतदर्शनस्तत एव विमत्सरः अहमेवेदं सर्वमिति सर्वस्य स्वात्मत्वेनाधिगतत्वादुत्कृष्टत्वापकृष्टत्वभावनानुपपत्तौ सर्वत्रात्मबुद्धिरत एव च यदृच्छालाभसंतुष्ट अयत्नप्राप्तो लाभो यदृच्छालाभः प्रारब्धवशात्स्वत एव प्राप्तः साधुना वाऽसाधुना दत्तः शुद्धोऽशुद्धो वाल्पोनल्पो वान्नादिस्तेनैव सन्तुष्टः सन्नाहारस्य सिद्धावसिद्धौ च समो ब्रह्मानन्दानुभूत्या स्वयं हर्षविषादवैवर्ण्यादिरहितो भूत्वेवं शरीरयात्रां कृत्वाप्याजगरो ब्रह्मविद्यतिर्न बध्यते मुक्तः प्रतिबंधं न प्राप्नोति लोकदृष्ट्या

त्वाहारादिवैषम्येन प्रतिबंधवद्दोषेण प्रतीयमानोऽपि विद्वान् सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति भोक्तृभोज्यदातृदेयादेः सर्वदृश्यस्य ब्रह्ममात्रत्वेन प्रविलापितत्वात्परे ब्रह्मण्यद्वितीये प्रतिबन्धहेतोरन्यस्यासंभवात्पतितेऽस्मिन् विद्देहे विदेहमुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थ इत्याहुरन्ये ॥ २२ ॥

ननु सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वस्यापि स्वस्य च ब्रह्मत्वमेव प्रत्यक्दृष्ट्या सर्वदा पश्यतां जीवन्मुक्तानां ब्रह्मविदां शरीरयात्रात्मकं कर्म ब्रह्मदृष्ट्या प्रविलापितत्वेन निस्सत्ताकतया तेषां मुक्तिप्रतिबन्धकं मास्तु लोकानुग्रहकामनया कर्मणि प्रवृत्तस्याधिकारिकस्यान्यस्य वा विदुषोऽहं कर्ता तेनेदं कर्तव्यमिति क्रियाकारकभेददृष्टिमवष्टभ्य क्रियमाणेन कर्मणा मुक्तिः प्रतिबंध्यत एव नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीत्यादिस्मृतिनियमादित्याशङ्कायां न ब्रह्मविद्भिर्महापुरुषैः क्रियमाणं क्रियाकारकादिभेदभिन्नमपि कर्म लौकिकं वैदिकं च सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वत्र ब्रह्मबुद्ध्यैव क्रियते न तु मयेदं क्रियत इति भेददृष्ट्या ततस्तैः क्रियमाणं कर्माकर्मैव सत्स्वयं तेषां मुक्तिं प्रतिबद्धुं न शक्नोतीत्याशयेनाह—

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

गतसङ्गस्येति । मुक्तस्य ब्रह्मण्येवात्मभावापत्त्याऽहं ममाभिनिवेशेन विमुक्तस्य निरहङ्कृतेरत एव गतसङ्गस्य सज्यते पुमाननेन कर्मस्विति सङ्गः कामः स गतो यस्य तस्य गतसङ्गस्य निष्कामस्यात एव ज्ञानावस्थितचेतसः ज्ञानं सर्वत्र ब्रह्मदर्शनलक्षणं तत्रैवावस्थितं चेतो यस्य तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः दृश्यावगाहिन्या वृत्तेः सदा ब्रह्माकारतामेवापादयतो यज्ञाय विष्णवे । यद्वा श्रौतैः स्मार्तैश्च कर्मभिर्देवान्यजंतीति यज्ञाः ब्राह्मणादयस्तेभ्यः जातावेकवचनं यज्ञाय लोकहितायैवाचरतः कर्माणि कुर्वत आधिकारिकस्य नित्यमनुष्ठीयमानं कर्म समग्रं कारणत्रयनिर्वर्तितं सर्वं कर्माकर्मादिलक्षणं वा सर्वं प्रविलीयते ब्रह्मबुद्ध्या प्रविलापितं सत्समूलं विनश्यति न जन्मादिफलाय कल्पत इत्यर्थः ।

अन्ये त्वित्थं योजयन्ति । त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेर्यद्भिक्षाटनादिरूपं कर्म तत्कृत्वा न निबध्यते इत्युक्ते गृहस्थस्य ब्रह्मविदो जनकादेर्यज्ञादिरूपं कर्म बन्धकं स्यादित्याशङ्कामपनेतुं त्यक्त्वा कर्मफलासंगमित्यादिनोक्तं विवृणोति गतसंगस्येति । गतः सर्वतो निवृत्तः संगः कर्मफलासक्तिर्यस्य

तस्य मुक्तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वधर्माधर्मादिबंधनशून्यस्य ज्ञाने ब्रह्मात्मैक्यबोध एवावस्थितं चेतश्चित्तं यस्य तस्य स्थितप्रज्ञस्येत्यर्थः । गतसंगत्वे हेतुः कर्तृत्वाद्यध्यासशून्यत्वं तत्र हेतुः स्थितप्रज्ञत्वमित्येवमुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वहेतुत्वं बोध्यम् । एतादृशस्यापि प्रारब्धकर्मवशाद्यज्ञाय ज्योतिष्टोमादियज्ञसंरक्षणार्थं तत्र श्रेष्ठाचारत्वेन लोकप्रवृत्त्यर्थं यज्ञाय विष्णवे तत्प्रीत्यर्थमिति वा आचरतः कुर्वतः कर्म यज्ञदानादिकं समग्रं सहाग्रेण फलेन विद्यते इति समग्रं प्रकर्षेण कारणोच्छेदनात्मज्ञानेन विलीयते विनश्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु

नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥

इत्यादिवचनेभ्य कर्मफलस्यावश्यभावित्वात्कस्मात्क्रियमाणं कर्म फलमदत्त्वैव प्रविलीयत इत्याशङ्क्य ब्रह्मबोधेन तत्कारणस्य क्रियाकारकफलात्मकस्य द्वैतस्य बाधितत्वादित्याह—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म समाधिना ॥ २४ ॥

ब्रह्मेति । अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं जुह्वादि मंत्रादि च करणकारकं तथार्प्यतेऽस्मा इत्यर्पणं देवतारूपं संप्रदानं तथार्प्यतेऽस्मिन्नित्यर्पणमधिकरणं देशकालादि तत्सर्वं ब्रह्माणि कल्पितत्वाद्ब्रह्मैव रज्जुकल्पितसर्पवदाधिष्ठानव्यतिरेकेणासदित्यर्थः । हूयते यदिति हविर्घृतादिद्रव्यं यजमानकर्तृकस्वत्वत्यागरूपयागाध्वर्युकर्तृकप्रक्षेपरूपहोमक्रिययोः साक्षात्कर्मकारकं तदपि ब्रह्मैव । घृतादिहविर्यत्राग्नौ प्रक्षिप्यते सोपि ब्रह्मैवेत्याह ब्रह्माग्नाविति-समस्तं पदं । तथा येन कर्त्रा यजमानेनाध्वर्युणा च त्यज्यते प्रक्षिप्यते च तदुभयमपि कर्तृकारकं तृतीययानूद्य ब्रह्मेति विधीयते इत्याह ब्रह्मणेति एवं तेन ब्रह्मरूपेण कर्त्रा हुतं हवनं त्यागक्रिया प्रक्षेपक्रिया च तदपि ब्रह्मैव। तथा तेन हवनेन यद्गन्तव्यं प्राप्यं स्वर्गादिफलरूपं अवाहितं कर्म तदपि ब्रह्मैव अत्रत्य एवकारः सर्वत्र सम्बध्यते । हुतमित्यत्रापीत एव ब्रह्मेति सम्बध्यते काकाक्षिगोलकन्यायेन । अनेन प्रकारेण कर्मणि समाधिर्ब्रह्मज्ञानं यस्य स कर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मविदा कर्मानुष्ठात्राऽपि ब्रह्म परमानन्दाद्वयम्

गन्तव्यमित्यनुषज्यते । यद्वार्प्यतेऽस्मै फलायेति व्युत्पत्त्यार्पणपदेनैव स्वर्गादिफलमपि ग्राह्यं तथा च तेन कर्मसमाधिना ब्रह्मविदा गन्तव्यं ब्रह्मैव न स्वर्गादितुच्छफलं विद्यया आविद्यककारकव्यवहारस्य बाधितत्वात् तदुक्तं वार्तिककृद्भिः—

कारकव्यवहारे हि शुद्धवस्तु न वीक्ष्यते ।
शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारव्यापृतिः कुतः ॥

इति ज्ञानफलकथनं । तथा चोत्तरार्द्धे पूर्वं ब्रह्मपदं हुतमित्यनेन पूर्वार्द्धगतेन सम्बध्यते चरमं गन्तव्यपदेनेति नोभयत्र सम्बन्धकल्पनाक्लेश इति समंजसम् । तदेवं सर्वेषां क्रियाकारकव्यवहाराणां ब्रह्माज्ञानकल्पितानां ब्रह्मतत्त्वज्ञानेन बाधे रज्ज्वज्ञानकल्पितानां सर्पदण्डधारादीनां रज्जुतत्त्वज्ञानेनेव बाधितानुवृत्त्या क्रियाकारकादिव्यवहाराभासो दृश्यमानोऽपि दग्धपटन्यायेन फलाय कल्पत इत्यनेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते । ब्रह्मदृष्टिरेव च सार्वयज्ञात्मिकेति स्तूयत इति बोध्यम् ।

अन्ये तु प्रविलापनप्रकारमेवाह ब्रह्मेति । हविरर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं चमसस्रुक्स्रुवादिकं सर्वं ब्रह्मैवेति प्रत्यग्दृष्ट्या ब्रह्मवित्पश्यति मूढदृष्ट्या यद्रजतं तदेव विवेकिदृष्ट्या शुक्तिर्यथा तथा अज्ञदृष्ट्या यच्चमसादियज्ञसाधनं तदेव ब्रह्मविद्दृष्ट्या ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । ब्रह्म हविर्यज्ञीयं यद्धविश्चरुपुरोडाशादिकं होमद्रव्यं तत्सर्वं ब्रह्मैव पश्यति । ब्रह्मणा होमकर्त्रा कर्तापि ब्रह्मैवेति यजमानं स्वं ब्रह्मविद्ब्रह्मैव पश्यति । ब्रह्माग्नौ ब्रह्मैवाग्निस्तं होमाधिकरणं ब्रह्मैवेति पश्यति । तस्मिन्ब्रह्माग्नौ यद्धुतं हवनक्रिया तदपि ब्रह्मैव पश्यति । ब्रह्मकर्मसमाधिना सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वदर्शनं यत्तद्ब्रह्मकर्म तस्मिन्ब्रह्मकर्मणि समाधिश्चित्तस्य स्थापनं यस्य तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना सर्वं ब्रह्मैव पश्यता ब्रह्मविदा यद्गन्तव्यमेवं दर्शनस्य फलत्वेन प्राप्तव्यमिदमेवाहमस्मीति तद्ब्रह्मैव भवति । इत्थं लोकहितार्थप्रवृत्तस्याधिकारिकस्य ब्रह्मविदोऽपि ससाधनं सर्वं कर्म ब्रह्मवृत्त्या ब्रह्ममात्रत्वेन प्रविलापितत्वात्स्वयं निःसत्त्वेनाकर्मैव सङ्गाय न भवतीति सिद्धम् । एतेन चलनात्मिकायाः प्रवृत्तेर्विरोधस्य दुष्करत्वात्सर्वदा विदुषोऽपि प्रवर्तितव्यत्वे प्राप्ते विवेकिनो व्यर्थव्यापृत्यपेक्षया वैदिकी प्रवृत्तिर्भूषणाय मनोहर्षाय लोकहिताय चान्ततोऽप्यबन्धाय च भवत्यतस्तयैव दृष्ट्या सद्भिर्ब्रह्मविद्भिः प्रवर्तितव्यमिति सूचितं भवतीत्याहुः ।

अपरे तु अथोपक्रान्तप्रमेयमुपसंहरन्नाह ब्रह्मेति । अर्पणं चित्तस्य दानसंकल्पो यस्तद्ब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मैव । तथा हविःसमित्तिलाज्यादि वैराजब्रह्मणो व्याष्टिरूपत्वाद्ब्रह्मैव अग्निरपि वैश्वानरापरपर्यायं ब्रह्मैव तस्मिन्येन पुरुषेण हुतं सोऽपि ब्रह्मैवेति ज्ञात्वा येन क्रियते तेन ब्रह्मैव गन्तव्यं प्राप्तव्यं । किंभूतेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मार्पणं कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन्समाधिश्चित्तैकाग्र्यं यस्य तेनेत्याहुः ॥ २४ ॥

पूर्वं ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरिति मंत्रेण चमसादीनां ब्रह्ममात्रत्वदर्शनलक्षणस्य ज्ञानस्य यज्ञरूपत्वेन वर्णयित्वा तस्यैव ज्ञानयज्ञस्य साक्षान्मोक्षैकसाधनत्वेन दैवादियज्ञापेक्षया सर्वोत्तमत्वं प्रतिपादयितुं मोक्षस्य व्यवहितसाधनानां दैवादियज्ञानां मुमुक्षुभिः स्वाधिकारानुरूपेण चित्तशुद्ध्यर्थमनुष्ठेयत्वं सूचयितुं च दैवादियज्ञान्निरूपयति दैवमित्याद्यष्टभिः—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

देवानिन्द्रादीनुद्दिश्य प्रवृत्तो यज्ञो दैवस्तं दैवमेव यज्ञं श्रौतं स्मार्तं चापरे मोक्षकामाः योगिनः कर्मयोगिनो गृहिणश्चित्तशुद्ध्यर्थं पर्युपासतेऽनुतिष्ठन्तीति दैव एव वैदिको यज्ञो गृहिणा कर्तव्य इति सूचयित्वा ब्रह्मविदां यतीनां त्वयमेव यज्ञः कर्तव्यो मुक्त्यर्थमित्युक्तमेव ज्ञानयज्ञं प्रकारान्तरेण वर्णयति ब्रह्माग्नाविति । अपरे गृहिभ्यो भिन्ना यतयः श्रवणादिभिर्विज्ञातात्मतत्त्वाः स्वयं ब्रह्माग्नौ 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपर"मित्यादिश्रुतिप्रसिद्धं निरस्ताशेषविशेषं सच्चिदानन्दघनं मत्परं ब्रह्म तदेवाग्निरविद्यातत्कार्यदावदाहकत्वात्सोपाधिकात्माहुतिप्रक्षेपाधिकरणत्वाच्च परं ब्रह्माग्निरित्युच्यते तस्मिन् ब्रह्माग्नौ यज्ञं पामरैरहं भोक्तेति विषयोपभोगैरिज्यत इति यज्ञः आत्मा सोपाधिकस्तं यज्ञं वस्तुतो निर्विशेषमप्यध्यासतो बुद्ध्याद्युपाधियुक्तमात्मानमाहुतिनिक्षेपणकाले यज्ञेनात्मना निर्विशेषस्वरूपेणैव ब्रह्मणि जुह्वति । अहं ब्रह्मास्मीत्यहं पदार्थं सोपाधिकवत्प्रतीयमानं विवेकवृत्त्या निर्विशेषं भावयित्वा ब्रह्माभिन्नमनुभवन्तीत्यर्थः । यद्वा यज्ञं सोपाधिकमात्मानं "यज्ञेन यज्ञो" विष्णुरिति वै श्रवणात्सोपाधिकेनेश्वरेण सहैव जुह्वति सोपाधिकमीश्वरं सोपाधिकमात्मानं चोभौ तत्तदुपाधिमपोह्य चोभयोरधिष्ठानभूतेन तुरीयेण निर्विशेषेण ब्रह्मणाऽभिन्नौ पश्यन्ति । यथा तरङ्गबुद्बुदौ तन्नामरूपापोहेन तदाधारभूतसमुद्रेणाभिन्नौ पश्यन्ति तद्वदित्यर्थः ।

अपरे योगिनः कर्मकुशलाः दैवं यज्ञं देवसम्बन्धी देवः इन्द्रसूर्यवरुणादय इज्यन्ते यस्मिन्निति यज्ञस्तं दैवं यज्ञं पर्युपासते परितः सर्वत्र देवेषु ब्रह्मबुद्धिराहित्येनोपासत इत्यर्थः । अपरे ज्ञानयोगिनस्तु यज्ञेन ज्ञानयज्ञेन यज्ञं कर्मरूपं ब्रह्मरूपाग्नौ जुह्वति प्रविलापयन्तीत्यर्थ इत्यन्ये ।

अपरे तु एवं जीवब्रह्माभेदज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादनेन स्तवनं कृत्वा पुनरपि तस्य स्तुत्यर्थमितरान्यज्ञान्दर्शयति दैवमिति । अपरे योगिनः कर्मयोगिनः दैवमेव यज्ञं देवा इन्द्रादय इज्यन्ते येन स दैवस्तमेव यज्ञं दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिरूपं पर्युपासते कुर्वन्ति न ज्ञानयज्ञम् । एवं कर्मयज्ञमुक्त्वान्तष्करणशुद्धिद्वारेण तत्फलभूतं ज्ञानयज्ञमाह ब्रह्माग्नाविति । अपरे पूर्वविलक्षणाः ब्रह्मज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनः यज्ञं त्वम्पदार्थं प्रत्यगात्मानं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्युक्तस्तदेवाग्निवृत्त्यारूढतया सर्वस्य दाहकत्वगुणयोगात्तस्मिन्ब्रह्माग्नौ यज्ञेनैव यज्ञशब्द आत्मनामसु यास्केन पठितः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । एवकारो भेदाभेदव्यावृत्त्यर्थः । तथा च यज्ञेनैवात्मनेवाशनपानादिसर्वधर्मरहितस्वरूपेणोपजुह्वति । सोपाधिकस्यात्मनो निरुपाधिकपरब्रह्मरूपेण दर्शनमेव होमस्तं कुर्वन्ति । निर्गुणब्रह्मस्वरूपतयाऽहं ब्रह्मास्मीत्येवं पश्यन्तीति भावः । जीवब्रह्मैक्यज्ञानं यज्ञत्वेन सम्पाद्य तदेव तत्साधनयज्ञमध्ये पठ्यते "श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञ" इत्यादिना स्तोतुमिति द्रष्टव्यमित्याहुः ॥ २५ ॥

एवं ब्रह्मविदां कर्तव्यं ज्ञानयज्ञं विधायाथाब्रह्मविदां कर्तव्यानि यज्ञान्तराण्याह—

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६॥

श्रोत्रादीनीति । उक्तेभ्योऽन्य त्वब्रह्मविदो मुमुक्षवो नैष्ठिकब्रह्मचार्यादयः श्रोत्रादीनि वागादीनि चेन्द्रियाणि संयमाग्निषु संयमो नाम तत्तदिन्द्रियस्य तत्तद्विषयाद्विनिवर्त्य तत्तत्स्थाने निग्रहः इन्द्रियाणां बहुत्वात्संयमा बहवस्त एवाग्नयस्तेषु संयमाग्निषु चक्षुरादीन्द्रियाहुतीर्जुह्वति इन्द्रियनिग्रहरूपं यज्ञं कुर्वन्तीत्यर्थः । एतदन्ये गृहिणो मुमुक्षवः स्वधर्मनिष्ठाः शब्दादिविषयानिषिद्धान्योग्यकाल एवेन्द्रियाग्निषु तन्निक्षेपणाधिकरणत्वादिन्द्रियाण्येवाग्नयस्तेषु जुह्वति विषयानुभवनियम एव तेषां यज्ञ इत्यर्थः ।

अन्ये तु एवं मुख्यगौणौ द्वौ यज्ञौ दर्शयित्वाऽधुना यावत्किंचिद्वैदिकश्रेयःसाधनं तत्सर्वं यज्ञत्वेन संपाद्यते । तत्र तावद्यज्ञरूपं दर्शयति श्रोत्रादीनीति । अन्ये प्रत्याहारपरा योगिनः श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि शब्दादिविषयेभ्यः संयमा एवाग्नयस्तेषु संयमाग्निषु जुह्वति इन्द्रियसंयममेव कुर्वन्ति विषयेभ्य इन्द्रियाणि प्रत्याहरन्तीति भावः । ननु बाह्येन्द्रियाणां मनसि संयमस्यैकत्वात्कथं बहुवचनमिति चेन्न इन्द्रियभेदात्संयमबहुत्वोपपत्तेः । इन्द्रियप्रत्याहाराधिकरणत्वेन व्यवस्थितानां मनोरूपाणां संयमानां होमाधारत्वादग्नित्वव्यपदेशोऽप्युपपद्यते । अन्ये तत्त्वविदः प्रारब्धवशादुपलब्धान् शब्दादीन् शास्त्राविरुद्धान्विषयानिन्द्रियाग्निषु जुह्वति । श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं होमं मन्यन्त इत्यर्थः ।

अन्ये तु संयमाग्निषु धारणा ध्यानं समाधिरिति त्रयमेकविषयं संयमशब्देनोच्यते त्रयमेकत्र संयम इत्युक्तेः । तत्र हृत्पुंडरीकादौ मनसश्चिरकालस्थापनं धारणा । एवमेकत्र धृतस्य भगवदाकारवृत्तिप्रवाहोऽन्याकारप्रत्ययव्यवहितो ध्यानम् । सर्वथा विजातीयप्रत्ययानन्तरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः समाधिः । अनया रूपेण संयमानां भेदादग्निष्विति बहुवचनं तेषु इन्द्रियाणि जुह्वति धारणाध्यानसमाधिसिद्ध्यर्थं सर्वाणीन्द्रियाणि स्वविषयेभ्यः प्रत्याहरन्तीत्यर्थः । तदुक्तं "स्वस्वविषयासम्प्रयोगे चित्तरूपानुकार एवेन्द्रियाणां प्रत्याहार" इति । विषयेभ्यो निगृहीतानीन्द्रियाणि चित्तरूपाण्येव भवन्ति । ततश्च विक्षेपाभावाच्चित्तधारणादिकं निर्वहतीत्यर्थः तदनेन प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपं योगांगचतुष्टयमुक्तम् । तदेवं समाध्यवस्थायां सर्वेन्द्रियवृत्तिनिरोधो यज्ञत्वेनोक्तः । इदानीं व्युत्थानावस्थायां रागद्वेषरहितेन विषयभोगो यः सोऽप्यपरो यज्ञ इत्याह शब्दादीनीति । अन्ये व्युत्थितावस्थाः श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं स्पृहाशून्यत्वेनानन्यसाधारणं कुर्वन्ति स एवैतेषां होम इत्यर्थ इत्याहुः ॥ २६ ॥

यज्ञान्तरमाह—

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

सर्वाणीति । चपुनरपरे योगिनः सर्वाणि इन्द्रियाणां श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणाख्यानां ज्ञानेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानां कर्मेन्द्रियाणां च कर्माणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्रहणात्मकानि वचनादानविहरणो-

येषु न्यायसूत्रेषु तत्तद्ग्रन्थभेदेन सूत्रासूत्रत्वप्रयुक्तिः

तेषां सूचीपत्रम् ।

संख्या	सूत्रम् ।	न्या०वृ०	सु०वृ०	सु०भा०	सु०वा०
१	संस्कारोद्भवा प्रत्यभिज्ञा।[1]	१-१-५	+	+	+
२	प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य पृथग् वचनम् ।	२-१-२५	क	+	+
३	सुप्तव्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात् ।	२-१-२६	ख	+	+
४	प्रमाणतो ऽनुपलब्धेः ।	+	२-१-५१[4]	+	२-१-५३
५	अर्थवादः ।	२-१-६४	+	+	+
६	विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः ।	+	२-२-१३	+	२-२-१३
७	विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ।	+	२-२-३८	२-२-३५	२-२-३८

नोटस १ इदमादर्शपुस्तके सूत्रत्वेनोल्लिखितम्, न्या० सू० वि० कारलेखेना ऽपि सूत्रत्वं प्रसङ्गान्निरूपणं च नातीव दोषावहमन्यत्रा ऽनिरूपणात् ।

(२) } इमे सूत्रे सु० वृत्तौ २४ सूत्रादग्रे क, ख, शब्दाभ्यां चिह्निते सि०

(३) } सूत्रत्वेना ऽभिमते तात्पर्यटीकायां परिशुद्धौ च सि० सूत्रत्वेन ।

(४) इदं सु० वृ० सु० वा० चास्ति । (५) इदमादर्शपुस्तके ऽस्ति अन्यत्र नास्ति औचितीत्वस्य प्रतीयते

संख्या	सूत्रम् ।	आ०वृ	मु०वृ०	मु०भा०	मु०वा०
८	न तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् ।	२-२-४७	+	+	२-२-४९
९	वर्णत्वाव्यतिरेकाद्वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ।	+	२-२-५०	÷	२-२-५०
१०	सामान्यवतो धर्मयोगो न पुनः सामान्यस्य ।	+	२-२-५१	+	२-२-५१
११	तदर्थे व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधावुपचारात् संशयः ।	२-२-५७	२-२-६१	+	२-२-५६
१२	पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः ।	३-१-२९	+	+	+
१३	निश्वासोच्छ्वासोपलब्धेश्चातुर्भौतिकम्—	३-१-३०	(ख)	+	+
१४	गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम्	३-१-३१	(ग)	+	+
१५	अनेकद्रव्यसमवायाद् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ।	+	३-१-३६	३-१-३६	३-१-३६
१६	सर्वकारित्वश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ।	+	३-१-३७	३-१-३७	३-१-३७
१७	अव्यभिचाराच्च प्रतिघातो भौतिकधर्मः ।		३-१-३९	३-१-३९	३-१-३९
१८	नेन्द्रियार्थानुपलब्धेः		३-१-५२	३-१-५२	+
१९	स्वावयवविशेषेण धूमोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ।		३-१-५३ (३-१-५२	३-१-५४ वाक्यम्	+ +

संख्या	सूत्रम् ।	आ०सू०	मु०वृ०	मु०भा०	मु०धा०
२०	आहृतत्वादहेतुः ।		३ १-५५	३ १ ५२ वाक्यम्	+
२१	विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका-		३ १-५६	३ १ ५४ वाक्यम्	+
२२	संसर्गाच्चाऽनेकगुणग्रहणम्	३-१-६३	३-१-६७	+	३ १ ६४
२३	न हेत्वभावात्	३-२ १०	३-२-१०	+	+
२४	प्रातिभवत्तु प्रणिधाना- द्यनपेक्षे स्मार्त्ते यौगपद्य- प्रसङ्गः ।	+	३-२ ३५	३-२ ३४	+
२५	कुम्भादिष्वनुपलब्धेर- हेतुः ।	+	३-२-३९	३ २-३८	+
२६	बुद्ध्यवस्थानात् प्रत्यक्षत्वे स्मृत्यभावः ।	+	३ २ ४६	३ २-४४	+
२७	तथा ऽहङ्कारस्य ।	+	३-२ ६८	३-२-६७	३-२ ६५
२८	उपपन्नश्च तद्वियोगः क- र्मक्षयोपपत्तेः ।	+	३ २ ७२	३-२ ७१	+
२९	न करणाकरणयोरार- म्भदर्शनात् ।	+	३ २-७४	३-२ ७३	+
३०	अधिकाराच्च विधानं वि- द्यान्तरवत् ।	+	४-१ ६१	४ १६०	४ १ ६१
३१	पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च- फलाभावः ।	४ १ ६२	४ १-६२ (क)	+	४-१ ६३
३२	कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वाद- वयवानामवयव्यभावः ।	+	४.२.७	४ २.७	४-२,७

संख्या	सूत्रम् ।	आ०वृ०	मु०वृ०	मु०भा०	मु०वा०
३३	तेषु चाऽवृत्तेरवयव्य-भावः ।	+	४-२-८	४-२-८	४-२-८
३४	अनुवादे त्वपुनरुक्तं शब्दाभ्यासादर्थविशेषोपपत्तेः ।	+	५-२-१५	५-२-१४	५-२-१५

येषु न्यायसूत्रेषु पाठभेदः तेषां सूचीपत्रमिदम् ।

संख्या	सूत्राणि	आ०वृ० १	०मु०वृ० २	मु०भा० ३
१	……उत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायाद्……इ० पा० क्वचित् ०-०-०……तदनन्तराभावाद् इ० पा० क्वचित् ।	१-१-२	१-१-२	१-१-२
२	आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ।	१-१-१०	१-१-९	१-१-९
३	इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम् ।	१-१-१	१-१-१०	१-१-१०

१ नोटस् १-२-"तदनन्तरापायात्" "इतिपाठः तदनन्तराभावाद् इति भा० पाठः ।

२ प्रमेयमिति" इति पाठ आदर्शातिरिक्तेषु ।

३ आदर्शातिरिक्तेषु लिङ्गमिति" इति पा० ।

संख्या सूत्राणि	आ० वृ०	मु० वृ०	मु० भा०
४ प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः।	१-१-१९	१-१ १७	१ १-१७
५ बाधनालक्षणं दुःखम्।	१ १-२२	१ १-२१	१ १ २१
६ सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः।	१-१-२८	१-१ २८	१-१-२८
७ समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः।	१ १ ३०	१ १-२९	१-१-२९
८ अज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः।	१-१-४१	१ १ ४०	१ १-४०

प्र० प्र०	प्र० प्र०	प्र० प्र०	प्र० प्र०
१-अ-आ० द्वि०			
१ प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः।	१-२-१	१-२-१	१ २ १
२ स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा।	१-२-४५	१ २-४४	१-२-३

नोटस्।

४ आदर्शातिरिक्तेषु "...शरीरारम्भ इति" इति पाठः।

५ आदर्शातिरिक्तेषु "...दुःखमिति" इति पाठः।

६ मु० वृ० मु० भा० च "...तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थ इति पाठः।

७ मु० भा० "समानतन्त्रासिद्ध" इत्यादिः पाठः।

८ "अविज्ञाततत्त्वे" इति पाठ आदर्शातिरिक्तपुस्तकेषु।

१-४-"पञ्चावयवोपपन्नः पक्ष-"इति पाठ आदर्शातिरिक्तयोः।

२ स्थापनाहीनो-"इतिपाठो मुद्रितवृत्तिभाष्ययोः।

संख्या	सूत्राणि	आ०वृ०	मु०वृ०	मु०भा०
३	अनैकान्तः सव्यभिचारः।	१-२-४७	१-२-४६	१-२-५
४	साध्याविशिष्टश्च साध्यत्वात् साध्यसमः।	१-२-५०	१-२-४८	१-२-८
५	तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं च।	१-२-५३	१-२-५२	१-२-११
अ० द्वि०		अ० द्वि०	अ० द्वि०	अ० द्वि०
१	पूर्वं हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियार्थसंनिकर्षात् प्रत्यक्षसिद्धिः।	२-१-९	२-१-९	२-१-९
२	पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः।	२-१-१०	२-१-१०	२-१-१०
३	सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च।	२-१-१३	२-१-१३	२-१-१३
४	तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणप्रतिषेधः।	२-१-१४	२-१-१४	२-१-१४
५	प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यवत्।	२-१-१६	२-१-१६	२-१-१६

नोटस् ३...न्तिकः सव्यभिचार" इति पाठो मु० वृ० भा०।
४..."ष्टः साध्यत्वात्साध्यसम" इति पाठः ०-३- ययोः।
५ "...उपचारच्छलं चेति" इति पाठो मु० वृ० भा०।
१ "...प्रत्यक्षोत्पत्तिरिति पाठ आदर्शातिरिक्तयोः।
२ "...सिद्धौ न प्रमाणेभ्य" इत्यादिः पाठ आदर्शातिरिक्तयोः।
३ "...प्रतिषेधानुपपत्ति" रित्यधिकमादर्शातिरिक्तयोः।
४ "...विप्रतिषेध" इति पाठ आदर्शातिरिक्तयोः।
५ "प्रमेया च" इत्यादिः पाठो भाष्ये।

संख्या	सूत्राणि	आ०वृ०	मु०वृ०	मु०भा०
६	सद्धिनिवृत्तेर्वा प्रमाणसिद्धिवत्प्रमेयसिद्धिः ।	२-१-१८	२-१८	२-१-१८
७	तदीयप्रकाशवत् तत्सिद्धिः ।	२-१-१९	२-१-१९	२-१-१९
८	तद्यौगपद्यत्वान्मनसः ।	२-१-२४	२-१-२४	२-१-२४
९	प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य पृथग् वचनम् ।	२-१-२५	२-१-२५	२-१-२५
१०	तैश्चाप्तोपदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ।	२-१-२७	२-१-२५	२-१-२७
११	न प्रत्यक्षेण यावत्तावदुपलम्भात् ।	२-१-३१	२-१-२९	२-१-३१
१२	सेनावनादिवदिति चेन्न			
१३	कृतताकर्त्तव्यतोपपत्तेरुभयथा ग्रहणम् ।	२-१-४३	२-१-४१	२-१-४३
	अतीन्द्रियत्वादणूनाम् ।	२-१-३६	२-१-३४	२-१-३६

नोटस् ६ 'प्रमाणान्तरसिद्धिवदि" ति पाठ आदर्शातिरिक्तयोः ।

७ "न प्रदीपप्रकाशवत्तत्सिद्धिः" इति पाठ आदर्शातिरिक्तयोः ।

८ "तदयोगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनः ।

९ प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य स्वशब्देन वचनम्" इति पाठो भाष्ये ।

१० तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् इतिपाठ आदर्शातिरिक्तयोः

११ "...यावत्तावदप्युपलम्भाद् इति पाठः २-३ तीययोः ।

१२ "सेनावनवद्" इत्यादिः पाठो मु० वृ० मु० भाष्ये च ।

१३"...स्तूभयथा ग्रहणम् "इति पाठ आदर्शातिरिक्तयोः ।

संख्या	सूत्राणि	आ०वृ०	मु०वृ०	मु०भा०
१४	प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धौ यथोक्तदोषानवकाशः ।	२ १ ४५	२-१ ४३	२-१-४५
१५	नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्यामः ।	२ १ ४७	२ १ ४५	२-१ ४७
१६	आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थे संप्रत्ययः ।	२ १-५२	२-१ ५०	२-१ ५२
१७	पूरणप्रदाहपाटनानुपपत्तेश्च सम्बन्धाभावः ।	२-१-५३	२-१-५२	२-१-५३
१८	स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ।	२ १-६५	२-१-६४	२-१-६४
१९	मन्त्रायुर्वेदवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् ।	२ १-६९	२-१-६७	२-१ ६८
१	अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात्	२-२ ४	२-२-४	२-२-४
२	न लक्षणावस्थितापेक्षसिद्धेः	२ २-२१	२-२-११	२-२-११

नोट्स् १४ "...यथोक्तदोषानुपपत्तिः" इति पाठो २-३ ययोः ।

१५ "...पश्याम इति" इति पाठो २-३ ययोः ।

१६...च्छब्दादर्थसंप्रत्ययः इति पाठो भाष्ये...च्छब्दादर्थसम्प्रत्यय" इत्येकस्मिन्मु० वृ० ।

१७ पाटनानुपलब्धेश्च" इत्यादिः पाठो मु० वृ० भाष्ये च ।

१८ "स्तुतिर्निन्दे" त्यादिः पाठ आदर्शातिरिक्तयोरुचितश्च ।

१९ "मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवदि"त्यादिरादर्शातिरिक्तयोः पाठः ।

१ "अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात्" इतिपाठ आदर्शातिरिक्तयोः

२ "न लक्षणापेक्षासिद्धेः" इति पाठो मु० भाष्ये ।

संख्या	सूत्राणि	आ०वृ०	मु०वृ०	मु०भा०
३	तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वस्य विभागादव्यभिचारः।	२-२-१५	२-२-१६	२-२-१५
४	कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाऽभिधानात्।	२-२-१७	२-२-१८	२-२-१७
५	प्रागुच्चारणादनुपलम्भादावरणाद्यनुपलब्धेः।	२-२-१८	२-२-१९	२-२-१८
६	तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः।	२-२-१९	२-२-२०	२-२-१९
७	अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात्।	२-२-२०	२-२-२१	२-२-२०
८	नाणु नित्यत्वात्।	२-२-२४	२-२-२५	२-२-२४
९	उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनुपदेशः	२-२-३५	२-२-३६	२-२-३४
१०	न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः।	२-२-४१	२-२-४३	२-२-४१

नोटस ३ "...न तत्त्वविभागात्" इत्यादिः पाठो मु० वृ० मु०भाष्ये च।

४ एतदग्रे "नित्येष्वप्यव्यभिचार" इत्यधिकःपाठो मु० वृ० मु० भाष्येच।

५ अनुपलब्धे-" रित्यादिः पाठो मु० वृ० भा०

६ आवरणोपपत्तिरिति पाठो मु० वृ० भा०

७ अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिः (इत्यादिः पाठो भाष्ये मु० वृत्तौ च।

८ भाष्ये नाणुर्नित्यत्वाद) इति पाठः।

९ भाष्ये मु० वृत्तौच (अनपदेश) इति पाठः।

१० (न्यूनसमाधिकोपलब्धे) रित्यादिः पाठो मु० वृ० भा०।

संख्या	सूत्राणि	आ० वृ०	मु० वृ०	मु० भा०
११	द्रव्यविकारवैषम्यवद्वर्ण-विकारविकल्पः ।	२ २-४३	२-२-४५	२-२-४३
१२	न तद्विकाराणां सुवर्णभा-वाव्यतिरेकात् ।	२-२-४७	२-२-४९	
१३	अनवस्थायित्वे च वर्णोप-लब्धिवत् तदुपपत्तिः ।	२-२-५०	२-२-५४	२-२-४९
१४	प्रकृत्यनियमात् ।	२-२-५२	२-२-५६	२ २-५१
१५	गुणान्तरापत्त्युपमर्दह्रास-वृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु वर्णो विकारः ।	२-२-५५	२-२-५९	२-२-५४
१६	तदनवस्थानात	२-२-५९	२-२-६३	२-२-५८
१७	जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः ।	२-२-६४-	२-२-६८	२-२-६३
१	तदभावः सात्मकप्रदाहे ऽपि तन्नित्यत्वात ।	३-१-५	३-१ ५	३-१-५

११ (द्रव्यविकारे) इत्यादिः पाठो मु० वृ० भा० ।

१२ क्व चित् (तद्विकाराणामित्यादिरेव पाठः ।

१३ (तद्विकारोपपत्तिरिति पाठो मु० वृ० भा० ।

१४...वर्णविकाराणाम् इत्यंशोऽधिको मु० वृ० भा० ।

१५ विकारोपपत्तेर्वर्णविकार इति पाठो मु० वृ० भा० ।

१६ (न तदनवस्थानाद) इति पाठो मु० वृ० भा० ।

१७ क्व चित्तु (व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थ) इति पाठः ।

द्वि० द्वि० द्वि० द्वि० द्वि० द्वि० ।

१ सात्मप्रदाहे ऽपि इति पाठो मु० वृ०

संख्या.	सूत्राणि	आ०वृ०	मु०वृ०	मु०भा०
२	एकनाशे द्वितीयाविनाशात् ।	३-१-९	३-१-९	३-१-९
३	तदात्मगुणत्वसद्भावाद्प्रतिषेधः ।	३-१-१४	३-१-१४	३-१-१४
४	पद्मादिषु प्रबोधमीलनवत् तद्विकारः ।	३-१-२०	३-१-२०	३-१-२०
५	नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ।	३-१-२१	३-१-२१	३-१-२१
६	महदग्रहणात् ।	३-१-३४	३-१-३४	३-१-३४
७	आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरिते ऽपि दाह्ये ऽविघातात् ।	३-१-४७	३-१-४७	३-१-४७
८	एकैकस्यैवोत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तरोत्तराणां तदुपलब्धिः ।	३-१-६२	३-१-६६	३-१-६२

नोटस् २ "एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम्" इति पाठो मु० वृ० भा०

३ "तदात्मगुणसद्भावाद" इत्यादिः पाठो मु० वृ० भा०

४ "पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकारवत् तद्विकारः ।" इति पाठो मु० वृ० भा०

५ "वर्षकाले·" त्यादिः पाठो मु० भा०

६ "महदणुग्रहणाद्" इति पाठो मु० वृ० भाष्ययोः

७ ..."स्फटिकान्तरे ऽपि" इत्यादिः पाठो मु० वृ०

८ अत्र "एकैकस्यैवोत्तरो गुण" इत्यादिः पा० मु० वृ० द्वये । "एकैकश्येनोत्तरोत्तरगुणसद्भावाद" इत्यादिः पाटो भाष्ये- "तदनुपलब्धिः" इति आदर्शातिरिक्तेषु सर्वेषु ।

संख्या	सूत्राणि	आ० वृ०	मु० वृ०	मु० भा०
१	क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिवद्दध्युत्पत्तिवच्च तदुत्पत्तिः ।	३-२-१४	३-२-१७	३-२-१३
२	सन्निकर्षाभावात्तदनुत्पत्तिः।	३-२-२२	३-२-२२	३-२-२१
३	स्मरणतः शरीरधारणोपपत्तेरनिषेधः ।	३-२-२९	३-२-२९	३-२-२८
४	स्मरणकालानियमात्	३-२-३१	३-२-३१	३-२-३०
५	व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानः ।	३-२-३३	३-२-३३	३-२-३२
६	यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यात् स्वकृताभ्यागमाच्च न मनसः ।	३-२-३९	३-२-४१	३-२-४०
७	न प्रदीपार्चिःसन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्ग्रहणमनवस्थायित्वे ऽपि ।	३-२-४६	३-२-४८	३-२-४९
८	प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ।	३-२-५०	३-२-५३	३-२-५२

१ ..."क्षीरविनाशे···तदुपपत्तिः" इति मु० वृ०, "तदुत्पत्तिः" इति भाष्ये
२ (इन्द्रियैर्मनसः) इत्यंश आदौ मु० वृ० भाष्ययोः ।
३ (स्मरत) इत्यादिः पाठो मु० वृ० भाष्ययोः ।
४ न (स्मरणकाल) इत्यादिः पाठो मु० वृ० भा० ।
५ अत्र (समानस्) इति पाठ आदर्शान्तरीययोः ।
६ (स्वकृतादित्यस्य स्थाने (अकृताभ्) इति पाठो मु० वृ० भा०
७ अत्रादौ 'न' अन्ते (अनवस्थायित्वे ऽपि) इत्यंशो ऽधिक आदर्शवृत्तौ ।
८ (पाकजातानाम्) इति पाठो मु० वृ० भा० ।

संख्या	सूत्राणि	आ०वृ०	मु०वृ०	मु०भा०
९	न केशनखादिष्वनुपलब्धेः ।	३-२-५२	३-२-५५	३-२-५४
१०	प्राप्तौ वा नियमात् ।	३-२-६५	३-२-६९	३-२-७६
११	मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगाद्यनुच्छेदः ।	३-२-६९	३-२-७५	३-२-७४
१२	अणुश्यामतानित्यत्ववत् स्यात्	३-२-७१	३-२-७७	३-२-७६
१	न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य	४-१-९	४-१-९	४-१-९
२	न व्याघातादप्रयोगः	४-१-११	४-१-११	४-१-११
३	ईश्वरः कारणं पुरुषकर्मफलादर्शनात् ।	४-१-१९	...	...
४	अनिमित्तनिमित्तत्वो नाऽनिमित्ततः ।	४-१-२३	...	...
५	सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मिकत्वात् ।	४-१-२५	...	...

---

९ (न) शब्दोऽधिक आदर्शवृत्तौ

१० (प्राप्तौ चा) इत्येवं पाठो मु० वृ० भा० ।

११ अचादिशब्दरहितः पाठ आदर्शातिरिक्ते ।

१२ अत्र (एतत् स्यादिति पाठो मु० वृत्तौ० ।

१ (विरोधाद्) इत्यादिः पाठो मु० वृ० भा

२ नकाररहितः पाठो मु० वृ० भाष्ययोः ।

३ (कर्माफलयदर्शनाद्) इति पाठो मु० वृ० भा०

४ (अनिमित्तनिमित्तत्वाद) इति पाठ आदर्शातिरिक्तयोः ।

५ (...धर्मकत्वाद्) इति पाठ आदर्शातिरिक्तयोः ।

संख्या	सूत्राणि	आ०वृ०	मु०वृ०	मु०भा०
६	न सद्यः फलं कालान्तरोप-भोग्यत्वात् ।	४-१-४५	...	...
७	नाऽसन्न सन्न सदसत्सदसतोर्वै-धर्म्यात् ।	४-१-४८	...	...
७	आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्षफलव-दित्यहेतुः ।	४-१-५१	...	...
८	प्रीतिरात्माश्रयत्वादहेतुः	४-१-५२	...	...
९	विविधबाधनायोगाद् दुःखं जन्मोत्पत्तिः ।	४-१-५५	...	...
१०	समारोपादात्मन्यप्रतिषेधः ।	४-१-६१	...६२	...६१
११	वृत्यनुपपत्तेरपि तर्हि संशया-नुपपत्तिः ।	४-२-६	...	...
१२	अवयवान्तरभावे ऽप्यवृत्ते-रहेतुः ।	...	...	...
१३	शब्दसंयोगविभवाच्च सर्वगतम्	४-२-१९	४-२-२१	...२१

६ (फलम्) इति सद्यःपदानन्तरं नास्त्यादर्शातिरिक्ते ।

७ (वृक्षफलोत्पत्तिवदिति पाठो मु० वृ० भाष्ययोः ।

८ (अहेतुः) इति स्थाने ऽप्रतिषेध इति पाठो मु० वृ० भा० ।

९ (दुःखमेवे) ति पाठो मु० वृ० भा०

१० (समारोपणाद्) इति पाठो मु० वृ० भा०

११ (न संशय) इत्येवंपदघटितः पाठो मु० वृ० भा०

१२ (अवयवान्तराभावे ऽपि) इतिपदघटितः पाठो मु० वृ० भा०

१३ (सर्वसंयोगशब्दविभवादित्यादिः) पाठो मु० वृ० भा०

संख्या	सूत्राणि	आ०वृ०	मु०वृ०	मु०भा०
१४	प्रमाणोपपत्त्यनुपपत्तिभ्यां व्याघाताच्च ।	४-२-२८	३०	३०
१५	मायागन्धर्वनगरमृग-तृष्णावद्वा ।	४-२-३०	३२	३२
१६	अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशात् ।	४-२-४०	४०	४०
४-२		४-२		
१	प्रदीपादानप्रसङ्गविनि-वृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः ।	५-१-१०	१०	१०
२	प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभा-वादनित्यत्वोपपत्तेः प्रति षेधाभावः ।	५-१-३६	३६	३६
३	प्रतिषेधं सदोषमित्या-दिसूत्रे ।	५-१-४२	४२	४२
४	अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनरभिधानम् ।	५-२-१५	१६	१५
५	स्वपक्षदोषा इति सूत्रे ।	५-२-२०	२१	२०

नोटस् १४ प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तीभ्याम् इत्येवं पाठो मु० वृ० भा०

१५ मृगतृष्णिकावद्वा इति पाठो मु० वृ० भा०

१६ योगाभ्यासोपदेशः इति पाठो मु० वृ० भा०

१ प्रसङ्गनिवृत्तिवद् इत्यादिः पाठो मु० वृ० भा०

२"....–दनित्ये नित्यत्वोपपत्ते रित्यादिः पाठो मु० वृ० भा०

३ समानो दोषप्रसङ्ग इत्यादिः पाठो मु० वृ० भा०

४ स्वशब्देन पुनर्वचनम् इति पाठो मु० वृ० भा०

५ स्वपक्षदोषा इति पाठो मु० वृ० भाष्ययोः

विश्वनाथःशरणम् ॥

न्यायसूत्रवृत्तिविषयसूचीपत्रम् ।



ॐ नमः परमात्मने ।

न्यायसूत्रम् ।

महर्षि-गोतम-प्रणीतम् ।

श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननविरचित-
वृत्तिसहितम् ।

वपुर्लीलालक्ष्मीजितमदनकोटिर्व्रजवधू-
जनानामानन्दं कमपि कमनीयं विरचयन् ।
स कोऽपि प्रेमाणं प्रथयतु मनोमन्दिरचर-
स्त्रिलोकीलोकानां सजलजलदश्यामलतनुः ॥ १ ॥

संयुक्तां युक्तरूपामभिनवनिहितालक्तकारक्तभासाम्
सन्ध्यापीयूषभानोरतिरुचिरतरां चूर्णयन्तीमभिख्याम् ।
मानव्यामोकनम्रत्रिपुरहरशिरोरम्यभूषाविशेषाम्
भूयो भव्यं विधातुं चरणनखरुचं भावयामो भवान्याः ॥२॥

यदीयतर्ककिरणैरान्तरध्वान्तसन्ततिम् ।
सन्तस्तरन्ति भास्वन्तमक्षपादं नमामि तम् ॥ ३ ॥

अद्वैतं गुरुधर्मयोरिव लसत्क्ष्मामण्डलीमण्डनम्
रूपं किञ्चन पौरुषं गिर इव प्रागल्भ्यसम्पादकम् ।
दाने कर्णमिवावतीर्णमपरं दीने दयादक्षिणम्
तातं विश्वविसारिचारुयशसं विद्यानिवासं नुमः ॥ ४ ॥

अलसमतिरपीदं विस्तृतं न्यायशास्त्रम्
विरहितबहुयत्नो लीलया वेत्तु विज्ञः ।
इति विनिहितचेताः कौशलं कर्तुकामो
गुरुचरणरजोऽहं कर्णधारीकरोमि ॥ ५ ॥

विद्यानिवाससूनोः कृतिरेषा विश्वनाथस्य ।
विदुषामतिसूक्ष्मधियाममत्सराणां मुदे भवतु ॥ ६ ॥

प्रयोजनमनभिसन्धाय प्रेक्षावन्तो न प्रवर्तन्ते ऽतः प्रथमं प्रयोजनमभिधानीयं तथा चाहुः ।

सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥ इति ।

सिद्धो ज्ञातोऽर्थः प्रयोजनम् यस्य तत्तथा एवं सिद्धसम्बन्धमित्यपि अतस्तत्प्रतिपादनाय भगवानक्षपादः प्रथमं सूत्रयति ॥

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥

अत्र तत्त्वज्ञाननिःश्रेयसयोः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोश्च हेतुहेतुमद्भावः प्रमाणादितत्त्वज्ञानयोर्विषयविषयीभावः प्रमाणादिशास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः शास्त्रनिःश्रेयसयोश्च प्रयोज्यप्रयोजकभावः सबन्धः । तत्त्वं ज्ञायते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्त्वज्ञानं शास्त्रं तथा च शास्त्रनिःश्रेयसयोरपि तत्त्वज्ञानद्वारकहेतुहेतुमद्भाव एव सम्बन्ध इति सम्प्रदायविदः । अत्र च सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः समासः । यद्यपि भेदे द्वन्द्वविधानादत्र च बहूनां पदार्थानामभेदान्न द्वन्द्वसम्भवस्तथापि पदार्थतावच्छेदकभेदादेव द्वन्द्व इति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः । तत्र च निर्देशे यथावचनं विग्रह इति यथाश्रुतभाष्यानुसारिणः प्रमाणानि च प्रमेयं च संशयश्च प्रयोजनं च दृष्टान्तश्च सिद्धान्तश्च अवयवाश्च तर्कश्च निर्णयश्च वादश्च जल्पश्च वितण्डा च हेत्वाभासाश्च छलं च जातयश्च निग्रहस्थानानि चेति विग्रहं वर्णयन्ति । सम्प्रदायविदस्तु भाष्यस्थवचनपदेन क्वचित्सौत्रं क्वचिदार्थं च वचनं गृह्यते तत्र प्रमाणे प्रमेये च सौत्रं वचनं गृह्यते सप्रयोजनत्वात् तच्च वक्ष्यते न तु दृष्टान्तादावेकवचनं सप्रयोजनं तथा च दृष्टान्ते द्विवचनम् अन्वयिव्यतिरेकिभेदेन दृष्टान्तद्वैविध्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् संशये सिद्धान्ते छले च बहुवचनं संशये छले च त्रैविध्यस्य सिद्धान्ते चातुर्विध्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् अन्यथा जातिनिग्रहस्थानयोर्बहुवचनं तत्रापि व्याहन्येत एकवचनस्यैव लक्षणसूत्रे सत्त्वादिति वदन्ति । नव्यास्तु सर्वत्र प्रथमोपस्थितैकवचनेनैव विग्रहः न ह्यत्र

बहुवचनेनैव प्रमाणादीनां चतुष्टयं परिच्छिद्यते किन्नामाग्रिमाविभागेन न ह्येकद्वित्रिधवखदिरादौ धवश्च खदिरश्च पलाशश्चेति न विगृह्यते अत एव प्रयोजनस्यैकवचनान्तत्वे तद्विभागाकरणेऽपि सुखदुःखाभावतत्साधनभेदेन तस्य बहुत्वं न विरुध्यत इति प्राहुः । अत्र च निःश्रेयसे सिद्धे पद्मादिवत्तत्प्राप्तये न प्रयत्नान्तरमपेक्षितमिति प्रतिपादनायाधिगमपदम् । ननु प्रमाणादयः पदार्था इति शब्दात् प्रथमसूत्रादेव वा तत्त्वज्ञानं स्यादिति चेन्न तेषां विशिष्य ज्ञानं हि तत्त्वज्ञानं तच्चोद्देशलक्षणपरीक्षाप्रकाशकाच्छास्त्रादेव । शास्त्रं हि विशिष्टानुपूर्वीका पञ्चाध्यायी अध्यायस्त्वाह्निकसमूहः आह्निकं तु तादृशप्रकरणसमूहः प्रकरणं तु तादृशसूत्रसमूहः सूत्रं तु तादृशवाक्यसमूहः वाक्यं तु तादृशपदसमूह इति वदन्ति । अत्र समूहशब्देनानेकत्वं विवक्षितं तेनाध्यायादेराह्निकादिद्वयाद्यात्मकत्वे पि न क्षतिः । अत्र च यद्यपि मोक्षजनकज्ञानविषयत्वेन प्रमेयमेवादौ निरूपयितुमर्हं तथापि प्रमाणस्य सकलपदार्थव्यवस्थापकत्वेन प्राधान्यात् प्रथममुद्देशः ततोऽवसरतो बुभुत्सितप्रमेयस्य ततश्च पदार्थव्यवस्थापनस्य न्यायाधीनतया न्याये निरूपणीयेऽभ्यर्हितयोर्न्यायपूर्वाङ्गयोः संशयप्रयोजनयोस्तत्रापि अभ्यर्हिततया संशयस्य प्रथमम् । न च निर्णीते पि मननविधानान्न संशयस्य न्यायाङ्गत्वमिति वाच्यम् । आहार्यसंशयोपगमात् । यद्यपि प्रयोजनं न न्यायाङ्गमपि तु तज्ज्ञानं तथापि तदेव निरूपणीयं न तु ज्ञाननिरूपणापेक्षेति परप्रत्यायने दृष्टान्तस्य मूलत्वादनन्तरं दृष्टान्तस्य दृष्टान्तमूलको न्यायः सिद्धान्तविषय इत्यतोनन्तरं सिद्धान्तस्य ततश्चावसरतः सिद्धान्ताधीनस्य पञ्चावयवरूपस्य न्यायस्य ततश्चैककार्यतया न्यायसहकारिणस्तर्कस्य ततश्च तर्कजन्यतया निर्णयस्य ततश्च निर्णयानुकूलत्वाद्वादस्य जल्पस्यापि वादकार्यकारित्वादनन्तरं जल्पस्य ततश्च विजयरूपैककार्यानुकूलतया वितण्डायाः कथात्रयस्यापि दूषणसापेक्षतयाऽनन्तरं दूषणेषु निरूपणीयेषु वादे देशनीयत्वरूपोत्कर्षवत्त्वाद्धेतुवदाभासमानत्वाच्चादौ हेत्वाभासानां ततश्च हेत्वाभासोपजीवनेन छलस्य स्वव्याघातकत्वेनात्यन्तासदुत्तरत्वात् ततो जातेः कथावसानत्वेनार्थादनन्तरं निग्रहस्थानानामिति । अत्र च प्रमेयान्तःपातिबुद्धिरूपस्यापि संशयादेर्निरनुयोज्यानुयोगरूपनिग्रहस्थानान्तःपातिनोः छलजात्योश्च प्रकारभेदेन प्रतिपादनं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमस्तु निग्रहस्थानान्तःपातिनां हेत्वाभासानां पृथगभिधानप्रयोजनं तु जानाति भगवानक्षपाद

पत्र। भाष्ये तु वादे देशनीयतया हेत्वाभासानां पृथगुपन्यास इत्युक्तम्। अत्र वार्त्तिकं यदि वादे देशनीयत्वात्पृथगभिधानं तदा न्यूनाधिकापसिद्धान्तानां वादे देशनीयत्वात् पृथगभिधानं स्यात् यदि पृथगभिधानाद्वादे देशनीयत्वं तदा संशयादीनामपि वादे देशनीयत्वं स्यात्। तस्मादान्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीतिरूपविद्याप्रस्थानप्रभेदज्ञापनार्थं संशयादेर्हेत्वाभासस्य पृथग्वचनमिति तदप्यसत् निग्रहस्थानान्तर्गतत्वेनैव तन्निरूपणेन प्रस्थानभेदसंभवात्। वयं तु हेत्वाभासानां न निग्रहस्थानत्वं तथा सति सर्वत्र हेत्वाभासत्वात् सर्वस्यैव निगृहीतत्वापत्तेः तस्माद्धेत्वाभासप्रयोगो निग्रहस्थाने तद्विभाजकसूत्रस्थहेत्वाभासपदं च तत्प्रयोगपरं तत्र च प्रयोगस्य न लक्षणमपेक्षणीयमपितु हेत्वाभासानामित्यत उक्तं हेत्वाभासाश्च यथोक्ता इति चरमसूत्रम्। न च हेत्वाभासस्यावच्छेदकप्रवेशादेव न पृथङ्निरूपणापेक्षेति वाच्यम्। तथा सति प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति वादाद्यवच्छेदकप्रमाणादेरपि पृथङ्निरूपणानापत्तेरिति युक्तमुत्पश्यामः। अत्र केचित्सूत्रादौ मङ्गलाकरणेन मङ्गलं न प्रामाणिकमित्यत्र सूत्रकृतां तात्पर्यं वर्णयन्ति। तदसत् कृतस्याप्यनिबन्धनसंभवात् विघ्नाभावनिर्णयेनाकरणसंभवात्। वयं तु प्रमाणं प्राणनिलय इति भगवन्नामगणान्तःपातिप्रमाणशब्दस्योच्चारणमेव मङ्गलमिति ब्रूमः। अत्र चोद्देशलक्षणपरीक्षाणां पूर्वपूर्वसापेक्षतया प्रथममुद्देशोऽनन्तरं लक्षणं प्रसङ्गाच्छलपरीक्षेति सोद्देशपदार्थलक्षणच्छलपरीक्षा प्रथमाध्यायार्थः। तत्र च सपरिकरन्यायलक्षणं प्रथमाह्निकार्थः। तत्र च सप्रयोजनाभिधेयप्रतिपादकं प्रथमद्वितीयसूत्राभ्यामेकं प्रकरणम्। ततः प्रमाणलक्षणं ततः प्रमेयलक्षणप्रकरणं ततो न्यायपूर्वाङ्गप्रकरणं ततो न्यायाश्रयसिद्धान्तप्रकरणं ततो न्यायस्वरूपप्रकरणं ततो न्यायोत्तराङ्गप्रकरणमिति प्रथमाह्निके सप्तप्रकरणानि। श्रवणादनु पश्चादीक्षा अन्वीक्षा मननं तन्निर्वाहिका सेयमान्वीक्षिकी न्यायतर्कादिशब्दैरपि व्यवह्रियते तथा च न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति श्रुतिः। पुराणन्यायमीमांसेत्यादिस्मृतिः। मीमांसा न्यायतर्कश्च उपाङ्गः परिकीर्तित इति पुराणम्। त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकत इति मनुः। तथा यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतर इत्यादिमोक्षधर्मे तत्रोपनिषदं तावत् परिशेषं च पार्थिव मथ्नामि मनसा तात दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं परामित्युपनिषदर्थं आन्वीक्षि-

क्यनुसारी ग्राह्य इत्युक्तमिति । ननु न तत्त्वज्ञानस्य साक्षादेव निःश्रेयसहेतुत्वं तत्त्वज्ञानिनामप्यनवस्थितिदर्शनादतः क्रमाकाङ्क्षायामाह ।

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः ॥ २ ॥

अत्र वार्त्तिकं निःश्रेयसं तावद् द्विविधं परापरभेदात् तत्रापरं जीवन्मुक्तिलक्षणं तत्त्वज्ञानानन्तरमेव तदप्यवधारितात्मतत्त्वस्य नैरन्तर्याभ्यासापहृतमिथ्याज्ञानस्य प्रारब्धं कर्म उपभुञ्जानस्य परन्तु क्रमेण तत्र क्रमप्रतिपादनायेदं सूत्रमिति । दुःखादीनां मध्ये यदुत्तरोत्तरं तेषामपाये तदनन्तरस्य तत्सन्निहितस्य पूर्वपूर्वस्यापायादपवर्गः। प्रयोजकत्वं प्रयोज्यत्वं वा पञ्चम्यर्थः दण्डाभावाद् घटाभाव इतिवत्स्वरूपसम्बन्धविशेष एव तत् तदयमर्थः तत्त्वज्ञानेन विरोधितयापहृते मिथ्याज्ञाने कारणाभावाच्च निवृत्ते रागद्वेषात्मकदोषे तदभावाच्च प्रवृत्तेर्धर्माधर्मात्मिकाया अनुत्पत्तौ तदभावाच्च जन्मनो विशिष्टशरीरसम्बन्धस्याभावाद्दुःखाभावादपवर्गः । यद्यपि ज्ञानिनोऽपि रागादयस्तिष्ठन्ति तथाप्युत्कटरागाद्यभावे तात्पर्यम्। यद्यपि दोषाणां न धर्मादिजनकत्वं तथापि तत्तद्दोषाणां तत्तद्धर्मादिहेतुत्वाद्दोषापाये धर्माद्यपायः । वस्तुतो विनापीच्छां गङ्गाजलसंयोगादितो धर्मादिसंभवाद्व्यभिचारस्तस्मान्मिथ्याज्ञानवासनैवात्र दोषः तस्याश्च मिथ्याज्ञाननाशात् तत्कालीनतत्त्वज्ञानवासनातो वा नाश इत्यपि वदन्ति । यद्यपि दुःखापायान्नापवर्गः किन्तु स एव सः तथाप्यभेद एव तत्र पञ्चम्यर्थः । अपवर्गपदं वा तद्व्यवहारपरम् अनन्तरपदेन जन्मान्तरमेव परामृश्यत इति तु न व्याख्यानं दुःखपदवैयर्थ्यापत्तेः दुःखानुत्पत्तेश्चरमदुःखध्वंसप्रयोजकत्वं कल्प्यत इत्याशयेनेदमित्यपि कश्चित् । इति न्यायसूत्रवृत्तौ सप्रयोजनाभिधेयप्रकरणम् ।

अथ यथोद्देशं लक्षणस्यापेक्षितत्वात् प्रथमोद्दिष्टं प्रमाणं लक्षयति विभजते च ।

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि॥ ३ ॥

अत्र तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रकर्षविशिष्टज्ञानं प्रशब्दविशिष्टेन माधातुना प्रत्याय्यते तत्करणत्वं प्रमाणत्वं ज्ञानं चात्रानुभवो विवक्षितस्तेन स्मृतिकरणे नातिव्याप्तिः लक्षितानां प्रमाणानां विभागः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा इति विभागस्योद्देश एवान्तर्भूतत्वादयं विशेषोद्देशः।प्रत्येकलक्षणं तु वक्ष्यते॥

इति त्रिसूत्रीवृत्तिः समाप्ता ॥

अथ विभक्तानि यथाक्रमं लक्षयितुमारभते ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

अत्र प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमिति योगादिन्द्रियवाचकत्वात् प्रत्यक्षशब्दस्य प्रस्तुतत्वाच्च करणलक्षणस्य प्रमितिलक्षणं यद्यप्यनुचितं तथापि यत इत्यध्याहारेण प्रत्यक्षप्रमाकरणलक्षणे वाच्ये तदेकदेशप्रमास्वरूपे ज्ञाते तत्करणत्वं सुज्ञेयमित्याशयेन वा सङ्गमनीयम् । आत्ममनःसंयोगजन्यसुखादिवारणाय ज्ञानमिति यद्यपि तज्जन्यत्वाज्ज्ञानमात्रेऽतिव्याप्तिरीश्वरप्रत्यक्षे चाव्याप्तिस्तथापि साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायसिद्धसाक्षात्त्वजात्यवच्छिन्नं ज्ञानमित्यन्तस्य तात्पर्यं यद्वा इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति सावधारणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षातिरिक्तादुत्पन्नम् अतिरिक्तं चात्र ज्ञानं तेन ज्ञानाकरणमित्यर्थः । भ्रमवारकमव्यभिचारि भ्रमभिन्नमित्यर्थः । इदं चांशिकभ्रमस्यालक्ष्यत्वे तल्लक्ष्यत्वे तु तद्वति तत्प्रकारत्वं निर्विकल्पस्य लक्ष्यत्वे तदभाववति तदप्रकारकत्वमित्यर्थः । तस्य विभागः अव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकमिति निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति द्विविधं प्रत्यक्षमित्यर्थः । सविकल्पकं च संस्कारोद्भवत्वतदनुद्भवत्वाभ्यां विभजते ।

संस्कारोद्भवा प्रत्यभिज्ञा ॥ ५ ॥

अनुमानं लक्षयति विभजते च ।

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टं च ॥ ६ ॥

आनन्तर्यवाचकोऽथशब्दो हेतुहेतुमद्भावसङ्गतिसूचनाय तत्पूर्वकं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षविशेषो व्याप्त्यादिविषयकस्तेन व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वं लभ्यते अनुमानमनुमितिः यत इत्यध्याहारेण च करणलक्षणम् अथवा करणमेवेदं तत्रानुमानमिति करणल्युटा अनुमितिकरणमिति समाख्याबलादेव लब्धं तच्च व्याप्तिज्ञानं प्रत्यक्षपूर्वकं सहचारप्रत्यक्षपूर्वकं विभजते त्रिविधमिति पूर्वं कारणं तद्वत् तल्लिङ्गकं यथा मेघोन्नतिविशेषेण वृष्ट्यनुमानं शेषः कार्यं तल्लिङ्गकं शेषवत् यथा नदीवृद्ध्या वृष्ट्यनुमानं सामान्यतोदृष्टं कार्यकारणभिन्नलिङ्गकं यथा पृथिवीत्वेन द्रव्यत्वानुमानम् अथवा

पूर्वमन्वयस्तद्वत्केवलान्वयीत्यर्थः यथा अभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादि शेषो व्यतिरेकी यथा वह्निमान् धूमादित्यादि ।

उपमानं लक्षयति ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ७ ॥

प्रसिद्धस्य पूर्वप्रमितस्य गवादेः साधर्म्यात् सादृश्यात् तज्ज्ञानात् साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धिरुपमानमुपमितिर्यत इत्यध्याहारेण च करणलक्षणम् । अथवा साध्यसाधनमिति करणल्युटा करणलक्षणमेवेदम् अत्र च वैधर्म्योपमितिमपि मन्यन्ते टीकाकृतः यथाऽतिदीर्घग्रीवत्वादिपश्वन्तरवैधर्म्यज्ञानादुष्ट्रे करभपदवाच्यताग्रहः एवमन्योऽप्युपमानस्य विषय इति भाष्यम् तथा च मुद्गपर्णीसदृशी ओषधी विषहन्त्रीत्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञाते मुद्गपर्णीसादृश्यज्ञाने जाते इयमोषधी विषहरणीति उपमित्या विषयीक्रियत इत्यादि ।

शब्दं लक्षयति ।

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ८ ॥

शब्द इति लक्ष्यकथनं तदर्थः प्रमाणशब्द इति आप्तोपदेश इति लक्षणम् आप्तः प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् तस्योपदेश इत्यर्थः । प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानप्रयुक्तः शब्दः इति फलितार्थः अथवा आप्तो यथार्थ उपदेशः शाब्दबोधो यस्माच्छाब्दत्वं च जातिविशेषः तथा च यथार्थशाब्दज्ञानकरणत्वमर्थः अत्र च विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वतद्वतितत्प्रकारकत्वादिप्रमालक्षणानामेकं लक्षणे परं च लक्ष्यतावच्छेदके निवेशनीयमतो नाभेदः ।

विभजते ॥

स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ९ ॥

शब्दपूर्वक उपनीतभानादिस प्रमाणशब्दः शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणगम्यार्थको दृष्टार्थकः शब्दतदुपजीविप्रमाणमात्रगम्यार्थकोऽदृष्टार्थकः तथा च दृष्टार्थकत्वादृष्टार्थकत्वभेदात्प्रमाणशब्दस्य द्वैविध्यमित्यर्थः ।

प्रमाणलक्षणप्रकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

प्रमेयं विभजते लक्षयति च ।

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ १० ॥

अत्र तुशब्दः पुनरर्थे तथा चैतेषां पुनः प्रमेयत्वं न तु प्रमाविषयत्वेन संयोगादीनामपि, प्रमेयशब्दो हि वादादिशब्दवत् परिभाषाविशेषेण द्वादशसु प्रवर्त्तते तत्र च प्रकृष्टं मेयं प्रमेयम् इति योगार्थः प्रकर्षश्च संसारहेतुमिथ्याज्ञानविषयत्वं मोक्षहेतुधीविषयत्वं वा रूढ्या च तावदन्यान्यत्वमर्थः लक्षणमपि तदेव प्रमेयं किमित्याकाङ्क्षायाम् आत्मादयो दर्शिता इत्यतो वचनभेदे ऽपि नानन्वयः वेदाः प्रमाणमित्यादावप्येवम्। अन्यथा आत्मसूत्रे विगतिः स्यात् तथा च वक्ष्यते प्रमेयत्वेनैक्यमिति प्रतिपादनाय अन्यतमाज्ञाने ऽपि नापवर्ग इति प्रतिपादनाय वा प्रमेयमित्येकवचनमित्यन्ये तच्चिन्त्यम्। अत्रापि आत्मा च शरीरं च इन्द्रियाणि चार्थाश्च बुद्धिश्च मनश्च प्रवृत्तिश्च दोषाश्च प्रेत्यभावश्च फलं च दुःखं चापवर्गश्चेति यथावचनं विग्रहं वर्णयन्ति। अत्र प्राधान्यात्कारणरूपप्रमेयषट्कमभिधाय कार्यरूपप्रमेयषट्कमभिहितम् तत्रतत्र पूर्वपूर्वस्य प्राधान्यात् प्रथममुद्देश इति वदन्ति।

तत्र प्रथमोद्दिष्टमात्मानं लक्षयति।

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम् ॥ ११ ॥

अत्र चात्मनः प्रत्यक्षत्वाल्लिङ्गकथनमसङ्गतम्। न च शरीरातिरिक्तिव्युत्पादनार्थं तदिति वाच्यम् अग्रिमपरीक्षावैयर्थ्यापत्तेः। लक्षणाकथनेन न्यूनत्वं चेति चेन्न लिङ्गपदस्य लक्षणार्थत्वात्। न च लिङ्गमित्येकवचनेन मिलितानां लक्षणत्वं प्रतीयते तच्चायुक्तं वैयर्थ्यादिति वाच्यं किं लक्षणमित्याकाङ्क्षायामिच्छादीनामभिधानान्मिलितं लक्षणमिति प्रत्ययकाभावात्। तथा च प्रत्येकमेव लक्षणम् अत्र ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामात्ममात्रस्य लक्षणत्वं न तु सुखदुःखद्वेषाणां संसारिणो लक्षणत्वादिति।

क्रमप्राप्तं शरीरं लक्षयति॥

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ १२ ॥

अत्र चेष्टादिमिलिताश्रयत्वं न लक्षणं वैयर्थ्यादपित्वाश्रयपदस्य प्रत्येकमन्वयश्चेष्टाश्रयत्वादिलक्षणत्रये तात्पर्यं चेष्टात्वं च प्रयत्नजन्यतावच्छेदको जातिविशेषः न च शरीरावयवे ऽतिव्याप्तिः अन्त्यावयवित्वेन विशेषणात् न च निष्क्रियविनष्टशरीरे ऽव्याप्तिस्तादृशे मानाभावात् अत एवाह इति इन्द्रियाश्रयत्वं च अवच्छेदकताख्यस्वरूपसम्बन्धः

विशेषेण चक्षुष्मान् देवदत्तोऽयमित्यादिप्रतीतेः अर्थाश्रयत्वमित्यत्रार्थशब्दो न रूपादिपर-स्तदाश्रयत्वस्य घटादावतिव्याप्तेः किन्तु सुखदुःखान्यतरपरः अत एव भाष्यं यस्मिन्नायतने सुखदुःखयोः प्रतिसंवेदनं प्रवर्त्तते स एषामाश्रयस्तच्छरीरमिति, वस्तुतस्तु अन्यतराश्रयत्वमपि न लक्षणं किन्तु सुखाश्रयत्वं दुःखाश्रयत्वं चेति लक्षणद्वये तात्पर्यं शरीरस्य तदाश्रयत्वमवच्छेदकतासंबन्धेन हस्तादेरलक्ष्यत्वे त्वन्त्यावयवित्वेन विशेषणीयं स्वर्गिशरीरे नारकिशरीरे वृक्षादौ च सुखदुःखस्वीकारान्नाव्याप्तिः, न च तच्छून्यखण्डशरीरे व्याप्तिःसुखाद्याश्रयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वस्य विवक्षितत्वात् तादृशजातिश्च मनुष्यत्वचैत्रत्वादिः कल्पभेदेन नरसिंहशरीराणां भेदान्नरसिंहत्वजातिमादाय नरसिंहशरीरे लक्षणसमन्वय इति ।

इन्द्रियं विभजते लक्षयति च ।

घ्राण-रसन-चक्षु-स्त्वक्-श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥ १२ ॥

यद्यपि मनसो पीन्द्रियत्वमस्त्येव तथापि घ्राणत्वादेरुपलक्षणपरत्वान्न दोषः वस्तुतस्त्विन्द्रियाणीत्यस्य बहिरिन्द्रियाणीत्यर्थः तेन भूतेभ्य इत्यस्य नासङ्गतिः । अत्र चैतानि इन्द्रियाणीति वदता घ्राणाद्यन्यान्यत्वं लक्षणमिति सूचितं प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकतया इन्द्रियत्वम् अखण्डोपाधिरूपमित्यन्ये घ्राणत्वादिकं जातिविशेषरूपं कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रं घ्राणादीनि किंप्रकृतिकानीत्याकाङ्क्षायाम् आह भूतेभ्य इति तेनेन्द्रियाणामहंकारप्रकृतिकत्वं नेति मन्तव्यम् । व्युत्पादयिष्यते चेदं तृतीयाध्याये अत्र घ्राणादीनां चतुर्णां पृथिव्यादिजन्यत्वं संभवति श्रोत्रस्य कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशस्य कर्णशष्कुल्या जन्यत्वादेव जन्यत्वव्यपदेशः अथ वा अभिन्नानीति पूरयित्वा भूताभिन्नानीति व्याख्येयं घ्राणादीत्यस्योपलक्षणपरत्वे तु भूतेभ्य इति बहिरिन्द्रियपरम् ।

भूतान्येव कानीत्याकाङ्क्षायाम् आह ।

पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमिति भूतानि ॥ १४ ॥

आरम्भे परस्परानपेक्षत्वसूचनायासमासकरणं भूतत्वं तु बहिरिन्द्रियग्रहणयोग्यविशेषगुणवत्वम् पृथिवीत्वादयस्तु जातिविशेषा इति ।

क्रमप्राप्तमर्थं विभजते लक्षयति च ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥१४॥

वैशेषिकाणां द्रव्यगुणकर्मस्वर्थशब्दाभिधेयत्वमतः पञ्चानां गन्धादीनामेव कथं तत्त्वमित्याशङ्कानिरासाय तदित्युक्तं तेषाम् इन्द्रियाणामर्था विषया उद्दिष्टा अपि तु एवेत्याशयः इत्थं च तदर्थत्वम् लक्षणमिति मन्तव्यम् तच्छब्देन बहिरिन्द्रियाणि परामृश्यन्ते तथा चैकैकबहिरिन्द्रियमात्रग्राह्यविशेषगुणत्वं बहिरिन्द्रियद्वयाग्राह्यबहिरिन्द्रियग्राह्यगुणत्वं वा तदर्थः पृथिव्यादिगुणा इति लक्ष्यनिर्देशास्ते के गुणा इत्याकाङ्क्षायां गन्धेत्यादि पृथिव्यादीनां गुणा इति षष्ठीसमासो भाष्यादिसंमतस्तेन गुणगुणिनोरभेदो नेति सूचितम् ।

बुद्धिं लक्षयितुमाह ।

बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १६ ॥

अनर्थान्तरं समानार्थकं न तु साङ्ख्यानामिव बुद्धितत्त्वस्य महत्त्वापरपर्यायस्य परिणामविशेषो ज्ञानं यथा चैतत् तथा वक्ष्यते तथा च बुद्ध्यादिपदवाच्यत्वमनुभवसिद्धज्ञानत्वजातिरेव वा लक्षणमिति भावः ।

मनो लक्षयति ।

युगपज् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥१७॥

युगपदेककाले एकात्मनीति पूरणीयं ज्ञानानामनुत्पत्तिर्यतः स एव धर्मो ज्ञानकरणाणुत्वं मनसो लिङ्गं लक्षणमित्यर्थः तथाहि चक्षुरादिषु विषयसंबद्धेष्वपि यस्यासन्निधानादेकं न ज्ञानं जनयति तत्सबन्धादपरं च ज्ञानं जनयति तदेवास्तु निखिलज्ञानजनकं सुखादिसाक्षात्कारासाधारणकारणम् तदेकमेव लाघवात् सिद्धं मन इत्यर्थः एवमव्याख्याने च लक्षणप्रकरणे प्रमाणोपन्यासोऽसंगतः स्यादिति । अन्ये तु सति धर्मिणि लक्षणचिन्तेत्यतो मनःसाधनाय युगपदिति सूत्रम् इत्थं च मनःसिद्धौ निःस्पर्शाणुत्वादिकं लक्षणं सुकरमित्याशय इति वदन्ति ।

प्रवृत्तिं लक्षयति विभजते च ।

प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः ॥ १८ ॥

अत्र च प्रवृत्तित्वम् रागजन्यतावच्छेदको जातिविशेषः स एव लक्षणम् । ईश्वरकृतेरपि लक्ष्यत्वे यत्नत्वमेव तथा जीवनयोनियत्ने निवृत्तौ च मानाभावात्तत्सद्भावेपि प्रवृत्तित्वम् नित्ययत्नसाधारणं तद्व्या-

वृत्तं वा तथा द्वन्द्वानन्तरश्रुतारम्भपदस्य प्रत्येकमन्वयाद्वागारम्भादि-भेदेन त्रिविधा प्रवृत्तिः बुद्धिशब्देनात्र मनोऽभिप्रेतमिति भाष्यं शरीर-शब्दश्च चेष्टावत्त्वेन हस्तादिसाधारणस्तथा वचनानुकूलो यत्नो वागा-रम्भः वचनाननुकूलः शरीरगोचरोयत्नश्चेष्टानुकूलयत्नो वा शरीरारम्भः एतद्वयभिन्नो यत्नो बुद्ध्यारम्भः स च ध्यानदयादेवदर्शनाद्यनुकूलः पर्य-वस्यति प्राञ्चस्तु सामान्यविशेषलक्षणेष्वदृष्टजनकत्वं निवेशयन्ति इयं च कारणरूपा प्रवृत्तिः कार्यरूपा तु धर्माधर्मात्मिकेति ।

दोषं लक्षयति ।

प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः ॥ १८ ॥

दोषा इति बहुवचनं रागद्वेषमोहात्मकलक्ष्यत्रयज्ञापनाय प्रवर्त्तना प्रवृत्तिजनकत्वं तदेव लक्षणं येषाम् यद्यपीदम् शरीरादृष्टेश्वरेच्छा-दावतिव्याप्तं तथापि मानसप्रत्यक्षविषयत्वे सतीति विशेषणीयम् यागा-दिगोचरप्रमावारणाय प्रमान्यत्वे सतीति विशेषयन्ति ।

प्रेत्यभावं लक्षयति ।

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ २० ॥

प्रेत्य मृत्वा भावो जननं प्रेत्यभावः तत्र पुनरित्यनेनाभ्यासकथनात् प्रागुत्पत्तिस्ततो मरणं तत उत्पत्तिरिति प्रेत्यभावो यमनादिरपवर्गान्तः एतज्ज्ञानं च वैराग्य उपयुज्यते तेन प्रेत्येति न व्यर्थम् तदीयमरणं च तदीयजीवनादृष्टनाशस्तदीयश्चरमप्राणसंयोगध्वंसस्तदीयः प्राणध्वंसो वा । तदीयोत्पत्तिस्तु तदीयविजातीयशरीराद्यप्राणसंयोग इति ।

फलं लक्षयति ।

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ २१ ॥

अत्र च मुख्यं फलं सुखदुःखोपभोगः तथा च भाष्यं सुखदुःख-संवेदनं फलम् तत्र च धमाधर्मात्मकप्रवृत्तेः प्रयोजकत्वात्तत्र दोषस्य हेतुत्वात् प्रवृत्तिदोषजनित इत्युक्तम् लक्षणं तु सुखदुःखान्यतरसाक्षा-त्कार इति गौणं फलं तु शरीरादिकं सर्वमेव तथा च भाष्यं तत्पुनर्देहे-न्द्रियबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहेन्द्रियादिभिः फलमभिप्रेतम् तथाहि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत्सर्वं भवतीति इत्थं च जन्यत्वमेव फलत्वं प्रवृत्तिदोषजनित इति तु निर्वेदोपयोगादुक्तम् ।

दुःखं लक्षयति ।

बाधनालक्षणं दुःखम् ॥ २२ ॥

बाधना पीडा तदेव लक्षणं स्वरूपं यस्य तथा चानुभवसिद्धदुःखत्वजातिरेव लक्षणम् शरीरेन्द्रियार्थेषु दुःखसाधनत्वात् सुखे च दुःखानुषङ्गाद् दुःखव्यवहारो गौण इति अत एवाग्रिमसूत्रे तत्पदेन मुख्यदुःखपरामर्शः ।

अपवर्गं लक्षयति ।

तदत्यन्तविमोक्षो ऽपवर्गः ॥ २३ ॥

तस्य दुःखस्यात्यन्तविमोक्षः स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनो ध्वंसः तस्य च जन्मापायादेव संभव इत्याशयेन दुःखेन जन्मनात्यन्तविमुक्तिरपवर्ग इति भाष्यम् दुःखेन दुःखानुषक्तेनेत्यर्थः प्रमेयलक्षणप्रकरणम् ।

क्रमप्राप्तं संशयं लक्षयति ।

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ॥२४॥

संशय इति लक्ष्यनिर्देशः विमर्श इत्यत्र विशब्दो विरोधार्थः मृशिर्ज्ञानार्थः एकस्मिन् धर्मिणीति पूरणीयम् तेनैकस्मिन् धर्मिणि विरोधेन भावाभावप्रकारकज्ञानं संशयः तत्र कारणमुखेन विशेषलक्षणान्याह समानेत्यादि उपपत्तिर्ज्ञानं तथा च समानस्य विरुद्धकोटिद्वयसाधारणधर्मस्य ज्ञानादित्यर्थः अनेकधर्मः असाधारणधर्मः तज्ज्ञानादित्यर्थः तथा च साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यो ऽसाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यश्चेत्यर्थः विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापकश्शब्दस्तस्मादित्यर्थः यद्यपि शब्दस्य न संशायकत्वं तथापि शब्दात्कोटिद्वयोपस्थितौ मानसः संशय इति वदन्ति उपलब्धेर्ज्ञानस्यानुपलब्धेर्व्यतिरेकज्ञानस्य या ऽव्यवस्था सद्विषयत्वानिर्धारणम् प्रामाण्यसंशय इति फलितो ऽर्थः अन्ये तु उपलब्ध्यव्यवस्था प्रामाण्यसंशयः अनुपलब्धिरुपलब्धिविरोधि भ्रमत्वम् तदव्यवस्था तत्संशय इत्याहुः वस्तुतस्तु प्रामाण्यसंशयस्य न संशयहेतुत्वं किन्तु अगृहीताप्रामाण्यकज्ञानस्य विरोधितया सति प्रामाण्यसंशये तज्ज्ञानस्याविरोधितया साधारणधर्मदर्शनादित एव संशयोत्पत्तेरिति उपलब्धीत्यादिकं तादृशस्थले संशयो भवतीत्येतावन्मात्रपरम्

चकारो व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वं समुच्चिनोतीति वदन्ति विशेषापेक्षः कोटिस्मरणसापेक्षः वस्तुतस्तु संशयस्य धारावाहिकत्वं स्यादत आह विशेषेति । विशेषं विशेषदर्शनमपेक्षते निवर्त्तकत्वेन तथा च विशेषदर्शननिवर्त्यत्वकथनमुखेन विशेषादर्शनजन्यः संशय इत्युक्तम् ।

क्रमप्राप्तं प्रयोजनं लक्षयति ।

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनम् ॥ २५ ॥

अधिकृत्य उद्दिश्य तथा च प्रवृत्तिहेत्विच्छाविषयत्वं तत्वम् विषयत्वम् साध्यताख्यविषयताविशेषस्तेन सुखत्वादिवारणम् प्रवृत्तिहेत्विति स्वरूपकथनम् तक्षकचूडामणिसुमेर्वादिप्राप्तिवारकत्वादिति केचित् अत्र च निरुपाधीच्छाविषयत्वात् सुखदुःखाभावयोर्मुख्यम् प्रयोजनत्वं तदुपायस्य तु तदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वाद् गौणप्रयोजनत्वमिति ।

दृष्टान्तं लक्षयति ।

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः ॥ २६ ॥

लौकिकोऽप्राप्तशास्त्रपरिशीलनजन्मबुद्धिप्रकर्षः प्रतिपाद्य इति फलितार्थः परीक्षकः शास्त्रपरिशीलनप्राप्तबुद्धिप्रकर्षः प्रतिपादक इति फलितार्थः तथा च प्रतिपाद्यप्रतिपादक इति फलितार्थः तथा च प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरिति पर्यवसन्नम् बहुवचनं कथाबहुत्वमपेक्ष्येति टीका वस्तुतो लौकिकयोः परीक्षकयोरित्यर्थाद्युक्तमेव बहुवचनम्, बुद्धिसाम्यमिति बुद्धेः साध्यसाधनोभयवत्त्वविषयिण्यास्तदभावविषयिण्या वा साम्यमविरोधो यस्मिन्नर्थे स दृष्टान्तः । वादिप्रतिवादिनोः साध्यसाधनोभयवत्त्वप्रकारकतदभाववत्त्वप्रकारकान्यतरनिश्चयविषयो दृष्टान्त इति पर्यवसितोऽर्थः समाप्तं न्यायपूर्वाङ्गप्रकरणम् ।

क्रमप्राप्तं सिद्धान्तं लक्षयति ।

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ २७ ॥

तन्त्रं शास्त्रं तदेवाधिकरणं ज्ञापकतया यस्य तादृशो योऽभ्युपगमस्तस्य समीचीनतयाऽसंशयरूपतया स्थितिस्तथा च शास्त्रितार्थनिश्चयस्सिद्धान्तः अत्र चाभ्युपगम्यमानोऽर्थः सिद्धान्त इति भाष्यम्

अभ्युपगमः सिद्धान्त इति वार्तिकटीके न चात्र विरोधश्शङ्क्यः आचार्यैः परिहृतत्वात् तथा च त्रिसूत्रीनिबन्धः अर्थाभ्युपगमयोर्गुणप्रधानभावस्य विवक्षातन्त्रत्वादर्थाभ्युपगमो ऽभ्युपगम्यमानो वार्थः सिद्धान्तस्तेन सूत्रभाष्यवार्तिकटीकासु न विरोधः अत्र च भाष्यानुसारात् सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तान्यतमस्सिद्धान्त इति सूत्रार्थ इति तु न युक्तम् अग्रिमसूत्रानुत्थानापत्तेः तन्त्रसिद्धान्तत्वेन द्वयमनुगमय्य तन्त्राधिकरणाभ्युपगमान्यतमः सिद्धान्त इति कश्चित्।

विभजते।

सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् ॥ २८ ॥

स चतुर्विध इति शेषः सर्वतन्त्रादिसंस्थितीनामर्थान्तरभावाद् भेदादित्यर्थः।

सर्वतन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति।

सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रे ऽधिकृतस्सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥२९॥

सर्वतन्त्राविरुद्धः सर्वशास्त्राभ्युपगत इति बहवः वस्तुतो यथाश्रुत एवार्थः अन्यथा तन्त्रे ऽधिकृत इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरत एव च जात्यादेरसदुत्तरत्वमपि सर्वतन्त्रसिद्धान्तः न च तन्त्रे ऽधिकृत इति स्पष्टार्थं लक्षणे तु न देयमेवेति वाच्यम् मनस इन्द्रियत्वस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्ततापत्तेः नव्यास्तु सूत्रस्योपलक्षणमात्रत्वाद्वादिप्रतिवाद्युभयाभ्युपगतः कथानुकूलो ऽर्थः स इति वदन्ति।

प्रतितन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति।

समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः॥३०॥

समानशब्द एकार्थस्तेनैकतन्त्रसिद्ध इत्यर्थः स्वतन्त्रसिद्ध इति पर्यवसितार्थः तथा च वादिप्रतिवाद्येकतरमात्राभ्युपगतस्तदेकतरस्य प्रतितन्त्रसिद्धान्त इति फलितार्थः यथा मीमांसकानां शब्दनित्यत्वम्।

अधिकरणसिद्धान्तं लक्षयति।

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥३१॥

यस्यार्थस्य सिद्धौ जायमानायामेवान्यप्रकरणस्य प्रस्तुतस्य सिद्धिर्भवति सो ऽधिकरणसिद्धान्त इत्यर्थः यथानन्तद्व्यणुकादिकस्य पक्षीकृत्योपादानगोचरज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वे साध्यमाने सर्वज्ञत्व-

मीश्वरस्य एवं हेतुबलादपि यथा दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिन्द्रियादिव्यतिरिक्त आत्मनि साधिते इन्द्रियनानात्वम् तथा च यदर्थसिद्धिं विना योर्थः शब्दादनुमानाद्वा न सिध्यति सो धिकरणसिद्धान्त इति तत्र तत्र विशिष्यैव लक्षणं कार्यम् वस्तुतस्तु शाब्दत्वमनुमानत्वं चाविवक्षितं प्रमाणमात्रमपेक्षितम् अत एव प्रत्यक्षेण स्थूलत्वसाधनानन्तरमुक्तमात्मतत्वविवेके । सोऽयमधिकरणसिद्धान्तन्यायेन स्थूलत्वसिद्धौ क्षणभङ्गभङ्ग इति । तत्र वाक्यार्थसिद्धौ तदनुषङ्गी योर्थः सोधिकरणम् इति वार्त्तिकफक्किकां लिखित्वा येन केनापि प्रमाणेन वाक्यार्थसिद्धौ जयमानायां योर्थः सिध्यति स तथेत्यर्थ इति व्याख्यानं दीधितिकृता एवं हेतुरीदृशः पक्षश्च वाक्यार्थ इति टीकावचने चोपलक्षणमेतदित्युक्तम् । यत्तु जनकीभूतव्यापकताज्ञाने व्यापककोटावविषयः प्रकृतानुमित्या व्यापककोटौ विषयीभूतः शाब्दजनकपदार्थज्ञानाविषयत्वे सति शाब्दविषयश्चेति द्वयमधिकरणसिद्धान्त इति तन्न इन्द्रियनानात्वादौ भाष्याद्युदाहृते ऽव्याप्तेरिति ।

अभ्युपगमसिद्धान्तं लक्षयति ॥

अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ३२ ॥

अपरीक्षितस्य साक्षादसूत्रितस्य विशेषपरीक्षणम् विशेषधर्मकथनम् अभ्युपगमादिति ज्ञापकत्वे पञ्चमी अभ्युपगमज्ञापकमित्यर्थः । विशेषपरीक्षया ज्ञायते सूत्रकृतोऽभ्युपगतमिदमिति तथा च साक्षादसूत्रिताभ्युपगमो ऽभ्युपगमसिद्धान्तः यथा मनस इन्द्रियत्वमिति । समाप्तं न्यायाश्रयसिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ।

क्रमप्राप्तान् अवयवाँल्लक्षयितुं विभजते ॥

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥ ३३ ॥

अनेन विभागेन प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमवयवत्वमिति लक्षणं सूचितम् । अत्र प्रतिज्ञादीनां पञ्चानामवयवत्वकथनाद्, दशावयवत्ववादो व्युदस्त इति मन्तव्यम् ते च यथा दर्शिताः भाष्ये जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदासश्चेति एते प्रतिज्ञादिसहिता दश व्याख्याताश्चैते तात्पर्यटीकायां प्रयोजनं हानादिबुद्धयः तत्प्रवर्तिका

जिज्ञासा तज्जनकः संशयः शक्यप्राप्तिः प्रमाणानां ज्ञानजननसामर्थ्यं संशयव्युदासस्तर्कः अयमेवार्थो निबन्धे निष्टङ्कितः जिज्ञासा विप्रतिपत्तिरिति कश्चित् । एतेषां च न न्यायावयवत्वं न्यायाघटकत्वात् न वा न्यायजन्यबोधानुकूलत्वेनैवावयवत्वमीतिप्रसङ्गात् प्रयोजनाव्याप्तेश्च—
प्रतिज्ञां लक्षयति ।

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३४ ॥

साधनीयस्यार्थस्य यो निर्देशः स प्रतिज्ञा साधनीयश्च वह्निमत्त्वादिना पर्वतादिः तथा च पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधकः शब्द इत्यर्थः निगमनवारणाय च साध्यांशे साध्यतावच्छेदकातिरिक्ताप्रकारकत्वं वाच्यं तदर्थश्च साध्यतावच्छेदकप्रकारताविलक्षणप्रकारताशून्यत्वम् तेन प्रमेयवतः साध्यत्वे नाप्रसिद्धिः उदासीनवाक्यवारणाय च न्यायान्तर्गतत्वेन विशेषणीयम् न्यायत्वं च धातुत्वादिवत् परिभाषाविशेषविषयत्वं तत्तदानुपूर्वीकपदकदम्बत्वादिकं वा तथा च न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविषयताविलक्षणविषयताकबोधाजनकत्वे सति प्रकृतसाध्यबोधजनकत्वम् तत्प्रतिज्ञात्वावयवत्वादिकं परिभाषाविशेषविषयत्वरूपं तत्तद्व्यक्तिरूपं वेत्यपि वदन्ति ।

क्रमप्राप्तं हेतुं लक्षयति विभजते च सूत्राभ्याम् ।

उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः ॥३५॥

तथा वैधर्म्यात् ॥ ३६ ॥

अत्र साध्यसाधनं हेतुरिति सामान्यलक्षणम् साध्यसाधनं साध्यसिद्ध्यनुकूलज्ञापकत्वबोधक इत्यर्थः यथाच साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यान्वितज्ञापकत्वबोधकः साध्यान्वितस्वार्थबोधको ऽवयव इति फलितार्थः तस्य द्वैविध्यमाह उदाहरणसाधर्म्यात् तथा वैधर्म्यादिति साधर्म्यमन्वयः वैधर्म्यं व्यतिरेकः ताद्दशव्याप्तिरिति फलितार्थः उदाहरणसाधर्म्यमुदाहरणवाच्यान्वयव्याप्तिस्ततो न्वयी हेतुर्ज्ञातव्यः उदाहरणेति स्पष्टार्थम् तथा च ज्ञातान्वयव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयवः अज्ञातव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयव इति फलितार्थः एवमप्रतीतान्वय-

प्राप्तः। अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यमिति परिभाषया न भवति। ङेप्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य अम् मान्त एवावशिष्यते न तु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा॥

त्वाहौ सौ। ७। २। ९४॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वाहावादेशौ स्तः सौ परे। त्वम्। अहम्। परमत्वम्। परमाहम्। अतित्वम्। अत्यहम्॥

तुभ्यमह्यौ ङयि। ७। २। ९५॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि। तुभ्यम्। मह्यम्। परमतुभ्यम्। परममह्यम्। अतितुभ्यम्। अतिमह्यम्॥

तवममौ ङसि। ७। २। ९६॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि। तव। मम। परमतव। परममम। अतितव। अतिमम॥

त्वमावेकवचने। ७। २। ९७॥

एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ। त्वाम्। माम्। त्वया। मया। त्वत्। मत्। त्वयि। मयि॥

समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी।
समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि॥ १॥
सुजस्ङेङस्सु परत आदेशाः स्यु सदैव ते।
त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि॥ २॥
एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके।
त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः॥ ३॥

द्व्येकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी ।

तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥ ४ ॥

त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतित्वत् । अतिमत् । भ्यासि प्राग्वत् । अतितव । अतिमम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वासु । अतिमासु । युवामावां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत् । औअम्औट्सु । अअतियुवाम् । अत्यावाम् । त्रीणि वचनानि तुल्यानि । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि । अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुवत् । अत्यावत् । ओसि । अतियुवयोः । अत्यावयोः । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवासु । अत्यावासु । युष्मानस्मान् वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत् । औअम्औट्सु अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् । अत्यस्माभ्याम् । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः । अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुष्मत् । अत्यस्मत् । ओसि अतियुष्मयोः । अत्यस्मयोः । अतियु-

ष्माकम्। अत्यस्माकम्। अतियुष्मयि। अत्यस्मयि। अतियुष्मासु। अत्यस्मासु॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च। ७। २। ९८॥

मपर्यन्तयोरनयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च। त्वदीयः। मदीयः। त्वत्पुत्रः। मत्पुत्रः॥

त्रिचतुरोः स्त्रियान्तिसृचतसृ। ७। २। ९९॥

स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः॥ तिस्रः। चतस्रः २ तिसृभिः। चतसृभिः। तिसृभ्यः २। चतसृभ्यः २। आमि नुमचिरेतिनुट्। नतिसृचतसृ इति दीर्घो न। तिसृणाम्। चतसृणाम्। तिसृषु। चतसृषु। स्त्रियां किम्। त्रयः। चत्वारः। त्रीणि। चत्वारि। स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह। प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः मतिवत्। आमि प्रियत्रयाणामिति विशेषः। प्रियास्तिस्रो यस्येति विग्रहे तु प्रियतिसा। प्रियतिस्रः। प्रियतिस्रमित्यादि। प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि। स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः। नलुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ। भाष्योदाहरणप्रामाण्याद्वादेशात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्। प्रियतिसृणी। प्रियतिसृणि। तृतीयादिषु पुंवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुमभावौ। प्रियतिस्रा। प्रियतिसृणा इत्यादि। एवं प्रियचतस्रा इत्यादि। नद्यृतश्चेति कप् न। विभक्त्याश्रयत्वेन तिसृचतसृभावस्य बहिरङ्गत्वात्॥ तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानम्॥ *॥ तिसृका नाम ग्रामः॥

अचि र ऋतः । ७ । २ । १०० ॥

तिसृचतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि ॥ गुणदीर्घोत्वानामपवादः । तिस्रश्चतस्रस्तिष्ठन्ति । तिस्रश्चतस्रः पश्य । प्रियतिस्रः प्रियचतस्रः आगतः ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् । ७ । २ । १०१ ॥

जराशब्दस्य जरस्वा स्यादजादौ विभक्तौ ॥ जरसौ । शीभावात्परत्वाज्जरस् । आमि नुटः परत्वाज्जरस् । जरसामित्यादि । पक्षे रमावत् । इह । पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं प्रति सन्निपातपरिभाषाया अनित्यतां चाश्रित्य जरसी इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्तत्वमाश्रित्य ओङ आपः आङि चापः याडापः ह्रस्वनद्यापः ङेरामिति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः । एवं नस्त्रिष्वप्युत्सु । तथापि । अमल्विधावित्युक्तेर्न भवन्ति । आ आबिति प्रश्लिष्य आकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं हल्ङ्याप्भ्य इति सूत्रेपि आ आप् ङी ई इति प्रश्लेषादतिखट्वः निष्कौम्बिरित्यादिसिद्धे दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न चैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वञ्चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम् । आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात् । पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । एकादेशशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादीन्बाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्जरसः । पक्षे । हलादौ च रामवत् । वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेनेनातोः कृतयोः

सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपे न तु निर्जरसा निर्जरस इति केचिदित्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने निर्जरस्येत्येव रूपमिति स्वीकृतम् । एतच्च भाष्यविरुद्धम् । क्लीबे सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस् । अजरम् । अजरसी । अजरे । परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम् । सान्तेति-दीर्घः । अजरांसि । अमि लुकोऽपवादमम्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस् । ततः सन्निपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम् । अजरम् । अजरसी । अजरे । अजरांसि । अजराणि ॥

त्यदादीनामः । ७ । २ । १०२ ॥

एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ ॥ द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः ॥ * ॥ स्यः । त्यौ । त्ये । सः । तौ । ते । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते । अयम् । इमौ । इमे । असौ । अमू । अमी । द्वौ २ । द्वाभ्याम् । द्वयोः २ । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । द्विपर्यन्तानां किम् । भवान् । भवन्तौ । संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वं सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् । द्विर्नाम कश्चित् । द्विः । द्वौ । द्वयः । द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः हरिवत् । प्राधान्ये तु परमद्वावित्यादि ॥

किमः कः । ७ । २ । १०३ ॥

किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकच्सहितस्याप्ययमादेशः । कः । कौ । के । कम् । कौ । कान् इत्यादि सर्ववत् ॥

कु तिहोः । ७ । २ । १०४ ॥

किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः ॥ कुतः । कुत्र । कुह ॥

क्वाति । ७ । २ १०५ ॥

किमः क्वेत्यादेशः स्यादति । क्व ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः । ७ । २ । १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे । स्यः । सः । एषः । असौ । परमसः । द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह । त्वम् । न च तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम् । अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात् । सञ्ज्ञायां गौणत्वे च न । त्यद् । अतित्यद् । अनन्त्ययोः किम् । हे स । त्यदादीनां सम्बोधनन्नास्तीति तूत्सर्गः ॥

अदस औ सुलोपश्च । ७ । २ । १०७ ॥

अदस औकारोन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च ॥ असौ । औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥ * ॥ प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ । असुकः ।

इदमो मः । ७ । २ । १०८ ॥

इदमो मस्य मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः । अयम् । इयम् ।

दश्च । ७ । २ । १०९ ॥

इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे । इमम् । इमौ । इमान् । इमे । इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । इमे । इमानि ॥

यः सौ । ७ । २ । ११० ॥

इदमो दस्य यः स्यात्सौ परे । इयम् ॥

इदोऽय् पुंसि । ७ । २ । १११ ॥

इदम इदः स्थाने अय् स्यात्सौ परे पुंसि ॥ अयम् ॥

अनाप्यकः । ७ । २ । ११२ ॥

अक्ककारस्य इदम इदोऽन्स्यादापि विभक्तौ । आबिति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन । अनया । अनयोः । अकः किम् । इमकेन ॥

हलि लोपः । ७ । २ । ११३ ॥

अक्ककारस्य इदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ । नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे । सुपि चेति दीर्घः । आभ्याम् । एत्वं एभिः । अत्व कृते नित्यत्वाण्डेः स्मै । पश्चाद्धलिलोपः । अस्मै । अस्मात् इत्यादि । अकः । किम् । इमकाभ्याम् ॥

मृजेर्वृद्धिः । ७ । २ । ११४ ॥

मृजेरिको वृद्धिः स्याद्धातुप्रत्यये परे । मार्ष्टा । मार्ष्टुम् । मार्जितुम् ।

अचोऽञ्णिति । ७ । २ । ११५ ॥

ञिति णिति च प्रत्यये परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् ॥ एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । कारकः । गौः । गावौ । गावः । सखायौ । सखायः ।

अत उपधायाः । ७ । २ । ११६ ॥

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये परे।

पाकः । त्यागः । रागः । पाचकः । पाठकः । अतः किम् । भेदकः । उपधायाः किम् । चकासकः । तक्षकः ॥

तद्धितेष्वचामादेः । ७ । २ । ११७ ॥

ञिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ॥

किति च । ७ । २ । ११८ ॥

किति तद्धिते च तथा । गार्ग्यः । वात्स्यः । दाक्षिः । औपगवः । कापटवः । नाडायनः । प्रावहतेष्ठक् । आक्षिकः । शालाकिकः । त्वाष्ट्रो जागत इत्यादावादिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धिं बाधते इति सर्वत्रसिद्धिः ॥

इत्योरम्भट्टेन श्रीधोण्डभट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनाथभट्ट-
विश्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां व्याकरणदीपिका-
समाख्यायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तः ॥



सप्तमाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ।



देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ।७।३।१॥

परिभाषेयमिति पदमञ्जर्यां स्पष्टम् । एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावचामादेरच आत् ञ्णिति किति च । देविकायां भवं दाविकमुदकम् । देविकाकुले भवा दाविकाकूलाः शालयः । पूर्वदेविका नाम प्राचां ग्रामः । तत्र भवः पूर्वदाविकः । प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः । साप्याकार एव भवति । अस्य स्वतन्त्रविधित्वे तु नेदं सिध्येत् । दाविकाकूला इति तु विधित्वेपि सिध्यति । अङ्गस्याचामादेरच आद्भवति स चेद्देविकादीनामाद्यच् भवतीत्यर्थसम्भवात् । अत एव सुदेविकायां भवः सौदेविक इत्यत्र नातिव्याप्तिः । विधित्वे सुशब्दोकारस्य देविकाद्यनवयवत्वात् परिभाषात्वे देविकादेर्वृद्धप्राप्तेश्च । परिभाषात्वे तु अङ्गस्येत्यस्यैवमभिसम्बन्धः क्रियते देविकादीनां वृद्धिप्राप्तावचामादेराकारो भवति देविकादीन्यङ्गसम्बन्धीनि चेत्स्युरिति । अनुवृत्तस्य सम्बन्धो वक्तव्य इत्येतावदेव चास्य प्रयोजनं । न तु किञ्चिद्व्यावर्त्यम् । यदि च परिभाषात्वेपि अङ्गस्याचामादेरचो वृद्धिप्राप्तौ आद्भवति स चेद्देविकादीनामाद्यजित्यर्थः स्यात्तदापि पूर्वदाविको नैव सिद्ध्येत् । शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः । पलाशादिभ्यो वेत्यञ् । शिंशपास्थले भवा देवाः शांशपास्थलाः । पूर्वशिंशपा नाम प्राचां ग्रामः । तत्र भवः पूर्वशांशपः । दित्यौह इदं दात्यौहम् । दीर्घ-

सूत्रे भवं द्वार्यसत्रम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् ॥ वहीनरस्येत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ वहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः । आकारवृद्धिः प्राप्ता सा इकारेण बाध्यते । तस्य त्वैकारवृद्धिर्भवत्येव । न हि तस्यां नाप्राप्तायामिकारो विधीयते । यतः सापि बाध्येत । केचित्तु विहीनरस्यैव वैहीनरिमिच्छन्ति ॥

केकयमित्रयुप्रलयानामादेरियः । ७ । ३ । २ ॥

एषां यकारादेरियादेशः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे ॥ केकयस्यापत्यं कैकेयः । जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् । मैत्रेयिकया श्लाघते । मित्रयूनां भावेनेत्यर्थः । गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारेति वुञ् । तत्र हि लौकिकं गोत्रं गृह्यते । लोके च ऋषिशब्दो गोत्रमित्यभिधीयते इति काशिका । प्रलयादागतं प्रालेयम् । इयादेशेन वृद्धिर्न बाध्यते । विषयभेदात् । अचामादेर्वृद्धिर्यादेरियादेशः । अङ्गं तूभयोर्विशेषणं न कार्यमिति हरदत्तः ॥

न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । ७ । ३ । ३ ॥

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किन्तु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैचावागमौ स्तः ॥ वैयाकरणः । स्वश्वस्यापत्यं सौवश्वः । स्वश्वशब्दः शिवादिरिति पदमञ्जर्यां स्पष्टम् । य्वाभ्यां किम् । वर्थस्यापत्यं वार्थिः । पदान्ताभ्यां किम् । यतीति यत् तस्य छात्रा याताः । प्रतिषेधवचनमैचोर्विध्यर्थम् इह मा भूत् । दाध्यश्विः । माध्वश्विः । अन्यथैज्भ्यां वृद्धिबाधे सिद्धे तद्वैयर्थ्यात् । एतच्च सूत्रं नाप्राप्तद्धितेष्वचामादेरित्येतद्विषयकम् । द्वे अशीती भृतो द्व्याशीतिक इत्यादौ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्येतद्विषये न प्रवर्तते । कथं

तर्हि पूर्वेष्वलिन्दे भवः पूर्वैषयलिन्द इत्यादौ प्राचां ग्रामनगराणामित्येतद्विषये प्रवृत्तमिति चेत्। इष्टानुरोधेन प्राचांग्रामेत्यत्रैतदनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यायते संख्यायाः संवत्सरेत्यत्र तु नेत्यवेहि। पूर्वशब्द आवर्तते तत्रैकोऽवयववचनः। अपरो व्यवस्थावचनः। ताभ्यां पूर्वावैचौ भवतस्तौ चाङ्गस्यावयवाविति। तेन उश्चाजश्च वजौ तयोरिदं औवजन्तस्येदमौवजीयमिति छः सिद्धः। अन्यथैचोरभक्तत्वादतन्मध्यपतितत्वाच्च प्रातिपदिकस्यावृद्धत्वान्न स्यादिति पदमञ्जर्यां स्पष्टम्॥

द्वारादीनां च।७।३।४॥

द्वार। स्वर। स्वाध्याय। व्यल्कश। स्वस्ति। स्वर्। स्फ्यकृत। स्वादुमृदु। श्वस्। श्वन्। स्व। स्वग्राम। एषां न वृद्धिः ऐजागमश्च। द्वारे नियुक्तो दौवारिकः। द्वारपालस्येदं दौवारपालम्। दाविकाकूलवदसिद्धिः। सौवर्यः सप्तम्यः। व्यल्कशे भवः वैयल्कशः। स्वस्तीत्याह सौवस्तिकः। स्वर्भवः सौवः। अव्ययानां भमात्रे टिलोपः। स्वर्गगमनमाह सौवर्गगमनिकः। स्फ्यकृतस्यापत्यं स्फैयकृतः। ऋषित्वादणिति पदमञ्जर्यां स्पष्टम्। स्वादुमृदुन इदं सौवादुमृदवम्। श्वो भवं सौवस्तिकम्। श्वसस्तुट् चेति ठञ्। शुनो विकारो मांसं शौवम्। श्वादंष्ट्रायां भवः शौवादंष्ट्रो मणिः। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धाच्छो न। प्रत्ययसंज्ञाविशिष्टस्यैव छस्य विधानात्। स्वस्येदं सौवम्। स्वग्रामे भवः सौवग्रामिकः। अध्यात्मादित्वाट्ठञ्। स्वाध्यायशब्दो यदि शोभनोऽध्यायः स्वाध्यायः आङ् मध्ये प्रक्षिप्तः अन्येषामपि दृश्यते

इति वा उत्तरपदादेर्दीर्घत्वं तदा पूर्वेणैव सिद्धम् । यदि च स्वश्चासावध्यायश्च स्वाध्याय इति तदापि श्वादंष्ट्रवत्स्वशब्दादित्वेन स्वाध्यायस्वग्रामयोः सिद्धमेवेति दिक् ॥

न्यग्रोधस्य च केवलस्य । ८ । ३ । ५ ॥

अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम् । प्लक्षादिभ्योऽण् । केवलस्य किम् । न्यग्रोधमूले भवाः न्यग्रोधमूलाः शालयः । न्यग्रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थम् ॥

न कर्मव्यतिहारे । ८ । ३ । ६ ॥

अत्र ऐच् न स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी ॥

स्वागतादीनां च । ७ । ३ । ७ ॥

ऐच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरे चरति स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्याङ्गिः । व्यडस्यापत्यं व्याडिः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतौ साधु स्वापतेयम् ॥

श्वादेरिञि । ७ । ३ । ८ ।

ऐच् न । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । एतत्प्रकरणनिर्दिष्टैरादेरचो विशेषणात्तदादिविधिर्भवतीत्यत्रैतदेव ज्ञापकम् ॥ इकारादाविति वाच्यम् ॥ * ॥ श्वगणेन चरति श्वागणिकः । श्वायूथिकः ॥ इञन्तस्य चान्यत्र तद्धिते प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ श्वाभस्त्रेरिदं श्वाभस्त्रम् । इञश्चेत्यण् ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् । ७ । ३ । ९ ॥

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैज्वा । श्वापदस्येदं श्वापदम् । शौवापदम् । शौवदंष्ट्रवच्छाभावे अण् ॥

उत्तरपदस्य । ७ । ३ । १० ॥

अधिकारोऽयं हनस्त इत्यस्मात्प्राक् । वक्ष्यति जे प्रोष्ठपदानाम् । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो ब्राह्मणः ॥

अवयवादृतोः । ७ । ३ । ११ ॥

अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिर्ञिणिति किति च तद्धिते ॥ पूर्ववार्षिकः । पूर्वशारदः । अपरहैमनः । वर्षाणां पूर्वं इत्येकदेशिसमासः । तत्र भव इत्यर्थे वर्षाभ्यष्ठक् । ऋत्वण् । हेमन्ताच्च सर्वत्रारात्र तलोपश्चेत्यण् । अवयवात्किम् । पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववार्षिकः । पौर्वशरदिकः । कालाट्ठञ् । ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानामिति तदन्तविधिरुदाहरणे । प्रत्युदाहरणे तु न । अवयवत्वाभावात् । ऋतुवाचकाद्वृद्धिनिमित्तप्रत्ययविधौ तदन्तविधिर्वक्तव्योऽवयववाचकानां पूर्वपदत्वे इति तदर्थः । वृद्धिमद्विधौ किम् । पूर्वप्रावृषम् । ऋत्वण् । न तु प्रावृष एण्यः ॥

सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य । ७ । ३ । १२ ॥

उत्तरपदस्य वृद्धिः । पाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः । जनपदतदवध्योश्च । अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञ् । सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः । जनपदवाचिनः शब्दस्यानन्तरं प्रत्यये विधीयमाने तदन्तविधिर्यदि सुप्रभृतिभ्यः परः स भवतीति तदर्थः ॥

दिशोऽमद्राणाम् । ७ । ३ । १३ ॥

दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । उत्तरपा-

ञ्चालकः । दिशः किम् । पूर्वपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः । दिक्शब्दग्रहणेन दिग्वाचकस्यैव ग्रहणात्तदन्तविधेरभावान्न वुञ् । अमद्राणां किम् । पौर्वमद्रः । मद्रेभ्योऽञ् । योगविभाग उत्तरार्थः । सुसर्वार्द्धदिशो जनपदस्यामद्राणामित्युक्ते स्वादिभ्यः परस्यापि मद्रस्य पर्युदासो मा भूदितीहार्थोऽपि ॥

प्राचां ग्रामनगराणाम् । ७ । ३ । १४ ॥

यद्यपि नगरस्यापि ग्रामनामधेयत्वमस्ति तथापि नगराणामित्युत्तरपदविशेषणं ग्रामाणामित्यङ्गविशेषणमित्यर्थमुभयम् । प्राचां देशे दिशः परेषां नगरवाचिनां ग्रामवाच्यङ्गानामवयवस्यादाचो वृद्धिः । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वैषुकामशमः । समुदायग्रामनामधेयादण् । पूर्वपाटलिपुत्रकः । उत्तरपदमेव नगरमाह । रोपधेतोः प्राचामिति वुञ् । यद्यप्येकमेव पाटलिपुत्रम् । तथापि तदेकदेशे तत्प्रवृत्त्या समानाधिकरणसमासः । भाष्ये तु नगरग्रहणं प्रत्याख्यातम् । पदैकदेशन्यायेनोत्तरपदस्यापि ग्रामत्वमित्याशयात् ।

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च । ७ । ३ । १५ ॥

संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् ञिदादौ । द्विसांवत्सरिकः । द्वे षष्टी भृतो द्विषाष्टिकः । संख्यायाः परिमाणस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिकः द्वैरात्रिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न ॥

वर्षस्याभविष्यति । ७ । ३ । १६ ॥

उत्तरपदवृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिकः । भविष्यति तु द्वैव-

षेकः । अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न । कर्म करिष्यतीत्यादि पदान्तरसमभिव्याहारेण हि गम्यते तत्र भविष्यत्ता न तु तद्धितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः । वर्षाल्लुक् च चित्तवति नित्यमिति नित्यं लुक् तु न भवति । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणाद् भूतार्थ एव स इष्यते । अन्यत्र चित्तवत्यपि विकल्प एव ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः । ७ । ३ । १७ ॥

उत्तरपदवृद्धिः स्यात् ञिदादौ । परमनैष्किकम् । असमासे निष्कादिभ्य इत्यत्र समासपर्युदासादत्र ठञ् । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् । शाणप्रतिषेधात्परिच्छित्तिसाधनमिह परिमाणम् । तेनोन्मानस्यापि भवति । असंज्ञेति किम् । पञ्च लोहिन्यः पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चलोहितकम् । पञ्चकलापिकम् । लोहिनी गुञ्जा । तद्धितान्तसंज्ञा । द्वैशाणम् । कुलिजशब्दमपि केचित्पठन्ति । द्वे कुलिजे प्रयोजनमस्य द्वैकुलिजिकः । कुलिजं धान्यमानम् । अन्तग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

जे प्रोष्ठपदानाम् । ७ । ३ । १८ ॥

प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः जातार्थे ञिति णिति किति च ॥ प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः । प्रोष्ठपदाभिर्युक्तः काल इत्यणो लुबविशेषे इति लुपि कृतसन्धिवेलादिसूत्रेण जातार्थेऽण् । जे इति किम् । प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः । बहुवचननिर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते । भद्रपादः ॥

हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । ७ । ३ । १९ ॥

हृदाद्यन्ते पूर्वपदोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च ॥ सुहृदोऽपत्यं सौहार्दः । सौभाग्यम् । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । कल्याण्यादीनामिनङ् । महते सौभगायेत्यत्रोद्गात्रादयञन्ते तु छान्दसत्वान्नोत्तरपदवृद्धिः । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः । तेषु भवः साक्तुसैन्धवः । सिन्धुः कच्छादिः । तेन तदन्तविधिरिष्यते इत्यणिति वृत्तिः ॥

अनुशतिकादीनां च । ७ । ३ । २० ॥

एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च । अनुशतिकस्येदं आनुशातिकम् । अनुहोडेन चरति आनुहौडिकः । अङ्गारवेणुर्नाम कश्चित्तस्यापत्यं आङ्गारवैणवः । सुवनडस्यापत्यं सौवनानाडिः । आकृतिगणोऽयम् । अभिगममर्हति आभिगामिकः ॥

देवताद्वन्द्वे च । ७ । ३ । २१ ॥

अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च परे ॥ आग्निमारुतम् । आग्निवारुणम् । यो देवताद्वन्द्वः सूक्तसम्बन्धी वा हविःसम्बन्धी तत्रायं विधिः । इह तु न भवति । स्कन्दविशाखौ देवते अस्य स्कान्दविशाखः । ब्रह्मप्रजापती ब्राह्मप्रजापत्यमिति वृत्तिः । अत्र सास्यदेवतेत्यण् । पत्युत्तरपदाण्ण्यः । ननु सास्यदेवतेत्यत्र न जातिवचनो देवताशब्दः । किन्तर्हि यस्मै हविर्निरूप्यते । यद्वा मन्त्रस्तुत्यम् । सा देवता गृह्यते । न चैवम्भूतोऽत्र द्वन्द्वार्थः एवं भूतत्वे वा यथा तद्धिता भवन्ति । तथायमपि विधिः प्राप्नोति । अत्राहुः । तद्धितः

क्वचिदन्यथापि भवति । द्या देवता ऽस्य द्यः स्थालीपाक इति हि प्रकृत्यैकाजिति भाष्ये दृष्टमिति पदमञ्जर्यां स्पष्टम् ॥

नेन्द्रस्य परस्य ॥ ७ । ३ । २२ ॥

सौमेन्द्रम् । परस्य किम् । ऐन्द्राग्नः ।

दीर्घाच्च वरुणस्य । ७ । ३ । २३ ॥

दीर्घात् परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणौ । दीर्घात्किम् । आग्निवारुणीमनड्वाहीम् ॥

प्राचान्नगरान्ते । ७ । ३ । २४ ॥

प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिर्ञिणिति किति च । सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः । पौण्ड्रनागरः । प्राचां किम् । मनगरमुदक्षु तत्र भवो मानगरः ।

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषित-मुत्तरम् । ७ । ३ । २५ ॥

जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य वा ञ्णिति किति च ॥ कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम् । वैश्वधैनवम् । सौवर्णवलजम् । सौवर्णवालजम् ।

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा । ७ । ३ । २६ ॥

अर्द्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञ्णिति किति च । अर्द्धद्रोणेन क्रीतमर्द्धद्रौणिकम् । आर्द्धद्रौणिकम् । प्राग्वतेष्ठञ् । अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वन्त्विति सुवचम् । विभाषितमित्यनुवृत्तेः ।

नातः परस्य । ७ । ३ । २७ ॥

अर्द्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वस्य तु वा ञिदादौ । अर्द्धप्रस्थिकम् । आर्द्धप्रस्थिकम् । अतः किम् । अर्धकौडविकम् । तपरः किम् । अर्द्धखार्यां भवा अर्द्धखारी अर्द्धखारीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् । परस्य किम् । पूर्वस्य मा भूत् । नन्वत इत्येतत्सामर्थ्यादेव पूर्वस्य न भविष्यति । न हि पूर्वस्यार्द्धशब्दस्याकारादन्यो वृद्धिभागस्ति । किन्तु यदि पूर्वस्य प्रतिषेधः स्यात्पूर्वस्य तु वेत्येतदनर्थकं स्यात् । एवं तर्ह्यकारान्तस्योत्तरपदस्येत्येवं तदन्तविधिर्मा भूत् । किन्तु स्यात् इह प्रतिषेधः स्यात् । अर्द्धद्रौणिकमर्द्धकौडविकमिति । पूर्वस्तु विधिरर्धमुष्टिना क्रीतः अर्द्धमौष्टिक इत्यादौ चरितार्थः ॥

प्रवाहणस्य ढे । ७ । ३ । २८ ॥

प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ढे परे । प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः । प्रवाहयतीति प्रवाहणः । शुभ्रादिः । ण्यन्तात्युट्ल्युल्ल्युटोर्ल्युः । णेर्विभाषेति णत्वम् ।

तत्प्रत्ययस्य च । ७ । ३ । २९ ॥

ढान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणेयिः । प्रावाहणेयिः । बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्ढाश्रयेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सूत्रारम्भः ॥

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् । ७ । ३ । ३० ॥

नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ । अशुचेरागतमशुचौ भवं वा अशौचम् । आशौचम् ।

बहुव्रीहेर्वा भावार्थकोऽण् । अनैश्वर्यम् । आनैश्वर्यम् । ब्राह्मणादित्वात्तत्पुरुषात्ष्यञ् । न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादिति निषेधस्तु न । तत्र तत्पुरुषस्यैव पाठसामर्थ्यात् । अक्षेत्रज्ञम् । आक्षेत्रज्ञम् । पूर्ववदण् । भावार्थको युवाद्यण् तु न तत्र क्षेत्रज्ञस्यैव पाठेन तदन्तविधेरभावात् भावार्थकाणन्तेन नञ्समासे तु अक्षेत्रज्ञमित्येव । एवं कुशलनिपुणयोरपि युवाद्यणि ब्राह्मणादित्वात्ष्यञि च क्षेत्रज्ञस्यापि ब्राह्मणादित्वात्ष्यञि च बोध्यम् । अक्षेत्रज्ञस्तत्पुरुषो ब्राह्मणादिरिति वृत्त्यादिमते । तस्मात्तत्पुरुषाद्ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् वा तदा उदाहरणे यकारोऽपि बोध्यः । अकौशलम् । आकौशलम् । अनैपुणम् । आनैपुणम् । पूर्ववदण् । एते सर्वे शुच्यादिप्रकृतिकभावार्थकप्रत्ययान्तैरेव नञ्समासाः । वचनसामर्थ्यादनङ्गस्यापि वृद्धिरिति मतं वृत्तिपदमञ्जर्यादिविरोधादुपेक्ष्यम् ।

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण । ७ । ३ । ३१ ॥

नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धिर्ञिदादौ । आयथातथ्यम् । अयाथातथ्यम् । आयथापुर्यम् । अयाथापुर्यम् । अयथातथ अयथापुर इति नञ्समासौ ब्राह्मणादिषु द्रष्टव्यौ । प्रत्ययान्तरन्त्वाभ्यां नैवानभिधानात् । यथातथयथापुरशब्दौ तु पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावौ । तथा च नपुंसकह्रस्वः कृतः तथाभावमनतिक्रान्तं यथातथं सत्यमुच्यते । यद्वस्तु पुरा यथाभूतं तदद्यापि तथाभावमनतिक्रान्तं यथापुरमुच्यते । भाष्ये तु अयथातथाभाव इति विग्रहदर्शनात्सुप्सुपेति समासो लक्ष्यते । यथातथेत्ययं विशिष्टो निपातोऽविपरीतार्थवृत्तिरिति केचिदाहुः । एवं चास्मिन्पक्षद्वये सूत्रे दीर्घान्तपाठः ॥

हनस्तोऽचिण्णलोः । ७ । ३ । ३२ ॥

हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिण्णल्वर्जे ञिति णिति । घातो घातकः । अचिण्णलोः किम् । अघानि । जघान ॥

आतो युक् चिण्कृतोः । ७ । ३ । ३३ ॥

आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च अदायि । दायो दायकः । दरिद्रायकः । चिण्कृतोः किम् । ददौ । ग्ला देवनास्य ग्लः । ञ्णिति किम् । गोदः ।

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । ७ । ३ । ३४ ॥

उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च । अशमि । अदमि । शमो दमः । शमकः । दमकः । उदात्तोपदेशस्येति किम् । अगामि । यामको रामकः । कथमुद्यमोपरमौ । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावात् । विश्रम इति त्वपाणिनीयम् । उपदेशग्रहणं किम् । शमी दमी इत्यत्र यथा स्यात् इह च मा भूत् यामको रामकः । मान्तस्य किम् । अवादि । अनाचमेः किम् । आचामि । आचामः । अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् । अकामि । अवामि । कामः । वामः । आमस्तु अमरोगे इति चुरादिरायन्तस्य बोध्यः । तचामित्वात् । चिण्कृतोः किम् । शशाम ।

जनिवध्योश्च । ७ । ३ । ३५ ॥

अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च । अजनि । प्रजनः । जनकः । वध हिंसायाम् । हलन्तः । अवधि । वधो वधकः । चिण्कृतोः किम् । जजान ॥

अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ् णौ। ७। ३। ३६॥

एषां पुक् स्याण्णौ। अर्पयति। ह्रेपयति। व्लेपयति। रेपयति। यलोपः। क्नोपयति। क्ष्मापयति। स्थापयति। दापयति। अदीदपत्।

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्। ७। ३। ३७॥

णौ परे। पुकोऽपवादः। शाययति। छाययति। साययति। ह्वाययति। व्याययति। वाययति। पाययति। पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः। पुकोऽपवादः। पालयति। धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः। धूनयति। केचित्तु धूञप्रीणोरिति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद्धुनातेरेव नुकमाहुः। तन्मते तदन्यस्य धावयति। अयमाधृषीयः स्वादौ क्र्यादौ तुदादौ च। स्वादौ ह्रस्वश्च तथा च कविरहस्ये॥

धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम्।

वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च।

प्रीणयति। धूञ्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे तु प्रीणात्यन्यस्याधृषीयस्य प्राययति॥

वो विधूनने जुक्। ७। ३। ३८॥

जुक् स्याण्णौ कम्पेऽर्थे। वाजयति। कम्पे किम्। केशान्वापयति॥

**लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहवि-
पातने । ७ । ३ ३९ ॥**

लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ स्तो वा णौ स्नेहद्रवे। विलीनयति । विलापयति । विलालयति । विलापयति वा घृतम् । ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्वपक्षे नुग्न । स्नेहद्रवे किम् । लोहं विलापयति विलाययति ॥

भियो हेतुभये षुक् । ७ । ३ । ४० ॥

भी ई इतीकारः प्रश्लिष्यते । ईकारान्तस्य भियः षुक् स्याण्णौ हेतुभये । भीषयते । ईकारान्तस्य किम् । मुण्डो भापयते । हेतुभये किम् । कुञ्चिकयैनं भाययति ॥

स्फायो वः । ७ । ३ । ४१ ॥

णौ । स्फावयति ॥

शदेरगतौ तः । ७ । ३ । ४२ ॥

शदेर्णौ तान्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शातयति । गतौ तु गाः शादयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ॥

रुहः पोऽन्यत्तरस्याम् ॥ ७ । ३ । ४३ ॥

णौ । रोपयति । रोहयति । अयं योगः शक्यो ऽवक्तुम् । रुप लुप विमोहने इति दैवादिकस्य रोपयतीति रुहेश्च रोहयतीति च सिद्धेर्धातूनामनेकार्थत्वान्नार्थासङ्गतिरिति पदमञ्जर्यां स्पष्टम् ॥

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः । ७ । ३ । ४४ ॥

प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि परे स आप्सुपः परो न चेत् ॥ सर्विका । कारिका । अतः किम् । नौका । प्रत्ययस्थात्किम् । शक्नोतीति शका । असुपः किम् । बहुपरिव्राजका नगरी । कात्किम् । नन्दना । पूर्वस्य किम् । परस्य मा भूत् । कटुका । तपरः किम् । राका । आपि किम् । कारकः ॥ मामकनरकयोरुपसङ्ख्यानम् । मामिका । नरान्कायतीति नरिका त्यक्त्यपोश्च । दाक्षिणात्यिका । इहत्यिका ॥

न यासयोः । ७ । ३ । ४५ ॥

यत्तदोरस्येन्न स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् । त्यकनश्च निषेधः । उपत्यका । अधित्यका । पावकादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः । असोमकाः । छन्दसि किम् । पाविका । अलोमिका । आशिषि वुनश्च न ॥ * ॥ जीवका । भवका ॥ उत्तरपदलोपे च न ॥ * ॥ देवदत्तिका देवका । क्षिपकादीनां च ॥ * ॥ क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका । तारका ज्योतिषि । अन्यत्र तारिका । वर्णका तान्तवे ॥ * ॥ अन्यत्र वर्णिका । वर्तका शकुनौ प्राचाम् ॥ * ॥ उदीचां तु वर्तिका । अष्टका पितृदेवत्ये । अष्टिकान्या ॥ सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह वा अ इति छेदः । कात्पूर्वस्याकारादेशो वेत्यर्थः । तेन पुत्रिकाशब्दे ङीन इवर्णस्य पक्षे अकारः । अन्यत्रेत्वबाधनार्थमकारस्यैव पक्षे ऽकारः । सूतका सूतिकेत्यादि ॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः । ७ । ३ । ४६ ॥

यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्व-

स्यद्वा स्यात् आपि परे । केण इति ह्रस्वः । आर्यका । आर्यिका । चटकका । चटकिका । आतः किम् । सांकाश्ये भवा सांकाश्यिका । यकेति । किम् । अश्विका । स्त्रीप्रत्ययः किम् । शुभंयिका । धात्वन्तयकोस्तु नित्यम् ॥ * ॥ सुनयिका । सुपाकिका ॥

भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि । ७ । ३ । ४७ ॥

स्वेत्यन्तं लुप्तषष्ठीकं पदम् । एषामत इद्वा स्यात् । तदन्तविधिनैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोर्नेत्वम् । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्यासुप इति प्रतिषेधात् । अनेषका । परमैषका । अद्वके । परमद्वके । स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् । इह हि आतः स्थाने इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो विशेषणं न तु द्वैषयोरसम्भवात् । नाप्यन्येषामव्यभिचारात् । स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री संज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययन्तत्वाद्वत्युदाहरणम् । एवं चात्मीयायां स्विका परमस्विकेति नित्यमेवेत्वम् । निर्भस्त्रका । निर्भस्त्रिका । एषका । एषिका । कृतषत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः । एतिके । एतिकाः । अजका । अजिका । ज्ञका । ज्ञिका । द्वके । द्विके । निःस्वका । निःस्विका ॥

अभाषितपुंस्काच्च । ७ । ३ । ४८ ॥

एतस्माद्विहितस्यातः स्थानेऽत इद्वा स्यात् । गङ्गका । गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता अखट्वा अखट्विका । शैषिके कपि तु विकल्प एव ॥

ज्ञातः प्रतीत इत्यर्थः । विद्यया वित्तः विद्याचुञ्चुः विद्याचणः । काव्यचुञ्चुः । काव्यचणः ।

इतो ग्रन्थस्य ग्राहके कश्लुक् च ॥३।३।८४ ॥

तेनेति तृतीयान्तात् इतो इत्प्रत्ययाकारग्रहीतप्रत्ययान्ताद्ग्रन्थस्य शास्त्रस्य ग्राहकेऽवधारके कप्रत्ययो भवति इतश्च लुक् । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थस्य ग्राहकः द्विकः । त्रिकः । चतुष्कः । पंचकः ।

ग्रहणाद्वा ॥ ३ । ३ । ८५ ॥

इदन्ताद् ग्रन्थस्य ग्रहणात् ग्रहणे वर्तमानात्कप्रत्ययो वा भवति । स्वार्थे प्रकृत्यर्थे एवार्थान्तरानिर्देशात् इतश्च श्लुग्वा भवति । द्विकं द्वितीयकं ग्रन्थस्य ग्रहणमस्य । त्रिकं तृतीयकं व्याकरणस्य ग्रहणमस्य ॥ एवं चतुष्कम् । चतुर्थकम् । पंचकम् पञ्चमकम् ।

सस्याद्गुणात्परिजाते ॥ ३ । ३ । ८६ ॥

सस्यशब्दाद्गुणवाचिनश्च तेन परिजातेऽर्थे को भवति । परिः सर्वतो भावे जाते सम्पन्नो । सस्येन परिजातः सस्यकः शालिः । यः सर्वतो गुणैस्सम्पन्नो न यस्य किञ्चिदपि वैगुण्यमस्ति स एवमुच्यते । एवं सस्यको देशः । सस्यको वत्सः । सस्यकं साधुः सस्यको मणिः । मणौ रूढश्चायम् ॥

पार्श्वकायश्शूलिकदाण्डाजिनिकानुपाय्यन्वेष्टा ॥३।३।८७॥

पार्श्वकादयः शब्दाः कादिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्वेष्टा चेत्प्रत्ययार्थो भवति ॥ पार्श्वकः पार्श्वमनृजुरुपायः । पार्श्वेनान्वेष्टा पार्श्वकः ऋजुनोपायेनान्वेष्टा व्यानर्थोऽन्योऽनृजुनोपायेनान्विच्छति स उच्यते नान्यः । अयश्शूलदण्डाजिनाभ्यां ठण् । अयः शूलसाम्यादयः शूलं तीक्ष्णो पायः तेनार्थी-

न्वेष्टः आयःशूलिकः राभसिक उच्यते । दण्डाजिनं दम्भः दण्डाजिनेनार्थानन्वेष्टा दाण्डाजिनकः मिथ्यावृत्तिः दाम्भिक उच्यते । केचित् ठनाहुः तेषामयःशूलिकः । दण्डाजिनिकः । अनुपदादीन् पदस्य पश्चादनुपदम् । अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी गवामुष्ट्राणां वा ॥

धनहिरण्येऽभिलाषे ॥ ३ । ३ । ९८ ॥

धनहिरण्याभ्यां निर्देशादेव सप्तम्यन्ताभ्यामभिलाषेऽर्थे को भवति ॥ धनेऽभिलाषो धनकः देवदत्तस्य । हिरण्यको देवदत्तस्य ।

स्वाङ्गेषु सक्ते ॥ ३ । ३ । ९९ ॥

स्वाङ्गवाचिभ्यस्तेषु सक्तेऽर्थे को भवति । केशेषु सक्तः केशकः । नखकः । दन्तकः । केशादिरचनायां सक्त उच्यते ॥ बहुवचनं समुदायार्थम् । केशनखकः । दन्तनखकः ।

उदरे ठगाद्यूने ॥ ३ । ३ । १०० ॥

उदरशब्दात्तस्मिन् सक्तेऽर्थे ठण् भवति । सक्तश्चेदाद्यूनः अविजिगीषुर्भवति । उदरे सक्तः औदरिकः । उदरकोऽन्यः ।

कर्मठो घटः ॥ ३ । ३ । १०१ ॥

कर्मन् शब्दात्सप्तम्यन्तात् ठप्रत्ययो भवति । इगादेशाभावश्च निपात्यते घटश्चेत् वाच्यः । कर्मणि घटः घटिता घटमानः कर्मठः, पुरुषः ॥

अंशं हारिणी ॥ ३ । ३ । १०२ ॥

अंशमिति द्वितीयान्तात् हारिणी अर्थे को भवति । अंशं हारी अंशकः पुत्रः । अंशको दायादः । हारीत्यावश्यके णिन् ।

शीतकोष्णकौ कारिणि ॥ ३ । ३ । १०३ ॥

शीतोष्णाभ्यां मन्दशीघ्रवाचिभ्यां क्रियाविशेषणाभ्यां कारिण्यर्थे को निपात्यते। शीतं कारी शीतकः, क्रियासु मन्दः। उष्णं कारी उष्णकः, क्रियासु शीघ्र इत्यर्थः।

तन्त्रान्नवोद्धृते ॥ ३ । ३ । १०४ ॥

तंत्रशब्दान्निर्देशादेव पंचम्यन्तान्नवोद्धृतेऽचिरापहृतेऽर्थे को भवति। तन्त्रान्नवोद्धृतः तन्त्रकः, प्रावारः। तन्त्रकं, वस्त्रं। प्रत्यग्रमित्यर्थः॥

कमितर्यन्वभ्यभीभ्यः ॥ ३ । ३ । १०५ ॥

अनु अभि अभीभ्यः कमि तरि कामयमाने को भवति। अनुकमिता अनुकः। अभिकमिता अभिकः। अभीकः। निपातनादेव पक्षे दीर्घत्वम्।

विशालविशंकटविकटसंकटोत्कटप्रकटनिकटावकटावकुटारावटीटावनाटावभ्रटनिबिडनिबिरीसचिक्कचिक्किनचिपिटचिल्लपिल्लचुल्लोपत्यकाधित्यकाः ॥३।३।१०६॥

विशालादयः शब्दाः शालादिप्रत्ययान्ताः यथास्वं प्रसिद्धेऽर्थे विशेषे निपात्यन्ते। विगते विशाले शृंगे विशंकटे शृङ्गे तद्योगाद् गौश्च विशाला गौः। विशंकटा गौः। विकटो देशः। विकटः कटीतटः। अत्र वेःशालशङ्कटकटाः प्रत्ययाः। संगतः संकटः पन्थाः। उद्गतः उत्कटः गन्धः। प्रगतः प्रकटोऽर्थः। निगतः निकटो ग्रामः। अत्र समुत्प्रनिभ्यः कटः। अवगतः अवकटः। अवकुटारः। अत्रावात्कटः कुटारश्च। अवनतमवटीटमवनाटमवभ्रटम्। नासिकायाः अवनता अवटीटा अवनाटा अवभ्रटा नासिका। नासिकायामवनतः अवटीटः अवनटः अवभ्रटो देवदत्तः। अत्राऽवान्नासिकानतविषये

टीटनाटभ्रटाः । निनतं निबिडं निबिरीसं नासिकायाः । निबिडा निबिरीसा नासिका । निबिडः निबिरीसो देवदत्तः । निबिडाः निबिरीसाः केशाः । निबिडं निबिरीसं वस्त्रम् । अत्र नेः बिडबिरीसौ नासिकानतविषये ऽप्यन्यत्र च । एवं निनतं चिक्कं चिकिनं चिपिटं नासिकाया इत्यादि । अत्र नेः नासिकानतविषये कककिनपिटाः । चिश्च नेरादेशः क्लिन्ने चिल्लं पिल्लं चुल्लं चक्षुषि । क्लिन्नचक्षुः चिल्लः पिल्लः चुल्लो देवदत्तः । अत्र क्लिन्नशब्दात् अप्रत्ययस्तस्य च चिल् पिल् चुल् इत्यादेशाः । उपत्यका अधित्यका पर्वतस्यासन्नादिरूढौ प्रदेशौ । अत्र उप-अधिभ्यां त्यकः प्रत्ययः ।

तदस्मिन्प्रायोऽन्नं नाम्नि ॥ ३ । ३ । १०७ ॥

तदिति प्रथमान्ताद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे को भवति नाम्नि समुदायो नाम यत्तत्प्रथमान्तं चेत्प्रायोऽन्नं भवति ॥ प्रायो कृत्स्नं बहुत्वं । गुडापूपाः प्रायोऽन्नमस्यां गुडापूपिका । कृषरिका । त्रपुटिका पौर्णमासी । अन्यत्रापूपाः प्रायोऽन्नम-वन्तिषु ॥

कौल्मासीवटकिन्यौ ॥ ३ । ३ । १०८ ॥

कौल्मासी वटकिनी शब्दावणिन्प्रत्ययान्तौ निपात्येते । तदस्मिन्प्रायोऽन्नं नाम्नि । कुल्मासः प्रायोऽन्नमस्यां कौल्मासी । वटकिनी पौर्णमासी ।

ब्राह्मणकोष्णिके ॥ ३ । ३ । १०९ ॥

ब्राह्मणकोष्णिक इति कप्रत्ययान्ते निपात्येते नाम्नि ॥ ब्राह्मणा आयुधजीविनो यस्मिन्देशे स ब्राह्मणको देशः । उष्णिका अल्पान्ना यवागूः ॥

कालःप्रयोजनमस्य रोगे ॥ ३ । ३ ११० ॥

तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे रोगे को भवति । तत्प्रथमान्तं चेत्कालः प्रयोजनं वा भवति ॥ प्रयोजनं कारणं कार्यं च ॥ सततकालोऽस्य सततको ज्वरः । द्वितीयो दिवसः कालोऽस्य द्वितीयकः । चतुर्थको ज्वरः । विषपुष्पं प्रयोजनं कारणमस्य विषपुष्पकः । पर्वतको रोगः । उष्णं प्रयोजनं कार्य्यमस्य उष्णकः । शीतको ज्वरः ॥

मुख्यः ॥ ३ । ३ । १११ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे को भवति । तत्प्रथमान्तं मुख्यः प्रधानश्चेत्भवति । देवदत्तो मुख्योऽस्य देवदत्तकः सङ्घः । जिनदत्तकः ।

शृंखलकः, करभेः ॥ ३ । ३ । ११२ ॥

शृङ्खलकशब्दः कान्तो निपात्यते करभे उष्ट्रबाले वाच्ये । शृङ्खलं बन्धनमस्य शृङ्खलकः, बालकरभ उच्यते । वयःशब्दोऽयं शृङ्खलबन्धनं भवतु मावा ॥

उन्मनस्युदुत्सोः ॥ ३ । ३ । ११३ ॥

उत् उत्सु इत्येताभ्यामस्येत्युन्मनस्यभिधेये को भवति । उद्गतं मनोऽस्य उत्कः । उत्सुगतं मनोऽस्य उत्सुकः उन्मना इत्यर्थः ॥

सञ्जातं तारकादिभ्य इतः ॥ ३ । ३ । ११४ ॥

तदिति प्रथमान्तेभ्यः सञ्जातोपाधिकेभ्यस्तारकादिभ्योऽस्येत्यर्थे इतः प्रत्ययो भवति । तारका अस्य सञ्जाताः तारकितं नभः । पुष्पाण्यस्य संजातानि पुष्पितो वृक्षः इत्यादयः ।

गर्भादप्राणिनि ॥ ३ । ३ । ११५ ॥

गर्भान्तस्य सञ्जातेऽर्थे इतः प्रत्ययो भवति । षष्ठ्यर्थे ऽप्राणिनि चेद्भवति ॥ गर्भोऽस्य सञ्जातः गर्भितो व्रीहिः । गर्भिताः शालयः । अन्यत्र गर्भिणी गौः ॥

अस्त्यस्मिन्वेति मतुः ॥ ३ । ३ । ११६ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्तीत्येवमुपाधिकात् षष्ठ्यर्थेऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मतुर्भवति । गावोऽस्यास्मिन्वा सन्तीति गोमान् । यवमान् । अस्ति धनमस्यास्मिन्वा अस्तिमान् । स्वस्त्यारोग्यमस्यास्तीति स्वस्तिमान् । एतेऽव्यये । वृक्षा अस्मिन् सन्ति वृक्षवान्, पर्वतः । प्लक्षवान् । अस्तीति किम् ? गावोऽस्य । विनास्तिना स्वविशेषणे स्यात् । गावोऽस्यासन् । गावोऽस्य भवितारः । भूतभविष्यत्सत्तयोरपि स्यात् । इतिकरणो विवक्षार्थः तेन—

भूमिनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां प्रायो मत्वादयो मताः ॥ १ ॥

भूम्नि बहुत्वे गोमान् । निन्दायां ककुदावर्तिनी । प्रशंसायां रूपवान् । नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशायने उदरिणी कन्या । संसर्गे दण्डी । छत्री । प्रायिकमेतत्सत्तामात्रेऽपि दृश्यते । व्याघ्रवान्पर्वतः । स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः । स्पर्शवान् वायुः ।

श्लोकः—प्राग्जितात्कृतलब्धादौ स्वरूपप्रत्ययस्ततः ।
मत्वर्थश्च ततो वृत्तौ समानायां च नेष्यते ।

मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयः स्वरूपो न भवति । गावो येषां सन्तीति गोमन्तः । गोमन्तोऽत्र सन्तीति मतुर्न भवति । विरूपस्तु भवत्येव दण्डिमती शाला । विरूपोऽपि समानायां वृत्तौ न भवति । दण्ड एषामस्तीति दण्डिनः । दण्डिनोऽस्य सन्तीति मतुर्न भवति । असंज्ञाभूतात् कर्मधारयाच्च भवति । वीरपुरुषा अस्मिन्

ग्रामे सन्तीति तत्र बहुव्रीहिरेव भवति । वीरपुरुषको ग्राम इति । संज्ञायां तु भवति कृष्णसर्पवान् वल्मीकः इति । गुणे गुणिनि च ये गुणशब्दास्तेभ्यो न भवति । शुक्लो वर्णोऽस्यास्तीति । तिक्तो रसोऽस्यास्ति । ये तु गुणमात्रे तेभ्यो भवत्येव । रूपवान् । रसवान् । कार्ष्ण्यवान् इति ।

आयात् ॥ ३ । ३ । ११७ ॥

गुणादिभ्यो यः रूपाच्छस्ताहातादित्यऽऽयुतस्माद्यप्रत्ययात् याः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते ताभ्यो मतुप्रत्ययो भवति इति वेदितव्यम् । तदस्यास्ति अस्मिन्वेति विषये । वातवान् । चूडावान् । अपवादैर्बाधा मतोर्माभूदिति वचनम् ।

वातदन्तबलललाटादूलः ॥ ३ । ३ । ११८ ॥

वातादिभ्यो मत्वर्थे ऊलप्रत्ययो भवति । वातूलः । बलूलः दन्तूलः । ललाटूलः । मतुश्च वातवान् । दन्तवान् । बलवान् । ललाटवान् ।

प्राण्यङ्गादातो लः ॥ ३ । ३ । ११९ ॥

प्राण्यङ्गवाचिनः आकारान्तात् मत्वर्थे लो भवति । चूडालः । जङ्घालः । मतुः चूडावान् । जङ्घावान् ।

सिध्मादिरुक्क्षुद्रजन्तोः ॥ ३ । ३ । १२० ॥

सिध्मादिभ्यः रुक्वाचिभ्यः क्षुद्रजन्तुवाचिभ्यश्च मत्वर्थे लो भवति । सिध्मलः । गडुलः । पार्ष्णीलः । धमनीलः । पार्ष्णीधमनीशब्दौ दीर्घान्तावेव गणे पठ्येते । तेन ह्रस्वान्ताभ्यां मतुरेव । रुक् मूर्छालः । विचर्चिकालः । विपादिकालः । क्षुद्रजन्तुः—यूकालः । मक्षिकालः । क्षुद्रजन्तुरानकुलात् । मतुः सिध्मवान् । मूर्छावान् । यूकावान् । वत्सलकुशादयः रूढिशब्दाः नात्र कश्चित् वत्साद्यर्थेऽस्ति ते यथाकथंचि-

दुत्पाद्याः ।

प्रज्ञापर्णोदकफेनाल्लेलौ ॥ ३ । ३ । १२१ ॥

प्रज्ञादिभ्यो मत्वर्थे लेलौ भवतः । प्रज्ञालः । प्रज्ञिलः । प्रज्ञावान् । पर्णलः । पर्णिलः । पर्णवान् । उदकलः । उदकिलः । उदकवान् । फेनलः । फेनिलः । फेनवान् ॥

काडाजटाघाटात्क्षेपे ॥ ३ । ३ । १२२ ॥

काडादिभ्यो मत्वर्थे लेलौ भवतः क्षेपे गम्यमाने । काडालः । काडिलः । जटालः । जटिलः । घाटालः । घाटिलः । क्षेपो मतुना न गम्यत इति मतुर्न भवति । एवमन्यत्रापि । क्षेप इति किम् ? काडावान् । जटावान् । घाटावान् ॥

वागालाटौ ॥ ३ । ३ । १२३ ॥

वाच इत्येतस्मात्तदस्यास्त्यस्मिन्निति आल आटौ भवतः पक्षे ग्मिनोऽपवादः । वाचालः वाचाटः । बहुनिःसारं वदन् । अन्यत्र वाग्मी । वाग्मान् ॥

ग्मिन् ॥ ३ । ३ । १२४ ॥

वागस्यास्मिन्निति विषये वाचो ग्मिन्प्रत्ययो भवति । वाग्मी, वाग्वान् । गकारो ऽनुनासिकनिवृत्यर्थः ।

मधुकृषिलोमपिच्छादिभ्यो रवलशेलाः ॥३।३।१२५॥

मध्वादिभ्यो मत्वर्थे यथासंख्यं रादयः प्रत्ययाः भवन्ति । मध्वादिभ्यो रः मधुरो रसः । मधुरं मधु । मधुशब्दः स्वादुत्वे गुणे वर्तमानः मत्वर्थे रमुत्पादयति । द्रव्यवृत्तेर्मतुरेव मधुमान्घटः । एवं खं महत्कंठविवरमस्यास्तीति खरः गर्दभः । खवान् अन्यः । मुखं सर्वस्मिन्वक्तव्येऽस्यास्तीति मुखरः वाचालः । मुखवान् अन्य इत्यादयः । कृषादिभ्यो वलः कृषीवलः कुटुम्बी । कृषीवत्क्षेत्रम् । रजस्वला स्त्री । रजस्वान् ग्रामः इत्यादयः । लोमादेःशः लोमशः । रोमशः । लोमवान् । रोमवान् । पिच्छादेरिलः पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् इत्यादि ।

नोऽङ्गादेः ॥ ३ । ३ । १२६ ॥

अङ्गादिभ्यो मत्वर्थे नो भवति । अङ्गानि अस्याः सन्तीत्यङ्गना । रूढिशब्दोऽयम् कल्याणाङ्ग्यां अन्यत्र अंगवान् । वामनः । वामवान् । पामनः । पामवान् । इत्यादि ।

शाकीपलालीदद्र्वा ह्रस्वश्च ॥ ३ । ३ । १२७ ॥

शाकयादिभ्यो नो भवति ह्रस्वश्चैषामन्तादेशः । शाकिनः । पालिनः । दद्रुणः । मतुः—शाकीमान् । दद्रूमान् । पलालीमान् । महच्छाकं शाकी । नानाशाकसमाहार इत्यन्ये । महत्पलालं पलाली । पलालक्षोद इत्यन्ये । दद्रूनाम व्याधिः ।

विषुणलक्ष्मणौ ॥ ३ । ३ । १२८ ॥

विषुण इति विष्वक् इत्येतस्मान्मत्वर्थे नप्रत्ययो विषु इत्यादेशश्च निपात्यते । लक्ष्मण इति लक्ष्मीशब्दात् न प्रत्ययोऽकारश्चादेशः । विश्वं चास्य सन्तीति विषुणः । आदित्यो वायुश्च । लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मणः ।

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तेर्णः ॥ ३ । ३ । १२९ ॥

प्रज्ञादिभ्यो मत्वर्थे णो भवति । प्राज्ञः । श्राद्धः । आर्चः । वार्तः । मतु—प्रज्ञावान् । श्रद्धावान् । अर्चावान् । वृत्तिमान् ।

ज्योत्स्नादिभ्योऽण् ॥ ३ । ३ । १३० ॥

ज्योत्स्नादिभ्यो मत्वर्थेऽण् भवति । ज्योतिरस्यास्तीति ज्योत्स्ना चन्द्रमा अत एव वचनात् न प्रत्ययः उपान्त्यस्य च लुक् । सास्मिन्नस्तीति ज्यौत्स्नः पक्षः । ज्यौत्स्नी रात्रिः । तमोऽस्यामस्तीति तमिस्रा रात्रिः । तमिस्रं तमः । तदस्मिन्नस्तीति तामिस्रः पक्षः । तामिस्री रात्रिः । तामिस्राणि गुहामुखानि । मतुः । ज्योत्स्नावान् । तमिस्रावान् । इत्यादयः ।

सिकताशर्करात् ॥ ३ । ३ । १३१ ॥

सिकताशर्कराभ्यां मत्वर्थेऽण् भवति । सैकतः । शार्करः ओदनः । मतुः सिकतावान् । शर्करावान् ।

इलश्च देशे ॥ ३ । ३ । १३२ ॥

सिकताशर्कराभ्यां मत्वर्थे इलश्चाण् च भवतः । मतुश्च सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् देशः । शर्करिलः । शार्करः शर्करावान् देशः ।

द्युद्रोर्मः ॥ ३ । ३ । १३३ ॥

द्युद्रुभ्यां मत्वर्थे मो भवति । द्यौरस्यास्तीति द्युमः । द्युशब्द उकारान्तोऽहः पर्याय इत्येके । द्रूण्यस्यास्मिन्वा सन्तीति द्रुमः । रूढिशब्दाविमौ । अन्यत्र मतुरेव द्युमान् । द्रुमान् ।

काण्डाण्डभाण्डादीरः ॥ ३ । ३ । १३४ ॥

काण्डादिभ्यो मत्वर्थे ईरो भवति मतुश्च । काण्डीरः काण्डवान् । आण्डीरः । आण्डवान् । भाण्डीरः । भाण्डवान् ।

कच्छ्वा डुरः ॥ ३ । ३ । १३५ ॥

कच्छूशब्दान्मत्वर्थे डुरो भवति ॥ कच्छुरः । कच्छूमान् ।

दन्त उन्नतः ॥ ३ । ३ । १३६ ॥

दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकान्मत्वर्थे डुरो भवति । दन्ता उन्नता अस्य सन्तीति दन्तुरः । उन्नत इति किम् ? दन्तवान् ।

मेधारथाद्वेरः ॥ ३ । ३ । १३७ ॥

मेधारथाभ्यां मत्वर्थे इरो भवति वा । मेधिरः । मेधावी मेधावान् । रथिरः । रथी । रथिकः । रथवान् ।

कृपाहृदयादालुः ॥ ३ । ३ । १३८ ॥

कृपाहृदयाभ्यां मत्वर्थे आलुर्भवति वा । कृपालुः । कृपावान । हृदयालुः । हृदयिकः । हृदयी । हृदयवान् ।

केशाद्वः ॥ ३ । ३ । १३९ ॥

केशान्मत्वर्थे वो वा भवति । केशवः । केशी । केशिकः केशवान् ।

मण्यादिभ्यः ॥ ३ । ३ । १४० ॥

मण्यादिभ्यो मत्वर्थे वो भवति मतुश्च । मणिवः । मणिमान् । सिध्मादिपाठान्मणिलः । हिरण्यवः । हिरण्यवान् । इत्यादयः ।

स्वाङ्गाद्धीनादः ॥ ३ । ३ । १४१ ॥

हीनोपाधिकात्स्वाङ्गान्मत्वर्थे अप्रत्ययो भवति । कर्णः कर्णोऽस्यास्तीति कर्णः । छिन्ना नासिका अस्यास्तीति नासिकः । हीनादिति किम्? (व) कर्णवान् । नासिकावान् । इत्येव अन्यत्र ।

अभ्रादिभ्यः ॥ ३ । ३ । १४२ ॥

अभ्रादिभ्यो मत्वर्थे अप्रत्ययो भवति । अभ्राण्यस्मिन् सन्तीति अभ्रं नभः । अर्शांस्यस्य सन्तीति अर्शसः, देवदत्तः । उरसः । उरसवान् इत्यादयः ।

शृङ्गादारकः ॥ ३ । ३ । १४३ ॥

शृङ्गान्मत्वर्थे आरको भवति । शृङ्गारकः । शृङ्गवान् । शिखादित्वात्-शृङ्गी । वृन्दारक इति वृन्दारकनागकुञ्जरैरिति सिद्धम् । मतुना वृन्दवान् । शिखादित्वात् वृन्दी ।

फलबर्हाश्चेनः ॥ ३ । ३ । १४४ ॥

फलबर्हाभ्यां शृङ्गाच्च मत्वर्थे इनो भवति । फलिनः ।

बर्हिणः । शृङ्गिणः । मतुः—फलवान् । बर्हवान् । शिखादित्वात् फली । बर्ही ।

मलादीमसश्च ॥ ३ । ३ । १४५ ॥

मलान्मत्वर्थे ईमसश्च इनश्च भवतः । मलीमसः । मलिनः । मलवान् ।

मरुत्पर्वणस्तः ॥ ३ । ३ । १४६ ॥

मरुत्पर्वशब्दाभ्यां मत्वर्थे तो भवति । मरुत्तः । पर्वतः । मरुत्वान् । पर्ववान् ।

वलितुण्डिवटेर्भः ॥ ३ । ३ ४७ ॥

वलितुण्डिवटेभ्यो मत्वर्थे भो भवति । वलिभः । वलिनः इत्यंगादित्वात् । तुण्डिभः । वटिभः । प्रवृद्धनाभिः तुण्डिः ।

ऊर्णाहंशुभमोयुस् ॥ ३ । ३ । १४७ ॥

ऊर्णादिभ्यो मत्वर्थे युस् भवति । ऊर्णायुः । अहंयुः अहङ्कारवान् । शुभंयुः कल्याणवृद्धिः ।

कंशमस्ति यु स्तुयस्तवभाः ॥ ३ । ३ । १४८ ॥

कंशंभ्यां मत्वर्थे ति युस् तु यस् त व भ इत्येते प्रत्यया भवन्ति । कन्तिः । कंयुः । शन्ति. । शंयुः । कन्तुः । शन्तुः । कंयः शंयः । कन्तः शन्तः । कंवः । शंवः । कंभः । शंभः । स इत् पदत्वार्थः ।

तपस्स्रग्मायामेधासो विन् ॥ ३ । ३ । १५० ॥

तप आदिभ्य असन्तेभ्यश्च मत्वर्थे विन् भवति । तपस्वी । स्रग्वी । मायावी । मेधावी । असः यशस्वी । पयस्वी । सरस्वी । मतुः स्रग्वान् । मायावान् । मेधावान् । यशस्वान् । यशस्वती । सरस्वती । ज्योत्स्नाद्यणा बाधा मा भूदिति तपः ग्रहणम् । व्रीह्यादिपाठात् मायी । मायिकः ।

तमिस्रार्णवोर्जस्वलोर्जास्वन्नामयाविन्गोमिन् ॥३।३।१५१

तमिस्रादयो मत्वर्थे निपात्यन्ते । तमःशब्दाद्रः उपान्त्यस्य चेत्वम् तमिस्रा रात्रिः । अर्णसो वः अन्त्यस्य लोपः अर्णव समुद्रः । ऊर्जाद्वलः—विन् च सक् चागमः ऊर्जस्वलः । ऊर्जस्वी । आमयाद्विन् दीर्घश्चास्य आमयावी । गोशब्दात् मिन् गोमिन् । मतुः तमस्वान् । ऊर्जमान् । गोमान् । स्वमैश्वर्यमस्या स्तीति स्वामीश्वराधिपतीति निपातनात्सिद्धम् ।

नौ शिखादिभ्यां ठेनौ ॥ ३ । ३ । १५२ ॥

नावादिभ्यः शिखादिभ्यश्च मत्वर्थे यथासंख्यं ठ इनौ भवतः । मतुश्च । नाविकः । नौमान् । कुमारिकः । कुमारीमान् । शिखी । शिखावान् । माली । मालावान् ।

व्रीह्यादतोऽनेकाचः ॥ ३ । ३ । १५३ ॥

व्रीह्यादिभ्योऽकारान्ताच्च अनेकाचः मत्वर्थे ठेनौ भवतः । व्रीहिकः । व्रीही । व्रीहिमान् । मायिकः । मायी । मायावान् । मायावीति विन् । अतः दण्डिकः । दण्डी । दण्डवान् । छत्रकः । छत्री । छत्रवान् । अनेकाच इति किम् ? स्ववान् । क्रियाजातिभ्यां सप्तम्यर्थे च ठेनौ न भवतः इत्याद्यु । कारकवान् । व्याघ्रवान् । दण्डवती शाला ।

अशिरसोऽशीर्षश्च ॥ ३ । ३ १५४ ॥

अशिरसः मत्वर्थे ठेनौ भवतः । मतुश्च । तत्सन्नियोगेअशीर्ष इत्यादेशः । अशीर्षिकः । अशीर्षी । अशीर्षवान् । मतावशिरसो अशीर्षभावः । ठेनोस्तु शीर्षोऽचीति सिद्धत एव ।

अर्थात्तदर्थान्ताद्भावात् ॥ ३ । ३ । १५५ ॥

अर्थशब्दादर्थान्ताच्च भाववाचिन एव मत्वर्थे ठेनावेव भवतः । उभयथा चायं नियमो वाक्यभेदेन क्रियते । अर्थि

याञ्चायां अर्थनमर्थः सोऽस्यास्तीति अर्थिकः । अर्थिप्रति-पक्षमर्थनं प्रत्यर्थः । सोऽस्यास्तीति प्रत्यर्थिकः । प्रत्यर्थी । ठेनावेवेति नियमादतो मतुर्न भवति । भावादिति नियमाद्द्रव्यवचिन ठेनौ न भवतः । अर्थो हिरण्यादिरस्यास्ति इति अर्थवानिनि मतुरेव ।

ब्रीहितुन्दादेरिलश्च ॥ ३ । ३ १५६ ॥

ब्रीहिवाचिभ्यः तुन्दादिभ्यश्च मत्वर्थे इलो भवति ठेनौ च मतुश्च । ब्रीहेः । कलमिलः । कलमिकः । कलमी । कलमवान् । ब्रीहिः । पूर्व एव विधिः । तुन्दादेः । तुन्दिलः । तुन्दिकः । तुन्दी-तुन्दवान् । उदरिलः । उदरिकः । उदरी । उदरवान् ।

स्वाङ्गाद्विवृद्धात् ॥ ३ । ३ । १५७ ॥

स्वाङ्गात् विवृद्धोपाधिकात् मत्वर्थे इलश्च ठेनौ मतुश्च भवन्ति । वृद्धौ महान्तौ कर्णावस्य स्तः कर्णिलः । कर्णिकः । कर्णी । कर्णवान् । ओष्ठिलः । ओष्ठिकः । ओष्ठी । ओष्ठवान् ।

गुणादिभ्यो यः ॥ ३ । ३ । १५८ ॥

गुणादिभ्यो मत्वर्थे यो भवति । गुण्यः पुरुषः । हिम्यः पर्वतः । मतुः गुणवान् । हिमवान् ।

रूपाच्छस्ताहतात् ॥ ३ । ३ । १५९ ॥

रूपात् शस्ताहतोपाधिकात् मत्वर्थे यो भवति । शस्तं प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः । रूप्यः पुरुषः । आहतं उद्धाहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः । कार्षापणः । अन्यत्र मतुः रूपवान् । रूपवती । कन्या । अतः परं मतुर्नास्ति ।

गवादेष्ठण् ॥ ३ । ३ । १६० ॥

गोशब्दपूर्वात् अकारान्तान्मत्वर्थे ठण् भवति । गौ शतिकः । गौ सहस्त्रिकः । अत इति किम् ? गोविंशतिमान् ।

केषांचिद्त इति नानुवर्तते । गौत्रिकः गौवर्षिकः । गोत्रिंशतिमानिति त्वनभिधानात् न भवति ।

निष्कादेश्शतसहस्रात् ॥ ३ । ३ । १६१ ॥

निष्कादेः शतसहस्रान्मत्वर्थे ठण् भवति । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ।

एकादेः कर्मधारयात् ॥ ३ । ३ । १६२ ॥

एकादेः कर्मधारयादकारान्तान्मत्वर्थे ठण् भवति । एको गौः एकगवः सोऽस्यास्तीति ऐकगविकः । ऐकसहस्रिकः ।

सर्वादेरिन् ॥ ३ । ३ । १६३ ॥

सर्वादेरकारान्तात्कर्मधारयादिन् भवति । सर्वं धनं सर्वधनं तदस्यास्तीति सर्वधनी । सर्वबीजी । सर्वक्लेशी नटः ।

द्वन्द्वरुग्निन्द्यात्प्राणिस्थादस्वाङ्गात् ॥ ३ । ३ । १६४ ॥

द्वन्द्वसमासो रुक् रोगः निन्द्यं गर्ह्यं च यत्प्राणिस्थमस्वाङ्गमकारान्तं तस्मान्मत्वर्थे इन् भवति । द्वन्द्वात् कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । रुजः कुष्ठी । किलासी । निन्द्यात् शंखाण्डकी । कुकुदावर्ती । कालतालुकी । अस्वाङ्गादिति किम्? स्तनकेशवती ।

वातातिसारपिशाचात्कक् च ॥ ३ । ३ । १६५ ॥

वातादिभ्यो मत्वर्थे इन् भवति कक् चैषामागमः । वातकी । अतिसारकी । पिशाचकी ।

वयसि ढतः ॥ ३ । ३ । १६६ ॥

ढत्प्रत्याहारग्रहीतप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इन्नेव भवति वयसि गम्यमाने । पञ्चमो मासः संवत्सरो वास्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः । नवमी इत्यादि ।

सुखादेः ॥ ३ । ३ । १६७ ॥

सुखादिभ्यो मत्वर्थे इन्नेव भवति । सुखी । दुःखी इत्यादि ।

मालात्क्षेपे ॥ ३ । ३ । १६८ ॥

मालाशब्दादिन्नेव भवति क्षेपे । माली । अन्यत्र मालावान् ।

धर्मशीलवर्णान्तात् ॥ ३ । ३ । १६९ ॥

धर्माद्यन्तान्मत्वर्थे इन्नेव भवति । तपस्वी धर्मी । तपस्वी शीली । ब्राह्मणवर्णी । शूद्रवर्णी ।

बाहूबादेर्बलात् ॥ ३ । ३ १७० ॥

बाहूवादेः बलशब्दान्मत्वर्थे इन्नेव भवति । बाहुबली । उरुबली ।

मन्मान्नाम्नि ॥ ३ । ३ । १७१ ॥

मन्म इत्येवमन्तान्मत्वर्थे इन्नेव भवति समुदाये नाम्नि । धामनी । चर्मणी । सोमनी । प्रथमनी कामिनी । अन्यत्र धामवान् सोमवान् ।

हस्तदन्तकराज्जातौ ॥ ३ । ३ । १७२ ॥

हस्तादिभ्यो मत्वर्थे इन्नेव भवति समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते । हस्तोऽस्यास्तीति हस्ती । दन्ती । करी । अन्यत्र हस्तवान् । दन्तवान् । करवान् ।

पुष्करादेर्देशे ॥ ३ । ३ । १७३ ॥

पुष्करादिभ्यो मत्वर्थे इन्नेव भवति देशेऽभिधेये । पुष्करिणी । पद्मिनी । अन्यत्र पुष्करवान् हस्तो ।

वर्णी ब्रह्मचारी ॥ ३ । ३ । १७४ ॥

वर्णशब्दान्मत्वर्थे इन्निपात्यते ब्रह्मचारिण्यभिधेये । वर्णी ब्रह्मचर्यमस्यास्तीति वर्णी ब्रह्मचारी इत्यर्थः ॥

सूक्तसाम्निछः ॥ ३ । ३ । १७५ ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति विषये सूक्ते साम्नि चाभिधेये छो भवति । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्तीति आच्छावाकीयम् । मैत्रावर्णीयम् सूक्तं । साम्नि यज्ञायज्ञीयम् । अशनापिपाकीयम् । वारतन्तवीयम् । अश्ववासीयम् ॥

लुग्वाध्यायानुवाके ॥ ३ । ३ । १७६ ॥

अध्यायेऽनुवाके चाभिधेये मत्वर्थे यः तस्य लुग्वा भवति । अत एव वचनात् छोऽनुमीयते । गर्धभाण्डशब्दोऽस्मिन्नध्यायेऽनुवाके वास्ति गर्धभाण्डः गर्धभाण्डीयो वा । दीर्घजीवितः । दीर्घजीवितीयः । पलितः स्तम्भः पलितस्तम्भीयः । द्रुमपुष्पः द्रुमपुष्पीयः ।

विमुक्तादेरण् ॥ ३ । ३ । १७७ ॥

विमुक्तादिभ्यो मत्वर्थे अध्यायेऽनुवाके वाण् भवति । दैवासुरः अध्यायोऽनुवाको वेत्यादि ।

घोषडादेवुञ् ॥ ३ । ३ । १७८ ॥

घोषडादिभ्यो मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोर्वुञ् भवति । घोषडशब्दोऽस्मिन्नस्तीति घौषडकः । श्वैत्वक इत्यादि ।

प्रकारो जातीयर् ॥ ३ । ३ । १७९ ॥

तदस्येति वर्तते ॥ तदिति प्रथमान्तात्प्रकारोपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे जातीयर् प्रत्ययो भवति ॥ पटुः प्रकारोऽस्य पटुजातीयः । मृदुजातीयः । तज्जातीयः । नानाभूतप्रकारोऽस्य नानाजातीयः । तथाजातीयः । कथंजातीयः । रेफ अरितस्वार्थ इति पर्युदासार्थः ॥

केऽण्वादेः ॥ ३ । ३ । १८० ॥

अण्वादिभ्यस्तद्वस्य प्रकारे को भवति । अणुः प्रकारोऽस्य अणुकः । स्थूलकः पटः । अणुकाः माषाः । माषकं हिरण्यम् । वृषका । मालिका इत्यादि ।

कृष्णयवजीर्णसुरावदातगोमूत्रात्तिलव्रीहिशा-
ल्यहिसुराच्छादने ॥ ३ । । ३ । १८१ ॥

कृष्णादिभ्यो यथासंख्यं तिलादिषु वाच्येषु तस्य प्रकारे को भवति । कृष्णः प्रकारः एषां कृष्णकाः तिलाः । अन्यः कृष्णजातीयः । एवमुत्तरत्रापि । यवप्रकारा यवकाः व्रीहयः । जीर्णप्रकारा जीर्णकाः शालयः । सुराप्रकारः सुरको वर्णः । सुरकोऽहिः सर्पः । अवदातः प्रकार अवदातकः सुरा । गोमूत्रं प्रकारं गोमूत्रकमाच्छादनम् ।

॥ इति शब्दानुशासने चिन्तामणौ वृत्तौ तृतीया-
ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

भूतपूर्वे ष्चरट् ॥ ३ । ४ १ ॥

अतः परं प्रायशः स्वार्थे काः प्रत्ययाः तत्रोपाधिः प्रकृतेर्विज्ञायते ॥ स प्रत्ययस्य द्योत्यो भवति । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । भूतपूर्वेऽर्थे वर्तमानात्सुबन्ताच्छब्दरूपात् ष्चरट् प्रत्ययो भवति स्वार्थे । आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः । दर्शनीयचरः । आढ्या भूतपूर्वा आढ्यचरी ॥

गोष्ठात्खञ् ॥ ३ । ४ । २ ॥

गोष्ठात् भूतपूर्वेऽर्थे खञ् भवति । गोष्ठो भूतपूर्वो गोष्ठीनो देशः ।

षष्ठ्या रूप्यष्चरट् ॥ ३ । ४ । ३ ॥

षष्ठ्यन्तात् भूतपूर्वे ऽर्थे रूप्यष्चरट् भवतः । देवदत्तस्य भूतपूर्वः देवदत्तरूप्यः गौः । देवदत्तचरः गौः ।

व्याश्रये तस् ॥ ३ । ४ । ४ ॥

नानापक्षाश्रयो व्याश्रयः । षष्ठ्यन्तात् व्याश्रये गम्यमाने तस् भवति । देवदत्तश्चैत्रतोऽभवत् । गुरुदत्तो मैत्रतः । चैत्रमैत्रयोर्विघटमानयोश्चैत्रस्य पक्षे देवदत्तो मैत्रस्य पक्षे गुरुदत्त—इत्यर्थः । एवं यतोऽभवत् । ततोऽभवत् ।

व्याधेः प्रतीकारे ॥ ३ । ४ । ५ ॥

व्याधिवाचिनः षष्ठ्यन्तात् तस् भवति प्रतीकारे गम्यमाने । प्रवाहिकातः । प्रच्छर्दिकातः । कुर्वस्य व्याधेः प्रतीकारं कुर्वीत्यर्थः ।

पर्यभेः सर्वोभये ॥ ३ । ४ । ६ ॥

पर्यभिभ्यां सुबन्ताभ्यां यथाक्रमं सर्वोभयार्थे तस् भवति । परितः । सर्वतः इत्यर्थः । अभितः उभयतः इत्यर्थः ।

आद्यादिभ्यः ॥ ३ । ४ । ७ ॥

आद्यादिभ्यः सम्भावद्विभक्त्यन्तेभ्यः तस् भवति । आदावादितः । अन्ततः । मध्यतः । पृष्ठतः । अर्के निवेशितः पार्श्वतः मुखतः । स्वरतः । अर्थतः । इत्यादयः ।

क्षेपातिग्रहाव्यथे कर्तुस्तृतीयायाः ॥ ३ । ४ । ८ ॥

तृतीयान्तादकर्तृवाचिनः क्षेपातिग्रहाव्यथविषये तस् भवति, क्षेपो निन्दा । वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । अतिक्रम्य ग्रहणमतिग्रहः । वृत्तेनातिगृह्यते वृत्ततोऽतिगृह्यते । अचलनम-क्षोभणमव्यथा अभितिर्वा वृत्तेन वृत्ततो वा न व्यथते । अकर्तरीति किम् ? देवदत्तेन क्षिप्तः ।

पापहीयमानेन ॥ ३ । ४ । ९ ॥

तृतीयान्तादकर्तृवाचिनः पापहीयमानाभ्यां योगे तस् भवति । वृत्तेन पापः । वृत्ततः पापः चारित्रेण हीयते चारित्रतो हीयते मन्त्रतो हीनः स्वरतो वर्णतो वा ।

पञ्चम्याः प्रतिना ॥ ३ । ४ । १० ॥

प्रतिना योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तस् भवति प्रद्युम्नो वासुदेवात्प्रति वासुदेवस्य प्रतिनिधिरित्यर्थः ।

अहीयरुहोऽपाये ॥ ३ । ४ । ११ ॥

हीयरुहवर्जितस्य धातोरपायेऽवधौ या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तस् भवति । ग्रामाद् आगच्छति । ग्रामतः आगच्छति । उपाध्यायादधीते उपाध्यायतो अधीते । अहीयरुह इति किम् ? स्वार्थाद्धीयते स्वार्थाद्धीनम् । पर्वतादवरोहति ।

अद्व्यादिवैपुल्यात्सर्वादिकिंवहोः प्तस् ॥ ३ । ४ । १४ ॥

द्व्यादिवर्जितेभ्यः किंशब्दाच्च पञ्चम्यान्तात्तस् भवति सर्वस्मात् सर्वतः । ततः कुतः । बहुभ्यो बहुतः । बहुभ्यो बहुतः ।

द्व्यादिप्रतिषेधः किम् ? द्वाभ्यां । त्वत्तो-मत्तो इत्यहीयरुहोपाये इति भवति । वैपुल्यप्रतिषेधः किम् ? वह्वोः सूपात् । सर्वादिः किम्? वह्वोरिति किम्? वृक्षात् प्लक्षात् विनाकिमोद्व्यादित्वात्पृथगुपादानम् । तर्हि सर्वादिति किम् ? वह्वोप्रस्त्विषये परत्वादयमेवभवति ।

इतोऽतः कुतः ॥ ३ । ४ १३ ॥

इतस् अतस् कुतस् इत्येते शब्दाः तसन्ताः निपात्यन्ते । इदमः अस्मात् इतः । कस्मात् कुतः । एतदः एतस्मात् अतः किमः कस्मात् कुतः ।

भवदायुष्मद्दीर्घायुर्देवानांप्रियैकार्थात् ॥ ३।४।१४ ॥

भवदादिसमानाधिकरणाद्द्व्यादिवैपुल्यात्सर्वादिकिंवह्वोस्सर्वविभक्त्यन्तात्तस् वा भवति । सभवान् ततोभवान् । तौभवन्तौ ततो भवन्तौ । तेभवन्तः ततो भवन्तः । तंभवन्तं ततोभवन्तम् इति सर्वविभक्तिषु नेयम् । एवमायुष्मद्दीर्घायुर्देवानांप्रियैरप्युदाहार्यम् । यथासम्भवा विभक्तिः ।

त्रप्च ॥ ३ । ४ । १५ ॥

भवदादिसमानाधिकरणाद्द्व्यादिवैपुल्यात्सर्वादिकिंवह्वोः सर्वविभक्त्यन्ता त्रप्च प्रत्ययो वा भवति । सभवान् तत्रभवान् । तंभवन्तं तत्रभवन्तमित्यादि नेयम् । एवमायुष्मद्दीर्घायुर्देवानांप्रियैरप्युदाहार्यम् । योगविभागः सप्तम्यां परत्वात् त्रप्येव प्राप्ते चकारेण पक्षे तस्विधानार्थम् । ततोभवति तत्रभवति । रूढिशब्दा इमे । ततो भवदादयः समुदायाः पूजावचनाः यथाकथंचित् व्युत्पाद्यन्ते । तेन पुनस्त्यदादिरनुप्रयुज्यते । स तत्रभवान् । तं तत्रभवन्तम् ।

क्वकुत्रात्रेह ॥ ३ । ४ । १६ ॥

क्वादयः अपन्ता निपात्यंते । किमः कस्मिन् क्व कुत्र । एतदः एतस्मिन् अत्र । इदमः । अस्मिन् । इमकस्मिन् इह ।

सप्तम्याः ॥ ३ । ४ । १७ ॥

सप्तम्यन्ताद्द्व्यादिवैपुल्यात्सर्वादिकिंबह्वोः त्रप् भवति । सर्वस्मिन् सर्वत्र तत्र यत्र बहुषु बहुत्र ।

किंयत्तत्सर्वैकान्यात्काले दा ॥ ३ । ४ । १८ ॥

किमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः काले वर्तमानेभ्यो दा भवति । कस्मिन्काले कदा । यदा । तदा । सर्वदा एकदा । अन्यदा । काल इति किम् ? क्व देशे ।

सदैतर्ह्यधुनेदानीं तदानीं सद्यः ३ । ३ । १९ ॥

सदादयः शब्दाः काले निपात्यन्ते । सर्वस्मिन् काले सदा सर्वदा इति पूर्वेण । इदमः अस्मिन् काले एतर्हि अधुना इदानीं । तदः तस्मिन् काले तदानीं तदेति पूर्वेण । समानस्य समाने काले सद्यः ।

परेद्यव्यहि ॥ ३ । ४ । २० ॥

परशब्दस्याह्नि काले परेद्यवीति निपात्यते । परस्मिन् अहनि परेद्यवि । अद्येति "आद्यमद्येति" सिद्धम् ।

पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतरादेद्युस् ॥३।४।२१॥

पूर्वादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्योऽह्नि काले एद्युस् भवति । पूर्वस्मिन् अह्नि पूर्वेद्युः । अपरेद्युः अधरेद्युः । उत्तरेद्युः । अन्येद्युः । अन्यतरेद्युः । इतरेद्युः ।

उभयाद्युश्च ॥ ३ । ४ । २२ ॥

उभयशब्दात्सप्तम्यन्तादह्नि काले द्युर्भवति एद्युश्च । उभयस्मिन् अह्नीति उभयद्युः उभयेद्युः ॥

परुत्परार्यैषमो वर्षे ॥ ३ । ४ । २३ ॥

परुदादयो वर्षे संवत्सरे काले निपात्यन्ते । पूर्वस्मिन्संवत्सरे परुत् । पूर्वतरे संवत्सरे परारि । अस्मिन् इमकस्मिन्वा संवत्सरे एषमः ।

अनद्यतने र्हिः ॥ ३ । ४ । २४ ॥

सप्तम्यन्तात् अनद्यतने काले वर्तमानात् यथासम्भवं अद्रव्यादिवैपुल्यात्सर्वादिकिंबहोः र्हिप्रत्ययो भवति । यस्मिन् अनद्यतने काले यर्हि तर्हि । अन्यर्हि । अमुर्हि । कर्हि अनद्यतन इति किम् ? यदा । अनद्यतनेऽपि कालमात्रविवक्षायां दादिप्रत्यया भवन्ति । यदा तदा । सप्तम्यर्थमात्रविवक्षायां त्रप् भवति । तत्र काले यत्र काले ।

प्रकारे था ॥ ३ । ४ । २५ ॥

सप्तम्यन्तादिति निवृत्तम् । यथासम्भवं विभक्तिः । प्रकारे वर्तमानादद्रव्यादिवैपुल्यात्सर्वादिकिंबहोः था भवति । सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । यथा । तथा । बहोस्तु परत्वात् (धा) भवति ।

कथमित्थमुः ॥ ३ । ४ । २६ ॥

कथं इत्थं इति प्रकारे निपात्येते । थापवादः । केन प्रकारेण कथम् । इदमः एतदो वा अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम् । उ इत् "उसौचादिति प्रत्याहारार्थः ।

संख्याया धा ॥ ३ । ४ । २७ ॥

संख्यावाचिनः सुपः प्रकारे धा भवति । एकेन प्रकारेण एकधाक्रियते एकधाकरोति । द्विधा चतुर्धा पञ्चधा षोढा बहुधा गणधा ।

विचाले च ॥ ३ । ४ । २८ ॥

विचलनं विचाल: एकस्यानेकीभाव: अनेकस्य चैकीभाव: तस्मिन् गम्यमाने संख्याया: सुपो वा भवति । एको राशि: द्वौ क्रियते । द्विधाक्रियते । एकं राशिं द्वौकरोति द्विधाकरोति । त्रिधाकरोति । अनेक एक: क्रियते एकधाक्रियते एकधाकरोति । शतेन शतधाभिद्यते । चकार उत्तरत्र द्वयो: समुच्चयार्थ: ।

वैकाज्ज्ध्यम् ॥ ३ । ४ । २८ ॥

एकन् शब्दात्संख्यावाचिन प्रकारे विचाले च ज्ध्यम् प्रत्ययो भवति वा । एकेन प्रकारेण एकध्यं भुङ्क्ते । अनेकमेकं करोति ऐकध्यं करोति एकधा करोति ।

द्वित्रेर्ज्धमेधौ ॥ ३ । ४ । ३० ॥

द्वित्रिभ्यां संख्यावाचिभ्यां प्रकारे विचाले च ज्धमेधौ प्रत्ययौ वा भवत: । द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां द्वैधम् । द्वेधा । त्रैधम् त्रेधा । द्विधा भुङ्क्ते । एकं राशिं द्वौकरोति । द्वैधम् । द्वेधा द्विधा । त्रैधं । त्रेधा । त्रिधा करोति ।

तद्वति धण् । ३ । ४ । ३१ ॥

द्वित्रिभ्यां संख्यावाचिभ्यां तद्वति प्रकारवति विचालवति चाभिधेये धण् भवति । द्वौप्रकारौ विभागौ चैषां द्वैधानि द्वैधिभाव: । त्रैधानि फलानि ।

वारेकृत्वस् ॥ ३ । ४ । ३२ ॥

व रोधात्वर्थस्यायौगपद्येन वृत्ति:काले वा तस्मिन् वर्तमानात्संख्याशब्दात्तद्वति वारवति धात्वर्थे कृत्वस् प्रत्ययो भवति । पञ्चवारा अस्य पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । षट्कृत्व: । शतकृत्व: । सहस्रकृत्व: । भुज्यर्थो वारवानिति भुज्यर्थस्येदं विशेषणम् । तद्वतीति किम् ? भोज्यस्य पञ्चवारा: ।

चतुस्त्रिद्वेस्सुच् ॥ ३ । ४ । ३३ ॥

चतुर्द्वित्रिभ्यो वारे वर्तमानेभ्यो संख्याशब्देभ्यः तद्धति सुच् भवति । चत्वारो वारा अस्य चतुर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते । द्विर्भुङ्क्ते । चकारः सुचोवेतिविशेषणार्थः ॥

सकृत् ॥ ३ । ४ । ३४ ॥

एकशब्दस्य वारे सुच् सकृदादेशश्च निपात्यते । एकवारं भुङ्क्ते सकृत्भुङ्क्ते ॥

बहोर्धासन्ने ॥ ३ । ४ । ३५ ॥

बहोः संख्यावाचिनः आसन्नेऽदूरे ऽविप्रकृष्टकाले वारे वर्तमानात्तद्धति धा भवति । बह्वासन्नं वारं भुंक्ते बहुधाभुङ्क्ते । बहुधापिबति । आसन्न इति किम् ? बहुकृत्वो भुङ्क्ते । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । गणधाभुङ्क्ते तावद्धाभुङ्क्ते इत्येके ॥

दिशो दिग्देशकालेऽतृतीयायुजः ॥ ३ । ४ । ३६ ॥

दिशो दिग्शब्दाद्यो दिशि रूढस्तस्माद्दिशि देशे काले च वर्तमानात्तृतीयावर्जितात् अयुग्विभक्त्यन्तात्स्वार्थे धा भवति । प्राचि दिग्रमणीया । प्राग्देशो रमणीयः । प्राङ्कालो रमणीयः प्राग्रमणीयम् । प्राच्या दिशः प्राचो देशात्प्राचः कालात् आगतः प्रागागतः । प्राचां दिशि प्राचि देशे प्राचि काले वसति प्राग्वसति । अतृतीयायुज इति किम् ? प्राच्या दिशा प्रज्वलितम् । प्राचीं दिशं पश्य । प्राच्यै दिशे देहि । प्राच्यो दिशः स्वं "श्लुगञ्चे"रिति धा प्रत्ययस्य श्लुक् ।

परावरात्स्तात् ॥ ३ । ४ । ३७ ॥

परावराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यामतृतीयायुग् विभक्त्यन्ताभ्यां स्वार्थे स्तात् भवति । परस्तात । अवरस्तात्

रमणीयम् । परस्तात् अवरस्ताद्वसति । परस्तात् अवरस्तात् दागतः ।

दक्षिणोत्तराच्चातस् ॥ ३ । ४ । ३८ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यामतृतीयायुग् विभक्त्यन्ताभ्यां परावराभ्यां चातस् भवति । दक्षिणशब्दः काले न सम्भवतीति दिग्देशप्रभृतिर्गृह्यते । दक्षिणतः उत्तरतः रमणीयमागतो वसति । एवं परतः अवरतः अकारस्तसोऽस्य भेदार्थः । तेनातःक्षेपेति त्यच् न भवति । परतो भवं पारतम् ।

अधराच्चात् ॥ ३ । ४ । ३९ ॥

अधरात् दिग्देशकालवृत्तेरतृतीयायुजः आद्भवति । दक्षिणोत्तराभ्यां च । अधराद्रमणीयमधरादागतमधराद्वसति । एवं दक्षिणादुत्तरात् ।

पश्चोपरस्य दिगादेश्चाति ॥ ३ । ४ । ४० ॥

अपरशब्दस्य केवलस्य दिग्वाचिनः प्रकृतेराद्यवयवात्परस्य चाति प्रत्यये परे पश्चादेशो भवति । प्रत्ययोऽप्यत एव वचनादपरादिदिग्देशः कालो वा । पश्चाद्रमणीयम् । पश्चादागतः पश्चाद्वसति । दिगादेः दक्षिणापरादिग्देशो वा दक्षिणपश्चाद्रमणीयम् । उत्तरपश्चाद्रमणीयमित्यादि ।

वोत्तरपदेऽर्धे ॥ ३ । ४ । ४१ ॥

अपरशब्दस्य केवलस्य दिग्वाचिनः समासाद्यवयवात्परस्य चार्धशब्द उत्तरपदे पश्चादेशो वा भवति । अपरमर्धमपरार्धं पश्चार्धम् । दक्षिणस्यापरस्यार्धं दक्षिणापरार्धं दक्षिणपश्चार्धम् । उत्तरापरार्धम् । उत्तरपश्चार्धम् ।

पुरःपुरस्तादवोऽवस्तादधोऽधस्तादुपर्युपरिष्टात् ॥३।४।४२॥

पुरसादयः शब्दाः दिग्देशकालवाचिनः अतृतीयायुग्विभक्त्यन्ता निपात्यन्ते । पुरशब्दस्य पुरो रमणीयं पुरः आगत पुरोवसति पुरस्ताद्रमणीयं पुरस्तादागतः पुरस्ताद्वसति । एवमपरस्य । अवोरमणीयमवस्ताद्रमणीयम् । एवमपरशब्दस्य त्रैरूप्यम् । अधरस्य अधोरमणीयमधस्ताद्रमणीयम् । ऊर्ध्वशब्दस्य उपरिरमणीयमुपरिष्टाद्रमणीयम् । उपरिष्टादिति द्वितीयस्तकारः "स्तात्ता" इति प्रत्याहारार्थः ।

दक्षिणाद्वा पञ्चम्याः ॥ ३ । ४ । ४३ ॥

दक्षिणशब्दात्पञ्चमीतृतीयावर्जितादयुग्विभक्त्यन्ताद्दिग्देशकालवृत्तेराप्रत्ययो भवति वा दक्षिणारमणीयम् । दक्षिणावसति । पक्षे दक्षिणतः दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणतो दक्षिणाद्वसति । अपञ्चम्या इति किम् ? दक्षिणतः दक्षिणादागतः ।

आहि दूरे ॥ ३ । ४ । ४४ ॥

दिक्शब्दो अवध्यपेक्षास्तत्रावधेः दूरे दिशि देशे वा वर्तमानादपञ्चमीतृतीयान्ताद् दक्षिणशब्दात् आ अहि प्रत्ययौ भवतः । ग्रामाद् दूरः दक्षिणा दिग् रमणीया देशो वा ग्रामाद् दक्षिणा रमणीयम् । दक्षिणाहि रमणीयम् । दक्षिणा वसति । दक्षिणाहि वसति ।

उत्तरात् ॥ ३ । ४ । ४५ ॥

उत्तरशब्दादपञ्चमीतृतीयान्तादाआहिप्रत्ययौ भवतो वा । उत्तरा उत्तराहि रमणीयं उत्तरा उत्तराहि वसति । पक्षे उत्तरतः उत्तरात् ।

एनोऽदूरे ॥ ३ । ४ । ४६ ॥

दिग्शब्दादवधेरदूरे दिग्देशकाले वर्तमानादपञ्चमीतृती-

यान्तात्स्वार्थे एनप्रत्ययो भवति । अस्मात्पूर्वा अदूरा दिग्रमणीया देशः कालो वा पूर्वेणास्य रमणीयं पूर्वेणास्य वसति । एवमपरेण दक्षिणेन उत्तरेण । अदूर इति किम् ? पुरो रमणीयम् ।

लुगञ्चेः ॥ ३ । ३ । ४७ ॥

अंचत्यन्तात् दिग्छब्दाद् दिग्देशकाले वर्तमानादतृतीयायुग्विभक्त्यन्तात् यः प्रत्ययो विहितः धा एनो वा तस्य लुग् भवति । प्राचि दिग्दूरा वा रमणीया देशः कालो वा प्राग्रमणीयम् । प्रागागतः । प्राग्वसति । एवं प्रत्यक् । अपाक् । उदक् ।

तीयशम्बबीजात्कृषैा कृञा डाच् ॥ ३ । ४ । ४८ ॥

तीयप्रत्ययान्तात् शम्बबीजाभ्यां सुबन्ताभ्यां कृञा योगे कृषिविषये डाच् भवति । द्वितीयाकरोति क्षेत्रं, द्वितीयं वारं कृषतीत्यर्थः । एवं तृतीयाकरोति । शम्बाकरोति क्षेत्रं पुनस्तिर्यग्कृषतीत्यर्थः । अन्ये क्षेत्रस्य बीजाकरोति वपतीत्यर्थः । डाचः चकारो "डाच्यूर्यादिति विशेषणार्थः ॥

संख्यादेर्गुणात् ॥ ३ । ४ । ४९ ॥

संख्यायाः आद्यवयवात्परो यो गुणशब्दस्तदन्तात्कृञा योगे कृषिविषये डाच् भवति । द्विगुणाकरोति त्रिगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रस्य द्विगुणं त्रिगुणं च विलेखनं करोतीत्यर्थः ।

सपत्रनिष्पत्रादतिपीडने ॥ ३ । ४ ५० ॥

सपत्रनिष्पत्राभ्यामतिपीडने गम्यमाने कृञा योगे डाच् भवति । पत्रं शरः, सहपत्रमनेनेति सपत्रः तं करोति सपत्राकरोति मृगम् । निर्गतं पत्रमस्मादिति निष्पत्रस्तं करोति निष्पत्राकरोति मृगम् । सपत्राकरोति निष्पत्राकरोति वृक्षम्

वायुः । अत्र पत्रशातनमेवातिपीडनम् । अन्यत्र सपत्रंकरोति वृक्षं जलसेचनात् । निष्पत्रं करोति वृक्षतलं भूमिशोधकः ।

मद्रभद्रान्मण्डने ॥ ३ । ४ । ५१ ॥

मद्रभद्राभ्यां मण्डने वर्तमानाभ्यां कृञा योगे डाज्भवति । मद्रं मण्डनं करोति मद्राकरोति शिरः । भद्राकरोति शिरः अन्यत्र भद्रंकरोति मद्रम् । मद्रभद्रौ माङ्गल्यवाचिनौ ।

प्रियसुखादानुकूल्ये ॥ ३ । ४ । ५२ ।

प्रियसुखाभ्यामानुकूल्ये वर्तमानाभ्यां कृञा योगे डाज्भवति । प्रियाकरोति सुखाकरोति देवदत्तम् । देवदत्तस्यानुकूल्यं करोति तमाराधयतीत्यर्थः । अन्यत्र सुखंकरोति । प्रियंकरोति तिक्तौषधपानम् ।

दुःखनिष्कूलशूलसमयसत्यात् प्रातिकूल्यनिष्कोषपाकयापनाशपथे ॥ ३ । ४ । ५३ ॥

दुःखादिभ्यो यथासंख्यं प्रातिकूल्यादौ विषये कृञा योगे डाज्भवति । दुखात्प्रातिकूल्ये दुःखाकरोति देवदत्तं देवदत्तस्य प्रातिकूल्यमाचरतीत्यर्थः अन्यत्र दुःखंकरोत्यनशनम् । निष्कुलान्निष्कोषे निष्कुलाकरोति दाडिमं निष्कुष्णाति । अन्तरवयवान् बहिष्करोतीत्यर्थः । अन्यत्र निष्कुलंकरोति शत्रुं शूलात् पाके शूलाकरोति मांसम् । शूले । पचतीत्यर्थः । अन्यत्रशूलंकरोति कदनम् । समयात् यापनायां समयाकरोति तन्तुवायः अद्य श्वस्तेपटं दास्यामीति कालक्षेपं करोति । अन्यत्र समयं करोति सत्यात् अशपथे मत्या करोति वणिग्भांडे कार्षापणदानेन भाण्डं गृहीष्यामीति निश्चाययतीत्यर्थः । अन्यत्र सत्यं करोति शपथं करोतीत्यर्थः ।

अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणात्कृभ्वस्तिभ्यां द्विश्च ॥ ३।४।५४ ॥

अनेकाच् यस्य तस्मादव्यक्तवर्णस्यानुकरणात्कृञा भूअ-स्तिभ्यां च धातुभ्यां योगे डाच् भवति वा द्विश्चास्य प्रकृतिरुच्यते। पटत्करोति पटपटाकरोति । पटपटाभवति । पटपटास्यात् । दमत्करोति दमदमाकरोति । दमदमाभवति । दमदमास्यात् । मिमत्करोति । मिमिमाकरोति । खटत्करोति खटखटाकरोति । अनेकाच इति किम् ? त्रट्करोति । खात्करोति । अव्यक्तानुकरणादिति किम् ? दृशत्करोति । अत्र व्यक्तवर्णमनुकार्यम् । कृभ्वस्ति चेति द्वन्द्वात् द्वित्वमुत्तरत्र यथासंख्यार्थम्

कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्वे च्विः ॥ ३ । ४ । ५५ ॥

कृकर्मणो भ्वस्तिकर्तुश्च प्राक् पूर्वमतत्त्वे गम्यमाने कृञ्भ्वस्तिभ्यां च योगे च्विप्रत्ययो भवति । प्रागशुक्लमिदानीं शुक्लं करोति शुक्लीकरोति पटम् । एवं शुक्लीभवति शुक्लीस्यात्पटः । कारकीकरोति दण्डीकरोति देवदत्तम् । घटीकरोति मृदम् । पटीकरोति तन्तून् । पटीस्यात्तन्तवः । सङ्घीकरोति गाः । कर्मकर्तृभ्यामिति किम् ? प्रागदेवकुले इदानीं देवकुले करोति समीपीभवति, अभ्यांशीभवतीति ताच्छब्द्याद्भवति । अन्यत्र शुक्लं करोति शुक्लो भवति शुक्लः स्यात् । प्राग्ग्रहणं किम् ? अशुक्लं शुक्लं करोति एककालमतत्त्वेन भवति न ह्येको भावः कश्चिदेककालं शुक्लोऽशुक्लश्च देशभेदेन । कृभ्वस्तिभ्यामिति किम् ? अशुक्लं शुक्लं सम्पादयति ।

चेतोमनोरहोरजोऽरुश्चक्षुषो लुक् च्वौ ॥ ३ । ४ । ५६ ॥

चेतसादीनां च्वौ परे लुग्भवति । चेतीकरोति । चेतीभवति । चेतीस्यात् । एवं विचेतीकरोति । मनीकरोति । मनीभवति

मनीस्यात् । उन्मनीकरोति । विरहीकरोति । विरहीभवति । विरहीस्यात् । रजीकरोति । रजीभवति । रजीस्यात् विरजीकरोति । अरूकरोति । महारूकरोति । चक्षूकरोति । उच्चक्षूकरोति उच्चक्षूभवति । उच्चक्षूस्यात् । च्वाविति किम् ? मनःकरोति ।

इसुसोर्बहुलम् ॥ ३ । ४ । ५७ ॥

इस् उस् एतदन्तस्य च्वौ परे बहुलं लुग्भवति । सर्पीकरोति नवनीतम् । धनूकरोति वंशम् । बाहुलकान्न भवत्यपि सर्पिर्भवति । धनुर्भवति ।

ईग् हलः ॥ ३ । ४ । ५८ ॥

हलन्तस्य च्वौ परे बहुलमीगागमो भवति । दृषदीभवति शिला । समिदी भवति काष्ठम् । न भवति च दृषद्भवति समिद्भवति ।

व्याप्तौ सात् ॥ ३ । ४ । ५९ ॥

कृभ्वस्तिभ्यां योगे कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्त्वे विषये सात्प्रत्ययो भवति । व्याप्तौ प्रागतत्तत्त्वस्य चेत् व्याप्तिः । सर्वात्मना द्रव्येणाभिसंबन्धो गम्यते । सर्वं काष्ठं प्रागनग्निमग्निं करोत्यग्निसात्करोति काष्ठम् । अग्निसात्भवति । अग्निसात्स्यात् । उदकसात्करोति लवणम् । व्याप्ताविति किम्? अग्निकरोति काष्ठम् ।

जातेस्सम्पदा च ॥ ३ । ४ । ६० ॥

कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे कृकर्मणो भ्वस्तिकर्तुस्सम्पदिकर्तुश्च प्रागतत्तत्त्वे जाते सामान्यस्य व्याप्तौ सात् भवति । अस्यां सेनायां सर्वं शास्त्रमग्निसात्करोति दैवम् ।

अग्निसात् भवति । अग्निसात्स्यात् । अग्निसात्संपद्यते । वर्षासु सर्वं लवणमुदकसात्करोति देव इति नेयम् ।

तत्राधीने ॥ ३ । ४ । ६१ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तादधीने आयत्तेऽर्थे कृभ्वस्तिसम्पद्भिर्योगे सात् भवति । राजन्याधीनं करोति राजसात्करोति । राजसात्भवति । राजसात्संपद्यते । राजसात्स्यात् । एवमाचार्यसात्करोतीति नेयम् ।

दिये त्रा च ॥ ३ । ४ । ६२ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्ताद्देयोपाधिकात् अधीनेऽर्थे कृभ्वस्तिसम्पद्भिर्योगे त्रा प्रत्ययो भवति । राजन्याधीनं देयं करोति राजत्राकरोति द्रव्यम् राज्ञे दातव्यमिति यत्स्थापितं तदिदानीं राज्ञे ददातीत्यर्थः । एवं राजत्राकरोति । राजत्रास्यात् । राजत्रासम्पद्यते । गुरुत्रासंपद्यते । चकारः कृभ्वस्तिसम्पद्यनुकर्षणार्थः ।

देवादिभ्यः सप्तमीद्वितीयात् ॥ ३ । ४ । ६३ ॥

देवादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्च स्वार्थे त्राप्रत्ययो भवति । देवेषु वसति देवत्रावसति । देवानागच्छति देवत्रागच्छति । मनुष्येषु वसति मनुष्यत्रावसति । मनुष्यानागच्छति । मनुष्यत्रागच्छति । इत्यादयः ।

बह्वल्पार्थात्कारकाच्छसिष्टानिष्टे ॥ ३ । ४ । ६४ ॥

बह्वर्थादल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दात्सुबन्तात् शस्प्रत्ययो भवति । यथाक्रमनिष्टेनिष्टेऽच विषये । कारकं कर्मादि बहुधन ददाति बहुशोधनं ददाति । बहून् कार्षापणान्ददाति बहुशः कार्षापणान्ददाति विवाही । बहुभिर्भुक्तमतिथिभिः बहुशो भुक्तमतिथिभिः । बहुभ्योऽतिथिभ्यो ददाति

बहुशो अतिथिभ्यो ददाति बहुभ्यो ग्रामेभ्य आगच्छति । बहुशो ग्रामेभ्य आगच्छति । बहुषु ग्रामेषु वसति । बहुशो ग्रामेषु वसति । एवं भूरिशः, प्रभूतशः, गणशः । अल्पार्थात् अल्पं ददाति । अल्पशो ददाति । श्राद्धेऽल्पैर्भुक्तमतिशो भुक्तमिति नेयम् । एवं स्तोकशः । कतिपयशः । शसेरिकारः अन्तोदसीति प्रत्याहारार्थः ॥

संख्यैकाद्वीप्सायाम् ३ । ४ । ६५ ॥

संख्यावाचिन एकत्वावच्छिन्नार्थवाचिनार्थवाचिनश्च कारकात् । सुबन्ताद्वीप्सायां द्योत्यायां शस् भवति वाधिकाराद् द्विर्वचनमपि भवति । एकमेकं ददात्येकशो ददाति । द्वौ द्वौ द्विशः । त्रिशः । तावच्छः । कतिशः । एकैकेन दीयते । एकशो दीयते द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्विशः । त्रिशः । एकार्थवाचिनः माषं माषं देहि । माषशो देहि पादशः । पणशः । प्रस्थशः । क्रमेण क्रमेणागच्छति क्रमश आगच्छति । संख्यैकादिति किम्? माषौ माषौ ददाति । वीप्सायामिति किम्? द्वौ ददाति माषं ददाति । तान्येकैकशः प्रच्छतीति वीप्सायां द्विरुक्तात्पूर्वेणाल्पार्थादिति शस् ।

संख्यादेः पादादिभ्यो दानदण्डे च वुच्लुक् च ॥३।४।६६॥

संख्यायाः प्रकृत्याद्यवयवात्परे ये पादादयस्तदन्ताच्छब्दात् दाने दण्डे वीप्सायां च विषये वुच् भवति तत्सन्नियोगे प्रकृतेश्च लुक् । लुग्ग्रहणं स्थानित्ववाधनार्थम् । द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकां ददाति । त्रिपदिकां ददाति । द्विशतिकां त्रिशतिकाम् । द्विमोदकिकां त्रिमोदकिकाम् । दण्डे द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकां दण्डितः त्रिपदिकाम् । द्विशतिकां त्रिशतिकाम् । वीप्सायां द्वौ द्वौ पादौ भुङ्क्ते द्विपदिकां भुङ्क्ते त्रिपदिकां द्विशतिकां द्विमोदकिकाम् ।

प्रकृते मयट् ॥ ३ । ४ । ६७ ॥

प्राचुर्येण प्राधान्येन वा कृतं प्रकृतं प्रकृतेऽर्थे वर्तमानात्स्वार्थे मयट् भवति । अन्नं प्रकृतमन्नमयं दधिमयं पूजामयं यवागूमयी यवागूमयं स्वार्थे कानां प्रत्ययानां प्रकृतिलिङ्गवचनातिवृत्तिरपि भवति ।

अस्मिन् ॥ ३ । ४ । ६८ ॥

प्रकृतेऽर्थे वर्तमानादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे मयट् भवति । अन्नं प्रकृतमस्मिन् अन्नमयं भोजनम् । घृतमयी पूजा ॥

तयोस्समूहवच्च बहुषु ॥ ३ । ४ । ६९ ॥

तयोः प्रकृते मयट् अस्मिन्नित्येतयोर्विषये वर्तमानात् बहुषु समूहवच्च प्रत्ययो भवति मयट् च । अपूपाः प्रकृताः अपूपमयमपूपिकम् । मोदकमयं मोदकिकम् । अपूपाः प्रकृता अस्मिन्नापूपिकमापूपमयं पर्व । गणिका प्रकृताऽस्यां गाणिक्या गाणिकमयी यात्रा । आश्वीया अश्वमयी यात्रा ।

निन्द्ये पाशप् ॥ ३ । ४ । ७० ॥

निन्द्येऽर्थे वर्तमानात्स्वार्थे पाशप् भवति । निन्द्यो वैयाकरणः वैयाकरणपाशः । तार्किकपाशः । पकारः पुंभावार्थः कुमारपाशा किशोरपाशा कुमाराद्यो वयोवचना न पाशान्ता इति न ङी ।

तिङश्च प्रकृष्टे तमप् ॥ ३ । ४ । ७१ ॥

तिङन्तात्सुबन्ताच्च प्रकृष्टे प्रकर्षवत्यर्थे वर्तमानात्स्वार्थे तमप्भवति । तिङः सर्वे इमे पचन्ति अयमेषां प्रकृष्टं पचति पचतितमां देवदत्तः । पचतस्तमाम् । पचन्तितमाम् । सुपः सर्वे इमे शुक्ला अयमेषां प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतमः । आढ्यतमः

सुकुमारतमः । साधकतमः । प्रकृष्टे प्रकर्षे पुनः प्रकर्षप्रत्ययः । तद्यथा युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणाम् । तरबन्तात् तरप् न भवति अनभिधानात् । पूर्वपदातिशये पूर्वपदात् बहुव्रीहेश्चातिशायिकः प्रत्ययः । सूक्ष्मतमवस्त्रः सूक्ष्मवस्त्रतमः पुरुष इति उत्तरपदातिशये तूत्तरपदादेव न बहुव्रीहेः बह्वाढ्यकतमः न बह्वाढ्यकतमकः इति । पकारः पुम्भावार्थः । शुक्लतमा शाटी ।

द्वयोर्विभज्ये च तरप् ॥ ३ । ४ । ७२ ॥

द्वयोस्तद्गुणयोर्मध्ये यः प्रकृष्टस्तस्मिन् विभज्ये च विभक्तव्ये प्रकृष्टेऽर्थे वर्तमानात्तिङन्तात्सुबन्ताच्च तरप् भवति । द्वौ इमौ पचतः अयमनयोः प्रकृष्टं पचति पचतितराम् । पठतितराम् । पचतेतराम् । अधीतेतराम् । द्वाविमौ पटू अयमनयोः प्रकृष्टं पटुतरः । सुकुमारतरः । पाचकतरः । गोतरः । यस्त्विमं वहति शिरं भारं च । विभक्तव्यः सांकाश्यकेभ्यः पाटलीपुत्रकाः । पचन्तितराम् । पठन्तितराम् । सांकाश्यकेभ्यः पाटलीपुत्रका आढ्यतराः । विभज्यग्रहणमद्वित्वार्थम् ।

तौ ङः ॥ ३ । ४ । ७३ ॥

तौ तकारादी तरप् तमपौ ङसंज्ञौ भवतः । श्रेयसितरा । श्रेयसितमा । ताविति किम्? पटिष्ठः । पटीयसी ।

अव्ययैत्किंतिङोऽसत्वे तयोर्ङाम् ॥ ३ । ४ । ७४ ॥

अव्ययेभ्य एकारान्तात् किम्शब्दात् तिङन्ताच्च परयोस्तयोस्तरप्तमपोः ङामादेशो भवति न चेत्तौ सत्वे द्रव्ये प्रकृष्टे वर्तेते । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्तमां जल्पति । नीचैस्तरां नीचैस्तमां कथयति । पूर्वाह्णेतरां पूर्वाह्णेतमां भुङ्क्ते । अपराह्णेतराम् अपराह्णेतमामागच्छति । एद्ग्रहणादत्र काले सत्वेऽपि

रमणीयम् । परस्तात् अवरस्ताद्वसति । परस्तात् अवरस्ताद्
दागतः ।

दक्षिणोत्तराच्चातस् ॥ ३ । ४ । ३८ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यामतृतीयायुग् विभक्त्यन्ताभ्यां परावराभ्यां चातस् भवति । दक्षिणशब्दः काले न सम्भवतीति दिग्देशप्रभृतिर्गृह्यते । दक्षिणतः उत्तरतः रमणीयमागतो वसति । एवं परतः अवरतः अकारस्तसोऽस्य भेदार्थः । तेनातःक्षेपेति त्यच् न भवति । परतो भवं पारतम् ।

अधराच्चात् ॥ ३ । ४ । ३९ ॥

अधरात् दिग्देशकालवृत्तेरतृतीयायुजः आद्भवति । दक्षिणोत्तराभ्यां च । अधराद्रमणीयमधरादागतमधराद्वसति । एवं दक्षिणादुत्तरात् ।

पश्चोपरस्य दिगादेश्चाति ॥ ३ । ४ । ४० ॥

अपरशब्दस्य केवलस्य दिग्वाचिनः प्रकृतेराद्यवयवात्परस्य चाति प्रत्यये परे पश्चादेशो भवति । प्रत्ययोऽप्यत एव वचनादपरादिदिग्देशः कालो वा । पश्चाद्रमणीयम् । पश्चादागतः पश्चाद्वसति । दिगादेः दक्षिणापरादिग्देशो वा दक्षिणपश्चाद्रमणीयम् । उत्तरपश्चाद्रमणीयमित्यादि ।

वोत्तरपदेऽर्धे ॥ ३ । ४ । ४१ ॥

अपरशब्दस्य केवलस्य दिग्वाचिनः समासाद्यवयवात्परस्य चार्धशब्द उत्तरपदे पश्चादेशो वा भवति । अपरमर्धमपरार्धं पश्चार्धम् । दक्षिणस्यापरस्यार्धं दक्षिणापरार्धं दक्षिणपश्चार्धम् । उत्तरापरार्धम् । उत्तरपश्चार्धम् ।

पुरःपुरस्तादवोऽवस्तादधोऽधस्तादुपर्युपरिष्टात् ॥३।४।४२॥

पुरसादयः शब्दाः दिग्देशकालवाचिनः अतृतीयायुग्वि- भक्त्यन्ता निपात्यन्ते । पुरशब्दस्य पुरो रमणीयं पुरः आगत पुरोवसति पुरस्ताद्रमणीयं पुरस्तादागतः पुरस्ताद्वसति । एव- मपरस्य । अवोरमणीयमवस्ताद्रमणीयम् । एवमपरशब्दस्य त्रैरू- प्यम् । अधरस्य अधोरमणीयमधस्ताद्रमणीयम् । ऊर्ध्वशब्दस्य उपरिरमणीयमुपरिष्टाद्रमणीयम् । उपरिष्टादिति द्वितीय- स्तकारः "स्तात्ता" इति प्रत्याहारार्थः ।

दक्षिणाद्वा पञ्चम्याः ॥ ३ । ४ । ४३ ॥

दक्षिणशब्दात्पञ्चमीतृतीयावर्जितादयुग्विभक्त्यन्ताद्दि- ग्देशकालवृत्तेराप्रत्ययो भवति वा दक्षिणारमणीयम् । दक्षिणा- वसति । पक्षे दक्षिणतः दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणतो दक्षिणा- द्वसति । अपञ्चम्या इति किम् ? दक्षिणतः दक्षिणादागतः ।

आहि दूरे ॥ ३ । ४ । ४४ ॥

दिक्शब्दो अवध्यपेक्षास्तत्रावधेः दूरे दिशि देशे वा वर्तमानादपञ्चमीतृतीयान्ताद् दक्षिणशब्दात् आ आहि प्रत्ययौ भवतः । ग्रामाद् दूरः दक्षिणा दिग् रमणीया देशो वा ग्रामाद् दक्षिणा रमणीयम् । दक्षिणाहि रमणीयम् । दक्षिणा वसति । दक्षिणाहि वसति ।

उत्तरात् ॥ ३ । ४ । ४५ ॥

उत्तरशब्दादपञ्चमीतृतीयान्तादाआहिप्रत्ययौ भवतो वा । उत्तरा उत्तराहि रमणीयं उत्तरा उत्तराहि वसति । पक्षे उत्तरतः उत्तरात् ।

एनोऽदूरे ॥ ३ । ४ । ४६ ॥

दिग्शब्दादवधेरदूरे दिग्देशकाले वर्तमानादपञ्चमीतृती-

यान्तात्स्वार्थे एनप्रत्ययो भवति । अस्मात्पूर्वा अदूरा दिग्रमणीया देशः कालो वा पूर्वेणास्य रमणीयं पूर्वेणास्य वसति । एवमपरेण दक्षिणेन उत्तरेण । अदूर इति किम् ? पुरो रमणीयम् ।

लुबञ्चेः ॥ ३ । ३ । ४७ ॥

अंचत्यन्तात् दिग्शब्दाद् दिग्देशकाले वर्तमानादतृतीयायुग्विभक्त्यन्तात् यः प्रत्ययो विहितः धा एनो वा तस्य लुग् भवति । प्राचि दिग्दूरा वा रमणीया देशः कालो वा प्राग्रमणीयम् । प्रागागतः । प्राग्वसति । एवं प्रत्यक् । अपाक् । उदक् ।

तीयशम्बबीजात्कृषौ कृञा डाच् ॥ ३ । ४ । ४८ ॥

तीयप्रत्ययान्तात् शम्बबीजाभ्यां सुबन्ताभ्यां कृञा योगे कृषिविषये डाच् भवति । द्वितीयाकरोति क्षेत्रं, द्वितीयं वारं कृषतीत्यर्थः । एवं तृतीयाकरोति । शम्बाकरोति क्षेत्रं पुनस्तिर्यगकृषतीत्यर्थः । अन्ये क्षेत्रस्य बीजाकरोति वपतीत्यर्थः । डाचः चकारो "डाच्यूर्यादिति विशेषणार्थः ॥

संख्यादेर्गुणात् ॥ ३ । ४ । ४९ ॥

संख्यायाः आद्यवयवात्परो यो गुणशब्दस्तदन्तात्कृञा योगे कृषिविषये डाच् भवति । द्विगुणाकरोति त्रिगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रस्य द्विगुणं त्रिगुणं च विलेखनं करोतीत्यर्थः ।

सपत्रनिष्पत्रादतिपीडने ॥ ३ । ४ ५० ॥

सपत्रनिष्पत्राभ्यामतिपीडने गम्यमाने कृञा योगे डाच् भवति । पत्रं शरः, सहपत्रमनेनेति सपत्रः तं करोति सपत्राकरोति मृगम् । निर्गतं पत्रमस्मादिति निष्पत्रस्तं करोति निष्पत्राकरोति मृगम् । सपत्राकरोति निष्पत्राकरोति वृक्षम्

वायुः । अत्र पत्रशातनमेवातिपीडनम् । अन्यत्र सपत्त्रंकरोति वृक्षं जलसेचनात् । निष्पत्त्रं करोति वृक्षतलं भूमिशोधकः ।

मद्रभद्राभ्यां मण्डने ॥ ३ । ४ । ५१ ॥

मद्रभद्राभ्यां मण्डने वर्तमानाभ्यां कृञा योगे डाज्भवति । मद्रं मण्डनं करोति मद्राकरोति शिरः । भद्राकरोति शिरः अन्यत्र भद्रंकरोति मद्रम् । मद्रभद्रौ माङ्गल्यवाचिनौ ।

प्रियसुखादानुकूल्ये ॥ ३ । ४ । ५२ ।

प्रियसुखाभ्यामानुकूल्ये वर्तमानाभ्यां कृञा योगे डाज्भवति । प्रियाकरोति सुखाकरोति देवदत्तम् । देवदत्तस्यानुकूल्यं करोति तमाराधयतीत्यर्थः । अन्यत्र सुखंकरोति । प्रियंकरोति तिक्तौषधपानम् ।

दुःखनिष्कूलशूलसमयसत्यात् प्रातिकूल्यनिष्कोषपाकयापनाशपथे ॥ ३ । ४ । ५३ ॥

दुःखादिभ्यो यथासंख्यं प्रातिकूल्यादौ विषये कृञा योगे डाज्भवति । दुखात्प्रातिकूल्ये दुःखाकरोति देवदत्तं देवदत्तस्य प्रातिकूल्यमाचरतीत्यर्थः अन्यत्र दुःखंकरोत्यनशनम् । निष्कुलान्निष्कोषे निष्कुलाकरोति दाडिमं निष्कुष्णाति । अन्तरवयवान् बहिष्करोतीत्यर्थः । अन्यत्र निष्कुलंकरोति शत्रुं शूलात् पाके शूलाकरोति मांसम् । शूले । पचतीत्यर्थः । अन्यत्रशूलंकरोति कदनम् । समयात् यापनायां समयाकरोति तन्तुवायः अद्य श्वस्तेपटं दास्यामीति कालक्षेपं करोति । अन्यत्र समयं करोति सत्यात् अशपथे सत्या करोति वणिग्भांडे कार्षापणदानेन भाण्डं गृहीष्यामीति निश्चाययतीत्यर्थः । अन्यत्र सत्यं करोति शपथं करोतीत्यर्थः ।

अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणात्कृभ्वस्तिभ्यां डाच्च ॥ ३।४।५४ ॥

अनेकाच् यस्य तस्मादव्यक्तवर्णस्यानुकरणात्कृञा भूअ. स्तिभ्यां च धातुभ्यां योगे डाच् भवति वा द्विश्चास्य प्रकृतिरुच्यते। पटत्करोति पटपटाकरोति। पटपटाभवति। पटपटास्यात्। दमत्करोति दमदमाकरोति। दमदमाभवति। दमदमास्यात्। खिमत्करोति। खिमखिमाकरोति। खटत्करोति खटखटाकरोति। अनेकाच इति किम्? श्रट्करोति। खात्करोति, अव्यक्तानुकरणादिति किम्? दशत्करोति। अत्र व्यक्तवर्णमनुकार्यम्। कृभ्वस्ति चेति द्वन्द्वात् द्वित्वमुत्तरत्र यथासंख्यार्थम्

कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्वे च्विः ॥ ३ । ४ । ५५ ॥

कृकर्मणो भ्वस्तिकर्तुश्च प्राक् पूर्वमतत्तत्वे गम्यमाने कृभ्वस्तिभ्यां च योगे च्विप्रत्ययो भवति। प्रागशुक्लमिदानीं शुक्लं करोति शुक्लीकरोति पटम्। एवं शुक्लीभवति शुक्लीस्यात्पटः। कारकीकरोति दण्डीकरोति देवदत्तम्। घटीकरोति मृदम्। पटीकरोति तन्तून्। पटीस्यात्तन्तवः। सङ्घीकरोति गाः। कर्मकर्तृभ्यामिति किम्? प्रागदेवकुले इदानीं देवकुले करोति समीपीभवति, अभ्यांशीभवतीति लाच्छव्याद्भवति। अन्यत्र शुक्लं करोति शुक्लो भवति शुक्लः स्यात्। प्राग्ग्रहणं किम्? अशुक्लं शुक्लं करोति एककालमतत्त्वेन भवति न ह्येको भावः कश्चिदेककालं शुक्लोऽशुक्लश्च देशभेदेन। कृभ्वस्तिभ्यामिति किम्? अशुक्लं शुक्लं सम्पादयति।

चेतोमनोरहोरजोऽरुश्चक्षुषो लुक् च्वौ ॥ ३ । ४ । ५६ ॥

चेतसादीनां च्वौ परे लुग्भवति। चेतीकरोति। चेतीभवति। चेतीस्यात्। एवं विचेतीकरोति। मनीकरोति। मनीभवति

मनीस्यात् । उन्मनीकरोति । विरहीकरोति । विरहीभवति । विरहीस्यात् । रजीकरोति । रजीभवति । रजीस्यात् विरजीकरोति । अरूकरोति । महारूकरोति । चक्षूकरोति । उच्चक्षूकरोति उच्चक्षूभवति । उच्चक्षूस्यात् । च्वाविति किम् ? मनःकरोति ।

इसुसोर्बहुलम् ॥ ३ । ४ । ५७ ॥

इस् उस् एतदन्तस्य च्वौ परे बहुलं लुग्भवति । सर्पीकरोति नवनीतम् । धनूकरोति वंशम् । बाहुलकान्न भवत्यपि सर्पिर्भवति । धनुर्भवति ।

ईग् हलः ॥ ३ । ४ । ५८ ॥

हलन्तस्य च्वौ परे बहुलमीगागमो भवति । दृषदीभवति शिला । समिदी भवति काष्ठम् । न भवति च दृषद्भवति समिद्भवति ।

व्याप्तौ सात् ॥ ३ । ४ । ५९ ॥

कृभ्वस्तिभ्यां योगे कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्वे विषये सात्प्रत्ययो भवति । व्याप्तौ प्रागतत्तत्वस्य चेत् व्याप्तिः । सर्वात्मना द्रव्येणाभिसंबन्धो गम्यते । सर्वं काष्ठं प्रागनग्निमग्निं करोत्यग्निसात्करोति काष्ठम् । अग्निसात्भवति । अग्निसात्स्यात् । उदकसात्करोति लवणम् । व्याप्ताविति किम्? अग्निकरोति काष्ठम् ।

जातेस्सम्पदा च ॥ ३ । ४ । ६० ॥

कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे कृकर्मणो भ्वस्तिकर्तुस्सम्पदिकर्तुश्च प्रागतत्तत्वे जाते सामान्यस्य व्याप्तौ सात् भवति । अस्यां सेनायां सर्वं शास्त्रमग्निसात्करोति दैवम् ।

अग्निसात् भवति । अग्निसात्स्यात् । अग्निसात्संपद्यते । वर्षासु सर्वं लवणमुदकसात्करोति देव इति नेयम् ।

तत्राधीने ॥ ३ । ४ । ६१ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तादधीने आयत्तेऽर्थे कृभ्वस्तिसम्पद्भिर्योगे सात् भवति । राजन्याधीनं करोति राजसात्करोति । राजसाद्भवति । राजसात्संपद्यते । राजसात्स्यात् । एवमाचार्यसात्करोतीति नेयम् ।

दिये त्रा च ॥ ३ । ४ । ६२ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्ताद्देयोपाधिकात् अधीनेऽर्थे कृभ्वस्तिसम्पद्भिर्योगे त्रा प्रत्ययो भवति । राजन्याधीनं देयं करोति राजत्राकरोति द्रव्यम् राज्ञे दातव्यमिति यत्स्थापितं तदिदानीं राज्ञे ददातीत्यर्थः । एवं राजत्राकरोति । राजत्रास्यात् । राजत्रासम्पद्यते । गुरुत्रासंपद्यते । चकारः कृभ्वस्तिसम्पद्यनुकर्षणार्थः ।

देवादिभ्यः सप्तमीद्वितीयात् ॥ ३ । ४ । ६३ ॥

देवादिभ्यो: सप्तम्यन्तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्च स्वार्थे त्राप्रत्ययो भवति । देवेषु वसति देवत्रावसति । देवानागच्छति देवत्रागच्छति । मनुष्येषु वसति मनुष्यत्रावसति । मनुष्यानागच्छति । मनुष्यत्रागच्छति । इत्यादयः ।

बह्वल्पार्थात्कारकाच्छसीष्टानिष्टे ॥ ३ । ४ । ६४ ॥

बह्वर्थादल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दात्सुबन्तात् शस्प्रत्ययो भवति । यथाक्रमनिष्टेनिष्टेऽच विषये । कारकं कर्मादि बहुधन ददाति बहुशोधनं ददाति । बहून् कार्षापणान्ददाति बहुशः कार्षापणान्ददाति विवाही । बहुभिर्भुक्तमतिथिभिः बहुशो भुक्तमतिथिभिः । बहुभ्योऽतिथिभ्यो ददाति

बहुशो अतिथिभ्यो ददाति बहुभ्यो ग्रामेभ्य आगच्छति । बहुशो ग्रामेभ्य आगच्छति । बहुषु ग्रामेषु वसति । बहुशो ग्रामेषु वसति । एवं भूरिशः, प्रभूतशः, गणशः । अल्पार्थात् अल्पं ददाति । अल्पशो ददाति । आद्धेऽल्पैर्भुक्तमतिशो भुक्तमिति नेयम् । एवं स्तोकशः । कतिपयशः । शसेरिकारः अन्तोदसीति प्रत्याहारार्थः ॥

संख्यैकाद्वीप्सायाम् ३ । ४ । ६५ ॥

संख्यावाचिन एकत्वावच्छिन्नार्थवाचिनार्थवाचिनश्च कारकात् । सुबन्ताद्वीप्सायां द्योत्यायां शसि भवति वाधिकाराद्
द्विर्वचनमपि भवति । एकमेकं ददात्येकशो ददति । द्वौ द्वौ द्विशः । त्रिशः । तावच्छः । कतिशः । एकैकेन दीयते । एकशो दीयते द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्विशः । त्रिशः । एकार्थवाचिनः माषं माषं देहि । माषशो देहि पादशः । पणशः । प्रस्थशः । क्रमेण क्रमेणागच्छति क्रमश आगच्छति । संख्यैकादिति किम्? माषौ माषौ ददाति । वीप्सायामिति किम्? द्वौ ददाति माषं ददाति । तान्येकैकशः प्रच्छतीति वीप्सायां द्विरुक्तात्पूर्वेणाल्पार्थादिति शस् ।

संख्यादेः पादादिभ्यो दानदण्डे च वुच्लुक् च ॥३।४।६६॥

संख्यादाः प्रकृत्याद्यवयवात्परे ये पादादयस्तदन्ताच्छब्दात् दाने दण्डे वीप्सायां च विषये वुच् भवति तत्सन्नियोगे प्रकृतेश्च लुक् । लुग्ग्रहणं स्थानिवत्ववाधनार्थम् । द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकां ददाति । त्रिपदिकां ददाति । द्विशतिकां त्रिशतिकाम् । द्विमोदकिकां त्रिमोदकिकाम् । दण्डे द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकां दण्डितः त्रिपदिकाम् । द्विशतिकां त्रिशतिकाम् । वीप्सायां द्वौ द्वौ पादौ भुङ्क्ते द्विपदिकां भुङ्क्ते त्रिपदिकां द्विशतिकां द्विमोदकिकाम् ।

प्रकृते मयट् ॥ ३ । ४ । ६७ ॥

प्राचुर्येण प्राधान्येन वा कृतं प्रकृतं प्रकृतेऽर्थे वर्तमाना-त्स्वार्थे मयट् भवति । अन्नं प्रकृतमन्नमयं दधिमयं पूजामयं यवागूमयी यवागूमयं स्वार्थे कानां प्रत्ययानां प्रकृतिलिङ्गवच-नातिवृत्तिरपि भवति ।

अस्मिन् ॥ ३ । ४ । ६८ ॥

प्रकृतेऽर्थे वर्तमानादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे मयट् भवति । अन्नं प्रकृतमस्मिन् अन्नमयं भोजनम् । घृतमयी पूजा ॥

तयोस्समूहवच्च बहुषु ॥ ३ । ४ । ६९ ॥

तयोः प्रकृते मयट् अस्मिन्नित्येतयोर्विषये वर्तमानात् बहुषु समूहवच्च प्रत्ययो भवति मयट् च । अपूपाः प्रकृताः अपूपमयमपूपिकम् । मोदकमयं मोदकिकम् । अपूपाः प्रकृता अस्मिन्नापूपिकमापूपमयं पर्व । गणिका प्रकृताऽस्यां गाणिक्या गाणिकमयी यात्रा । आश्वीया अश्वमयी यात्रा ।

निन्द्ये पाशप् ॥ ३ । ४ । ७० ॥

निन्द्येऽर्थे वर्तमानात्स्वार्थे पाशप् भवति । निन्द्यो वैया-करणः वैयाकरणपाशः । तार्किकपाशः । पकारः पुंभावार्थः कुमारपाशा किशोरपाशा कुमारादयो वयोवचना न पाशान्ता इति न ङी ।

तिङश्च प्रकृष्टे तमप् ॥ ३ । ४ । ७१ ॥

तिङन्तात्सुबन्ताच्च प्रकृष्टे प्रकर्षवत्यर्थे वर्तमानात्स्वार्थे तमप्भवति । तिङः सर्वे इमे पचन्ति अयमेषां प्रकृष्टं पचति पचतितमां देवदत्तः । पचतस्तमाम् । पचन्तितमाम् । सुपः सर्वे इमे शुक्ला अयमेषां प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतमः । आढ्यतमः

सुकुमारतमः । साधकतमः । प्रकृष्टे प्रकर्षे पुनः प्रकर्षप्रत्ययः । तद्यथा युधिष्ठरः श्रेष्ठतमः कुरूणाम् । तरबन्तात् तरप् न भवति अनभिधानात् । पूर्वपदातिशये पूर्वपदात् बहुव्रीहेश्चातिशायिकः प्रत्ययः । सूक्ष्मतमवस्त्रः सूक्ष्मवस्त्रतमः पुरुष इति उत्तरपदातिशये तूत्तरपदादेव न बहुव्रीहेः बह्वाढ्यकतमः न बह्वाढ्यकतमकः इति । पकारः पुम्भावार्थः । शुक्लतमा शाटी ।

द्वयोर्विभज्ये च तरप् ॥ ३ । ४ । ७२ ॥

द्वयोस्तद्गुणयोर्मध्ये यः प्रकृष्टस्तस्मिन् विभज्ये च विभक्तव्ये प्रकृष्टेऽर्थे वर्तमानात्तिङन्तात्सुबन्ताच्च तरप् भवति । द्वौ इमौ पचतः अयमनयोः प्रकृष्टं पचति पचतितराम् । पठतितराम् । पचतेतराम् । अधीतेतराम् । द्वाविमौ पटू अयमनयोः प्रकृष्टं पटुतरः । सुकुमारतरः । पाचकतरः । गोतरः । यस्त्विमं वहति शिरं भारं च । विभक्तव्यः सांकाश्यकेभ्यः पाटलीपुत्रकाः । पचन्तितराम् । पठन्तितराम् । सांकाश्यकेभ्यः पाटलीपुत्रका आढ्यतराः । विभज्यग्रहणमद्वित्वार्थम् ।

तौ ङः ॥ ३ । ४ । ७३ ॥

तौ तकारादी तरप् तमपौ ङ.संज्ञौ भवतः । श्रेयसितरा । श्रेयसितमा । ताविति किम् ? पटिष्ठः । पटीयसी ।

अव्ययैत्किंतिङोऽसत्वे तयोर्ङाम् ॥ ३ । ४ । ७४ ॥

अव्ययेभ्य एकारान्तात् किम्शब्दात् तिङन्ताच्च परयोस्तयोस्तरप्तमपोः ङामादेशो भवति न चेत्तौ सत्वे द्रव्ये प्रकृष्टे वर्तेते । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्तमां जल्पति । नीचैस्तरां नीचैस्तमां कथयति । पूर्वाह्णेतरां पूर्वाह्णेतमां भुङ्क्ते । अपराह्णेतराम् अपराह्णेतमामागच्छति । एद्ग्रहणादत्र काले सत्वेऽपि

डाम् । किम् किन्तमां पचति किन्तरां पचति । तिङ् जल्पतितरां जल्पतितमाम् । असत्वे इति किम्? उच्चैस्तरो वृक्षः । किंतरं दारु ।

गुणाङ्गाद्वेष्ठेयसू ॥ ३ । ४ । ७५ ॥

गुणमभिधायी यः शब्दो द्रव्ये वर्तते तस्माद् गुणाङ्गात्तयोस्तरतमयोः यथासंख्यमिष्ठ ईयसु इत्यादेशौ भवतः । पटिष्ठः पटुतमः पटीयान् पटुतरः । लघिष्ठः लघुतमः लघीयान् लघुतरः । अङ्गग्रहणं किम् ? शुक्लतरं शुक्लतमं रूपम् ।

प्रशस्ते रूपप् ॥ ३ । ४ । ७६ ॥

तिङन्तात्सुबन्ताच्च प्रशस्तेऽर्थे वर्तमानात् रूपप् प्रत्ययो भवति । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् । पचतोरूपम् । पचन्तिरूपम् । प्रशस्तो वैयाकरणः वैयाकरणरूपः । पंडितरूपः प्रकृत्यर्थस्य वैस्पष्ट्यं प्रशस्तता । तेनेहापि वृषलरूपोऽयमपि पलाण्डुना सुरां पिबेत्। चोररूपोऽयमक्षिस्थमञ्जनं हरेत् । पटुतररूपः। पटुतमरूपः

ईषदसमाप्तेऽडादेःकल्पब्देश्यब्देशीयर् ॥ ३।४।७७ ॥

तिङन्तात्सुबन्ताच्च डाद्यन्तवर्जितादीषदसमाप्तेऽर्थे वर्तमानात्कल्पप् देश्यप् देशीयर्प्रत्यया भवन्ति। ईषदसमाप्तंपचति पचतिकल्पं पचतिदेश्यं पचतिदेशीयम् । पचतः कल्पम् । पचन्तिकल्पम् । तिङन्ताद् रूपादिक्रियाविशेषणं भवति । अस्मात्तिङ्ग्रहणादन्यस्तद्धितः सुबन्तादेव ईषदसमाप्तःपटुः पटुकल्पः पटुदेश्यः पटुदेशीयः । कारककल्पः । भुक्तकल्पम् । ईषदसमाप्तो गुणो गुणकल्पाद्राक्षा । पयस्कल्पा यवागूः । तैलकल्पा प्रसन्ना । अडादेरिति किम् ? तमादिभ्यो न भवति कल्पादिभ्य एव तमादयः । पटुकल्पतमः । पटुकल्पतरः । पटुदेश्यतमः पटुकल्पतररूपः । रूपबन्तोऽडादिरेकः अरित्स्वार्थे इति पुम्भावार्थः । स्त्रौघ्नदेशीयाः । केचित् देश्यपः पकारं नेच्छन्ति तेषां स्त्री

र्भादेश्या इति भवति ।

सुपः प्राग्बहुर्वा ॥ ३ । ४ । ७८ ॥

ईषदसमाप्ते वर्तमानात्सुबन्तात्प्राक्पुरस्ताद्बहुप्रत्ययो भवति वा न परस्तात् । ईषदसमाप्तः पटुः बहुपटुः । बहुमृदुः । बहुभुक्तम् । बहुपयो यवागूः । कल्पबाद्यन्तं विशेष्यलिङ्गसंख्यं बहुपूर्वं तु प्रकृतिलिङ्गसंख्यमेव स्वभावात् वचनात् । कल्पबा द्येोऽपि भवन्ति । सुप इति किम् ? तिङन्तात् मा भूत् ।

नङादेःकपोऽच्छिन्नादिभ्यः ॥ ३ । ४ । ७९ ॥

छिन्नादिवर्जितात् यः कप्प्रत्ययस्तदन्तात् ङादिप्रत्ययो न भवति ॥ अयमेषां प्रकृष्टपटुकः अयमनयोः प्रकृष्टपटुकः । प्रशस्त· पटुकः । ङादेस्तु को भवत्येव अयमेषां पटुतमकः । अयमनयोः पटुतरकः । पटुरूपकः । पटुकल्पकः । पटुदेश्यकः । अछिन्नादिभ्य इति किम् ? कुत्सितः अल्प अज्ञातो वा छिन्नः छिन्नकः अयमेषां छिन्नकतमः । अयमनयोः छिन्नकतरः । छिन्नकरूपः । छिन्नककल्प इति प्रयोगगम्याः ।

अनत्यन्ते ॥ ३ । ४ । ८० ॥

अनत्यंतेऽर्थे यः कप् तदन्तात् ङादिर्न भवति । अनत्यन्त छिन्नं छिन्नकम् । इदमेषां प्रकृष्टं छिन्नकम् । इदमनयोः प्रकृष्ट छिन्नकम् । ङादेः को भवत्येव छिन्नतमकम् । छिन्नतरकम् ।

प्राक्कात्कप् ॥ ३ । ४ । ८१ ॥

"लोहितान्मणौ कः" इति वक्ष्यते । इत ऊर्ध्वं ततः प्राक् कप् प्रत्ययोऽधिकृतो वेदितव्यः । कुत्सित- अल्पोऽज्ञातो वा अश्वः अश्वकः । गर्दभकः । पित्वात् कुत्सितादर्थादिका ।

तिङ्सर्वादेरस्वन्त्यात्पूर्वोऽक् ॥ ३ । ४ । ८२ ॥

तिङन्तस्य सर्वादीनां चाक्षु अचां मध्ये योऽन्त्योऽच् त-

स्मात्पूर्वोऽक्प्रत्ययो भवति । प्राक्कात् पपवादः । कुत्सितमल्पमज्ञातं वा पचति पचतकि, पचतकः, पचन्तकि । सर्वके । विश्वके । यकत्पिता । तकत्पिता । ककिम्पिता । त्वकत्पिता । परमत्वकत्पिता । परमसर्वके ।

युष्मदस्मदोः सुपोऽसोभि ॥ ३ । ४ । ८३ ॥

युष्मदस्मदोरक् सुबन्तस्यादवन्त्यात्पूर्वो भवति । असोभि न चेत् युष्मदस्मद्भ्यां सकार ओकारो भकारो वा परो भवति । युष्मदस्मदोरक्ष्वन्त्यात् पूर्वत्वापवादः । त्वयका । मयका । त्वयकि । मयकि । युष्माककं । अस्माककं । परमत्वयका । परममयका । असोभि इति किम्? युष्माकासु । अस्माकासु युवकयोः । आवकयोः । युवकाभ्यामावकाभ्यां । युष्माकाभिः । अस्माकाभिः ।

को दिश्चाव्ययस्य ॥ ३ । ४ । ८४ ॥

अव्ययस्य योऽक्ष्वन्त्याच् तस्मात्पूर्वः अक् भवति । यत्तु-ककारान्तमव्ययं तस्याक् सन्नियोगे दकारश्चान्त्यादेशो भवति कुत्सितमल्पमज्ञातं वा उच्चैः । उच्चकैः । नीचैः । नीचकैः दिक् । धकिक्, पृथक्, पृथकत् ।

तूष्णीकाम् ॥ ३ । ४ । ८५ ॥

तूष्णीमः काम् निपात्यते । अकोऽपवादः । कुत्सितमल्पमज्ञातं वा तूष्णीम् तूष्णीकामास्ते । तूष्णीकां तिष्ठति ।

कुत्सिताल्पाज्ञाते ॥ ३ । ४ । ८६ ॥

कुत्सितं गर्हितमल्पं महत् प्रतियोगि अज्ञातंसत्वादिना केनचिद्धर्मेणाज्ञातमेतदुपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् यथायोग्यं कबादयः प्रत्यया भवन्ति । कुत्सितोऽल्पोऽज्ञातो वा अश्वः अश्वकः । घृतकम् । पचतकी । सर्वके । उच्चकैः । तूष्णीकाम् । कुत्सितकः । अल्पकः । अज्ञातकः ।

अनुकम्पातन्नीत्योः ॥ ३ । ४ । ८७ ॥

अनुकम्पा कारुण्येनानुग्रहः तस्या नीतिः सन्नीतिः । अनुकम्पायुक्ता नीतिरित्यर्थः । नीतिः सामादिप्रयोगस्तत्रानुकम्पायां सामोपप्रदाने एव, न भेददण्डौ, तयोरनुकम्पायामयोगादनुकम्पायामनुकम्पायुक्तायां च नीतौ गम्यमानायां यथायोगं कबादयः प्रत्यया भवन्ति । पुत्रकः, वत्सकः, बालकः, बुभुक्षितकः । ज्वरितकः । पचतकि, स्वपितकि । तन्नीतौ पुत्रक उत्सङ्गके उपविश, कर्दमके नासि दिग्धकः । वत्सक तूष्णींकां तिष्ठ, हन्त ते तिलकाः हन्त ते गुडकाः, एहकी । अध्वकी ।

वह्वचो नृनाम्नोऽजातेष्ठघेला वा ॥ ३।४।८८ ॥

बह्वचो नृनाम्नो मनुष्यनामधेयाच्छब्दात् ठघेलाः प्रत्यया वा भवन्ति । अनुकम्पायां गम्यमानायामजातेर्न चेत्स शब्दो जातिशब्दो भवति । अनुकम्पितो देवदत्तः देविकः । देवियः । देविलः । देवदत्तकः । जिनिकः । जिनियः । जिनिलः । जिनदत्तकः । नृनाम इति किम् ? सुशिमकः । अजातेरिति किम् ? महिषकः । वराहकः । बह्वच इति किम् ? वामकः गुप्तकः ।

वुजधौ चोपादेः ॥ ३ । ४ । ८९ ॥

बह्वचो नृनाम्नो जातेः उप इत्येवमादेर्वुच् अधप्रत्ययौ, ठघेलाश्च वा भवन्ति । अनुकम्पायामनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः उपकः । उपधः । उपिकः । उपियः । उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः ।

उकोऽचो लुक् प्रकृत्या च ॥ ३ । ४ । ९० ॥

उगन्तात्परस्यानुकम्पायामजादेः प्रत्ययस्याऽदेर्लुक् भवति । तद्योगन्तं प्रकृत्या भवति न विकारमापद्यते । गुरुदत्तः गुरुकः । गुरुयः । गुरुलः । मातृकः । मातृयः । मातृलः । प्रकृतिभावाद्वादेशरीभावदीर्घा न भवन्ति ।

श्लुच्युत्तरपदस्य ष्कन् ॥ ३ । ४ । ८१ ॥

बह्वचो नृनाम्नो यदुत्तरपदं तस्य श्लुग्वेति श्लुचि सत्यततः ष्कन् प्रत्ययो भवत्यनुकम्पायाम् । देवदत्तः देवः अनुकम्पितो । देवः देवकः । जिनकः । देवदत्ता देवी । जिनदत्ता जिना । अनुकम्पिता देवी देवका: । जिनका: । उत्तरपदस्येति: किम् ? देवदत्ता दत्ता अनुकम्पिता दत्ता दत्तिका । नकार इच्चापुंसोऽनित्क्याऽप्सुप इति पर्युदासार्थः ।

श्लुक् चाजिनात् ॥ ३ । ४ । ८२ ॥

अजिनान्तात् समासात् नृनाम्नः ष्कन् भवति अनुकम्पायाम् । कबादीनामपवादः । उत्तरपदस्य च श्लुक् । व्याघ्रो जिनो महाव्याघ्राजिनो वा नाम मनुष्यः । सोऽनुकम्पितः व्याघ्रकः सिंहकः वृकक: । व्याघ्रका । सिंहका । वृकका ॥

अषडेकाच्पूर्वपदस्याचि ॥ ३ । ४ । ८३ ॥

षड्वर्जितं यस्यैकाच् पूर्वपदं तस्य यदुत्तरपदं तस्यानुकम्पायां विहितेऽजादौ प्रत्यये परतः श्लुग्भवति । अनुकम्पितो वागाशीः वाग्दत्तः । वाचिकः । वाचियः । वाचिलः । षट् प्रतिषेधः किम् ? षडङ्गुलिः । षडिकः । षडियः । षडिलः । अत्र द्वितीयादचः श्लुचि " एः " इति लुचः स्थानिवद्भावापदत्वस्यानिवृत्तेर्डत्वं न निवर्तते ।

द्वितीयादचः ॥ ३ । ४ । ८४ ॥

अनुकम्पायां विहिते ऽजादौ प्रत्यये परतः प्रकृतेर्द्वितीयादचः उत्तरपदस्य शब्दरूपस्य श्लुग्भवति । अनुकम्पितो देवदत्तः देविकः । देवियः । देविलः । उपेन्द्रदत्तः उपधः । उपकः । उपिकः । उपियः । उपिलः । वायुदत्तः वायुकः । वायुयः । पितृदत्तः पितृकः । पितृयः ।

तेनैच: ॥ ३ । ४ । ९५ ॥

अनुकम्पायां विहितेऽजादौ प्रत्यये परत: प्रकृतेर्द्वितीयेनाचा सह तस्मादुत्तरपदस्य श्लुग्भवति यदि स द्वितीयो चेद् भवति । अनुकंपित: अहोध: अहिक: । अहिय: । अहिल: । अमोघ: । अमिक: । अमिय: । अमिल: । कपोतलोम: कपिक: कपिय: । कपिल: ।

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादेस्तृतीयात् ॥ ३।४।९६ ॥

शेवालाद्यादेर्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायामजादौ प्रत्यये परत: तृतीयादच उत्तरस्य श्लुग्भवति । अनुकम्पित: शेवलदत्त: शेवलिक: । शेवलिय: । शेवलिल: । सुपरिक: । सुपरिय: । सुपरिल: । विशालिक: । विशालिय: । विशालिल: । वरुणिक: । वरुणिय: वरुणिल: । अर्यमिक: । अर्यमिय: । अर्यमिल: ।

क्वचित्तुर्यात् ॥ ३ । ४ । ९७ ॥

अनुकम्पायां विहितेऽजादौ प्रत्यये परे क्वचित्तुर्याच्चतुर्थादच उत्तरस्य श्लुक् भवति । अनुकम्पितो वृहस्पतिदत्त: वृहस्पतिशर्म्मा वा वृहस्पतिक: । वृहस्पतिय: । वृहस्पतिल: । एवं प्रजापतिकादि: । क्वचित् पदिति प्रयोगानुस्मरणार्थमुपेन्द्रदत्तस्य उपक इत्यादि ।

पूर्वपदस्य वा ॥ ३ । ४ । ९८ ॥

पूर्वपदस्यानुकम्पायामजादौ प्रत्यये परे क्वचित् श्लुग्वा भवति । अनुकम्पितो देवदत्त: दत्तिक: । दत्तिय: । दत्तिल: । वावचनात् देविक: । देविय: । देविल: ।

ह्रस्वे ॥ ३ । ४ । ९९ ॥

ह्रस्वेऽर्थे वर्तमानात् शब्दात् यथायोगं कबादयो भवन्ति ।

ह्रस्वः पटः पटकः । पुरुषकः । ह्रस्वं पचति पचतकि । जल्पतकि । ह्रस्वाः सर्वे सर्वके । विश्वके । वंशकः । नलकः चरकः । वेणुकः । इत्यादि नामस्वपि स्वत्वयोगात् ह्रस्वत्वमस्त्येव ।

कुटीशुण्डाद्रः ॥ ३ । ४ । १०० ॥

कुटीशुण्डाभ्यां ह्रस्वेऽर्थे रो भवति । ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शुण्डारः ।

शम्या रुरौ ॥ ३ । ४ । १०१ ॥

शमी शब्दात् ह्रस्वेऽर्थे रुरौ भवतः । ह्रस्वा शमी शमीरुः शमीरः ।

कुतुपः ॥ ३ । ४ । १०२ ॥

कुतूशब्दात् ह्रस्वेऽर्थे डुपो निपात्यते । ह्रस्वा कुतूः कुतुपः चर्ममयं स्नेहभाजनम् ।

कासूगोण्याः ष्तरट् ॥ ३ । ४ । १०३ ॥

कासूगोणीभ्यां ह्रस्वेऽर्थे ष्तरट् भवति । ह्रस्वा कासूः कासूतरी । ह्रस्वा । गोणी गोणीतरी । कासूतरः । गोणीतरः इति पुल्लिङ्गमपीत्येके । कासूः शक्तिर्नामायुधम् । गोण्या वपनम् । षित्वमुत्तरार्थम् ।

वत्सोक्षर्षभाश्वात् ह्रासे ॥ ३ । ४ । १०४ ॥

वत्सादिभ्यः स्वार्थे ष्तरट् भवति ह्रासेऽपचये गम्यमाने । ह्रसितो वत्सः वत्सतरः । वत्सः प्रथमवयास्तस्य ह्रासो द्वितीयवयः-प्राप्तिः । ह्रसित उक्षा द्वितीयवयास्तरुणस्तस्य ह्रासः तृतीयवयः-प्राप्तिः । ह्रसित ऋषभः ऋषभतरः । ऋषभोनड्वान् बलीयान् । अस्य ह्रासो भारवहने मन्दशक्तिता । ह्रसितोऽश्वः । अश्वतरः । अश्वस्याऽश्वायां जातो अश्वःतस्यह्रासो गर्धभपितृकता

आशु गमानादश्वः तस्य । ह्रासो गमनेमन्द्रिमेत्येके । सर्वथाऽश्वतरशब्दो जातिशब्दः । स्त्रियामश्वतरी वत्सतरी ।

यत्तत्किमन्याद्द्वयोर्निर्धार्ये डतरः ॥ ३ । ४ । १०५ ॥

यदादिभ्यो द्वयोरेकस्मिन्निर्धार्ये वर्तमानेभ्यो डतरप्रत्ययो भवति । समुदायादेकदेशस्य प्रकृत्या निष्कृष्य धारणं निर्धारणं । यतरो भवतोः कठः पटुर्गन्ता दण्डी देवदत्तो वा ततर आगच्छतु । कतरो भवतोः कठः पटुर्वा । अन्यतरो भवतोरागच्छतु महान् वाधिकारात्प्रत्ययो न भवत्यपि । यो भवतोः पटुः स आगच्छतु ।

वैकात् ॥ ३ । ४ । १०६ ॥

एकशब्दात् द्वयोरेकस्मिन्निर्धार्ये डतरो वा भवति । एकतरो भवतोः कठः पटुर्वा । वावचनमगर्थम् । एककः महावाधिकारान्न भवत्यपि—एको भवतोः पटुः पण्डितः ।

बहूनां प्रश्ने डतमश्च ॥ ३ । ४ । १०७ ॥

यत्तत्किमन्येभ्यो बहूनां मध्ये निर्धारे वर्तमानेभ्यः प्रश्नविषये डतमः प्रत्ययो भवति डतरश्च वा । यतमो यतरो वा भवतां कठम्, ततमः ततरो वा आगच्छतु । कतमः कतरो वा भवतां कठः । बहुष्वासीनेषु कश्चित् कंचित् प्रच्छति । कतमो देवदत्तः, कतरो देवदत्तः ॥ अन्यतमोऽन्यतरो वा भवतां कठः । वावचनात् यको भवतां कठः सकः आगच्छतु । महावाधिकारात्यो भवतां कठः स आगच्छतु ॥

एकात् ॥ ३ । ४ । १०८ ॥

एकशब्दाद्बहूनामेकस्मिन्निर्धार्ये डतमो वा भवति । एकतमो भवतां कठः पटुर्गन्ता वाः एककः एक ः।

क्ताद्ङादेश्चानत्यन्ते ॥ ३ । ४ । १०९ ॥

क्तान्तात्केवलात् ङादेस्तमाद्यन्ताच्चानत्यन्ते वर्तमानात्कप् भवति । अनत्यन्तं भिन्नं भिन्नदेवदत्तः अन्यतमोऽन्यतरो वाभवतां कठः । वावचनात् कं भिन्नका घटी । छिन्निका रज्जुः । ङाद्यन्तात्कात्—अनत्यन्तं भिन्नतमं भिन्नतमकं भिन्नतरकं भिन्नरूपकं भिन्नकल्पकम् ।

न सामि वचने ॥ ३ । ४ । ११० ॥

सामि वचने उपपदेऽनत्यन्ते वर्तमानात् क्तान्तात्केवलात् ङादेश्च कप् न भवति । साम्यर्थे नेममनत्यन्तं भिन्नं कृतं भुक्तं पीतं भिन्नतरम् । भिन्नतमम् ।

लोहितान्मणौ कः ॥ ३ । ४ । १११ ॥

लोहितशब्दात्सुबन्तात् मणौ वर्तमानात्को वा भवति । लोहित एव लोहितको मणिः । लोहितो मणिः । कप्प्रकृते वचनं "नङादिः कपोच्छिन्नादिभ्यः" इति प्रतिषेधनिवृत्यर्थं । लोहितकतमो मणिः । लोहितकतरो मक्षिकोपेन पुम्भावः निवृत्यर्थं च लोहितिका मणिः लोहितिका शाटी । कृमिरागेण लोहितिका मणिः । लोहिनिका शाटीत्याङ् पक्षे ।

रक्तानित्यवर्णयोः कालाच्च ॥ ३ । ४ । ११२ ॥

रक्ते द्रव्यान्तरेण लाक्षादिना वर्णान्तरमापादितेऽनित्ये च वर्णे वर्तमानात् लोहितशब्दात्कालशब्दाच्च कप्रत्ययो वा भवति । रक्ते रोहितकः कालकः पटः । अनित्ये वर्णे लोहितकमक्षिकोपेन कालकं मुखं वैलक्ष्येण । वाधिकारात् लोहितः कालः पटः । लोहितं कालं मुखम् ॥

शीतोष्णादृतौ ॥ ३ । ४ । ११३ ॥

शीतोष्णाभ्यामृतौ वर्तमानाभ्यां स्वार्थे को वा भवति ।

शीत एव शीतकः । उष्ण एव उष्णक ऋतुः । अन्यत्र शीतो वायुः । उष्णः स्पर्शः ॥

लूनविहानात्पशौ ॥ ३ । ४ । ११४ ॥

लूनविहानाभ्यां पशौ वर्तमानाभ्यां स्वार्थे को वा भवति । लून एव लूनकः विहान एव विहानकः पशुः । अन्यत्र लूनः विहानः पाशः ॥

तनुपुत्राणुस्नातबृहतीशून्यात्सूत्रकृत्रिमनिपुणसमाप्तवेदाच्छादनरिक्ते ॥ ३ । ४ । ११५ ॥

तन्वादिभ्यो यथासंख्यं सूत्रादिष्वर्थेषु को भवति ॥ तनोः सूत्रे तनुकं सूत्रं तन्वेवान्यत् । पुत्रात्कृत्रिमे पुत्रकः कृत्रिमः अन्यत् रसः पुत्रः । अणोर्निपुणे अणुकः निपुणः अन्योऽणुः । स्नातात् समाप्तवेदे स्नातकः । यस्य समाप्तो वेदः स उच्यते । अन्यो नद्यां स्नातः । बृहत्या आच्छादने बृहती शाटी बृहतिका । अन्यत्र बृहती छन्दः । बृहती ओषधिः । शून्याद्रिक्ते शून्यकः रिक्तः तुच्छ इत्यर्थः । शून्योऽन्यः ।

कुमारीक्रीडनेयसोऽव्यादिभ्यः ॥ ३ । ४ । ११६ ॥

कुमारीणां यानि क्रीडनानि तद्वाचिभ्यो ईयसन्तेभ्योऽपि वी एत्येवमादिभ्यश्च स्वार्थे को वा भवति । कुमारी क्रीडनात् कन्दुकः उत्कण्ठः । ईयसः श्रेयानेव श्रेयस्कः ज्यायस्कः । अव्यादेः अविरेव अविकः । याव एव यावकः । मणिक इत्यादयः ॥

तीयाट्टीकणविद्यायाम् ॥ ३ । ४ । ११७ ॥

तीयप्रत्ययान्तात्स्वार्थे टीकण् वा भवति । न चेत् तत्तृतीयान्तं विद्यायां वर्तते ॥ द्वितीयं द्वैतीयकम् । तृतीयं तातीयीकम् । द्वैतीयीको शाटी ॥ अविद्यायामिति किम् ?

द्वितीया तृतीया विद्या ॥

ञोऽष्टमाद्भागे ॥ ३ । ४ । ११८ ॥

अष्टमशब्दात्भागेंऽशे वर्तमानात्स्वार्थे ञो वा भवति अष्टम एवाष्टमो भागः । अन्यत्र अष्टमो जिनश्चन्द्रप्रभः ।

षष्ठात् ॥ ३ । ४ । ११९ ॥

षष्ठात् भागे ञो वा भवति ॥ षष्ठ एव षाष्ठो भागः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

माने कश्च ॥ ३ । ४ । १२० ॥

मीयते येन तन्मानं तस्मिन् माने विभागे वर्तमानात् षष्ठशब्दात् कश्च ञश्च प्रत्ययौ वा भवतः । षष्ठ एव षष्ठकः षाष्ठो भागः । मानं चेत् अन्यः षष्ठ एव षाष्ठो भागः ॥

एकादाकिंश्चासहाये ॥ ३ । ४ । १२१ ॥

एकशब्दादसहायार्थवाचिनः आकिन् भवति कश्च वा । एक एव एकाकी । एककः । एकाकिभिर्जितम् । अन्यत्रैके आचार्याः । एकः द्वौ बहवः ॥

तिलात्पिञ्जपेजौ निष्फले ॥ ३ । ४ । १२२ ॥

निष्फलेऽर्थे वर्तमानात् तिलशब्दात् पिञ्जपेजौ भवतः । निष्फलः तिलः तिलपिञ्जः । तिलपेजः ॥

मृदस्तिकः ॥ ३ । ४ । १२३ ॥

मृत्शब्दात्स्वार्थे तिको वा भवति । मृदेव मृत्तिका ।

सस्नौ प्रशस्ते ॥ ३ । ४ । १२४ ॥

मृदः प्रशस्तेऽर्थे सस्नौ भवतः । प्रशस्ता मृत् मृत्सा मृत्स्ना ॥

बहुलङ्कृतोर्द्वयसङ्मात्रट् ॥ ३ । ४ । १२५ ॥

घत्वक्तः स्वार्थे द्वयसङ् मात्रट् बहुलं भवतः । यावदेव यावद्द्वयसम् । यावन्मात्रम् । तावद्द्वयसं तावन्मात्रम् । बहुलग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थः ॥

वर्णात्कारः ॥ ३ । ४ । १२६ ॥

वर्णवाचिनः कारप्रत्ययो भवति स्वार्थे । अ एव अकारः । ककारः । बहुलमित्येव तेनाभिनिधान इत्यादौ न भवति । एवकार इत्यादौ च भवति । रेफ "इति रियः फ" इति सिद्धम् । रकार इत्यपि इष्यते ॥

भेषजादिहोत्रादेवेभ्यष्ट्यण्ठतल् ॥ ३ । ४ । १२७ ॥

भेषजादिभ्यो होत्र देवाभ्यां च स्वार्थे यथासंख्यं ष्यण् छतलो वा भवन्ति । भेषजमेव भैषज्यम् । अनन्त एव आनन्त्यम् । इतिहेत्येव ऐतिह्यम् । इतिहेति निपातसमुदायः उपदेशपारंपर्ये वर्तते । चत्वार एव वर्णाः चातुर्वर्ण्यम् चातुर्वैद्यम् । त्रैलोक्यम् । षाड्गुण्यम् । शीलमेव शैलं यमाचार्यस्य होत्रैव होत्रीयम् । देव एव देवता ।

नामरूपभागाद्धेयः ॥ ३ । ३ । १२८ ॥

नामादिभ्यः स्वार्थे धेयो वा भवति । नाम एव नामधेयम् । रूपमेव रूपधेयम् । भाग एव भागधेयम् ।

मर्तादिभ्यो यः ॥ ३ । ४ । १२९ ॥

मर्तादिभ्यः स्वार्थे यो वा भवति । मर्तः । मर्त्यः । एवं सूरः । सूर्यः । क्षेमः । क्षेम्यः । भाग्यम् । आढ्यम् । गम्यम् । इत्यादिप्रयोगगम्याः ॥

नवात् तनप्खञ्च नू च ॥ ३ । ४ । १३० ॥

नवशब्दात्स्वार्थे तनप्खञ्चा भवति यश्च नस्सन्नियोगे

च नवस्य नू इत्यादेशः । नवः नूत्नम् । नूतनम् । नवीनम् । नव्यम् ॥

प्रात्पुराणे ॥ ३ । ४ । १३१ ॥

प्रशब्दात्पुराणेऽर्थे वर्तमानात्स्वार्थे त्नतनखा भवन्ति वा । प्रगतं कालेन पुराणम् । प्रत्नम् । प्रतनम् । प्रीणम् ।

प्रज्ञादिभ्योऽण् ॥ ३ । ४ । १३२ ॥

प्रज्ञादिभ्यः स्वार्थे अणवा भवति । प्रजानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ एव प्राज्ञी कन्या । प्रज्ञाऽस्यास्तीति प्राज्ञा कन्या । वणिगेव वाणिज्य इत्यादयः ।

कृष्णौषधिश्रोत्रान्मृगभेषजशरीरे ॥ ३ । ४ । १३३ ॥

कृष्णादिभ्यो यथासंख्यं मृगादिषु वर्तमानेभ्यः स्वार्थे अण् भवति । कृष्ण एव कार्ष्णः मृगः । कृष्णोऽन्या । ओषधिरेव औषधं भेषजम् । ओषधिरन्या । श्रोत्रात् शरीरे श्रोत्रमेव श्रौत्रम् शरीरम् । श्रोत्रमन्यत् ।

कर्मणस्सन्दिष्टे ॥ ३ । ४ । १३४ ॥

सन्दिष्टेऽर्थे वर्तमानात्कर्मशब्दादण् भवति । सन्दिष्टं कर्म कार्मणं करोति संदिष्टं कर्मकरोतीत्यर्थः । वशीकरणमपि कार्मणमुच्यते । अन्यत्र कर्म करोतीत्येव ॥

वाचष्ठण् ॥ ३ । ४ । १३५ ॥

वाक्शब्दात् सन्दिष्टेऽर्थे ठण् भवति ॥ सन्दिष्टा वाक् वाचिकम् कथयति संदिष्टां वाचं कथयतीत्यर्थः । अन्यत्र चित्रा वाक् देवदत्तस्य । वाधिकारेऽपि नित्य एव प्रत्ययोऽन्यथा तद्विशेषाप्रतीतेः ॥

विनयादिभ्यः ॥ ३ । ४ । १३६ ॥

विनयादिभ्यः स्वार्थे ठण् भवति । विनय एव वैनयि-

कम् । समय एव सामयिकमित्यादयः ।

औपयिकम् ॥ ३ । ४ । १३७ ॥

उपायशब्दात्स्वार्थे ठण् वा निपात्यते ह्रस्वश्च । उपाय एव औपयिकम् ॥

अनुगादिनः ॥ ३ । ४ । १३८ ॥

अनुगादिन्शब्दात्स्वार्थे ठण् वा भवति । अनुवदतीत्यनुगादी । आनुगादिकः । विनयादिष्वस्याः प्रक्षेपान्निवृत्ता महाविभाषा ॥

अञिणोऽण् ॥ ३ । ४ । १३९ ॥

अञिन इत्येतत्प्रत्ययान्तात्स्वार्थे अण् भवति । व्यावक्रोशी । व्यावलेखी । व्यावहासी वर्तते । जिन् साङ्कोटिनम् । सांराविणम् । सामार्जिनम् ।

विसारिणो मत्स्ये ॥ ३ । ४ । १४० ॥

विसरतीति विसारी । विसारिन्शब्दात् मत्स्ये वर्तमानात् अण् भवति । वैसारिणो मत्स्यः । अन्यत्र विसारी देवदत्तः ।

ञ्रिञ्जोऽमुख्यकात्पूगात् ॥ ३ । ४ । १४१ ॥

नानाजातीयाः अनियतवृत्तयो धर्मकामप्रधानाः संघाः पूगाः, पूगवाचिनः शब्दात् स्वार्थे ञो भवति । ञ्रिसंज्ञा स चेत् पूगशब्दो मुख्य इति विहितकप्रत्ययान्तो न भवति । लोहध्वजाः पूगाः लौहध्वज्यः लौहध्वज्यौ लोहध्वजाः । शैब्यः शैब्यौ शिबयः । ञ्रित्वात् बहुषु प्लुक् । अमुख्यकादिति किम् ? देवदत्तकः ।

व्रातञ्फादस्त्रियाम् ॥ ३ । ४ । १४२ ॥

नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः संघाः व्राताः । व्रातवाचिनः ञ्फप्रत्ययान्ताच्चास्त्रियां वर्तमानात्स्वार्थे ञ्यो भवति । त्रिसंज्ञा कापोतपाक्यः कापोतपाक्यौ कापोतपाकाः । ञ्फात् कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ कौञ्जायनाः । अस्त्रियामिति किम् ? कपोतपाका कौञ्जायनी ।

शस्त्रजीविसङ्घाद् ञ्यड् वा ॥ ३ । ४ ।१४३ ॥

शस्त्रजीविनां सङ्घः तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट्प्रत्ययो वा भवति । त्रिः शबराः शस्त्रजीविसंघः । शाबर्यः शाबर्यौ शबराः । पौलिंद्यः । पौलिंद्यौ पुलिन्दाः । वा ग्रहणात् भवत्यपि शबराः । पुलिन्दः । टकारो ङ्यर्थः । शाबरी पौलिन्दी ।

वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्येभ्यः ॥ ३ । ४ । १४४ ॥

वाहिकेषु यः शस्त्रजीविसंघः ब्राह्मणराजन्यवर्जितस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट् नित्यं भवति । त्रिः । कुण्डिविशाः शस्त्रजीविसङ्घः, कौण्डिविश्यः कौण्डिविश्यौ कुण्डिविशाः । क्षौद्रक्यः क्षौद्रक्यौ क्षुद्रकाः । माण्डव्यः । माण्डव्यौ माण्डवाः । अब्राह्मणराजन्येभ्य इति किम् ? गोपालिः गोपाली । शालंकायनः शालंकायनौ । राजन्येभ्यः राजन्यः राजन्यौ राजन्याः । कारुषठ्यः कारुषठ्यौ कारुषठ्याः । शस्त्रजीविसंघादिति किम् ? मल्लः मल्लौ मल्लाः ।

दामिनीयौधेयपार्श्वादिवृकाच्छाञण् टेन्यण् ॥३।४।१४५॥

दामन्यादिभ्यः वृकशब्दाच्च शस्त्रजीविसंघवाचिभ्यः यथासंख्यं छादयः स्वार्थे त्रिसंज्ञाः प्रत्यया भवन्ति । दामन्यादिभ्यश्छः दामनयः शस्त्रजीविसंघः दामनीयः दामनीयौ दामनयाः । यौधेयादिभ्योऽञ् यौधेयः यौधेयाः शौभ्रेयः

शौभ्रेयाः । पर्श्वादिभ्योऽण् पर्शोरपत्यं बहवो माणवकाः शस्त्रजीविसंघः पार्शवः पार्शवौ पर्शवः। राक्षसः राक्षसौ रक्षांसि। आसुरः आसुराः। वृकात्टेन्यण् वृकाः शस्त्रजीविसंघः वार्केण्यः वार्केण्यौ वृकाः व्रीह्निकत्वे नित्यं ञ्यस्यवाह्निकत्वे विकल्पेन प्राप्ते वचनम् ।

श्रीशमीशिखाशालोर्णमत्वभिजिद्विदभृतो गोत्रेणो यञ् ॥ ३ । ४ । १४६ ॥

श्यादिभ्यो यो मतुस्तदन्तात् श्रीमदित्यादेः अभिजिद्विदभृद्भ्यां चाणन्तेभ्यो गोत्रे वर्तमानेभ्यः स्वार्थे त्रिः यञ् प्रत्ययो भवति । श्रीमत् श्रीमतोऽपत्यं श्रैमत, श्रैमत एव श्रैमत्यः श्रैमत्यौ श्रैमताः। शमिवत् शामिवत्यः शामिवत्यौ शामिवताः शिखावत् शैखावत्यः शैखावत्यौ शैखावताः। शालावत् शालावत्यः शालावताः। ऊर्णवत् और्णवत्यः और्णवताः। अभिजित् आभिजित्यः आभिजिताः। विद्भृत् वैदभृत्यः वैदभृताः गोत्र इति किम् ? श्रीमत् इदं श्रैमतम् । अभिजितः मुहूर्तः। स्वार्थिको ऽयम् यञ्। गोत्रेऽपत्य एव वर्तत इति तदाश्रयः प्रत्ययो भवति। श्रैमतस्यापत्यं युवा श्रैमत्यायनः।श्रीमतानां समूहः श्रैमतकम् । श्रैमत्यस्य संघादि श्रैमतम् । अभिजितम् ।

इति शब्दानुशासने चिन्तामणौ वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तोऽध्यायस्तृतीयः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

गुपौधूविच्छिपनपणेरायः ॥ ४ । १ । १ ॥

गुपौ रक्षणे धूप सन्तापे विच्छ गतौ पनि स्तुतौ पणि व्यवहारे चेत्येतेभ्यः स्वार्थे आय प्रत्ययो भवति। नित्याः शपीति वचनादेते विषयः । गुप्तिः गोपाया । जुगोप गोपायाञ्चकार गोपिता गोपायिता। धूपायिता धूपिता । विच्छिता विच्छायिता। पनिता पनायिता। पणिता पणायिता। स्तुत्यर्थेन पनिना साहचर्यात् पणिरपि स्तुत्यर्थ एव गृह्यते नान्यः । शतस्य पणते सहस्रस्य पणते । अन्ये गुपौ इत्यादिभिः साहचर्यात् पणिरेभ्वादिरेव गृह्यते न तुदादिः इत्याहुः, तेषां शतस्य पणायति इत्यपि भवति । एवं विच्छायति विच्छतीत्यपि ।

कमृतेर्णिङीयङ् ॥ ४ । १ । २ ॥

कमेः ऋतेश्च धातोर्यथासंख्यं णिङीयङौ भवतः स्वार्थे । कमिता कामयिता । अर्तिता ऋतीयता ।

नित्याः शपि ॥ ४ । १ । ३ ।

आयादयो गुबादिभ्यः शपि प्रत्यया नित्या भवन्ति। गोपायति, धूपायति, विच्छायति. पनायति, पणायति, कामयते, ऋतीयते, बहुवचनं प्रत्ययपरिग्रहार्थम् ।

कित्तिज्गुपेर्भिषज्यादिक्षमानिन्दे सन् ॥ ४ । १ । ४ ॥

कित्तिज्गुपेर्भिषज्यादौ क्षमायां निन्दायां चार्थे वर्तमानेभ्यः सन् प्रत्ययो भवति स्वार्थे। भिषक् व्यापारो भिषज्या व्याधेः प्रतीकारस्तत्र ज्वरं चिकित्सति। कुष्टं चिकित्सति । आदिग्रहणात् क्षेत्रे चिकित्स्यानि तृणानि विनाशयितव्यानीत्यर्थः । क्षेत्रे चिकित्स्यः, पारदारिकः निग्राह्य इत्यर्थः । विचिकित्सति संशेते इत्यर्थः । तिजः क्षमायां

तितिक्षते । गुपेर्निन्दायां जुगुप्सते । तिजगुपोरनुबन्धकरणसामर्थ्यात् सन्यात्मनेपदम् । अन्यत्र सङ्केतः तेजनं गोपयति । सनोऽकारनकारौ "सनीति सामान्यग्रहणार्थौ ।

शान्दान्मान्बधान्निशानार्जवजिज्ञासावैरूप्यईचैः ॥ ४ । १ । ५ ॥

शान् दान् मान् बध इत्येतेभ्यो यथासंख्यं निशाने आर्जवे जिज्ञासायां वैरूप्ये चार्थे सन्भवति । इकारस्यैषामीकादेशः । शीशांसति शीशांसते । दीदांसति दीदांसते । मीमांसते । बीभत्सते । आद्याविदितौ । शेषाविदितौ । अन्यत्र निशानम् अत्र दानिता मानिता बाधयति ।

धातोः कण्ड्वादेर्यक् ॥ ४ । १ । ६ ॥

काण्ड्वादिभ्यो धातुभ्यो यक्प्रत्ययो भवति स्वार्थे । कण्डूयति कण्डूयते । वल्गूयति । मन्तूयति । असूयति हृणीयते । धातोरिति किम् ? कण्डूः कण्ड्वौ कण्ड्वः । मन्तुः । वल्गुः ।

चुरादिभ्यो णिच् ॥ ४ । १ । ७ ॥

चुरादिभ्यो धातुभ्यो णिच् प्रत्ययो भवति स्वार्थे चोरयति । लुण्टयति । छर्दयति । लक्षयते । चेतयते । पदयते । इत्यादयः ।

युजादेर्वा ॥ ४ । १ । ८ ॥

युजादिभ्यो धातुभ्यो णिच् वा भवति । योजयति । योजति । पर्चयति । प्रर्चति । साहयति । सहति । कलनेभ्यः परिभवमिति ।

भुवेः प्राप्तावणिः ॥ ४ । १ । ९ ॥

भू इत्यतो धातोः प्राप्तावर्थे इणिर्वा भवति । भावयते । भवते । प्राप्नोतीत्यर्थः । भवतीत्येवान्यत्र । इकारस्तङर्थः

भुवीति इकारनिर्देशेन इणेरभावेप्यस्य तङ् मूच्यते तेन सिद्धम् ।

पाचितारश्च नः सन्तु दातारश्च भवामहे ।
आक्रोष्टारश्च नः सन्तु हन्तारश्च भवामहे ॥ १ ॥

अत्याद्येकाज्झलादिभ्योऽरुचिशुभिभ्यां भृशाभीक्ष्ण्ये यङ् ॥ ४ । १ । १० ॥

अत्यादिभ्यो य एकाच्हलादिर्धातुः तस्माच्च रुचिशुभिवर्जितात् भृशे आभीक्ष्ण्ये चार्थे यङ् प्रत्ययो भवति । भृशं पुनः पुनर्वा अटति अटाट्यते । ऋच्छति इयर्तीति वा अरार्यते । अश्नुते अशाश्यते । ऊर्णोनूयते । सूचयति सोसूच्यते । मूत्रयते सोसूत्र्यते । मूत्रयति । मोमूत्र्यते अत्यर्त्यशौर्णु सूचि सूत्रमूत्रयोस्त्यादयः । अन्येऽश्नातेरशाश्यते । अपरे जागर्तेर्जाग्रीयते । सर्वस्मात् प्रत्ययात् अवाट्यते दादरिद्र्यते इत्याहुः एकाज्झलादिभ्यो भृशमाभीक्ष्ण्यं वा पचति पापच्यते पापठ्यते देदीप्यते जाज्वल्यते वा इत्येवम् । लुनीहि लुनीहीत्येवम् लुनाति । अरुचिशुभिभ्यामिति किम् ? भृशं रोचते । भृशं शोभते । अन्यत्र पचति ।

गॄलुप्सद्दहजप्जभ्चर्दशगत्यर्थाभ्यां गर्ह्यकुटिलयोः ॥ ४ । १ । ११ ॥

गॄलुप्सद्दह जप् जभ् चर्दशइत्येतेभ्यो गत्यर्थेभ्यश्च धातुभ्यो यथासंख्यं गर्ह्ये कुटिले चार्थे यङ् प्रत्ययो भवति । गर्हितं निगिरति निजेगिल्यते । एवं लोलुप्यते सासद्यते दन्दह्यते जञ्जप्यते जञ्जभ्यते चञ्चूर्यते दन्दश्यते । दशेति दन्शेर्नलोपं कृत्वा निर्दिश्यते यङ् श्लुच्यपि नलोपार्थः दन्दशीति । गत्यर्थेभ्यः कुटिलं क्रामति चङ्क्रम्यते । दंद्रम्यते आवनिवच्यते । योऽल्पीयस्यध्वनि गतागतानि करोति स एवमुच्यते । नियमार्थो

योगः तेन भृशं निगिरति भृशं क्रामतीति यङ् न भवति । जंगम इति रूढिशब्दोऽयं लक्षणयाऽस्थावरविवक्षामात्रे वर्तते ।

शलुग्बहुलम् ॥ ४ । १ । १२ ॥

यङः श्लुग् बहुलं भवति। वोभूयते वोभोति वोभवीति। रोरूयते रोरोति रोरवीति। लालप्यते लालप्ति लालपीति।

अचि ॥ ४ । १ । १३ ॥

अचि प्रत्यये परे यङः श्लुङ् नित्यं भवति । चेच्यः चेक्रियः लोलुवः मरीमृजः सनीस्रन्सः ।

नोतः ॥ ४ । १ । १४ ॥

उकारान्तोद्दिहितस्य यङोऽचि श्लुग् न भवति । योयूयः । रोरूयः ।

प्रयुज्याप्याणिज्वा ॥ ४ । १ । १५ ॥

प्रयुज्याप्यार्थाद्धातोः प्रयुज्यार्थे णिञ् वा भवति । प्रयोगः प्रकृतिकरणे प्रेरणम् । तत्प्रेषणाध्येषणनिमित्तभावाऽऽख्यानाभिनयज्ञानप्राप्तिभेदैरनेकधा भवति । देवदत्तस्य कटस्य करणं प्रयुङ्क्ते देवदत्तं कटं कारयते । देवदत्तस्यासनं प्रयुङ्क्ते देवदत्तमासयति । देवदत्तेनोदनस्य पाकं प्रयुंक्ते देवदत्तेनौदनं पाचयति । अन्यत्र प्रेषणेनाध्येषणेन वा प्रयोगः । भिक्षा वा संप्रयोजयति भिक्षा वासयति । कारीषोऽग्निरध्यापयति अत्र निमित्तभावेन । राजागमनं प्रयुंक्ते राजानमागमयति । मृगान् रमयति रात्रिं विवासयति कथकः अत्र आख्यानेन । कंसस्य वधं प्रयुंक्ते कंसं घातयति । बलिं बन्धयति नटः अत्राऽभिनयेन । पुष्येण योगं प्रयुंक्ते पुष्येण योजयति । मेधाभियोजयति गणकः अत्र ज्ञानेन । उज्जयिन्याः प्रदोषे प्रस्थितः ।

माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं प्रयुंक्ते माहिष्मत्यां सूर्यमुद्गमयति । पाटलीपुत्रात् प्रस्थितः उज्जयिन्यां सूर्यं पातयति देवदत्तः । अत्र व्याप्त्या । प्रयुक्तेरिति किम्? ओदनं पचति । आप्यादिति किम् ? पाकेन प्रयुंक्ते वेति वाक्यार्थः ।

कर्म्येककर्तृकात्सन्नतत्सनः ॥ ४ । १ । १६ ॥

कर्मेराप्याद्धातोः कर्मिणैवैककर्तृकात् साधारणकर्तृकात् कर्म्यर्थे इच्छायां सन् प्रत्ययो वा भवति अतत्सनः न चेत्स कर्मे योः विहितः सन् तदन्तो भवति । कर्तुं कामयते चिकीर्षति । कर्मीति किम् ? कर्तुं शक्नोति । कूलं पिपतिषति । श्वामुमूर्षतीत्युपमानात् । एककर्तृकादिति किम् ? देवदत्तस्य गमनमिच्छति अतत्सन इति किम् ? चिकीर्षतुमिच्छति । तद्ग्रहणं किम् ? चिकित्सिषति । मीमांसिषति । सनोऽकारः किम् ? प्रतीषिषति ।

सुपः कर्तुः काम्यः ॥ ४ । १ । १७ ॥

सुबन्तात् कर्म्याप्यात्कर्तुरात्मनः कामयितुरेव संबन्धिनः कर्म्यर्थे काम्यप्रत्ययो भवति वा । आत्मनः पुत्रं कामयते पुत्रकाम्यते पुत्रकाम्यति वस्त्रकाम्यति इदंकाम्यति स्वःकाम्यति । आत्मार्थो वृत्तावन्तर्भूतः इत्यात्मनूशब्दो न प्रयुज्यते । सुप इति किम् ? आत्मनो गमनमिच्छति । अत्रात्मोपाधिके धातोः स्यात् । महान्तं पुत्रमिच्छति इत्यत्र सापेक्षसामर्थ्यात् न भवति । महापुत्रकाम्यति इति समासात्प्रत्ययः । कर्तुरिति किम् ? दुःखमिच्छति । अत्र परस्येच्छति ॥

क्यच्चामाव्ययात् ॥ ४ । १ । १८ ॥

सुबन्तात् आप्यादात्मनः काम्ये क्यच् भवति काम्यश्च यद्यसौ सुप् मकारान्तादव्ययाच्च न भवति । पुत्रमात्मनः

इच्छति पुत्रीयति । वस्त्रीयति । वाच्यति । स्रुच्यति अमाव्य-यछिति किम्? इदमिच्छति स्वरिच्छति ककार: "नं क्ये" इति सामान्यग्रहणार्थः । यकार: सामान्यग्रहणाविघातार्थः ॥

गौणादाधाराच्चाचरि ॥ ४ । १ । १९ ॥

गौणात्—गुणाद्विषयान्तरमागतो गौणः यथा गौर्वाहीक इति । गौणात् सुबन्तादमाव्ययात् आचरे राप्यादाराच्चाच-र्यर्थे क्यच् भवति वा । पुत्रमाचरति पुत्रीयति छात्रम् । वस्त्री-यति कम्बलम् । आधारात् प्रासाद इव आचरति प्रासादीयति कुट्यां । पर्यंङ्कीयति मञ्चके ॥

कर्तुः क्विप् ॥ ४ । १ । २० ॥

गौणादाचरेः कर्तुः सुप आचर्यर्थे क्विप्प्रत्ययो वा भवति । अयमप्रयोगी धातुसंज्ञार्थः । अश्व इवाचरति । अश्वति । गर्द-भति । पुरुषति । कर्तुरिति किम्? पुत्रीयति छात्रम् ।

गल्भक्लीबहोडाण्ङित् ॥ ४ । १ । २१ ॥

गल्भादिभ्यः गौणेभ्यः आचरि कर्तृभ्य आचर्यर्थे क्विप् प्रत्ययो ङित् भवति । अवगल्भते अवगल्भाञ्चक्रे । विक्लीबते विक्लीबांचक्रे । विहोडते, विहोडांचक्रे ।

क्यङ् ॥ ४ । १ । २२ ॥

गौणादाचरेः कर्तुःसुपः आचर्यर्थे क्यङ् भवति । काकः श्येन इवाचरति काकः श्येनायते । आश्वायते । पुरुषायते । गल्भायते । विक्लीबायते । होडायते । क्विप्क्यङोरनन्यवि-षयत्वात् विकल्पः । पित्वादतद्धितेऽपवत्र पुम्भावः । एनी एतायते । श्येनी श्येतायते ।

तद्वृत्योजसः ॥ ४ । १ । २३ ॥

ओजस्शब्दाद्यः क्यङ् स तद्वृत्येव ओजस्विन्येव वर्त-

मानात् भवति । ओजस्वीवाचरति ओजायते । ओजस्यते । अनोजा ओजस्वी भवति ओजायते । अन्यत्र ओज इवाचरति अनोजः ओजोभवति ।

सो वा लुक् च ॥ ४ । १ । २४ ॥

सकारान्तस्य गौणस्य कर्तुः सुपः आचरति ष्क्यङ् भवति लोपश्च वा । पयायते, पयस्यते । ष्क्यङ् सिद्धः लुगर्थं वचनम् ।

अप्सरसः ॥ ४ । १ । २५ ॥

अप्सरसः ष्क्यङः सन्नियोगे नित्यं लुग्भवति । अप्सरायते ।

भृशादेश्च्वौ स्तः ॥ ४ । १ । २६ ॥

भृशादेः सुबन्तात् कर्तुः च्वौ च्व्यर्थे ष्क्यङ् भवति तत्सन्नियोगे च स्तः सकारतकारान्तस्य लुग् भवति । अभृशो भृशो भवति भृशायते । उन्मनायते । विहायते । उत्सुकायते । कर्तुरिति किम्? अभृशं भृशं करोति । च्वाविति किम्? क्व भृशा भवन्ति । अत्र ये भृशास्ते क्व भवन्तीत्यर्थः । भृशीभवति इत्यत्र च्विनैव सोऽर्थ उक्त इति न भवति ।

निद्रादिडाज्भ्यो धर्मिणि क्यष् ॥ ४ । १ । २७ ॥

निद्रादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च धर्मिणि वर्तमानेभ्यः च्व्यर्थे क्यष् भवति । अनिद्रो निद्रावान् भवति निद्रायति, निद्रायते । एवं करुणायति, करुणायते । अचर्म चर्म भवति चर्मायति चर्मायते इत्यादयः । डाच् अपटत् पटत् भवति पटपटायति पटापटायते । दमदमायति दमदमायते । अत एव कृभ्वस्तिभिरिव क्यापि योगे डाच् । ककारः "नं क्ये" इति सामान्यग्रहणार्थः । षकारस्तद्विधानार्थः ।

णिज्बहुलं कृञादिषु ॥ ४ । १ । २८ ॥

सुप इत्येव वर्तते। सुबन्तात् कृञादीनां धातूनामर्थे बहुलं णिच् भवति। सूत्रं करोति सूत्रयति व्याकरणम्। चर्चयति पारायणम्। मुण्डयति माणवकम्। मिश्रयति ओदनम्। श्लक्ष्णयति वस्त्रम्। लवणयति सूपम्। व्रतं करोति व्रतयति। पयो व्रतयति। पय एव भुंक्ते इत्यर्थः। सावद्यं व्रतयति सावद्यं न भुंक्ते एवेत्यर्थः। मुण्डं बलीवर्दं करोति इत्युभयधर्मविधाने मुण्डं शुक्लं करोतीत्यनुवादे चानभिधानात् न भवति। कृतं गृह्णाति कृतयति। तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति केशान्. विजटीकरोति इत्यर्थः। पाशं विमोचयति विपाशयति। रूपं दर्शयति रूपयति। लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति। पटुनाचष्टे पटयति। वृक्षमाचष्टे वृक्षयति। तृणान्युत्खातयति उत्तृणयति। वस्त्रेण समाच्छादयति संवस्त्रयति। वीणया उपगायति उपवीणयति। तूलैरनुकुष्णाति अनुतूलयति। श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति। सेनया अभियाति अभिषेणयति। वर्मणा सन्नह्यति संवर्मयति। चूर्णैरविकिरति अवद्धं सर्पति वा अवचूर्णयति। वास्या छिनत्ति वासयति। पासयति। आसयति। अत्यश्वेनातिक्रामति अत्यश्वयति। अतिहस्तयति। आख्यानमाचष्टे इत्यत्र बहुलवचनान्न भवति।

श्वेताश्वश्वतरगालोडिताह्वारकस्याश्वतरेतकलुक् च ॥ ४ । १ । २९ ॥

श्वेताश्वअश्वतरगालोडितआह्वरक इत्येतेषां णिच् सन्नियोगे यथासंख्यमश्वतरइतकइत्येषां लुम्भवति। श्वेताश्वमाचष्टे श्वेतयति। अश्वतरमश्वयति। गालोडितं गालोडयति। आह्वरकमाह्वरयति ॥

हलिकल्योरः । ४ । १ । ३० ॥

हलिकल्योर्णिच्सन्नियोगे अकारादेशो भवति । हलिमग्रहीत् अजहलत् । कलिमग्रहीत् अचकलत् । हलिकल्योरिति किम्? अपीपटत्। अमीमलत्। हलकलयोरप्येतत्सिद्धम् । हलिकल्योः रूपान्तरनिवृत्यर्थमत्ववचनम् । अत्वे हि अकोर्नित्यं लुप्यमानः सन्वद्भावो न भवति (?) । अत्वाभावे तु परत्वात् णिचैङेऽङी लुक् नाप्लुग् इति स्यात् । अत एव वचनादत्र अधातुप्रत्ययेऽप्येज् ।

सत्यार्थवेदस्याः ॥ ४ । १ । ३१ ॥

सत्यार्थवेदानां णिच् सन्नियोगे आकारो भवति । सत्यमाचष्टे सत्यापयति । अर्थापयति । वेदापयति ।

निरस्यंगेभ्यः कर्मणो णिङ् ॥ ४ । १ । ३२ ॥

अंगेभ्यः शरीरावयववाचिभ्यः सुबन्तेभ्यः कर्मभूतेभ्यो निरस्क्रियायां णिङ्प्रत्ययो भवति ॥ णिजोऽपवादः । हस्तं निरस्यति हस्तयते । पादयते । निरसीति किं ? हस्तं करोत्याचष्टे वा हस्तयति । कर्मण इति किम् ? हस्तेन निरस्यति ॥

पुच्छभाण्डात्समाचौ ॥ ४ । १ । ३३ ॥

पुच्छभाण्डाभ्यां कर्मवाचिभ्यां यथासंख्यमस्यत्यर्थे समाचिनोत्यर्थे च णिङ् भवति ॥ पुच्छमस्यति पुच्छयते । पुच्छं पर्यस्यते परिपुच्छयते व्यस्यति विपुच्छयते ।भाण्डं समाचिनोति संभाण्डयते ।

चीवरात् परिधार्ज्योः ॥ ४ । १ । ३४ ॥

चीवरशब्दात् कर्मणः परिदधातेर्जयतेश्चार्थे णिङ् भवति। चीवरं परिधत्ते अर्जयति वा संचीवरयते। परिचीवरयते॥

सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनात्पापे चिकीर्षा क्यङ् ॥ ४ । १ । ३५ ॥

सत्रादिभ्यः कर्मभ्यः पापे वर्तमानेभ्यश्चिकीर्षायां चिकीर्षार्थे क्यङ् भवति ॥ सत्रं चिकीर्षति सत्रायते । पापं कर्तुमिच्छतीत्यर्थः । एवं कक्षायते । कष्टायते । कृच्छ्रायते । गहनायते ॥ ककारो यङो भेदार्थः ॥ पाप इति किम्? सत्रं यज्ञम् चिकीर्षति ॥

वाष्पोष्मफेनादुद्वमि ॥ ४ । १ । ३६ ॥

वाष्पादिभ्यः कर्मभ्यः उद्वमत्यर्थे क्यङ् भवति । वाष्पमुद्वमति वाष्पायते । एवमूष्माणमूष्मायते । फेनं फेनायते । धूमाच्चैके । धूमायन्त इवाश्लिष्टा प्रज्वलन्तीव संहताः ।

सुखादेर्भुजि ॥ ४ । १ । ३७ ॥

सुखादिभ्यः कर्मभ्यः भुज्यर्थे क्यङ्भवति । सुखादिमतोऽनुभवो भुज्यर्थः । सुखं भुंक्ते सुखायते । दुःखायते । भुजीति किम्? सुखं वेदयते, प्रसादको देवदत्तस्य ।

शब्दादेः कृञि वा ॥ ४ । १ । ३८ ॥

शब्दादिभ्यः कर्मभ्यः कञि करोत्यर्थे क्यङ् वा भवति । शब्दं करोति शब्दायते शब्दयति । वैरायते वैरयति । इत्यादि ।

रोमन्थादुच्चर्वणे ॥ ४ । १ । ३९ ॥

उच्चर्वणे वर्तमानात् रोमन्थशब्दात् कर्मणः करोत्यर्थे क्यङ् भवति । अभ्यवहृतस्योद्गीर्य चर्वणमुच्चर्वणम् । रोमन्थनं रोमन्थस्तं करोति रोमन्थायते गौः । अन्यत्र रोमन्थं करोति कीटः प्रवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥

नमोवरिवस्तपसः क्यच् ॥ ४ । १ । ४० ॥

नमआदिभ्यः कृञर्थे क्यच् भवति । नमः करोति नमस्यति देवान् । वरिवस्यति गुरून् पूजयतीत्यर्थः । तपः करोति तपस्यति । नमःकरोति, वरिवः करोति । तपः करोति । नम इत्यादि शब्दमुच्चरतीत्यत्र त्वऽनभिधानान्न भवति पृथगवयवाभावात् । नमस्यति देवान् इति नमः शब्दयोगनिबन्धना चतुर्थी न भवति । अन्तरंगत्वाद्वा उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति । नमो जिनेभ्योऽस्त्वीति चतुर्थी सावकाशे इति उरीकरोतीत्यर्थमित्यादिवद्वाक्येऽपि नमस्करोति देवानिति द्वितीया ।

चित्रङो विस्मये ॥ ४ । १ । ४१ ॥

चित्रङित्येतस्मात् कर्मणो विस्मये वर्तमानात् कृञर्थे क्यच् भवति । चित्रं करोति चित्रीयते । विस्मयं करोतीत्यर्थः । अन्यत्र चित्रं करोति । ङकारस्तङर्थः ॥

ह्रस्वस्य तक् पिति कृति ॥ ४ । १ । ४२ ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति परे तगागमो भवति । अग्निचित्प्रकृत्य प्रहृत्य स्तुत्वा स्तुत्वा नौग्रामणि कुलमित्यत्राऽसिद्धम् बहिरंगमन्तरंगे इति न भवति । सुशूरिति परत्वादिक् दीर्घः ।

द्विर्धातुः श्लुलिट्ङेप्रत्यये प्राक्त्वच्यचः ॥ ४ । १ । ४३ ॥

श्लुप् लिट् ङे च प्रत्यये परे धातुर्द्विर्भवति । प्राक्त्वच्यचः अजादौ तु तन्निमित्तात् अचकार्यात् प्रागेव भवति । जुहोति । बिभेति । इयाय । आर । पपाच । पपाठ । अशिश्रियत् । असुस्रुवत् । धातुरिति किम् ? प्राशिश्रियत् । वेत्तेः क्विद्वचनादामि न भवति दयांचक्रे विदांचकार । लुव्वचनादिह न भवति, बिभयाञ्चकार बिभराञ्चकारेति । प्रागिति किम् ? निनाय । लुलाव । निनयिथ । निन्यतुः । चक्रतुः । जग्मुः । अदधत् । तुशब्दो विशे-

यणार्थः । अचीति किम् ? दिदीर्वान् जयते । अच इति किम् ? शुशाव । आपोप्येप्राक्त्वक्यच इत्यधिकारः यावद्विर्वचनम् ।

आद्योकाच् ॥ ४ । १ । ४४ ॥

योऽनेकाच् धातुस्तस्यादिरेकाचकोऽवयवः लिट् ङे द्विर्भवति । जजागार । अचीकरत् । अजीहरत् । पूर्वेण सर्वस्य प्राप्ते वचनम् ।

सन्यङश्च ॥ ४ । १ । ४५ ॥

सनन्तस्य यङन्तस्य च धातोरवयवस्याद्योकाच् द्विर्भवति । दिधक्षति । पिपक्षति । पापच्यते । चेक्रीयते । देदध्मीयते । प्रतेतीर्यते । निपेपूर्यते । चकारः लिङ्चेत्युत्तरत्र समुच्चयार्थः ।

सुपः ॥ ४ । १ । ४६ ॥

सुब्वयवस्य धातोः सन्यङन्तस्य लिट्ङे परतः पूर्वस्य च यः कश्चिदेकाजवयवः स एको द्विर्भवति ॥ पुपुत्रीयिषति । पुतित्रीयिषति । पुत्रीयियिषति । पुत्रीयिषिषति । पुत्रीयन्तं प्रायुंक्त । अपुपुत्रीयत् । अपुतित्रीयत् । अपुत्रीयियत् ॥

नाद्यच् ॥ ४ । १ । ४७ ॥

सुब्धातोरादिरच् न द्विरुच्यते । अशिश्वीयिषति अश्वीयियिषति । अश्वीयिषिषति । पूर्वेण प्राप्तिः प्रतिषिद्ध्यते ।

ततः ॥ ४ । १ । ४८ ॥

तत इत्याद्यच् परामृश्यते न सुप इति नाद्यजिति प्रतिषेधात् । अनेकाचो धातोरजादेः सन्यङन्तस्य लिङ्ङे पूर्वस्य चादेरचः पर एकाज्द्विर्भवति । आदिद्विर्वचनापवादः । अटिटिषति । अशिशिषति । अटाट्यते । अशाश्यते । प्राक्त्वक्यच इत्येव प्रोर्णुनविषति । प्रोर्णुनाव । आटिटत् । आशिशत् । अजादौ सनिति विज्ञानात् इह न भवति पिपरिषति ।

आशादौ सनि परे ततः एकाजिति विज्ञानादिह न भवति अरिरिषति ।

नवन्द्रा बलि ॥ ४ । १ । ४९ ॥

तत आदेरचः परे नन्दरेफा बलगताः सन्यङन्तस्य लिङ्-ङे पूर्वस्य च न द्विर्भवति । नकिजिषति । अञ्जिजिषति । इन्दिद्-धिषति । अड्डिषति । अर्चिचिषति । प्रोणु नाव । प्रोर्णुनूयते । प्रोर्णुनविषति । औञ्जिजत् । ऐन्दिधत् । आर्चिचत् । प्रौर्णु-नवत् । वन्द्रा इति किम् ? चिक्षिषते । बलीति किम् ? अरिरिषति । अरार्यते । तत इति किम् ? दिद्राषति । इंदिद्रीयिषति ।

द्विरेकेषाम् ॥ ४ । १ । ५० ॥

एकेषामाचार्याणां मते द्विर्द्विर्न भवति । द्विरुक्तस्य द्विर्व-चनं न भवतीत्यर्थः । लोलूयिषते । पोपूयिषते । अन्येषां भवति । सुसोषुयिते । प्राणिणिनिषत ।

यकस्तृतीयः ॥ ४ । १ । ५१ ॥

यगन्तस्य कंड्वादेर्धातोः सन्यङन्तस्य लिङ्ङे च पूर्वस्य तत आदेरचः तृतीय एकाच् द्विर्भवति ॥ तत इत्यस्यापवादः । असूयियिषति । असूयियत् । केषाञ्चित् तत इति नानुवर्तते ॥ कण्डूयियिषति ॥

ईर्ष्यः ॥ ४ । १ । ५२ ॥

ईर्ष्यतेः सन्यङन्तस्य लिङ्ङे पूर्वस्य च तृतीयो हलेका-च् द्विर्भवति । ईर्ष्यियिषति । ऐर्ष्ययत् ॥

सन्वा ॥ ४ । १ । ५३ ॥

ईर्ष्यतेः सन्वा तृतीय एकाच् द्विरुच्यते । ईर्ष्यिषिषति । ईर्ष्यियिषति ॥

चरिचलपतिवदोऽचि ॥ ४ । १ । ५४ ॥

चरि चलपति वद इत्येते धातवः अचि प्रत्यये परे वा द्विर्भवन्ति । चरतीति चरः । चराचरः । चलतीति चलः । चलाचलः । पततीति पतः । पतापतः । वदतीति वदः । वदावदः ।

घनाघनपटूपटम् ॥ ४ । १ । ५५ ॥

घनाघनपटूपटौ वा निपात्येते ॥ हन्तेरचि घत्वं द्विर्वचनं च निपात्यते । अकारस्त्वचयानित्येव सिद्धः । हन्तीति घनाघनः । पाटेरचि णे श्लुग् द्विर्वचने ऊगागमः । आगपवादः । पाटयतीति पटूपटः पाटः ॥

चिक्लिदचक्नसदाश्वत्साह्वन्मीढ्वत् ॥ ४ । १ । ५६ ॥

चिक्लिदादयः शब्दाः कादौ प्रत्यये द्विवचनादिभावाभावाभ्यां निपात्यन्ते ॥ क्लिद्यतीति चिक्लिदः इगुपान्त्यलक्षणः कः । चक्नस्यतीति चक्नसः णवुनृच् । दाश्ज् दाने इत्यस्य क्वसाविड् द्वित्वाभावाद्दाश्वान् । सहेः परस्मैपदोपान्त्यदीर्घत्वे च साह्वान् । मिहेर्द्वित्वमनिट्त्वं दीर्घढत्वे च मीढ्वान् ।

सीर्दीप्ज्ञीप्सन्यृधाप्ज्ञपेर्ज्ञ च ॥ ४ । १ । ५७ ॥

ऋध् आप् ज्ञप् इत्येतेषां धातूनां सकारादौ सनि परे यथासंख्यं ईर्द् ईप् ज्ञीप् इत्येते आदेशा भवन्ति । न च द्विः । द्विश्चैषामेकाज् न भवति न चेत्यादेशे कृते द्विर्वचनं प्राप्नोतीति निषेधः । ईर्त्सति । ईप्सति । ज्ञीप्सति । सीति किम्? अर्दिधिषति । जिज्ञपयिषति ।

धिब्धीप्दम्भः ॥ ४ । १ । ५८ ॥

दम्भेः सकारादौ सनि परे धिप् धीप् इत्येतावादेशौ भवतः । न चास्य द्विर्भवति । धिप्सति । धीप्सति । सीति किम्? दिदम्भिषति ।

अजादौ सनि परे तत: एकाजिति विज्ञानादिह न भवति । अरिरिषति ।

नबन्द्रा वलि ॥ ४ । १ । ४९ ॥

तत आदेरचः परे बनदरेफा वलपरा: सन्यङन्तस्य लिङ्-ङे पूर्वस्य च न द्विर्भवति । उज्जिजिषति । अञ्जिजिषति । इन्दिधिषति । अड्डिषति । अर्चिचिषति । प्रोर्णुनाव । प्रोर्णुनूयते । प्रोर्णुनविषति । औज्जिजत् । ऐन्दिधत् । आर्चिचत् । प्रौर्णुनवत् । बन्द्रा इति किम् ? चिक्षिषते । वलीति किम् ? अरिरिषति । अरार्यते । तत इति किम् ? दिद्राषति । इंदिद्रीयिषति ।

द्विरेकेषाम् ॥ ४ । १ । ५० ॥

एकेषामाचार्याणां मते द्विर्द्विर्न भवति । द्विरुक्तस्य द्विर्वचनं न भवतीत्यर्थ: । लोलूयिषते । पोपूयिषते । अन्येषां भवति । सुसोषुयिते । प्राणिणिनिषत ।

यकस्तृतीय: ॥ ४ । १ । ५१ ॥

यगन्तस्य कंड्वादेर्धातोः सन्यङन्तस्य लिङ्ङे च पूर्वस्य तत आदेरचः तृतीय एकाच् द्विर्भवति ॥ तत इत्यस्यापवाद: । असूयियिषति । असूयियत् । केषाञ्चित् तत इति नानुवर्तते ॥ कण्डूयियिषति ॥

ईर्ष्य: ॥ ४ । १ । ५२ ॥

ईर्ष्यते: सन्यङन्तस्य लिङ्ङे पूर्वस्य च तृतीयो हलेकाच् द्विर्भवति । ईर्ष्यियिषति । ऐर्ष्यियत् ॥

सन्वा ॥ ४ । १ । ५३ ॥

ईर्ष्यते: सन्वा तृतीय एकाच् द्विरुच्यते । ईर्ष्यिषिषति । ईर्ष्यियिषति ॥

चरिचलपतिवदोऽचि ॥ ४ । १ । ५४ ॥

चरि चलपति वद् इत्येते धातवः अचि प्रत्यये परे वा द्विर्भवन्ति । चरतीति चरः । चराचरः । चलतीति चलः । चलाचलः । पततीति पतः । पतापतः । वदतीति वदः । वदावदः ।

घनाघनपटूपटम् ॥ ४ । १ । ५५ ॥

घनाघनपटूपटौ वा निपात्येते ॥ हन्तेरचि घत्वं द्विर्वचनं च निपात्यते । अकारस्त्वचयानित्येव सिद्धः । हन्तीति घनाघनः । पाटेरचि णे श्लुग् द्विर्वचने ऊगागमः । आगपवादः । पाटयतीति पटूपटः पाटः ॥

चिक्लिदचक्नसदाश्वत्साह्वन्मीढ्वत् ॥ ४ । १ । ५६ ॥

चिक्लिदादयः शब्दाः कादौ प्रत्यये द्विवचनादिभावाभावाभ्यां निपात्यन्ते ॥ क्लिद्यतीति चिक्लिदः इगुपान्त्यलक्षणः कः । चक्नस्यतीति चक्नसः खुवृच् । दाश्ऋ दाने इत्यस्य क्वसाविड् द्वित्वाभावाद्दाश्वान् । सहेः परस्मैपदोपान्त्यदीर्घत्वे च साह्वान् । मिहेरद्वित्वमनिट्त्वं दीर्घढत्वे च मीढ्वान् ।

सीर्दीप्ज्ञीप्सन्यृधाप्ज्ञपेर्ज्ञ च ॥ ४ । १ । ५७ ॥

ऋध् आप् ज्ञप् इत्येतेषां धातूनां सकारादौ सनि परे यथासंख्यं ईर्द् ईप् ज्ञीप् इत्येते आदेशा भवन्ति । न च द्विः । द्विश्चैषामेकाज् न भवति न चेत्यादेशे कृते द्विर्वचनं प्राप्नोतीति निषेधः । ईर्त्सति । ईप्सति । ज्ञीप्सति । सीति किम्? अर्दिधिषति । जिज्ञपयिषति ।

धिब्धीप्दम्भः ॥ ४ । १ । ५८ ॥

दम्भेः सकारादौ सनि परे धिप् धीप् इत्येतावादेशौ भवतः । न चास्य द्विर्भवति । धिप्सति । धीप्सति । सीति किम्? दिदम्भिषति ।

वौन्मुचोऽनाप्येऽचः ॥ ४ । १ । ५९ ॥

मुचेर्धातोः सकारादौ सनि परे अचः ओकारादेशो वा भवति । न चास्य द्विः । अनाप्ये न चेदस्याप्यं कर्म विवक्षते । मोक्ष्यते वत्सः स्वयमेव । वा ग्रहणात् "मुमुक्षते वत्सः स्वयमेवेत्यपि । अनाप्य इति किं? मुमुक्षति वत्सं देवदत्तः ।

घुमीमारभलभशकपतपदामिस् ॥ ४ । १ । ६० ॥

घुसंज्ञानां म्यादीनां चाचस्सकारादौ सनि परे इसादेशो भवति । एषामेकाच्च न द्विः । मीति मिञ्मीञ्मीङां ग्रहणम् । घु—दाण् प्रदित्सति दानम् । देङ् दित्सते पुत्रम् । डुदाञ् डुधाञ् दित्सति । दित्सते । धित्सति । धित्सते वस्त्रम् । दो दित्सति दण्डं । धेट् धित्सति स्तनम् । मिञ् मित्सति शतम् । मीञ् प्रमित्सति शत्रुम् । मीङ् मित्सते । मा इति मेङ्माङोर्ग्रहणम् । निमित्सते । न मातेरादादिकत्वात् मिमासति । अन्ये त्रयाणामाहुः मीत्सति । रभ् आरिप्सते । लभ् आलिप्सते । शक् शिक्षते । पत् पित्सते । पद् प्रपित्सते । सीति किम्? पिपतिषति ।

राधेर्वधे ॥ ४ । १ । ६१ ॥

राधेर्वधे हिंसायामर्थे सकारादौ सनि परे अच इस् भवति न च द्विः । प्रतिरित्सति । अपरित्सति । अन्यत्र आरिरात्सति गुरुम् ।

लिटीडप्येत् ॥ ४ । १ । ६२ ॥

राधेर्धातोः वधेऽर्थे इटि इडादावपिति च लिटि परे अच एकारो भवति न च द्विः । रेधतुः । रेधुः । रेधिथ । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिथ । लिटीति किम्? अपराराध्यते । इडपीति किम्? अपरराध । वधे इति किम्? आरराधतुः । आरराधिथ ।

त्रप्फलिभजत्रझट्क्वज्हादिददिशसिकृतस्यातोऽन्तर्हलोः ॥ ४ । १ । ६३ ॥

त्रप् फलि भज तृ इत्येतेषां यो ऽकारः यश्च झट्क्वज्ह-कारवकारादि ददि शसि कृतवर्जितस्य द्वयोरसहाययोर्हलोऽन्तरमध्ये वर्तते तस्यापीडादौ च लिटि परे एकारादेशो भवति। न च द्विः।त्रेपे। त्रेपाते।त्रेपिरे। फेलतुः। फेलुः। फेलिथ। फलीति फलनिष्पत्तौ। ञिफला विशरण इत्युभयोर्ग्रहणम्। भेजतुः। भेजुः। भेजिथ। तेरतुः। तेरुः। तेरिथ। एवं येमतुः रेणतुः लेभे। लेभाते।लेभिरे। नेमतुः। नेमुः। नेमिथ। पेचतुः पेचुः। पेचिथः। झट्क्वह्वादिपर्युदासः किम्? झडादि जझटतुः। जझटिथ।बभणतुः। बभणुः। बभणिथ। क्वादि चकणिथ।अजादि इयजिथ। ह्रादि जहसिथ। वादि ववणिथ। ददि ददृदे। शसि विशशसतुः। कृत विशशरतुः। अत इति किम्? दिदेविथ। ररासे। अन्तर्हलोरिति किम्? आटतुः। आटुः। हलोरिति द्वित्वनिर्देशादिह न भवति—ततक्षतुः। तत्सरतुः।

फणादिजृत्रसभ्रमवमां वा ॥ ४ । १ । ६४ ॥

फणादीनां सप्तानां जृ त्रस् भ्रम वम इत्येतेषां चातः इडादावपिति च लिटि परे एकारो वा भवति न च द्विः। फेणतुः। फेणुः फेणिथ। पफणतुः। पफणुः। पफणिथ। स्येमतुः। सस्यमतुः। स्वेनतुः सस्वनतुः। रेजतुः रराजतुः। भ्रेशे भ्रेशाते भ्रेशिरे। बभ्राशे बभ्राशाते बभ्राशिरे भ्लेशे बभ्लाशे। भ्रेजे बभ्राजे। जृ जेरतुः जजरतुः। जेरुः जजरुः। त्रस् त्रेसतुः। तत्रसतुः। भ्रम भ्रेमतुः बभ्रमतुः। वम् वेमतुः ववमतुः।

अन्थग्रन्थोर्लुक् च ॥ ४ । १ । ६५ ॥

अन्थग्रन्थोरिडादावपिति च लिटि परे अत एकारो वा

भवति न च द्विः । नकारस्य चानयोर्लुक् च भवति । श्रेथतुः श्रेथुः । श्रेथिथ । शश्रन्थतुः शश्रन्थुः शश्रन्थिथ । ग्रेथतुः ग्रेथुः ग्रेथिथ । जग्रन्थतुः जग्रन्थुः जग्रन्थिथ । इडपीति किम् ? शश्रन्थ । जग्रन्थ ॥

दन्भः ॥ ४ । १ । ६६ ॥

दन्भेरपिति लिटि परे अच एकारो नित्यं भवति न च द्विः । नलुक् च । देभतुः देभुः ।

थे वा ॥ ४ । १ । ६७ ॥

थे परे दन्भेश्च एकारो वा भवति न च द्विः । नलुक् च । देभिथ ददम्भिथ ।

घोर्हि ॥ ४ । १ । ६८ ॥

घुसंज्ञकस्य धातोः हकारादौ प्रत्यये परे हि इत्येतस्मिन् लेडादेशे परे अच एकारो भवति न च द्विः । देहि धेहि । हीति किम् ? दत्तात् । धत्तात् ।

देर्लिटीगिः ॥ ४ । १ । ६९ ॥

देः देङ् रक्षण इत्येतस्याच लिटि परे इगि इत्यादेशो भवति न च द्विः । अवदिग्ये । अवदिग्याते । अवदिग्यिरे ।

पिबस्येङ्के ॥ ४ । १ । ७० ॥

पा पाने इत्यस्याचो ङे परतः ईप् इत्यादेशो भवति न च द्विः । अपीप्यत् अपीप्यताम् अपीप्यन् । शब्निर्देशः किम् ? अपापयत् । ङ इति किम् ? पाययति ।

हिघ्नोऽङे कुः पूर्वात् ॥ ४ । १ । ७१ ॥

ङवर्जिते प्रत्यये परे हि हनोर्धातोः द्विर्भावे पूर्वस्मात् परयोरादेः कुः कवर्गादेशो भवति । हि—प्रजिघाय प्रजि-

घीषति । प्रजेघीयते । प्रजेघेति । हन् जघनिथ । जघान । जिघांसति । जङ्घन्यते । जङ्घनीति । अङे इति किम्? प्राजीहयत् । ङपर्युदासात् णिव्यवधानेऽपि भवति प्रजिघाययिषति ।

जेर्लिट्सनि ॥ ४ । १ । ७२ ॥

जि इत्येतस्य लिटि परे सनि च परे द्विर्भावे पूर्वस्मात्परस्य कुर्भवति । जिगाय जिग्यतुः जिग्युः । विजिग्ये । जिगिषति विजिगिषते । लिट्सनीति किम्? जेजीयते । जिज्यतुः जिज्युरिति जिनातेर्जिरूपस्य लाक्षणिकत्वान्न भवति ।

चेर्वा ॥ ४ । १ । ७३ ॥

चिनोतेर्धातोः लिट्सनोः परतः द्विर्भावे पूर्वस्मात्परस्य कुर्वा भवति । चिकाय चिकीषति । चिचाय चिचीषति ।

संजेणिषण्षणि ॥ ४ । १ । ७४ ॥

सञ्जे सञ्ज संग इत्येतस्य णयन्तस्य षणि षत्वभूते सनि सति द्विर्भावे पूर्वात्परस्य षिर्वा भवति । सिसञ्जयिषति षिषञ्जयिषति ।

न स्विदस्वदिसह्यणिस्तोः ॥ ४ । १ । ७५ ॥

स्विदि स्वदि सहि इत्येतेषां णयन्तस्तौतिवर्जितानां षणि सति द्विर्भावे पूर्वात्परस्य षिर्न भवति । सिस्वेदयिषति सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति । सुसूषति । सिसिक्षति । अणिस्तोरिति किम्? सिषेचयिषति तुष्टूषति । षणीति किम्? सिषेच । षत्वं किम्? सिषासति सुसुप्सति । नकारः किम्? व्यतिसुषुपिषे । पूर्वादिति किम्? प्रतीषिषति । षणा पूर्वविशेषणं किम्? सुसोषुपिषते ।

पूर्वस्यास्वेऽचीयुव्योः ॥ ४ । १ । ७६ ॥

द्विर्भावे पूर्वस्य यो इवर्णोवर्णयोरस्वेऽचि परे यथा-

संख्यं इयुवौ भवतः । इयर्ति इयृतः इयृति इयेष । उवोष अरियर्ति अरियरीति अर्यर्ति अर्यरीति । इत्येतेषां पूर्वस्य इति योरित्वस्य समानाधिकरणविशेषणम् । अस्व इति किम्? ईषतुः । ऊषतुः ।

आणजश्ञ्झषः ॥ ४ । १ । ७७ ॥

द्विर्भावे पूर्वो य अवर्णोऽच् यश्च झष् तेषां यथासंख्यमश्च अण् च जश् च भवति ॥ चकार, जहार, पपौ, निन्ये, लुलूषति, सिस्रोकिषते, तुत्रोकिषते, ॥ जश्—जिझकारीयिषति, बभार, डुढौकिषते, दधौ, ॥

द्युतेरिः ॥ ४ । १ । ७८ ॥

द्युतेर्द्विर्भावे यः पूर्वस्तस्य इकारो भवति ॥ व्यदिद्युतत, विदिद्युते, विदिद्युतिषते, विदिद्योतिषते, विदेद्युत्यते ॥

खरश्चर् ॥ ४ । १ । ७९ ॥

द्विर्भावे पूर्वस्य खरश्चर् भवति ॥ पफाण, पफणतुः, पफणुः, चिच्छेद, चिच्छिदतुः, टिठकारीयिषति, तिष्ठासति, ॥

ष्ठिवेष्टो वा ॥ ४ । १ । ८० ॥

ष्ठिवेर्धातोर्द्विर्भावे पूर्वस्य खरः टकारो वा भवति ॥ तिष्ठेव, टिष्ठेव, तेष्ठीव्यते, टेष्ठीव्यते ॥

लुक्खयि ॥ ४ । १ । ८१ ॥

द्विर्भावे पूर्वस्य खरः खयि परे लुग्भवत्यनादि लुचोऽपवादः । चुश्च्योतिषति, तिष्ठासति, पिस्पन्दिषते ॥ खयीति किम्? सस्नौ ॥

हलोऽनादेः ॥ ४ । १ । ८२ ॥

द्विर्भावे पूर्वस्यानादेर्हलो लुग्भवति ॥ जग्लौ, मग्लौ, पपाच, पपाठ, आट, आटतुः, आटुः, पापच्यते, पापठ्यते, डुढै-

क्षिषते, तुत्रौकिषते, अटाट्यते, अटिटिषति, उचिच्छिषति ॥

अच्याक् ॥ ४ । १ । ८३ ॥

अचि प्रत्यये द्विर्भावे पूर्वस्याऽऽगमो भवति ॥ चराचरम् ॥

कुहोश्चुः ॥ ४ । १ । ८४ ॥

द्विर्भावे पूर्वस्य कुहोः कवर्गहकारयोः चुः चवर्गो भवति । कुः—चकार, चखान, जगाम, जघास, जिङ्कारीयिषति । ह ज-हौ जहास जिहीर्षति ॥

यङोकवतेः ॥ ४ । १ । ८५ ॥

यङन्तस्य द्विर्भावे पूर्वस्य कुहोः कवतिवर्जितस्य चुर्भवति ॥ चिक्रीयते ॥ जेह्रीयते ॥ अकवतेरिति किम्? उष्ट्रः कोकूयते । विकरणनिर्देशः कौतिकुवतिनिवृत्त्यर्थः । चेकूयते ॥ कवतिरव्यक्ते शब्दे कुवतिरार्तस्वरे कौतिः शब्दमात्रे । यङ्लुचि च न निषेधः चोकवीति ॥

ऐङमिदाहाकोः ॥ ४ । १ । ८६ ॥

यङन्तस्य द्विर्भावे पूर्वस्यामित अमिद्धाविनः आकारान्तहाक्वर्जितस्य चाकारः एङ्वादेशो भवति ॥ पापठ्यते । चेचीयते । बेभिद्यते । लेलूयते । बोभुज्यते । डोढौक्यते । तोत्रौक्यते ॥ पापच्यते पापचीति । बेभिदीति । लोलवीति ॥ अमिदाहाकोरिति किम्? यंयम्यते । रंरम्यते । जहाति । जहेति । अमिद् ग्रहणात् द्विर्भावे पूर्वविधौ बाधको न बाधकः तेन "अतोऽनुनासिकस्य मम्" इत्यनेन ऐङ् न बाध्यते । ऐङा "हलोऽनादेः" इति न बाध्यते ॥ अन्यथा बेभिद्यते इत्यादौ दकारादेरैङ् स्यात् । आकारविशेषणं किम्? जेह्रीयते ॥

वञ्चुस्रन्सध्वंसभ्रन्शकसपतपदिस्कन्दान्नीम् ॥ ४ । १ । ८७ ॥

वञ्चादीनां यङन्तानां द्विर्भावे पूर्वस्य नीमागमो भवति ॥

वनीवच्यते । वनीवञ्चीति । संनीस्रस्यते । सनीस्रंसीति । दनीध्वस्यते । दनीध्वंसीति । बनीभ्रश्यते । बनीभ्रंशीति । चनीकस्यते । चनीकसीति । पनीपत्यते । पनीपतीति । आपनीपद्यते आपनीपदीति । चनीस्कद्यते । चनीस्कन्दीति ॥

अतोऽनुनासिकस्य मम् ॥ ४ । १ । ८८ ॥

अकारात्परो योऽनुनासिकस्तदन्तस्य धातोर्यङन्तस्य द्विर्भावे पूर्वस्य मम् भवति । यंयम्यते । यंयमीति । रंरम्यते । रंरमीति । जंगम्यते । जंगमीति । बंभण्यते । बंभणीति । तंतन्यते । तन्तनीति । चञ्चलः । तंतयः मममव्यते । लादीनामनुनासिकत्वे चाचलः तातयः । मामव्यते ।

जब्जभदहदशभञ्जपसाम् ॥ ४ । १ । ८९ ॥

जपादीनां यङन्तानां द्विर्भावे पूर्वस्य मम् भवति । जंजप्यते । जंजभ्यते । दन्दह्यते । दंदश्यते । जञ्जपीति । जंजभीति । दन्दहीति । दन्दशीति । दशेति लुप्तनकारनिर्देशात् इलुच्यपि नकारो न श्रूयत इति सिद्धम् । बंभज्यते बम्भजीति । पंपस्यते । पम्पसीति । पसिः सौत्रो धातुः ।

चर्फलाम् ॥ ४ । १ । ९० ॥

चर् गतिभक्षणयोः फल निष्पत्तौ जिफला विशरणे इत्येतेषां यङन्तानां द्विर्भावे पूर्वस्य मम् भवति । चञ्चूर्यते । चञ्चुरीति । पंफुल्यते । पंफुलीति । धान्यं पुष्यते । बहुवचनं सानुबन्धकार्थम् । अन्यथा हि निरनुबन्धग्रहणे सति न सानुबन्धस्येति फलनिष्पत्तावित्यस्यैव स्यात् ।

तिचातोर्ल्युत् ४ । १ ९१ ॥

चर्फलां यङन्तानां रेफलकारपरस्याकारस्य ति च तकारादौ च प्रत्यये उकारादेशो भवति । चंचर्यते । चंचुरीति । पंफुल्यते । पंफुलीति । चरणं चूर्तिः । ब्रह्मचूर्तिः । प्रफुल्लितः ।

प्रफुल्तः । प्रफुल्तवान् । प्रफुल्तमनसः । अत इति किम्? फालयतेः क्विपि ततः "कर्तुः क्विप् ।" यङ् पंफाल्यते पंफाली-ति । एकदेशविकृतत्वात्प्राप्तिः ।

रीमृत्वताम् ॥ ४ । १ । ८२ ॥

ऋकारवतो धातोर्यङन्तस्य द्विर्भावे पूर्वस्य रीमागमो भवति ॥ वृतूङ् वरीवृत्यते । वरीवृतीति ॥ वृधूङ् वरीवृध्यते वरीवृधीति । नृतै नरीनृत्यते । नरीनृतीति ॥ दृशृ दरीदृश्यते । दरीदृशीति । दृज् दरीदृज्यते । दरीदृजीति ॥ परीपृच्छ्यते । परीपृच्छीति । वरीवृश्च्यते । वरीवृश्चीति ॥ ऋत्वतामिति किम्? चेक्रीयते । जेह्रीयते । अत्र लित्वे द्विर्वचनम् ॥ बहुवचनं लाक्षणिकार्थम् ॥

रम् रिम् च श्लुचि ॥ ४ । १ । ८३ ॥

ऋत्वतो धातोर्यङि श्लुचि सत्यां द्विर्भावे पूर्वस्य रम्-रिमौ रीम् चागमा भवन्ति ॥ कृ चर्कर्ति चरिकर्ति-चरीकर्ति ॥ बर्भर्ति-बरिभर्ति-बरीभर्ति ॥ नर्नर्ति-नरिनर्ति-नरीनर्ति ॥ वर्व-र्ति-वरिवर्ति-वरीवर्ति ॥ श्लुचीति किम्? नरीनृत्यते ॥ ऋत-स्तकारात् कॄ चाकर्ति-गॄ जागर्ति-तॄ तातर्ति ॥

निजामेत् ॥ ४ । १ । ८४ ॥

निजादीनां श्लुचि ह्वादेः श्लुपि द्विर्भावे पूर्वस्यैकारो भवति ॥ नेनेक्ति-नेनिक्तः-नेनिजति ॥ वेवेक्ति-विवेष्टि ॥ श्लु-चीति किम्? निनेज-निनिजति ॥ णिजृञ् विजृञ् विषृञ् इति त्रयो निजादयः ॥

पॄभृहाङ्माङामित् ॥ ४ । १ । ८५ ॥

पॄ ऋ भृ हाङ् माङ् इत्येतेषां श्लुचि श्लुपि विहिते

द्विर्भावे पूर्वस्य इकारो भवति ॥ पिपर्ति । इयर्ति । बिभर्ति । जिहीते मिमीते ॥ ह्राङिति ङकारात् ओहाको न भवति जहाति ॥ श्लुचीति किम्? पपा पर्पति-परिपर्ति-परीपर्ति ॥ यङन्तस्य द्विर्भावे श्लुचि न भवति ॥

सन्यतः ॥ ४ । १ । ८६ ॥

धातोः सनि परे द्विर्भावे पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति ॥ पिपक्षति यियासति-प्रतीषिषति ॥ अत इति किम्? लुलूषति पापचिषते ॥

ओः पुयङ्ज्ये ॥ ४ । १ । ८७ ॥

सनि परे द्विर्भावे पूर्वस्य उवर्णस्य पुयञ्ञि पवर्गे यञि जकारे च ए अवर्णपरे इकारादेशो भवति ॥ पु । पूञ् पिपावयिषते । भू बिभावयिषते । मूङ् बन्धने मिमावयिषते ॥ यञ् । यु यियावयिषते । रु रिरावयिषते । लू लिलावयिषते । जः जुः सौत्रोधातुः । जिजावयिषति । असम्भवात् णिज्व्यवधाने भवति ॥ पुयञ्जीति किम्? दुदावयिषते । नुनावयिषते । इदमेवेत्ववचनमाज्ञापकं णिनिमित्तादपि प्राग्द्विर्वचनमिति । अन्यथा पूर्वेणैव सिद्धम् । एतच्च पुयाञ्ञवदवर्णपर एव । अन्यथा अचिकीर्तदिति न सिद्धेत् ॥

श्रुस्रुद्रुप्रुप्लुच्योर्वा ॥ ४ । १ । ८८ ॥

श्रुवादीनां सनि परे द्विर्भावे पूर्वस्योवर्णस्य यञि ए अवर्णपरे इकारो भवति वा ॥ शिश्रावयिषति । शुश्रावयिषति । सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषति । दिद्रावयिषति । दुद्रावयिषति । पिप्रावयिषति । पुप्रावयिषति । पिप्लावयिषति पुप्लावयिषति । चिच्यावयिषति । चुच्यावयिषति ॥ ए इति किम्? सुस्रूषति ॥ ओरिति किम्? सोस्रविषते ॥ इत्यादि ॥

स्वपेर्णावुः ॥ ४ । १ । ९९ ॥

स्वपेधातोर्णौ परे द्विर्भावे पूर्वस्य यञि उकारो भवति ॥ सुष्वापयिषते । असुष्वापयिषत् ॥ यञीति किम् ? चोषोपयिषति ॥

सन्वल्लघौ ङेऽनग्लुचि ॥ ४ । १ । १०० ॥

न विद्यतेऽको लुग्यस्मिन् तस्मिन् णौ ङेपरे द्विर्भावे पूर्वस्य लघौ धात्वक्षरे-सनि द्विर्भावे पूर्वस्य यथा तथा कार्यं भवति ॥ "सन्यतः" इतीत्वम् ! अचीकरत् । अजीहरत् ॥ "ओः पुञ्ज्ये" । इति अपीपवत् । अबीभवत् । अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् अलीलवत् । अजीजवत् । "स्रवादि" विकल्पः अशिश्रवत् । अशुश्रवत् । असिस्रवत् । अदिद्रवत् । अदुद्रवत् । अपिप्रवत् । अपुप्रवत् । अपिप्लवत् । अपुप्लवत । अचिच्यवत् ॥ अचुच्यवत् लघाविति किम् ? अततक्षत् । अररक्षत् । अजजागरत् ॥ अचिक्षणत् । अचिक्रमत् । इत्यादौ हल्सङ्घात व्यवायेऽपि स्वादीनामत्ववचनाद्भवति ॥ णाविति किम् ? अचकमत् ॥ अनग्लुचीति किम् ? स्तनगदौ देवशब्दे कथादिः । अतस्तनत् । अजगदत् । दृशदमाख्यत्' अददृशत् ॥ वादमां प्रायुक्त अवीवददिति णिजातेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् ततोऽन्यस्याको लुचि प्रतिषेध इति भवति ॥

लघोर्दीर्घोऽनजादेः ॥ ४ । १ । १०१ ॥

ङे परे ऽनग्लुचि णावनजादेर्धातोर्द्विर्भावे पूर्वस्य लघोर्लघौ धात्वक्षरे परे दीर्घो भवति ॥ अचीकरत् । अजीहरत् । अबूबुधत् । अबूभुजत् । लघोरिति किम् ? अचिक्षणत् । अचिक्रमत् । अजिग्रहत् । अबिभ्रमत् ॥ अनजादेरिति किम् ? प्रोर्णुनवत् । औरिरत् ॥ लघाविति किम् ? अततक्षत् ॥

स्मृदॄस्तॄत्वरम्रदप्रथस्पशोऽत् ॥ ४ । १ । १०२ ॥

स्मरादीनां धातूनां ङे परेऽनग्लुचि णौ परतः द्विर्भावे पूर्वस्याकारादेशो भवति ॥ सन्वद्भावापवादः ॥ असस्मरत्-अददरत् ॥ अदिति तपरकरणात् अददरदित्यत्र "लघोर्दीर्घोऽनजादेः" इति दीर्घो न भवति ॥ अतस्तरत् । अतत्वरत् । अमम्रदत् । अपप्रथत् । अपस्पशत ॥

वेष्टिचेष्टो वा ॥ ४ । १ । १०३ ॥

वेष्टि चेष्टि इत्येतयोर्ङे परेऽनग्लुचि णौ द्विर्भावे पूर्वस्याकारादेशो भवति वा ॥ अववेष्टत्—अविवेष्टत्-॥ अचचेष्टत् अचिचेष्टत् ॥

गणश्चेः ॥ ४ । १ । १०४ ॥

गणयतेर्ङे परे द्विर्भावे पूर्वस्य ईकारो भवति वा ॥ अजीगणत् । अजगणत् ॥ चशब्दो वानुकर्षणार्थः ॥ चशब्दात् "भूरिदाक्षिण्यसंयुक्तं यत्वं सान्त्वमथोकयः" इत्येके ॥ अदन्तत्वाद्प्राप्तौ वचनम् ॥

लिट्यादादेरतः ॥ ४ । १ । १०५ ॥

लिटि धातोर्द्विर्भावे पूर्वस्यादेरकारस्याकारो भवति ॥ आटतुः । आटुः । आटिथ ॥ "एदे" इति लुचो बाधनार्थम् वचनम् ॥

नक्चाश्नवृदाद्यनेकहलः ॥ ४ । १ । १०६ ॥

अशौङ् व्याप्तावित्यस्य ऋकारादेवानेकहलश्च धातोर्लिटि द्विर्भावे पूर्वस्यादेरकारस्य आकारो भवति ॥ नक्चास्यागमः ॥ अश्नु-आनशे । आनशाते । आनशिरे ॥ श्नुविकरणोपादानात् अश भोजन इत्यस्य न भवति ॥ आशतुः । आशुः ॥ ऋदादि

ऋधू आनृधतुः आनृधुः । ऋजि आनृजे । आनृजाते । आनृजिरे ॥ अनेकहलः आनर्च । आनर्चतुः-आनर्चुः ॥ आनर्छ आनर्छतुः-आनर्छुः ॥ एवं-आनङ्क्ष । आनङ्क्ष । आनक्ष ॥ अनेकग्रहणं किम् ? आट-आटतुः-आटुः ॥

भूव्यथोदित् ॥ ४ । १ । १०७ ॥

भू व्यथ इत्येतयोर्लिटि द्विर्भावे पूर्वस्य यथासंख्यम् अत् इत् इत्येतावादेशौ भवतः॥ बभूव-बभूवे देवदत्तेन । अनुबभूवे कम्बलो देवदत्तेन ॥ विव्यथे । विव्यथाते । विव्यथिरे ॥ केचित् "भवति व्यथोदित्" इति निर्देशमिच्छन्ति । तत्र किं भवतीति कर्तृनिर्देशात्कर्तर्येव लिटि भुवोऽकारः न भावकर्मणोः बुभूवे देवेन । अनुबुभूवे कम्बलो देवदत्तेन ॥

इग्यजस्साचोर्य्याज्यम् ॥ ४ । १ । १०८ ॥

आज्यमित्याज्या इत्यतो ये निर्दिश्यते धातुस्तस्य लिटि द्विर्भावे पूर्वस्य साचः परेणाचा सहितस्यार्यरेफयकारपरस्य यजः स्थाने इगादेशो भवति । उवास-उवसिथ । उवाद उवदिथ । इयाज-इयजिथ । उवाप उवपिथ । उवाह-उवहिथ । उवाय-उवयिथ । संविव्याय-संविव्ययिथ । सुष्वाप-सुष्वपिथ । उवाच-उवचिथ । उवाश उवशिथ । विव्याच-विव्यचिथ । विव्याध-विव्यधिथ । जिज्यौ-जिज्यिथ । अर्योदिति किम् ? विव्याय-विव्याच विव्याध । वकारस्य मा भूत् । अर्यीति वचनात् "हलोऽनादेः" लुग्बाधया यज इग् ग्रहणम् ॥ रग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ आज्यमिति किम् ? सस्याम-सस्यमतुः ॥

न वः ॥ ४ । १ । १०९ ॥

द्विर्भावे पूर्वस्य इति निवृत्तम् ॥ वः वेरिजादेशस्य वयो यो यज् लिटि परे तस्य इगादेशो न भवति ॥ "व्ये च" इति

वयो वप्राप्त्यर्थं वचनमुत्तरार्थं च ॥ ववाय ऊयतुः-ऊयुः ॥

वा । ४ । १ । ११० ॥

वेञादेशस्य वयो यो यञ् लिटि परे तस्य इगादेशो न भवति वा ॥ ऊयतुः ऊयुः । ऊवतुः–ऊवुः ॥

ण्ये च ॥ ४ । १ । १११ ॥

वेञ्धातोः ण्ये च लिटि च परे यञ इग् न भवति ॥ प्रवाय उपवाय ववौ । ववतुः । ववुः ॥

ज्यः ॥ ४ । १ । ११२ ॥

ज्या इत्येतस्य ण्ये च परे इग् न भवति । प्रज्याय । उपज्याय ॥

व्यः ॥ ४ । १ । ११३ ॥

व्येञः ण्ये च परे यञः इग् न भवति । प्रव्याय उपव्याय योगविभाग उत्तरार्थः ।

परेर्वा ॥ ४ । १ । ११४ ॥

परेः परस्य व्यः ण्ये च परे यञ इगादेशो वा भवति । परिव्याय । परीवीय ।

श्व्यादिष्वव्वचः क्ङिति ॥ ४ । १ । ११५ ॥

इग्यजः साचोर्यीति वर्तते । श्व्यादीनां व्वव्वचि इत्येतयोश्च क्ङिति प्रत्यये साचः अय्यर्परस्य यञ इगादेशो भवति । श्व्यादि–शूनः, शूनवान् । उषितः, उषितवान् । उदितः उदितवान् । इष्टः इष्टवान् । उप्तः उप्तवान् । ऊढः ऊढवान् । उतः उतवान् । संवीतः संवीतवान् । हूतः हूतवान् । स्वप् सुप्तः सुप्तवान् । वच्–वच परिभाषणे ब्रुवो वचि उक्तः उक्तवान् । क्ङितीति किम् ? श्वयिता यायज्यते । अय्यीति किम् ? संवीतः । वकारस्य मा भूत ।

वशिव्यचिव्यधिज्याग्रहिव्रश्चिप्रच्छिभ्रज्जां-क्ङिति ॥ ४ । १ । ११६ ॥

वश्यादीनां धातूनां क्ङिति ङिति च प्रत्यये परे साचः अर्थ्यपरस्य यञ इगादेशो भवति । वशि उष्टः उशन्ति, उशितः उशितवान् । व्यचि-विचति, वेविच्यते, विचितः, विचितवान् । व्यधि, विध्यति, वेविध्यते, विद्धः, विद्धवान् । ज्या जिनाति, जेजीयते, जीनः, जीनवान् । ग्रहि-गृह्णाति, जरीगृह्यते, गृहीतः गृहीतवान् । व्रश्चि, वृश्चति । वरीवृश्च्यते वृक्णः । वृक्णवान् । प्रच्छि पृच्छति, परीपृच्छ्यते, पृष्टः, पृष्टवान् । भ्रज्ज: भृज्जति, बरीभृज्जते, बरीभृज्यते भृष्टः भृष्टवान् । अर्यीति किम् ? विध्यति वृश्चति ।

स्वापेर्ङे ॥ ४ । १ । ११७ ॥

स्वापित्येतस्य णयन्तस्य ङे प्रत्यये परे साचो यञ इग् भवति । स्वपेर्णौ असूषुपत्, असूषुपताम् असूषुपन् । स्वाप इति घञन्तात्णौ असुषुपत् असुषुपताम्, असुषुपन् । ङ इति किम् ? स्वाप्यते, । सोषुप्यते ।

वशो न यङि ॥ ४ । १ । ११८ ॥

वशेर्धातोः यङि परे यञ इग्न भवति । वावश्यते ।

स्वप्स्यमव्यः ॥ ४ । १ । ११९ ॥

यङिति वर्तते । न नेति । स्वपस्यमव्य इत्येतेषां यङि प्रत्यये परे साचो यञ इग् भवति । सोषुप्यते, सम्वेवीयते, सेसिम्यते ।

चायः की ॥ ४ । १ । १२० ॥

चायृञ् इत्येतस्य धातोः यङि की इत्येवमादेशो भवति । चेकीयते । कीति दीर्घात् यङ्लुचि चेकितः ।

द्व्युक्तौ ह्वः ॥ ४ । १ । १२१ ॥

द्वे उक्ती अस्मिन्निति द्व्युक्तिस्तस्मिन् द्विर्वचननिमित्त् प्रत्यये विषयभूते ह्वः ह्वा इत्येतस्य धातोः साचो यञ इग् भवति । जुहाव जुहुवतु जुहुवुः जुहूषति । जोहूयते ।

णौ सन्ङे ॥ ४ । १ । १२२ ॥

सन्परे ङेपरे च णौ ह्व धातोः साचो यञ इग् भवति ॥ जुहावयिषति, अजूहवत् ॥ सन्ङ इति किम् ? ह्वाययति ॥ णावित्युत्तरार्थं वचनम् ॥

श्वेर्वा ॥ ४ । १ । १२३ ॥

श्विइत्येतस्य धातोः सन्परे ङपरे च णौ साचो यञ इग्वा भवति ॥ शुशावयिषति, शिश्वाययिषति, अशूशवत्, अशिश्वयत् ॥

लिड्यङि ॥ ४ । १ । १२४ ॥

श्वेर्धातोः लिटि यङि च परे साचो यञ इग्वा भवति ॥ शुशाव, शिश्वाय, शुशविथ, शिश्वयिथ, शुशुवतुः शिश्वियतुः शुशुवुः, शिश्वियुः, शोशूयते, शेश्वीयते ॥

न ॥ ४ । १ । १२५ ॥

श्वेर्धातोः लिड्यङोः परतः साचो यञ इग् न भवति ॥ शिश्वियतुः, शिश्वाय, शिश्वयिथ ॥ विकल्पः पिति सावकाश इत्यपिति परत्वात् किद्भावेन नित्यमेवेक्स्यात् पूर्वस्य च इति प्रतिषेधः ॥

प्यायः ॥ ४ । १ । १२६ ॥

प्याय इत्यस्य धातोर्लिड्यङोः परतः साचो यञ इग् भवति ॥ आपिप्ये, आपिप्याते, आपिप्यिरे । आपेपीयते ॥ आकारेण सह परस्य यस्येकि कृते पूर्वस्येक् ॥

क्तयोरनुपसर्गस्य ॥ ४ । १ । १२७ ॥

अनुपसर्गस्य प्यायः क्तयोः क्तक्तवत्वोः प्रत्यययोः परतः साचो यञ इग् भवति ॥ पीनं मुखम् । पीनवत् मुखम् । पीने अंसे । पीनवति अंसे । पीनोन्धुः । पीनवानन्धुः । पीनमूधः । पीनवदूधः ॥ अनुपसर्गस्येति किम् ? प्राप्यानमूधः ।

आङोन्धूधसोः ॥ ४ । १ । १२८ ॥

आङ एव परस्य प्यायः क्तयोरन्धूधसोरभिधेययोः साचो यञ इग् भवति ॥ आपीनोन्धुः, आपीनमूधः । आपीनवानन्धुः, आपीनवदूधः, ॥ आङ इति किम् ? प्राप्यानमूधः । अन्यत्र आप्यानश्चन्द्रमाः । अन्धुर्ग्रामम् ॥

स्फायः ॥ ४ । १ । १२९ ॥

स्फायैङित्यस्य धातोः क्तयोः साचः पूर्वेणाचा यञ इग् भवति ॥ स्फीतः, स्फीतवान् । संस्फीतः, संस्फीतवान् । क्तयोरिति किम् ? स्फातिः ॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ ४ । १ । १३० ॥

प्रपूर्वः यः स्त्या इति धातुस्तस्य क्तयोः साचो यञ इग् भवति । प्रस्तीतः, प्रस्तीतवान्, प्रस्तीमः, प्रस्तीमवान् ॥ प्रपूर्वस्येति किम् ? संस्त्यानः, संस्त्यानवान् । प्रस्त्य इत्यनुक्त्वा पूप्रवग्रहणमधिकपूर्वनिवृत्यर्थं, संप्रस्त्यानः, संप्रस्त्यानवान् । अन्यत्राधिकपूर्वस्याप्यभिनिविशते । केषाञ्चित्प्रपूर्वस्य धातूपसर्गसमुदायस्य योऽवयवः स्त्या इति तस्य क्तयोर्यञ इग् भवति । प्रसंस्तीतः प्रसंस्तीतवान् ॥

द्रवमूर्तौ श्यः ॥ ४ । १ । १३१ ॥

द्रवस्य मूर्तिः काठिन्यं द्रवमूर्तिः । द्रवमूर्तौ वर्तमानस्य श्येङो धातोः क्तयोः साचो यञ इग् भवति ॥ शीनं शीनवत्

घृतम् । शीनं शीनवत् मेदः । शीना शीनवती वसा द्रवावस्थायाः काठिन्यं गतमित्यर्थः ॥ अन्यत्र संश्यानो वृश्चिकः शीतेन । शीतं वर्तते, शीतो वायुरिति "शीतोष्णात्रिप्रादिति निपातनात्सिद्धम् ॥"

प्रतेः ॥ ४ । १ । १३२ ॥

प्रतेः परस्य श्यैङः क्तयोः साचो यञ इग् भवति । प्रतिशीनः । प्रतिशीनवान् । अद्रवमूर्त्यर्थ आरम्भः ।

वाभ्यवपूर्वस्य ॥ ४ । १ । १३३ ॥

अभि अव इत्येवं पूर्वस्य श्यः क्तयोः परतः साचो यञ इग् भवति वा । अभिशीनः अभिशीनवान्, अभिश्यानः अभिश्यानवान् । अवशीनः अवशीनवान्, अवश्यानः अवश्यानवान् । द्रवमूर्तावपि परत्वादयमेव विकल्पः । अवशीनं घृतमवश्यानम् । अभ्यवपूर्वस्येति किम्? संश्यानः संश्यानवान् । पूर्वग्रहणं किम्? समभिश्यानः । समवश्यानः ॥ अभिसंशीनः अभिसंशीनवान्, अभिसंश्यानः अभिसंश्यानवान् । अवसंशीनः अवसंशीनवान् अवसंश्यानः अवसंश्यानवान् । इत्यपरे ॥

शृतं पक्वे हविःक्षीरे ॥ ४ । १ १३४ ॥

पक्वशब्देनैकिकृतोऽर्थः पक्वः, पचेः कर्म कर्ता कर्म च श्रा इत्येतस्य श्रपयतेश्च प्रथमण्यन्तस्य क्ते शृभावो निपात्यते योऽसौ पक्वार्थः स चेत् हविः क्षीरं वा भवति ॥ श्रा इति हि कर्मकर्तृविषयमाह -श्रपिः प्रथमण्यन्तः कर्तृविषयम् । शृतं हविः क्षीरं वा स्वयमेव । शृतं हविः शृतं क्षीरं देवदत्तेन ॥ पक्व इति किम्? श्रपितं हविः क्षीरं वा देवदत्तेन, जिनदत्तेन, पाचितमित्यर्थः । द्वितीयण्यन्तात् क्तः अन्यत्र श्राणा श्रपिता यवागूः ॥

दीर्घाऽचोऽवः ॥ ४ । १ । १३५ ॥

अजन्तस्य वेञ्वर्जितस्य धातोः साचो यञ इक् प्रत्यये

परे दीर्घो भवति॥ क्षीनः । संवीतः । हूनः । शूनः॥ अच इति किम्? क्षुप्तः । तप्तः ॥ अव इति किम्? उतः । ऊतवान् । निरुतं दुरुतम् ॥

क्विजलि क्ङित्यनुनासिके ॥ ४ । १ । १३६ ॥

क्वौ क्ङिति ङिति च जलादौ प्रत्यये परे योऽनुनासिकस्तस्मिन् परे योऽच् धातुस्तस्य दीर्घो भवति ॥ प्रशान्, प्रतान्, प्रदान्, प्रतामौ, प्रतामः, प्रदामौ, प्रदामः, प्रतान्भिः, प्रदान्भिः । प्रशानिति स्वरादिः ॥ जलिक्ङिति शान्तः, शान्तवान्, शान्त्वा, शान्तिः, तान्तः, दान्तः, ङिति—शंशान्तः, तन्तान्तः दन्दान्तः । क्ङितिङिति किम्? यन्ता, रन्ता ॥

सनि ॥ ४ । १ । १३७ ॥

अजन्तस्य धातोः जलादौ सनि परे दीर्घो भवति ॥ चिचीषति, तुष्टूषति, चिकीर्षति ॥ अज इति किम्? रिरंसते ॥

इङ्नः ॥ ४ । १ । १३८ ॥

एः इणिगिङादेशस्य गमेः हन्तेश्चाचो जलादौ सनि परे दीर्घो भवति ॥ संजिगांस्यते, अधिजिगांस्यते, माता । अधिजिगांसते, जिघांसति । इ इति गमिग्रहणात् गच्छतेर्न भवति । संजिगंसते वत्सो मात्रा ॥ जलीति किम्? जिगमिषति, अधिजिगमिषति ॥

तनो वा ॥ ४ । १ । १३९ ॥

तनूज् विस्तारे इत्यस्य धातोर्योऽच् तस्य जलादौ सनि परे दीर्घो वा भवति ॥ संतितांसति, संतितंसति ॥ जलीति किम्? संतितनिषति ॥ यङ्लुपः तंतनिषति ॥

क्रमस्त्वि ॥ ४ । १ । १४० ॥

क्रमेर्धातोरचः जलादै क्त्वाप्रत्यये परे दीर्घो वा भवति ॥ क्रान्त्वा, क्रन्त्वा । जलीति किम्? क्रमित्वा, प्रक्रम्य ॥

श्वोऽनुनासिके च ॥ ४ । १ । १४१ ॥

धातोः छकारवकारयोरनुनासिकादौ क्विपि झलादौ च प्रत्यये यथासंख्यं श ऊच् इत्यादेशौ भवतः । प्रश्नः । विश्नः, शब्दप्राशौ, शब्दप्राशः, गोविट्, गोविशौ, गोविशः, प्रष्टा, प्रष्टुम्, प्रष्टव्यम्, पृष्टः, पृष्टवान्, पृष्ट्वा, । ऊच् अक्षद्यूः, हिरण्यष्ठ्यूः, स्यूनः, स्यूतवान्, स्यूत्वा. स्यूतिः, स्यूमः, स्यूनः, सुस्योमा । वनिक्वनिपोर्वकारस्यानुनासिकत्वे सुस्योवा, सुस्यूवा । धातोरिति किम्? द्युभ्याम्, द्युभिः । इह केषाञ्चिज्झलिङ्क्लीत्यनुवर्तते । तेषां दिवेर्यङ्श्लुचि देदेति, देदेषि । येषां नानुवर्तते तेषां देद्योति, देद्योषि ।

त्वर्ज्वर्मव्यविस्रिवोऽचश्च ॥ ४ । १ । १४२ ॥

त्वर् ज्वर् मवि अवि स्रिव इत्येतेषामचो वकारस्य चानुनासिके क्वौ झलि च प्रत्यये ऊजादेशो भवति । त्वर् तूः, तुरौ, तुरः, तूर्तिः, तूर्णः, तूर्णवान्, तातूर्ति । ज्वरः—जूः, जुरौ जुरः, जूर्तिः, जाजूर्ति । मवि मूः मुवौ मुवः मूतिःमामोति । अवि ऊः उवौ उवः ऊतिः ओतुः । स्रिव् सुस्रोमा स्रूः । स्रुवौ स्रुवःस्रूतः स्रूतवान् स्रूत्वा स्रूतिः ।

राल्लुक् ॥ ४ । १ । १४३ ॥

रात्परयोर्धातोः छकारवकारयोरनुनासिके क्वौ झलि च लुक्लोपो भवति । शूचोऽपवादः । हुर्च्छा—हूःहुरौ हुरः हूर्णः हूर्णवान् हूर्तिः । मूर्च्छा मूः मुरौ मुरःमूर्तिः । तुर्वैं-तूः तुरौ तुरः तूर्णः तूर्णवान् तूर्तिः । धुर्वैं—धूः धुरौ धुरः धूर्णः धूर्णवान् धूर्तिः ।

गाङ्कुटां ङिद्वदञ्णि ॥ ४ । १ । १४४ ॥

गाङित्येतस्य कुटादीनां च धातूनां अञ्णिति प्रत्यये परे ङिद्वत् ङितीव कार्यं भवति । गाङः अध्यगीष्ट अध्यगीषाताम्, अध्यगीषत । कुटां—कुटिता, कुटितुम्, कुटितव्यम्,

कुटित्वा । घुटिता, घुटितुम् । घुटितव्यम्, घुटित्वा । गाङिति । ङकारात् कै गै शब्दे इत्यस्य गाता गातुमिति भवति । गाङ्गताविल्यस्य त्वनभिधानादग्रहणम् । तस्यापीत्येके । अञ्णीति किम् ? उत्कोटः । उत्कोटकः ।

इटि विजः ॥ ४ । १ । १४५ ॥

विजेर्धातोरिडादौ प्रत्यये ङित्कार्यं भवति । उद्विजिता उद्विजितुम् । उद्विजितव्यम् । इटीति किम् ? उद्वेगः । उद्वेजनीयः ।

वोर्णोः ॥ ४ । १ । १४६ ॥

ऊर्णोरिडादौ प्रत्यये ङित्कार्यं भवति वा ॥ प्रोर्णुविता । प्रोर्णुवितुम् । प्रोर्णुवितव्यम् । प्रोर्णविता प्रोर्णवितव्यम् ॥

श्ल्यवॢलौ ॥ ४ । १ । १४७ ॥

श इति शकारावयवकः शित् । एवं प् इति पित् । लौति-लिङ्लिटोर्ग्रहणम् । धातोर्विहिते प्रत्यये शिति लादेशे चापि-लौपरे ङितीव पूर्वस्य कार्यं भवति । चिनुते । विध्यति । वृश्चति गृह्णाति । जागृहि । कुरुतः । हतः । कुर्वन्ति । घ्नन्ति । शिदिति किम् ? कर्ता कर्तुम् । अवॢलाविति किम् ? जागर्ति । हन्ति । करोति । करोषि करोमि । लौ लिङि चेषीष्ट वलिषीष्ट । लिटि—सस्रंसे दध्वंसे ङ्वादौ ङित्वाद्याथासंख्यम् ॥

किद्वल्लिटीन्धेश्चासंयोगात् ॥ ४ । १ । १४८ ॥

इन्धेरन्यस्माच्च धातोरसंयोगादपिति लिटि किद्वत्किकतीव कार्यं भवति । समीधे । समीधाते । समीधिरे । निन्यतुः निन्युः । बिभिदतुः । बिभिदुः । चक्रतुः । चक्रुः । ववृते । ववृधे । ईषतुः ईषुः सुषुपतुः सुषुपुः । असंयोगादिति किम् ? सस्रंसे-दध्वंसे । अपिति किम् ? निनाय निनयिथ । बिभेद बिभेदिथ । इयाज इयजिथ । ङिद्वदिति प्रकृते: किद्वद्वचन यादीति यज

इगर्थं जागृतेरगर्थं च ङिति हि तन्न भवति । स्वपिता स्वपन्ति जागृतः । जाग्रति ।

स्वञ्जेर्वा ॥ ४ । १ । १४८ ॥

स्वञ्जेर्लिटि परे किद्वत्कार्यं वा भवति । परिषस्वजे । परिषस्वञ्जे ।

नशजस्ति त्वि न्युपान्त्ये ॥ ४ । १ । १५० ॥

नशः जान्तान्च धातोर्नकार उपान्त्ये सति तकारादौ क्त्वाप्रत्यये परे किद्वत्कार्यं वा भवति । नष्ट्वा नंष्ट्वा । रक्त्वा रंक्त्वा भक्त्वा भंक्त्वा । मक्त्वा मंक्त्वा । तीति किम् ? विभज्य प्रसज्य । परिष्वज्य । न्युपान्त्य इति किम् ? भुक्त्वा । इष्ट्वा । मृष्ट्वा ।

थफवञ्चिलुञ्च्यृतितृषिमृषिकृश इटि ॥ ४ । १ । १५१ ॥

न्युपान्त्ये सति थकारफकारान्तयोः वञ्च्यादीनां च इडादौ क्त्वाप्रत्यये किद्वत्कार्यं वा भवति । त्वीतिनिषेधे विकल्पः । श्रथित्वा श्रन्थित्वा । ग्रथित्वा ग्रन्थित्वा गुफित्वा गुम्फित्वा । वचित्वा वञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा । ऋतित्वा अर्तित्वा । तृषित्वा तर्षित्वा । मृषित्वा मर्षित्वा । कृशित्वा कर्शित्वा न्युपान्त्य इति किम् ? कोथित्वा रेफित्वा । इटीति किम् ? वक्त्वा मृष्ट्वा । वञ्चिमृषिविकल्पते टौ ऊदित्वात् ।

यौ हलादेरलःसंस्त्वोः ॥ ४ । १ । १५२ ॥

यौ इकारे उकारे चोपान्त्ये सति रलन्तस्य हलादेर्धातोरिडादौ सनि क्त्वायां च प्रत्यये किद्वत्कार्यं वा भवति । लिलिखिषति लिलेखिषति । लिखित्वा । लेखित्वा दिद्युतिषते दिद्योतिषते । द्युतित्वा द्योतित्वा । याविति किम् ? विवर्तिषते वर्तित्वा । हलादेरिति किम् ? एषिषिषति । एषित्वा । रल इति किम्? दिदेविषति देवित्वा । इटीति किम् ? बुभुक्षते भुक्त्वा ।

उति शपः क्तयोर्भावारम्भे ॥ ४ । १ । १५३ ।

शपवान् शपथः श्लेले शपमुत्पादयति नस्य धातोरुति उपकारोपान्त्ये सति भावे आरम्भे आदिकर्मणि च इडाद्योः क्तयोः क्तक्तवत्वोः कित्कार्यं वा भवति । कुच शब्दे तारे कुचितमनेन कोचितमनेन । प्रकुचितः प्रकुचितवान् । प्रकोचितः प्रकोचितवान् । द्युति दीप्तौ, द्युतितमनेन द्योतितमनेन । प्रद्युतितः प्रद्योतितः । लुटितमनेन प्रलुटितः । लोटितमनेन । प्रलोटितः । रुदितमनेन रोदितमनेन । प्ररुदितः प्ररोदितः । प्ररोदितवान् प्ररुदितवान् । उतीति किम्? श्वितितमनेन प्रश्वितितः । शप इति किम्? गुधितमनेन प्रगुधितः । भावारम्भे इति किम्? रुचितः कार्षापणः इटीति किम्? रूढमनेन प्ररूढः, प्ररूढवान् ।

शीङ्डीङ्पूङ्स्विद्मिदिक्ष्विद्धृषो न ॥ ४ । १ । १५४ ॥

शीङादीनामिडाद्योः क्तयोः कित् कार्यं न भवति । शयितः, शयितवान् । डयितः डयितवान् । पवितः, पवितवान् । प्रस्वेदितः, प्रस्वेदितवान् । प्रमेदितः प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः प्रक्ष्वेदितवान् । धर्षितः धर्षितवान् । शीङ्डीङ्पूङामनुबन्धोच्चारणं यङ्लुग्निवृत्त्यर्थम् । शेश्यितः शेश्यितवान् । डेड्यितः डेड्यितवान् । पोपुवितः । पोपुवितवान् । इटीत्येव पूतः पूतवान् । क्ष्विण्णः क्ष्विण्णवान् ।

मृषः क्षान्तौ ॥ ४ । १ । १५५ ॥

मृष इत्येतस्य क्षान्तौ वर्तमानस्य इटि क्तयोः कित्कार्यं न भवति । मर्षितः, मर्षितवान् । क्षान्ताविति किम्? अपमृषितं वाक्यमाह । उपश्लिष्टमित्यर्थः । इटीति किम्? मृष्टः मृष्टवान् ।

क्त्वि ॥ ४ । १ । १५६ ॥

इडादौ क्त्वाप्रत्यये कित्कार्यं न भवति । देवित्वा सेवित्वा वर्तित्वा वर्धित्वा स्रंसित्वा ध्वंसित्वा व्रश्चित्वा । इटीत्येव कृत्वा हत्वा इष्ट्वा शान्त्वा ।

स्कन्दस्यन्दः ॥ ४ । १ । १५७ ॥

स्कन्दस्यन्दोर्धातोः क्त्वाप्रत्यये कित्कार्यं न भवति । स्कन्त्वा । स्यन्त्वा । त्वीति तकारप्रश्लेषात्तकारादावेवायं प्रतिषेधस्तेन प्रस्कद्य प्रस्यद्य । इत्येके । अन्ये अवस्कन्द्य अवस्यन्द्य । इत्यप्युदाहरन्ति ।

मृडमृद्गुधकुषक्लिशवदूवसः ॥ ४ । १ । १५८ ॥

नेति निवृत्तम् । मृडादीनां क्त्वाप्रत्यये कित्कार्यं भवति । मृडित्वा, मृदित्वा, गुधित्वा, कुषित्वा, क्लिशित्वा, उदित्वा, उषित्वा "क्त्वीति" प्रतिषेधे "यौ हलादेरलः संस्त्वोः" इति विकल्पे च प्राप्ते वचनम् ।

रुद्विन्मुषिग्रहिस्वप्प्रच्छां सनि च ॥ ४ । १ । १५९ ॥

इटीति निवृत्तम् । रुधादीनां सनि चकारात् क्त्वाप्रत्यये च किद्वत्कार्यं भवति । रुदित्वा रुरुदिषति । विदित्वा विविदिषति । मुषित्वा मुमुषिषति । गृहीत्वा जिघृक्षति । रुद्विद्मुषीणां त्विविकल्पे, ग्रहेः प्रतिषेधे च प्राप्ते वचनम् । सुषुप्सति पिपृच्छिषति । स्वपिपृच्छेः सनर्थमेव क्त्वा हितयोः किदेव अनिष्टम्[1] ।

सीकः ॥ ४ । १ । १६० ॥

इगन्तस्य धातोः सकारादौ सनि परे कित्कार्यं भवति । चिचीषति । निनीषति । तुष्टूर्षति । चुकूषते । चिकीर्षति । जिहीर्षते । तितीर्षति । सीति किम् ? शिशयिषते ।

१ अनिट्त्वादित्यपि पुस्तकान्तरे पाठः

तु तेजसि न व्यभिचारः । तत्राप्यवयविनो ग्रहेऽवयवस्यावयवावयवस्यावयवान्तरस्य वा विषयसंस्कारक(१)तेजसो विद्यमानत्वात् । न च तैजसत्रसरेणुस्थले नैवं सम्भवतीति वाच्यम् । तस्य जालस्थसौरालोकसंस्कार्यत्वात् । न च संयोगेन बाह्यालोकस्य संस्कारकत्वं संयोगत्वस्यातन्त्रत्वात्(२) । तस्माच्चाक्षुषभावसाक्षात्कारमात्र एव बाह्यालोकापेक्षेत्याहुः । तन्न(३)

त्यर्थः । तत्रापि तदपेक्षायामनवस्थया नियमासिद्धिरिति भावः ॥ एकदेशिसमाधिन्दूषयितुमनुवदति ॥ अन्ये त्विति ॥ अवयविनोवयवान्तरस्य वा विषयसंस्कारकस्य विद्यमानत्वादिति योजना(४) ॥ ननु तेजस्त्रसरेणुग्रहेवयवानामतीन्द्रियतयाऽसंस्कारकत्वात्तत्र व्यभिचार इत्याशङ्क्याह ॥ न चेति ॥ न हि सर्वतो विततान्धकारे केवलतेजस्त्रसरेणुग्रहः संप्रतिपन्नः बहुलालोके तु तदवयवानामसंस्कारकत्वेपि न क्षतिरित्याह ॥ तस्येति ॥ संयोगत्वस्येति । सामान्ये बाधके सत्येव नियमस्य विशेषनिष्ठत्वकल्पनादिति भावः । बाह्यालोकस्य विषयसंस्कारकत्वे संयोगित्वमेव तन्त्रं इत्याशयेन दूषयति-

(१) अवयविनो ग्रहेऽवयवस्य अवयवस्य ग्रहेऽवयविनोऽवयवान्तरस्य वा विषयसंस्कारकस्येति पा० २ पु० ।

(२) संयोगस्यातन्त्रत्वादिति पा० २ पु० ।

(३) तन्नेत्यनन्तरं तथाहि इति पाठो विशेषः २ पु० ।

(४) अवयविनो ग्रहेऽवयवस्यावयवस्य ग्रहेऽवयविनोऽवयवान्तरस्य वा विषयसंस्कारकस्येति पा० २ पु० ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटादिचाक्षुषसाक्षात्कारे बाह्यालोकसम्बन्धस्य कारणता गृह्यते । सा च न सम्बन्धिसम्बन्धत्वेन परम्परासम्बन्धेऽपि कार्योदयप्रसङ्गात् । नापि संयोगसमवायसाधारणसाक्षात्सम्बन्धत्वेन तस्यैवानिर्वचनात् तन्निर्वचनेऽपि वा तदपेक्षया संयोगत्वस्य लघुत्वात् । तथा च संयोगत्वमेव तन्त्रम् । न च तेजोग्रहेऽपि बाह्यालोकसंयोगापेक्षैव चक्षुषः । महालोकस्यावयवावयवसंयोगसम्भवेऽपि तेजश्चतुरणुके तदवयवावयवसंयोगस्यायोग्यत्वेन तथाभूतसंयोगाभा-

---

तन्त्रेति ॥ अन्वयेति ॥ सत्यपि चक्षुःसन्निकर्षेऽन्धकारस्थघटादेः साक्षात्कारानुपपत्तेस्तत्रैव दीपादिसमवधाने सत्युत्पत्तेरित्येवंरूपाभ्यामित्यर्थः ॥ संयोगतन्त्रतां व्यवस्थापयिष्यन्परिशिनष्टि सा चेति ॥ परम्परेति । अन्धकारवद्गृहान्तर्वर्तिभित्तिभागसन्निकृष्टस्य घटादेर्बहिर्भित्तिभागसन्निकृष्टदीपादपि साक्षात्कारापत्तेरित्यर्थः ॥ तस्यैवेति ॥ उभयानुगतस्य साक्षात्सम्बन्धत्वस्येत्यर्थः । ननु संयोगसमवायान्यतरत्वेन तन्निर्वचनं सुशकमेवेत्यत आह ॥ तन्निर्वचनेपीति ॥ लघुत्वादिति ॥ संयोगत्वस्य जातित्वेनाखण्डत्वादित्यर्थः ॥ ननु संयोगतन्त्रतायामपि न तेजसि व्यभिचारः तदवयवावयवपरम्परासंयोगसम्भवादित्याशङ्क्याह ॥ न च तेजोग्रह इति ॥ तथाभूतेति ॥ योग्यप्रतियोगिकेत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यैव तत्र हेतुत्वावधारणादिति

वात् । न च तेजश्चाक्षुषसाक्षात्कारस्य तथाभूतालोकसम्बन्धस्य व्यभिचारात्(१) न क्वचिदपि व्यतिरेकसिद्धिरित्याद्यूह्यम् । प्रमाणबलात्तेजोव्य-

भावः ॥ ननु चतुरणुकेपि जालस्थसौरालोकसंस्कार्यत्वमुक्तप्रायमित्याशङ्क्याह ॥ न चेति ॥ व्यभिचारोत्र व्यतिरेकः ॥ अयमाशयः । तेजश्चाक्षुषसाक्षात्कारालोकसंयोगयोः कार्यकारणभावसिद्धौ तथा कल्पना स्यात्तत्सिद्धिश्च नियतान्वयव्यतिरेकाभ्यां । तदेतरसकलकारणसमवधाने आलोकसमवधाने घटचाक्षुषसाक्षात्कारोत्पत्तिस्तदसमवधाने नेतिवत् इतरकारणसमवधानेप्यालोकसमवधानापराधेन तेजश्चाक्षुषसाक्षात्कारस्य क्वचिद्व्यतिरेकसिद्धिरस्ति येन स तयोः कल्प्येत । सति विषयभूते तेजसि तदवयवसौरादितेजसामावश्यकत्वात् असति तस्मिंस्तद्व्यतिरेकादेव साक्षात्कारव्यतिरेकोपपत्तौ व्यञ्जकालोकव्यतिरेकस्याकिञ्चित्करत्वात् इति ॥ यद्वा द्रव्यत्ववाद्यभिमते पूर्वान्वयव्यतिरेकिणि तेजस्येव व्यभिचारादित्यारभ्य संयोगाभावादित्यन्तेनान्वयव्याप्तिं निरस्य व्यतिरेकव्याप्तिं निरस्यति ॥ न चेत्यादिना ॥ यद्द्रव्यं तन्न बाह्यालोकासहकृतचक्षुर्ग्राह्यमिति नियतव्यतिरेकसिद्धिः क्वचिदपि न तेजश्चतुरणुकचाक्षुषसाक्षात्कारस्य तथाभूतालोकसंबन्धव्यभिचारात् । तथाभूतालोकजन्यभिन्नचाक्षुषसाक्षात्कारविषये चतुरणुक एव नियमभङ्गादि-

(१) लोकसम्बन्धव्यतिरेकादिति पा० २ पु० ।

तिरिक्तत्वेन विशेषणीयमिति यदि तर्हि तमोव्यतिरेकेण(१) प्रमाणबलादेव विशेष्यताम् । प्रत्युतैतस्य बाह्यालोकव्यतिरेकसहकृतचक्षुर्ग्राह्यत्वावधारणबलेन पृथिव्यादेर्बाह्यालोकसापेक्षच-

त्यर्थः । नच सौरालोकसंस्कार्यतोक्तेर्न व्यभिचारः । अनारब्धमहासौरालोके तच्चतुरणुके तत्संस्कार्यतानुपपत्तेरिति भावः । ननु हेतौ तेजोव्यतिरिक्तत्वे सतीति विशेषणात्तेजोव्यतिरिक्तद्रव्यभेदस्य साध्यत्वाद्वा न व्यभिचार इत्यत आह ॥ प्रमाणबलादिति । तेजोद्रव्यत्वसाधकप्रमाणबलादित्यर्थः । तर्हि तेजोद्रव्यत्वसाधकप्रमाणबलात्तमोव्यतिरेकेणापि हेतुसाध्ययोरन्यतरद्विशेष्यतां तथा च स्वरूपासिद्धिसिद्धसाधनाभ्यं तन्निरासाय विशेषणत्यागे च व्याप्यत्वासिद्ध्या नाद्रव्यत्वसिद्धिरित्याह ॥ तर्हीति ॥ किञ्च पृथिवीजलवैधर्म्येण बाह्यालोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वेन तमसो द्रव्यत्वसाधने तेजसानैकान्त्यविरोधयोरन्यतरदावश्यकं तेजोवैधर्म्येण तत्सापेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वेन पृथिवीजलयोरद्रव्यत्वसाधने तु न किञ्चिद्दूषणमिति तदेव साधयितुमुचितमित्याह ॥ प्रत्युतेति ॥ नन्वत्रापि गन्धस्नेहाश्रयद्रव्यान्तरकल्पनाप्रसंगो बाधक इत्यत आह । इन्द्रियेति । न च चक्षुरुन्मीलनान्वयव्यतिरेकानुविधानानुपपत्तिस्तमोग्रहस्य चक्षुःश्रवःश्रोत्रवत्तामसेन्द्रियस्य चक्षुर्गोलकाधिष्ठानत्वात् ॥ न च तद्रूपवस्थापकगुणाभावादसि-

(१) व्यतिरेकेणापीति पा० २ पु० ।

क्षुर्ग्राह्यत्वात् भावत्वं त्यज्यताम् । इन्द्रियान्तरमेव वा तमोग्राहकमस्तु । अत एव तामसादिन्द्रियादन्धतमसेऽपि पेचकादीनां तत्तद्वस्तुग्रहः ॥

स्यादेतत् तमः किं नित्यमनित्यं वा ? आद्ये रूपवतो नित्यस्याचाक्षुषत्वप्रसङ्गः । द्वितीये त्वारभ्यं स्यात् । न च निःस्पर्शद्रव्यस्या(१)रम्भकत्वं द्रव्यसमवायिकारणतायां स्पर्शवद्द्रव्यस्य प्रयोजकत्वात् । न च मूर्तत्वमेव तत्र प्रयोजकं मनसोऽप्यारम्भकत्वप्रसङ्गात् । एतदपि न । रूप-

---

द्धिः । गुणत्वस्य व्यवस्थापकतायामतन्त्रत्वादिन्द्रियान्तराग्राह्यग्रहणमात्रस्य प्रकृतेऽपि सत्वादिति भावः । विपक्षबाधकत्वेन तस्योपयोगान्तरमाह ॥ अत एवेति ॥ आलोकाभावे चक्षुषस्तत्रासामर्थ्यात् इति भावः ॥ न च दिवापि तेषां तद्ग्रहापत्तिः । आलोकस्यैव तमसस्तत्र सहकारित्वात् ।

रूपवत्वहेतोरसिद्धिं शङ्कते ॥ स्यादेतदिति ॥ अचाक्षुषत्वप्रसङ्गादिति । परमाणोरिवेति शेषः । द्वितीये रूपवतोऽनित्यत्वे । आरभ्यमिति । द्रव्यमिति शेषः । अस्तु स्वावयवारब्धन्तम इति आशङ्क्य तेषां स्पर्शवत्वे तदारब्धद्रव्ये तमस्यपि स्पर्शवत्वमित्यभिप्रेत्य निःस्पर्शवत्वे बाधकमाह । न च निःस्पर्शेति । द्रव्यसमवायिकारणत्वं न निःस्पर्शस्येत्यर्थः ॥ तमो न

---

(१) निःस्पर्शस्य द्रव्यस्येति पा० २ पु० ।

वत्वे नित्यत्वेपि त्रुटेश्चाक्षुषत्वाभ्युपगमात्(१) । मनसि मूर्तत्वानङ्गीकारात् । अनुद्भूतस्पर्श एव वा कल्प्यताम् । न चोद्भूतनीलरूपस्योद्भूतस्पर्शसामानाधिकरण्यनियमः पृथिव्यामेव तथात्वात् । एवं रसानुद्भवोपि कल्प्यताम् । तेजो-

रूपवत् स्पर्शवदनारब्धचाक्षुषत्वाज्जातिवदिति पर्यवसितमनुमानम् । त्रुटौ व्यभिचारेण दूषयति ॥ रूपवत्त्व इति ॥ ननु चाक्षुषद्रव्यत्वेन त्रुटौ सावयवत्वसिद्धेर्धर्मिग्राहकमानबलेन च मनोमूर्तत्वसिद्धेर्नैतदिति शङ्कमानं प्रति हेतोर्विशेषणासिद्धिर्वेत्याह ॥ अनुद्भूतस्पर्श एवेति ॥ तमो नानुद्भूतस्पर्श उद्भूतनीलरूपाच्छंखवत् । पित्तधातौ व्यभिचारवारणाय नीलेति । इत्यनुमानमाशङ्क्य साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकपृथिवीत्वोपाधिना दूषयति ॥ न चोद्भूतनीलेति ॥ पृथिव्यामेवेति ॥ अन्यथा पृथिव्यामुद्भूतयो रूपस्पर्शयोः सामानाधिकरण्यनियमावधारणात्तेजस्यप्यन्यतरानुद्भवे अन्यतरोद्भवो न स्यादिति भावः । ननु नीलरूपसमानाधिकरणस्पर्शस्य रसव्याप्यत्वस्यावधारणात्तद्व्यावृत्त्या स्पर्शोपि तमसो व्यावर्ततेत्याशङ्क्याह । एवं रसेति । उपपत्तिसौकर्यादाह ॥ तेजोवदिति ॥ यथा रूपसमानाधिकरणस्पर्शस्य न रसव्याप्यता तथा नीलरूपसमानाधिकरणस्यापि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य पृथिवीस्पर्शत्वस्य तत्रोपाधित्वादिति भावः ॥ स्वपक्षे साधकमुक्त्वा

(१) चाक्षुषत्वस्वीकारादिति पा० २ पु० ।

वह्नीरसत्वमेव वाङ्गीक्रियतां । तेजोऽभावत्वे तु कथं गत्यादिप्रत्ययः । अभावत्वेनोपस्थिते भावधर्मारोपासम्भवात् । (अन्यथा तदनुपस्थिते भावधर्मारोपासम्भवात्) (१) । न च स्वाभाविकगतेरन्यगत्यनुविधानानुपपत्तिः । आश्रयचलनानुविधानस्य पद्मरागप्रभायामेव दर्शनात् । किंच तेजोत्यन्ताभावरूपत्वे तमसि उत्पन्नव्यवहारो न स्यात् । प्रागभावरूपत्वेपि तथा । ध्वंसत्वेपि विना-

परपक्षे बाधकमाह । तेजोभावत्वे त्विति ॥ भावधर्माणां तेषामभावे प्रमासम्भव इत्यर्थः । नन्वारोपः सम्भवेदित्याशङ्क्य किमभावत्वोपस्थापकसामग्रीसमवधाने गतिभ्रमः तदसमवधाने वेति विकल्प्याद्ये दूषणमाह ॥ अभावत्वेनेति ॥ उपस्थिते उपतिष्ठमान इत्यर्थः । विशेष्यभानस्यारोपाहेतुत्वात् । यद्भानं यत्र प्रतिबन्धकं तत्सामग्र्या अपि तत्र प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । द्वितीय आह अन्यथेति ॥ गतिप्रतीतिकाले आलोकाभावार्थकतमःपदोल्लेखादभावत्वान्येन रूपेणानुपस्थितेरवश्यन्तदुपस्थापकसामग्रीसमवधानं पूर्वं वाच्यमिति तेन प्रतिबन्धान्नारोपसम्भव इत्यर्थः ॥ ननु दोषमाहात्म्यादिना सत्यपि विशेषदर्शनेऽप्यारोपोऽभ्युपेयः अन्यथा गतेरन्यगत्यनुविधानानुपपत्तेरित्यत आह ॥ न च स्वाभाविकेति ॥ पद्मरागेति ॥ स्वाभाविकगतेरित्यनुषज्य-

(१) चिह्नस्थपाठः प्रथमपुस्तके नास्ति ।

शित्वं न स्यात्(१)। अन्योन्याभावेपि तथा। अपि च तमसि नीलसाक्षात्कारस्य भ्रान्तत्वे अनीलन्तम इति विपरीतसाक्षात्कारोपि स्यात्। न चायं कदाचिदपि कस्यापि भवति। प्रत्युत योगिनोपि नीलप्रत्यय एव तत्रोन्नीयते। नीलत्वेनाप्रतीयमाने तस्मिन् तमोव्यवहारो न स्यात्। नात्रालोकः किं पुनरन्धकार इति व्यवहाराच्चालोकाभावातिरिक्त एवायमन्धकार इति पूर्वपक्षः॥

ते। विकल्पानुपपन्नमपि तस्याभावत्वमित्याह। किञ्चेति॥ उत्पन्नादीति आदिपदेन ध्वस्तत्वोपग्रहः॥ भ्रमत्वव्यापकविपरीतसाक्षात्काराभावान्नीलसाक्षात्कारो न भ्रम इत्याह। अपि चेति। ननु भ्रमकाले विपरीतसाक्षात्काराभावेपि तद्दर्शनान्न तद्व्यापकत्वं तस्येत्यत आह॥ न चायं कदाचिदपीति॥ नन्वस्त्येव योगिनामनीलप्रत्यय इत्याह॥ प्रत्युतेति॥ सिद्धे भ्रमत्वे विशेषदर्शित्वाद्योगिनां विपरीतप्रत्ययकल्पनं तस्माच्च भ्रमत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादिति भावः। नन्वस्माकमेवास्त्यनीलप्रत्ययस्तमसि आत्मन्यालोकाभावात्मकतमःप्रतीतेर्नीलोल्लेखित्वाभावादित्यत आह॥ नीलत्वेनेति॥ सहप्रयोगानुपपत्त्यापि नालोकाभावस्तम इत्याह नात्रालोक इति॥

(१) ध्वंसत्वे विनाशित्वं नेति पा० २ पु०।

अत्रोच्यते ॥ यद्यपि भावत्वतन्नियतधर्मप्रकारिका प्रतीतिस्तमोविषयानुभवसिद्धा तथापि तेजोव्यतिरिक्तभावगोचरचाक्षुषसाक्षात्कारस्य विषयसंस्कारकबाह्यालोकापेक्षानियमावधारणबलेन भ्रान्तत्वकल्पनमेव युक्तम् (१)। न च तेजोव्यतिरेकवत्तमोव्यतिरेकेण विशेषणीयमिदं। तेजोद्रव्यत्वस्यानन्यथासिद्धप्रमाणावधृतत्वात्। न च तमोव्यतिरेक एव तेज आस्तामिति वाच्यम्।

सिद्धान्ताभिधानं प्रतिजानीते॥ अत्रोच्यत इति॥ पूर्वपक्षरहस्यं निरस्यन्ननुवदति यद्यपीति। प्रतीतिर्यथासम्भवमनुमितिप्रत्यक्षादिरूपा। व्यापकानुपलम्भबाधेन निरस्यति॥ तथापीति॥ यदुक्तं तथात्वे प्रमाणाभावादिति तदसिद्धमित्याह। तेजोव्यतिरिक्तेत्यादिना। तेजोभावे व्यभिचारवारणाय भावेति। तेजसि व्यभिचारवारणायाह तेजोव्यतिरिक्तेति। घटादिस्पार्शनसाक्षात्कारे व्यभिचारवारणाय चाक्षुषेति। तेजःसाक्षात्कारे विषयस्य तेजसोपेक्षणादाह विषयसंस्कारकेति। स्वस्य च स्वासंस्कारकत्वादिति भावः। चक्षूरूपस्य तेजसश्चाक्षुषसाक्षात्कारमात्र एवापेक्षणादाह॥ बाह्येति॥ इन्द्रियभिन्नेत्यर्थः॥ युक्तमिति॥ लाघवादिति शेषः। तस्यास्तमसि भावधर्मप्रतीतेः। तेजःप्रतिबन्दिं निरस्यति॥ नचेति॥ अन्यथेति॥ उष्णस्पर्शादेराश्रयान्तरासिद्धेरित्यर्थः। विनिगमकाभावात्तेज एव तमोभावोऽस्तु इत्य-

(१) युक्तं तस्याः प्रतीतेरिति पा० २ पु०।

तथा सत्युष्णस्पर्शभास्वररूपाश्रयद्रव्यान्तरकल्पनापातात्। अन्यथा कस्यारोपस्तेजसि स्यात्। तमसि तु क्लृप्तस्यैव नीलरूपादेरारोप इति न कल्पनागौरवम्। न च तमोभावत्वग्रहायत(१)तेजोपेक्षैव सङ्कोच्यतामिति वाच्यम्। तथा सति गौरवप्रसङ्गात्। तथा हि। तमो द्रव्यान्तरं कल्पनीयम्।

विज्ञाताशयशङ्कामुद्धाटयन्निरस्यति ॥ न चेति ॥ कल्पनेति ॥ ततश्च गौरवमिति भावः ॥ त्यज्यतां तर्हि सेत्यत आह ॥ अन्यथा कस्येति ॥ धर्माणामिति शेषः ॥ तादात्म्यारोपाभिप्रायेण यथाश्रुतमेव वा योज्यम्। ननु प्रकृते रूपादिप्रतीतेरसति बाधके प्रमात्वात्तमसो भावत्वं प्रकल्प्यालोकापेक्षा सङ्कोच्यतामुत तेजोव्यतिरिक्तभावचाक्षुषसाक्षात्कारे आलोकस्य जनकतावधारणबलेन भावत्वं त्यज्यताम्। अन्त्ये रूपपरिमाणगत्युत्पत्तिविनाशादिप्रत्ययानां भ्रान्तत्वं कल्प्यम्। अभावत्वेन प्रतीयमाने क्वचिदक्लृप्तो भावधर्मारोपश्च। तद्वरमेकव्याप्तिसङ्कोचमात्रकल्पनमित्याशङ्क्याह ॥ न च तमोभावत्वे त्विति। गौरवेति ॥ तमोव्यतिरिक्तत्वविशेषणप्रक्षेपे प्रामाणिकगौरवप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ तेजोद्रव्यानङ्गीकारे त्वौष्ण्यादिबुद्ध्यनुपपत्तेस्तेजोव्यतिरेकविशेषणे प्रामाणिकं गौरवम्। न च तमोव्यतिरेकविशेषणानङ्गीकारे तस्याभावत्वप्रसक्तौ पूर्वगौरवद्वयं तस्य फलमुखत्वादिति भावः ॥ यदि तादृशोपि गौरवादभावत्वत्यागस्तदा विशे-

(१) ग्रहात् नियतेति पाठा० २ पु०।

तत्र रूपवत्त्वेपि निःस्पर्शवत्त्वकल्पनम्। उद्भूत-नीलरूपवत्त्वे चानुद्भूतस्पर्शवत्त्वम्। निःस्पर्शस्य वा कथमारम्भकत्वम्। तत्र स्पर्शवद्द्रव्यत्वस्य प्रयोजकत्वात्। मूर्तत्वापेक्षया तस्य लघुत्वात्। आलोकाभावव्यङ्ग्यत्वमधिकमेव कल्पनीयम्।

पक्षप्रक्षेपे तदप्यधिकमस्त्येवेत्याशयेन गौरवान्तरमुपन्यस्यति ॥ तथाहीति ॥ रूपवत्त्वेप्यस्पर्शवत्त्वमस्पर्शस्याप्यारम्भकत्वम् आलोकाभावव्यङ्ग्यत्वं चेति गौरवत्रयम्। उद्भूतनीलरूपस्यानुद्भूतस्पर्शत्वमालोकाभावव्यङ्ग्यत्वं चेति द्वयमिति पक्षभेदेन द्रष्टव्यम् ॥ स्पर्शवदिति ॥ स्पर्शवदन्त्यावयवित्वस्येत्यर्थः ॥ ननूक्तं मूर्तत्वमेव तत्र प्रयोजकमित्यत आह ॥ मूर्तत्वेति ॥ इयत्तावच्छेदविशेषितपरिमाणत्वोपाध्यपेक्षया स्पर्शवत्त्वस्य जातित्वेनाखण्डत्वादिति भावः॥ ननु तथापि वेगवत्त्वं क्रियावत्त्वं वा तत्र तन्त्रमस्तु स्पर्शवत्त्वतुल्यत्वात्। मनस्तु नारम्भकम्। वेगक्रिययोस्तत्र परैरनङ्गीकारात्॥ स्वमतेपि मनसः क्रियावत्त्वेपि तदारभ्यत्वाभिमतस्य प्रतीयमानतया प्रतीयमानधर्माश्रयतया वा पुरुषार्थसाधनत्वादर्शनादनारम्भकतोपपत्तेस्तमसश्च तद्दर्शनादारम्भकतोपपत्तेरिति चेत् न नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलोपधाननियमेन मनसोप्यारम्भकत्वस्य दुःपरिहरत्वात्। अन्यथा द्रव्यत्वादेरेवारम्भकताप्रयोजकत्वप्रसङ्गात्। पूर्वोक्तगौरवे वा तात्पर्यात् ॥ न केवलमक्लृप्तकल्पना किन्तु क्लृप्तविरुद्धकल्पनापीत्याह। आलोकेति॥ नन्वेवं तमस्तेजोवैधर्म्यात् पृथिव्यादीनामभावत्वापत्तिरित्यत आह ॥ न च पृथिव्यादीना-

न च पृथिव्यादीनामप्येवमभावत्वापत्तिरिति वाच्यम्। तत्र गन्धादेरनन्यथासिद्धस्य गुणस्य द्रव्यत्वव्यवस्थापकत्वात्। तमसस्तु न तथाभूतो गुण उपलभ्यते उपलभ्यमानस्त्वन्यथासिद्ध एव। कथं वा विशेषगुणयोग्यतामन्तरेण प्रत्यक्षमूर्तत्वमप्यस्य। भावधर्मारोपोऽप्यभावत्वानुपस्थितिदशायामुपपद्यते। अभावत्वानुपस्थितिस्तु दोषव-

मिति॥ अनन्यथेति॥ स्वाश्रयद्रव्यकल्पनामन्तरेणानुपपन्नप्रतीतिकस्येत्यर्थः। गुणादौ व्यभिचारवारणायाह मूर्तत्वमिति। तथा च व्यापकानुपलब्धिबाधितं तमसो भावत्वमिति भावः। रूपाद्यारोप्यकोटिविपरीतकोटिव्याप्याभावत्वरूपविशेषदर्शने कथं रूपाद्यारोप इति पूर्वपक्षे परिहारमाह॥ भावधर्मारोपोपीति॥ यद्यपि नीलन्तम इत्यालोकाभावत्वघटितप्रवृत्तिनिमित्तक(१)-तमःपदोल्लेखेऽभावत्वानुपस्थित्यभिधानमयुक्तं तथापि न विद्यन्ते भावा रूपपरिमाणगत्यादयोऽस्मिन्नित्यभावं तत्त्वेना(२)नुपस्थितिदशायां आरोप्यरूपादिराहित्येनानुपस्थितिदशायामित्येवात्र विवक्षितम्। अयं भावः। यद्विशेषदर्शनाभावे यो भ्रमः स तद्विशेषदर्शननिवर्त्यः। न च नीलारोपोऽभावत्वविशेषदर्शनाभावजन्यः येन तद्दर्शने न स्यात्। नीलन्तम इति प्रतीतेः सर्वसिद्धत्वात्। किन्तु नीरूपत्वादिप्रत्यक्षाभा-

(१) प्रवृत्तिकेति पाठा० २ पु०।

(२) न्नित्यभावेत्वेनेति पा० २ पु०।

शादेव समर्थनीया। दोषस्तु तथा वस्तुस्वरूपमेव। अदृष्टादिकमेव वा । पद्मरागप्रभायां चलनबुद्धे-राश्रयचलनानुविधायितानियमो नास्त्येव । का-

वहेतुक इति तत्प्रत्यक्षे परं न भवेत् । एवं च तथा पीतत्वाभावव्याप्यशंखत्वदर्शनं सदपि न विरोधि । यत्र विरोध्यपीतत्वप्रत्यक्षं तद्दोषप्राबल्यान्नास्तीति भवति पीतः शङ्ख इति भ्रमः । एवमिहाप्यालोकाभावत्वदर्शनं सदपि न विरोधि विरोधि वा नीलप्रत्यक्षं नास्त्येव दोषप्राबल्यादिति युक्तो भ्रमः॥ नन्वेवं दोषस्यानियतत्वात्तदपगमे कदाचिदनीलप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यत आह । दोषस्तु वस्तुस्वरूपमेवेति ॥ अस्मिन्पक्षे वस्तुस्वरूपस्य(१) प्रमातृमात्रसाधारण्याद्योगिनोपि नीलप्रत्यय एवोन्नीयत इति ज्ञेयम् ॥ अदृष्टादिकमेव वेति॥ आरोपहेतुकसुखाद्यनुभावकादृष्टादिकमेव वेत्यर्थः । आदिपदेन भ्रमप्रयोजकप्रबलनीलसंस्कारपरिग्रहः । अत्र च पक्षद्वये योगिनां तत्सत्तानियमे प्रमाणाभावान्नीलप्रत्ययाभावोपपत्तिः । इदमेव च पक्षद्वयमभिप्रेत्य योगिनोपि नीलप्रत्यय एवोन्नीयत इति निरस्तमिति वक्ष्यति ॥ यदुक्तं स्वाभाविकगतेरपि पद्मरागप्रभावदन्यगत्यनुविधानमुपपद्यत इति । तत्र दृष्टान्तं विघटयति । पद्मरागादिप्रभायामिति । कारणवशात्कुड्याद्यावरणविगमवशात् ॥ ननु तमसोपि नान्यगत्यनुविधाननियमः । स्थितेपि स्तम्भादौ प्राक्पश्चाद्दीपसम्बन्धादिना छायाचलनोपलम्भात् । कुड्यादिनाऽप्राप्तपरभागायाश्छायायास्तदपगमे

(१) वस्तुस्वरूपस्य दोषस्येति० पा० २ पु० ।

रणवशादन्यत्रापि तथा चलनोपलम्भात्। यद्वा तमो यदि गतिमत्स्यात् तेजोभावाविषयकचाक्षुषसाक्षात्काराविषयो न स्यात्। तथा तमो यदि

परभागप्राप्तिदर्शनाच्चेत्यस्वरसादाह। तमो यदि गतिमत्स्यात् तेजोभावाविषयकचाक्षुषसाक्षात्काराविषयो न स्यात् इति। अत्रालोकाजन्यचाक्षुषसाक्षात्कारविशेष्यं पक्षः तेन तमःसंज्ञकस्य पक्षो पक्षतया न विपर्ययपर्यवसानं अतो बाधः। गतिमत्वं च समवायेन गत्यधिकरणत्वं तेन न कालादौ व्यभिचारः। न वा चोरादिगत्यधिकरणे तमसि बाधेन विपर्ययापर्यवसानं। साक्षात्काराविषयो न स्यादित्युक्ते आपाद्याप्रसिद्धिः साक्षात्कारविषयित्वस्य केवलान्वयित्वात्। लौकिकत्वेन साक्षात्कारविशेषणे चेष्टापत्तिरतस्तेजोभावाविषयकेति साक्षात्कारविशेषणम्॥ तत्राप्यभावपदस्य भावाभावसाधारणाभावपरतयाऽऽपाद्यविपर्ययहेतावप्रसिद्धिस्तद्वारणाय तेजःपदम्। आकाशाद्यभावाविषयसाक्षात्काराविषयत्वाभावस्य तमस्यपि सत्वात् इष्टापत्तिवारणाय तदिति तु मन्दम्। आद्यनञा सामान्याभावविवक्षायामिष्टापत्त्यसम्भवात्। तदविवक्षायां तु सत्यपि तेजःपदे यत्किञ्चित्तेजोभावमादायेष्टापत्त्यपरिहारात्। एतेन सामान्याभावानङ्गीकर्तृमते नैतदित्यपि प्रत्युक्तम्॥ अन्ये तु घटाभावाभावरूपे घटेऽभावाविषयसाक्षात्काराविषये व्यभिचारवारणाय तेजःपदमित्याहुः। तदपि मन्दम्। अभावपदेनात्राभावैकस्वभावस्य न्यायोपादानत्वात्। अन्यथाऽभावाविषयत्वाप्रसिद्ध्याऽऽपाद्याप्रसिद्धेः। घटतेजोभावाविति

समूहालम्बनविषये व्यभिचारवारणायाद्य नञ्द्वयम् । घटे च तेजोभावविषयकसाक्षात्कारविषयत्वेपि घटोयमिति तद्विषयसाक्षात्कारविषयत्वमप्यस्तीति न व्यभिचारः ॥ ननु तेजोभावविषयकसाक्षात्काराविषयः स्यादित्येवास्तु । न च व्यभिचारः घटोयमिति साक्षात्कारविषयतादशायां तेजोभावविषयकसाक्षात्काराविषयत्वस्य पर्युदासवृत्त्या लभ्यस्य सत्त्वादिति चेत् न तेजोभावविषयसाक्षात्कारविषयान्यत्वस्य च पर्युदासलभ्यस्य घटादावसत्त्वेन व्यभिचारानुद्धारान्नञ्त्रयोपादानात् । तेजोभावविषयसाक्षात्कारभिन्नसाक्षात्कारविषयत्वस्य च पर्युदासालाभात् । भावमुखस्य तस्य विवक्षितमात्रस्यापाद्यान्तरत्वेनावधारणात् । न च तथापि समूहालम्बनविषयतादशायां घटतेजोभावाविषयकबुद्ध्यविषयत्वमस्तीति व्यभिचारान्न निस्तार इति वाच्यम् । अविषयपदेन विषयभिन्नस्योक्तत्वात् । ननु समस्तोपादानेपि मनसि व्यभिचारावक्रोक्तिवैयर्थ्यं च तेजोभावाविषयसाक्षात्कारविषयः स्यादित्यस्यापि सुवचत्वात् इति चेत् न मनोव्यभिचारनिरासायैव तदादरात् । तथाहि आपाद्यतेजोभावाविषयसाक्षात्काराविषयत्वाभावो द्विधा । तेजोभावाविषयसाक्षात्कारविषयत्वाद्वा तेजोभावविषयकसाक्षात्काराविषयाद्वा । तत्राद्यं प्रकारमादाय घटादौ व्यभिचारवारणम् । द्वितीयप्रकारस्य घटतेजोभावाविति समूहालम्बनविषयत्वेन तत्रासम्भवात् । मनसि च द्वितीयप्रकारमादातमसि तूभयमप्यनिष्टमिति । तेजोभावविषयकसाक्षात्काराविषयो न स्यादित्युक्ते त्विष्टापत्तिः । तमःपद-

जन्यतेजोभावाविषयबुद्धयविषयत्वाभावेनेष्टापत्तिवारणाय साक्षात्कारपदम्। कश्चित्तु चाक्षुषं तमो यदि चाक्षुषगतिमत्स्यात् आलोकव्यङ्ग्यं स्यात् इत्यत्र तात्पर्यं वक्रोक्तावभिरुचिमात्रमित्याह। क्वचित्पुस्तके तमो यदि गतिमत् स्यात् तेजोभावविषयसाक्षात्कारविषयो न स्यादिति पाठः। तत्रापि तेजःपदप्रयोजनं पूर्ववदेव। नन तेजोभाववायू इति स्पार्शनसाक्षात्कारविषये वायौ भट्टमते मूलशैथिल्यम् गृहाङ्गणयोस्तेजोभावघटाविति साक्षात्कारविषये घटादौ स्वमतेपि। अत्राहुः विषयेण साक्षात्कारो विषयसाक्षात्कारः साधनं कृतेति समासः। आलोकाभावे विषयसाक्षात्कार आलोकाभावविषयसाक्षात्कारः। स च चाक्षुषो विवक्षितः। तेनालोकाजन्यविषयजन्यचाक्षुषसाक्षात्कारविषयो न स्यादिति पर्यवसितम्। तत्रालोकाजन्यपदेन घटादौ व्यभिचारनिरासः। चाक्षुषपदेन परमते वायौ। विषयजन्यपदेनालोकाभावकालीनप्रमेयत्वप्रकारकचाक्षुषसाक्षात्कारविषयघटादावेव व्यभिचारनिरासः। नन्वेवमपीदृशबिडालोलूकादिचाक्षुषसाक्षात्कारविषये तत्रैव व्यभिचारः। न च मानुषेति विशेषणाददोषः। अञ्जनादिसंस्कृततस्करादिचक्षुर्जन्यसाक्षात्कारविषयतया तत्रैव व्यभिचारतादवस्थ्यादिति चेत् न। तत्रापि विषयसंस्कारकालोकस्य फलबलेन कल्पनात्। न च तस्यानुद्भूतरूपत्वे संस्कारकतापत्तिः। उद्भूतरूपत्वे च तैरिवान्येनापि तद्ग्रहापत्तिरिति वाच्यम्। नयनगतापत्तधातुवत् प्रतिनियतपुरुषग्राह्यतोपपत्तेरिति। ननु तमसस्तेजोभावाविषयसाक्षा-

तेजोऽभिन्नत्वे सति गतिमत्स्यात् तेजोविषयक-
चाक्षुषसाक्षात्कारविषयकगतिमत्स्यादित्यत्र ता-

त्काराविषयत्वाभावापादने इष्टापत्तिः । तमोद्रव्यत्ववादिमते आलोकाभावव्यङ्ग्यस्यापि तमसः साक्षात्कारे आलोकाभावस्याविषयत्वात् । न हि व्यङ्ग्यप्रतीतौ व्यञ्जकभाननियमः । घटादिचाक्षुषसाक्षात्कारे व्यञ्जकालोकोल्लेखनियमे आलोकवान्घट इत्येव तदाकारप्रसङ्गात् । गवादिप्रतीतौ सास्नादेर्विषयत्वप्रसङ्गाच्चेत्यस्वरसादाह तथा तमो यदीति । तेजो न विषयो यस्य चाक्षुषसाक्षात्कारस्य तदविषयगतिः स्यादित्यर्थः । अत्र नञ्द्वयानुपादाने मनसि मूलशैथिल्यम् । तेजस्तमसी चलत इति समूहालम्बनविषयतया तमसीष्टापत्तिश्चेति यथोक्तम् । न चैवमप्युक्तसमूहालम्बनदशायामिष्टापत्तिः उत्तरनञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वात् । चाक्षुषपदं च तेजोविषयकस्पार्शनसाक्षात्कारविषयगतौ घटादौ व्यभिचारवारणाय । न च तेजोविषयताशून्यचाक्षुषसाक्षात्कारविषये घटादौ व्यभिचारः । तेजोऽजन्यत्वस्यैव तदर्थत्वात् । अत एव पूर्वास्वरसनिस्तारोपि । चक्षुषैव तेजसाजन्ये(१) कथं तेजोऽजन्यत्वमिति चेत् न विषयसंस्कारकतेजस एव तेजःपदार्थत्वात् । अत एव तेजसि व्यभिचारवारणायापादके तेजोभिन्नत्वविशेषणम् । गतिमत्पदं संपातायातम् न त्वा-

(१) चक्षुषि च तेजसाजन्ये इति पा० २ पु० ।

त्पर्यात् । न च प्रतियोगिग्रहानुपपत्तिः । सर्वत्र तथाकल्पनात् । तमोव्यवहारस्तु प्रौढ-प्रकाशकतेजस्संसर्गाभावनिबन्धन एव दोषवशा-

---

पाद्यो विवक्षितं । शिष्टं पूर्ववत् । अपरे तु नञ्द्वयरहितमापाद्यं मत्त्वा चाक्षुषपदव्यत्ययमाहुः । नन्वभावत्वपक्षे देशकालविप्रकृष्टस्य तेजोमात्रस्यासर्वज्ञेन दुर्विज्ञानतया कथं तत्प्रतियोगिकतमोबुद्धिः स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति । सर्वत्रेति । सामान्यलक्षणादिना सकलप्रतियोग्युपस्थितेः सामान्याभावप्रतीतिमात्रसाधारण्यादिति भावः । ननु तेजोभावस्य तमस्त्वे दीपवत्पथि सौराद्यालोकाभावमादाय तमोव्यवहारः स्यादित्यत आह तमोमात्रेति । अन्योन्याभावव्यावृत्त्यै संसर्गेति । यत्किंचित्तेजस्संसर्गाभावव्यावृत्त्यै यावदिति । सोष्मणि तमस्यव्याप्तिनिरासाय प्रकाशकेति ॥ न चोष्मणोपि प्रत्यासत्तिविधया स्वस्पर्शप्रकाशकत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । उद्भूतानभिभूतरूपत्वस्यैव तदर्थत्वात् । एतेन प्रकाशकता ज्ञानजनकतेति ज्ञानरूपाचाक्षुषघटितप्रतियोगिकत्वात्तमसः चाक्षुषत्वानुपपत्तिरित्यपास्तम् । प्रभासंवलिते छायातमसि अव्याप्तिवारणाय प्रौढेति ॥ प्रौढिरुद्भूतानभिभूतस्पर्शता । अत्र तमःस्वरूपं योग्योद्भूतरूपप्रत्येकतेजस्संसर्गाभाव एव । व्यवहारः परं यावदन्तर्भावप्रयुक्तः । न च प्रत्येकं तमस्त्वे यत्किञ्चित्तेजसि सत्यपि तेजोन्तराभावमादाय तमोव्यवहारः स्यादिति वाच्यम् । कार्यदर्शनबलेन तेजोन्तरस्य प्रतिबन्धक-

रप्रतियोगिनोनवभासेपि तेजोभावावभासाविरोधाच्च । अभावत्वग्रहे हि प्रतियोगिग्रहापेक्षणात् ।

त्वकल्पनात् । न च छायारूपतमोव्यवहारेपि तेजोन्तरस्य प्रतिबन्धकतापत्तिः । कार्योन्नेयधर्माणां यथाकार्यमुन्नयनादिति व्यवहारपदं प्रयुञ्जानस्याशय इति वदन्ति । 'तु' शब्दोऽवतमसादिव्यवहाराणामन्यनिबन्धनत्वसूचनाय । तत्र रूपग्राहकतेजःसंवलितः तदवान्तरविशेषग्राहकयावत्तेजःसंसर्गाभावोऽवतमसम् । रूपत्वावान्तरजातिग्राहकतेजस्संवलितः प्रौढप्रकाशकयावत्तेजःसंसर्गाभावश्छाया । यावदालोकाभावोऽन्धतमसम् । सर्वेषु चैतेषु लक्षणेषु तत्तज्ज्ञानविशेषपरिचायितजातिविशेषविशिष्ट एवालोकः प्रतियोगीति न ज्ञानगर्भतया तेषामचाक्षुषत्वप्रसङ्गः । ननूद्भूतरूपस्पर्शस्य द्रव्यप्रत्यक्षकताप्रयोजकत्वपक्षे प्रभाद्यतीन्द्रियतेजःप्रतियोगिकमन्धतमसं कथं चाक्षुषं स्यादिति चेन्न तदालोकगतरूपविशेषाभावस्यैव तमस्त्वात् । परिहृतायामपि प्रतियोगिग्रहानुपपत्तौ सिंहावलोकितेन स्मृतमेकदेशिनः परिहारान्तरमाह ॥ दोषवशादिति ॥ दोषश्चानियत इति तेजोभावस्त्वेन तत्प्रतीतौ तदभावो द्रष्टव्यः । नन्वभावज्ञानसामान्यहेतोः प्रतियोगिज्ञानस्याभावे कथं दोषादपि तदवभास इत्याशङ्क्याह ॥ अभावत्वग्रहे हीति । अभावत्वप्रकारके तद्ग्रह इत्यर्थः । यद्यपि तमःप्रतीत्यंशे न दोषजन्यता वा सिद्धा न तरामभावत्वाग्रहः प्रतियोग्यग्रहो वेति नायं परिहारस्त-

तत्र राशिष्विव कश्चित्समुदायिव्यतिरेकप्रयुक्त एव विनाशप्रत्ययः। एवमुत्पत्तिप्रत्ययोऽप्यूह्यः। नीलरूपारोपविशिष्टस्तेजस्संसर्गाभावस्तम इति केचित्(१)। अत्र चाक्षुषः प्रत्ययः कथमिति तच्चिन्त्यम्। यत्पुनरुक्तं नीलन्तम इति प्रत्ययस्य

थापि पूर्वपरिहार एव तात्पर्यम्। नन्वालोकाभावोऽपि न सः। तथाहि न तावदत्यन्ताभावः। उत्पादविनाशप्रत्ययालम्बनत्वानुपपत्तेः। अत एव न प्रागभावध्वंसावपीत्यत आह। तत्रेति॥ शिवादित्यमतमाह। नीलरूपेति। आरोपस्य चक्षुरग्राह्यत्वेन तद्विशिष्टसंसर्गाभावात्मनस्तमसोऽप्यचाक्षुषत्वप्रसङ्ग इति दूषयति अत्रेति। ननु ज्ञानोपनीतनीलारोपविशेषणकालोकसंसर्गाभावप्रतीतेश्चाक्षुषत्वे को विरोधः। तदिन्द्रिययोग्यविशेष्यकत्वस्यैव तदिन्द्रियकरणतानियामकत्वात्। न च लौकिकचाक्षुषप्रत्ययः कथं स्यादिति विवक्षितमिति वाच्यम्। तत्राप्यालोकांशे ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यत्वेन तमःप्रतीतेः सर्वांशे लौकिकत्वानुपपत्तेरिति चेत् न नीलारोपस्य ज्ञानाभावेन तदुपनयसहकृतचक्षुर्ग्राह्यानुपपत्तेर्विवक्षितत्वात्। भ्रमत्वस्य विपरीतप्रत्ययावसेयत्वात्प्रकृते च तदभावान्नीलप्रत्ययो न भ्रम इति पूर्वपक्षोक्तमनूद्य निराकरोति॥ यत्पुनरुक्तमिति॥ दोषकाली-

(१) कश्चिदिति पाठा० २ पु०।

भ्रान्तत्वेऽनीलत्वम इति प्रतीतिः कदाचिदपि स्यात् इति । तदपि मन्दं शरीरेऽहं प्रत्ययवदुपपत्तेः । अत एव योगिनोपि तथा प्रत्यय एवोन्नीयत इति निरस्तम् । पेचकादीनां बाह्यालोकनिरपेक्षं चक्षुर्ग्राहकमित्यसिद्धमेव । (तेजोन्तरस्य विद्यमानत्वात् । अत एव ते दिवा न पश्यन्ति । तस्य सौरालोकेनाभिभूतत्वात् । तेषां तत्सहचरचक्षुर्ग्राहकत्वमिति नियमात्)(१) । नात्रालोकः किं

नविपरीतप्रत्ययाभावमात्रान्नाभ्रमत्वसिद्धिरित्याह शरीर इति ॥ ननु तत्त्वज्ञानदशायां बाधादस्तु देहादेरहं प्रत्ययस्य भ्रमत्वं इह तु वस्तुस्वरूपस्यैव दोषस्य तमःप्रत्ययमात्रेऽनुवृत्तेर्न विपरीतप्रत्ययोपपत्तिरिति चेन्न अदृष्टादिदोषाभिप्रायेणैवमभिधानात् । अत एवाह । अत एवेति । नीलभ्रमप्रयोजकस्यादृष्टादेर्दोषस्य योगिष्वभावादेवेत्यर्थः । ननु तेजोव्यतिरिक्तभावगोचरचाक्षुषसाक्षात्कारे बाह्यालोकापेक्षेति मूलमेवासिद्धम् पेचकादिचाक्षुषसाक्षात्कारे व्यभिचारादित्याशङ्क्याह पेचकादीनामिति । नन्वेवं तदभिभावकसौरालोकसहकृतेनैव तच्चक्षुषा कुतो न तद्ग्रह इत्याशङ्क्याह तेषामिति । फलबलादालोकविशेषस्यैव सहकारित्वकल्पनादिति भावः । सहप्रयोगा-

---

(१) ( ) चिह्नस्थपाठो द्वितीयपुस्तके ।

पुनरन्धकार इति व्यवहारस्तु नात्र घटः किन्तु तदभाव इतिवद्विवरणरूपादिना समर्थनीय इति सर्वं समंजसम् ॥

इत्यन्धकारवादः ॥

नुपपत्तिं निरस्यति नात्रेति । विधिमुखः प्रत्ययस्तु प्रलयादिवदुपपादनीयः इत्याह ॥ इति सर्वं समञ्जसमिति ॥

इति श्रीसकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमंजरीपरागपिञ्जरितचरण—कमलकलिकर्णावतार—श्रीमत्प्रतापराजोद्योजितशेषानन्तविरचितायां न्यायसिद्धान्तदीपप्रभायामन्धकारवादप्रकरणम् ॥



किं तत्कारणत्वम् ? । कार्यनियतपूर्ववर्तित्वं वा । कार्यनियतपूर्ववृत्तिजातीयत्वं वा । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वं वा । कार्यसहभावे सत्येतदेव वा । सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं वा । अन्यद्वा । नाद्यः । कुम्भकारपितुरपि

तत्पदसूचनयाक्षेपसङ्गत्या कारणपदप्रवृत्तिनिमित्तविचारस्यानवसरतां परिहरन्नेव विप्रतिपत्तिमूलकं संशयमाह ॥ किं तत्कारणमिति ॥ तत्पूर्वप्रकरणयोस्तत्र तत्रोपक्षिप्तकारणत्वं कारणपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्मि । तत्र संशयकोटीराह ॥ नियतेति ॥ अस्य कारणपदार्थत्वेऽनुत्पादितकार्ये वनस्थदण्डादावप्रवृत्तिप्रसङ्गः इष्टसाधनत्वाज्ञानादित्यरुच्या जातीयत्वविशेषणेन कोट्यन्तरमाह । कार्येति । तन्तुरूपादौ पटादिकारणताप्रसंगभयादाह । अनन्यथासिद्धेति । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तिजातीयविनश्यदवस्थकर्मण्यतिप्रसङ्गादाह । कार्यसहभावेति । प्रतिव्यक्तिकार्यसहभावोपासने वनस्थदण्डादावप्रवृत्तिप्रसङ्गः । सहभूतजातीयत्वविवक्षायानुसरण स एव दोष इत्यत आह । सहकारीति । कुंभकारपितुरपीति । यद्यपि कुम्भकारत्वेन तस्य कारणत्वमिष्टमेव तथापि कुम्भकारपितृत्वेनापि तत्स्यादिति भावः । किञ्च किमिदं कारणमात्रलक्षणमुत तत्तत्कार्यकारणलक्षणं इति विकल्प्य कार्यापेक्षया पूर्वत्वस्यासंभवनिरस्तत्वात्कार्यपदवैयर्थ्येनाद्यं सुनिरसम्मन्वानः कार्यपदस्वरससूचिते यत्कार्यापेक्षया यन्नि-

कुम्भम्प्रति कारणत्वप्रसङ्गात् । आकाशादेः कार्य्यमात्रे कारणत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च पूर्ववर्तित्वं प्रागभावावच्छिन्नसमयवर्तित्वं । तथा च तयोरकारणत्वप्रसङ्गात् । न हि प्रागभावावच्छिन्ने समये प्रागभावो वर्तते । समये समयो वा । किञ्चैवं घटादिकं प्रति रासभोपि कारणं स्यात् । तस्यापि घटादिनियतपूर्वसमयवर्तित्वात् । न ह्यनादौ संसारे कस्यापि घटस्य पूर्वं रासभो न वर्तते ।

यत्पूर्ववृत्ति तत्तत्कारणमिति द्वितीयपक्षे दूषणमाह आकाशादेरिति । पूर्वत्वं प्रागभावावच्छिन्नत्वं । तत्र प्रागभावः समयविशेषणं उपलक्षणं वेति विकल्पयोभयत्र दूषणं संगृह्णाति । तथाच तयोरिति । सङ्ग्रहं विभजते ॥ विशिष्टे प्रागभावशत आत्माश्रयप्रसङ्गादिति भावः । उपलक्षणत्वपक्षे आह समय इति । स्वात्मनि वृत्तिविरोधादिदानीं मध्यं दिनमितिप्रतीतेरुपाधिमात्रविषयत्वादुपधेयांशेऽव्याप्त्यापातादिति भावः । कालविशेषवादिपूर्वपदसमभिव्याहृतान्नियतपदाद्दैशिकनियमाप्रतीतेराह । किञ्चैवमित्यादिना । घटविशेषे दैशिकव्यभिचारान्नियमभंगमसमन्वानं प्रत्याह । नहीति । अत एवेति । रासभातिव्याप्तेरेवेत्यर्थः । नियतपूर्ववर्तिजातीयत्वं हि न तद्वृत्तिजातिमत्वमात्रं सत्तयातिप्रसङ्गात् । किन्तु पूर्ववृत्तितानियमावच्छेदकजातिमत्त्वमिति स्थिते जातिपदस्य मुख्यामुख्यार्थत्वविकल्पयो-

अत एव न द्वितीयः । आकाशादेरकारणत्वप्रसङ्गाच्च । न ह्याकाशादीनां तज्जातीयत्वेन कारणत्वावधारणम्(१) । एकव्यक्तिकत्वेन तत्र जातेरभावात् । न च जातित्व(२)मुपलक्षणम् । उपाधे-

रप्यव्याप्तिमाह । आकाशादेरिति । यद्यपि जन्यगुणकारणतावच्छेदकद्रव्यत्वजातिमत्त्वेनेतरेषामिवाकाशस्यापि कारणत्वे नानुपपत्तिस्तथापि आकाशादिमात्रवृत्तिः शब्दादिविशेषं प्रतीष्यमाणा सा न स्यादिति विवक्षितम् । एतदेव विवृण्वन् हेतुमाह नहीति । तदपि कुत इत्यत आह । एकव्यक्तिकत्वेनेति । तत्र तन्मात्रे तन्मात्रवृत्तेर्धर्मस्यैकव्यक्तिकत्वेनानेकवृत्तित्वघटितजातित्वाभावादित्यर्थः । नन्वस्तु जातिपदमजहत्स्वार्थलक्षणया कारणतावच्छेदकधर्ममात्रपरमित्यत आह । न चेति ॥ तथाप्यव्याप्तिरित्याह । उपाधेरपीति । कारणव्यक्त्यनेकत्वे ह्यानन्त्यव्यभिचाराभ्यां कारणताग्रहानुपपत्त्या युज्यतेऽनुगतावच्छेदकैकधर्मापेक्षा । इह त्वाकाशकालादिव्यक्तिरेकैकेति तत्कारणताग्रहे आनन्त्यव्यभिचारशङ्काया असम्भवात्किमवच्छेदकधर्मग्रहेण । न च कारणताया ससम्बन्धिकपदार्थतया सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकज्ञानसाध्यज्ञानत्वावच्छेदकाग्रहे तद्ग्रहानु-

(१) कारणत्वमिति पा० २ पु० ।

(२) जातीयत्वमिति पा० २ पु० ।

रपि तदवच्छेदकस्याभावात् । न ह्याकाशादीनां कारणत्वं केनाप्यवच्छिद्यते । नापि तृतीयः । अनन्यथासिद्धत्वं ह्यन्यथासिद्धिविरहः । अन्यथासिद्धिश्च प्रकारान्तरेणोत्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा । अन्यत्वं च कार्यापेक्षयान्यापेक्षया वा । न तावदाद्यः । दण्डादेरप्यकारणत्वप्रसङ्गात् । न हि घटादिभिन्नप्रकारेण दण्डादेर्नोत्पत्तिः । नित्यस्य कार्यमात्रं प्रति कारणत्वप्रसङ्गाच्च । एवं ज्ञप्तिपक्षोपि निरस्तः । न द्वितीयः । यत्किञ्चिदपेक्षया प्रकारान्तरोत्पत्तिज्ञप्त्योः सर्वसाधारण्यात् । अनन्य-

पपत्तिरिति वाच्यम् । ससम्बन्धिकप्रत्यक्ष एव तथा नियमात् । अवान्तरवैजात्यानुपस्थितावप्यतिप्रसक्तेन स्वर्गत्वेन रूपेणोपस्थिते स्वर्गविशेषे ज्योतिष्टोमादिकारणतायाः श्रुत्या बोधात् । आकाशादिकारणतायाश्चाप्रत्यक्षत्वादिति भावः । कार्यादन्येन रूपेणोत्पत्तिविरहोनन्यथासिद्धिरित्याद्ये दोषमाह ॥ दण्डादेरिति ॥ अनादिव्यतिव्याप्तिमप्याह नित्यस्येति । विशेष्यव्यतिरेकप्रयुक्तस्य विशिष्टव्यतिरेकस्य तत्रापि सुवचत्वादिति भावः । कार्यादन्येन प्रकारेण ज्ञप्तिविरह इति द्वितीयमप्युक्ताव्याप्त्यतिदेशेन दूषयति।एवमिति । घटादिज्ञप्तिप्रकाराद्घटत्वादेरन्येन प्रकारेण(१) दण्डादिज्ञप्तिसम्भवादव्याप्तिरित्यर्थः । सर्वेति ॥ तथा च तयोः कार्यकारणमात्रसाधारण्येन तदविरहादव्याप्तिरिति

(१) दण्डत्वादिनेति पाठविशेषो १ पु० ।

थासिद्ध्यनिर्वचनादेव न चतुर्थोपि । तन्निर्वचने त्वनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वेन तत्त्वे शेष(१)-वैयर्थ्यात्। न च कुम्भं प्रति कुम्भकारपितुरपि कारणत्वव्युदासार्थं(२) सहभावो विशेषणमिति वाच्यम्। अनन्यथासिद्ध्यैव तन्निरासात्। कथमन्यथा घटसहभावेपि न कपालरूपादेः कारणत्वम्। कथं

भावः । शेषेति । कार्यसहभावेत्यर्थः । व्यावर्त्त्यान्तरसद्भावादवैयर्थ्यमाशंक्याह ॥ न चेति ॥ अपिशब्दानन्तरं कुम्भकारपितृत्वेनेति शेषो द्रष्टव्यः । कुम्भकारत्वेन तत्कारणतायाः सिद्धान्तत्वेनाव्युदसनीयत्वात् । तद्व्यावृत्तेरन्यथासिद्धेर्वैयर्थ्यं तदवस्थमित्याह । अनन्यथासिद्ध्यैवेति । कुम्भकारपूर्ववृत्तित्वज्ञानोपजीवितद्ज्ञानविषयतया कुम्भकारपितृत्वेन तस्यान्यथासिद्धेरिह चानन्यथासिद्धिविशेषणादिति भावः । कार्यसहभावेन कृतकार्यत्वादनन्यथासिद्धिरेव त्यज्यतामित्याशङ्क्याह कथमन्यथेति । आदिपदेन कदाचित्कार्यसहभूतस्य कुम्भकारपितुरपि संग्रहः । एवं चानन्यथासिद्धेस्त्यस्यावश्यकत्वेनैव कुम्भकारपितृनिरासात्सहभावविशेषणवैयर्थ्यमिति भावः । न वैयर्थ्यमात्रम् किन्तु अव्याप्त्यापादकतापीत्याह ॥ कथं वेति । ननु सहभावेप्यस्ति सहभावनिरूप-

(१) नियतपूर्ववर्तित्वेनैवोपपत्तौ इति पा० २ पु० ।

(२) कारणत्वप्रसङ्गव्युदासार्थमिति पा० २ पु० ।

वा कार्यासहभूतस्य यागादेश्च कारणत्वम्। न च व्यापारद्वारा तस्य सहभाव इति वाच्यं बाधात्। न च सहभावनिरूपकत्वमेव सहभावशब्दार्थ इति वाच्यम्॥ एतदन्तर्भावेन कारणपदार्थत्वे व्यापाराग्रहदशायां कारणव्यवहारोच्छेदप्रसंगात्॥ न च

कत्वं यागादीनां तथाहि स्वर्गविशेषनियतपूर्ववर्तिता तावदपूर्वविशेषेऽवगम्यते सा च नापूर्वत्वेनैव यत्किञ्चिदपूर्वादपि फलप्रसङ्गात्। किन्तु यागविशेषापूर्वत्वेन। अत्र चापूर्वस्यैव यागस्याप्यस्ति सहभावनिरूपकत्वं न हि यागमज्ञात्वा तदपूर्वत्वेन तस्य स्वर्गविशेषसहभावः सुग्रह इति। तदेव चात्र विवक्षितमिति शङ्कमानं प्रत्याह न च सहभावेति। किमेतावता भंग्यन्तरेण व्यापारद्वारा कार्यसहभावनिरूपकत्वे सत्यनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वं लक्षणमित्युच्यते उत कार्यसहभावनिरूपकत्वे सतीत्याद्येव लक्षणं यागादौ व्यापारद्वारा तत्पर्यवसानमिति विकल्प्य नाद्य इत्याह। एतदन्तर्भावेनेति। व्यापारे व्यापारान्तराभावेन व्यापारिणि यागादावपि कारणताग्रहदशायां तद्ग्रहोत्तरकल्प्यव्यापारानुपस्थित्या व्यापारद्वारा सहभावनिरूपकत्वस्य दुर्ज्ञानत्वात् कारणताऽग्रहप्रसङ्गादित्यर्थः। द्वितीयस्तु ध्वंसासहभूतस्य प्रतियोगिनः तत्राकारणताप्रसङ्गेन बाहिरेव निरस्यः। ननु द्रव्यारंभकसंयोगनाशकालीनेनावयविकर्मणा स्वाव्यवहितोत्तरक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगिनि स्वाश्रये संयोगविभागादेरजननात्तदसहभूतकर्मविशेषव्यावृत्त्यै सहभाव-

विनश्यदवस्थकर्मादिव्यावृत्त्यर्थं सहभावो विशेषणमिति वाच्यं । तत्रापि स्वरूपयोग्यतारूपकारणत्वस्येष्टत्वात् ॥ कार्याभावस्तु तत्र सहकारिविरहात् ॥ किंच कार्यसहभूतत्वे सति अनन्यथासिद्ध-

विशेषणमास्तामित्याशंक्याह । न च विनश्यदिति । विनश्यदवस्थस्य कर्म विनश्यदवस्थकर्म विनश्यत्समवायिकर्मेत्यर्थः । एतच्च कार्योत्तरकालं सत एव समवायित्वमित्यनादृत्योक्तम् । वस्तुतस्तदाश्रयणे कर्माभाव एवेति ध्येयम् । विनश्यदवस्थं च तत् कर्म चेति न युक्तं । द्वितीयक्षणे विनश्यदवस्थस्यैव तस्य कार्यसहभूतत्वात्तेन व्यवच्छेदस्य शंकितुमशक्यत्वात् । फलोपधानस्यापि तत्र संभवेन स्वरूपयोग्यताया एवेष्टत्वाभिधानायोगात्कार्याभावस्त्वित्यादिना विरोधाच्च । न चैवं विनश्यदवस्थस्य कर्माश्रयस्य व्यवच्छेद्यताया अनाशंकितत्वात्तज्जातीयत्वं तु विनश्यदवस्थसाधारणमिति कथं तद्व्यवच्छेद इत्यभिधानानौचित्यमिति वाच्यम् । विनश्यदवस्थपदेन तद्गतकर्मण एव लक्षणादिति तद्व्यावृत्त्यै विशेषणोपादानेपि प्रत्युताव्याप्तिरित्याह स्वरूपयोग्यतेति । लाघवेन कर्मत्वस्यैव संयोगादिजनकतावच्छेदकत्वात्तस्य च विनश्यदवस्थकर्मसाधारणत्वादिति भावः । ननु तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वे कदाचित्फलोपधानप्रसंग इत्यत आह कार्याभावस्त्विति । उत्तरकाले समवायिविरहादित्यर्थः । वस्तुतो विशेषणोपादानेपि तद्व्यावृत्तेरशक्यतया वैयर्थ्यं दुर्वारमित्याह । किंचेत्यादिना । तत्र

धनियतपूर्ववृत्तिजातीयत्वं त्वयापि वाच्यं। न तु प्रतिव्यक्ति कार्यसहभावः। अन्यथा कारणत्वानिश्चयेन प्रवृत्तिः क्वापि न स्यात्। सहभावस्य कार्योत्पत्तेः पूर्वं निरूपयितुं अशक्यत्वात्। तज्जातीयत्वं तु विनश्यदवस्थसाधारणमिति कथं सहभावेनापि विशेषणेन तद्व्यवच्छेदः॥ नापि पंचमः। सहकारिनिर्वचने आत्माश्रयप्रसंगात्॥ सहकारिपदेन तदन्यविवक्षायां विरहपदेन च संसर्गाभावविवक्षायां तदितरसंसर्गाभावप्रयुक्तकार्याभावत्वमित्यर्थः स्यात्॥ तत्र किं प्रयुक्तत्वन्तज्जन्यत्वं तद्व्याप्यत्वन्तद्व्यापकत्वं वा॥ एवं कार्याभावोपि प्रागभावो वाऽत्यंताभावो वा प्रध्वंसो वा॥ संसर्गाभावत्वेन रूपेण त्रितयमपि वा॥ न तावदाद्यः।

सत्यन्तं न जातीयत्वान्तस्य विशेषणं। सहभावस्येत्यादिवक्ष्यमाणदोषतुल्यत्वापत्तेः। किन्तु वर्त्यन्तस्य तच्च जातीयत्वस्येति ध्येयम्। सहकारित्वेति। सहकारिपदपर्यालोचनयेत्यर्थः। समुच्चित्यकारित्वस्यैव सहकारिपदार्थत्वादिति भावः। ननु सहकारिपदमत्र वस्तुतो लक्ष्यकारणताकभिन्नलक्षकमत आह। सहकारिपदेनेति। ननु तथापि तंत्वादौ पटाद्यन्योन्याभावस्य तुर्याद्यन्योन्याभावाप्रयुक्तत्वादव्याप्तिरित्यत आह। विरहपदेनेति। तदितरेति। लक्ष्यकारणताकेतरेत्यर्थः। संसर्गाभावत्वेनेति। अन्योन्याभावे जन्यत्वाद्यसंभवादिति

प्रागभावात्यन्ताभावयोरजन्यत्वात् । ध्वंसस्यापि दंडविरहाजन्यत्वात् । संसर्गाभावत्वेन त्रितय-साधारणेप्येतदेव दूषणं । नापि द्वितीयः । याव-त्तदितरसमवहितेपि तत्र(१) शिलाशकलादौ वि-कल्पितकार्याभावस्य दर्शनात् । सहकारिविरह-व्यतिरेकेपि कार्याभावसंभवाद्व्याप्यत्वात् । नापि तृतीयः । प्रागभावस्य तदितरविरहव्याप-

भावः । आद्य इति । लक्ष्यकारणताकेतरसंसर्गाभावज-न्यकार्यप्रागभावाद्यन्यतरवत्वपक्ष इत्यर्थः । प्रागभा-वेति । तथाच तयोर्जन्यत्वविशेषणाप्रसिद्ध्या विशिष्ट-लक्षणासम्भव इति भावः । दंडविरहेति ॥ दण्डप-दन्तदितरकारणतालक्षणाभिप्रायम् । आश्रयनाशादि-जन्यत्वात्तस्येति भावः । एतदेवेति । प्रागभावात्य-न्ताभावयोरजन्यत्वात् ध्वंसस्य दंडविरहाजन्यत्वा-दित्येवेत्यर्थः । द्वितीयः । लक्ष्यकारणताकेतरसंसर्गा-भावव्याप्यकार्यप्रागभावाद्यन्यतमवत्पक्ष इत्यर्थः । यावत्तदितरेति । इदं च व्यापकत्वाभिमतबीजेतर-संसर्गाभावविरहोपदर्शनाय । शिलाशकलादावित्यादि-पदेनाङ्कुरसमवायिकारणपरिग्रहः । विकल्पितेति । शिलाशकलेत्यन्ताभावस्य समवायिनि प्रागभावध्वंसा-भावयोः त्रिष्वपि संसर्गाभावस्य दर्शनान्न व्याप्यत्वमि-त्यर्थः । तृतीय इति । लक्ष्यकारणताकेतरसंसर्गाभाव-

(१) तत्र तत्रेति पा० २ पु० ।

कत्वाभावात्। तदितरविरहिणि क्वचित् शिलाशकलादौ प्रागभावाभावात्। एवमत्यंताभावोऽपि न तदितरविरहव्यापकः। तदितरविरहिणि अङ्कुरप्रागभाववति तदत्यन्ताभावाभावात्। एवंभूतात्यंताभावस्य शिलाशकलादावपि विद्यमानत्वेनातिव्याकत्वाच्च(१)। एवं प्रध्वंसेऽपि। संसर्गाभावविवक्षायामत्यन्ताभावमादाय शिलाशकलादावतिप्रसक्तिस्तदवस्थैव। न चैतदनुरोधेनान्योन्याभाववि-

व्यापककार्यप्रागभावान्यतमवत्वपक्ष इत्यर्थः। व्यापकत्वाभावं स्पष्टयति। तदितरेति। तस्य प्रतियोग्यधिकरणमात्रवृत्तित्वादिति भावः। आदिपदेन कार्यकालपरिग्रहः। तेन कालतोऽपि व्यापकता निरस्ता। तदितरप्रागभावव्यापकप्रागभावप्रतियोगिकार्यकत्वं विवक्षितमिति चेत्। अनुत्पादयिष्यमाणकार्यकारणप्रागभावे व्यभिचारात्। एवमिति। तस्य प्रतियोगिप्रागभाववैयधिकरण्यनियमादिति भावः। ननु कार्यात्यन्ताभावो नामोत्पत्त्यवच्छिन्नकार्यात्यन्ताभावो विवक्षितः। स च तत्रास्त्येवेति कथमव्यापक इत्यत आह। एवंभूतेति। उत्पत्त्यवच्छिन्नकार्यप्रतियोगिकस्येत्यर्थः। उक्तां प्रागभावस्य तदितरविरहाव्यापकतां ध्वंसेऽप्यतिदिशति। एवं ध्वंसोऽपीति। अस्यापि प्रतियोगिप्रागभावदेशमात्रदेशकत्वादिति भावः। अन्त्यमर्थत एवानूद्य दूषयति।

(२) विद्यमानत्वेनातिव्यापकत्वेनातिव्यापकत्वाच्चेति पा० २ पु०।

शेष एव कारणत्वमिति कल्पनीयम्। क्लृप्तप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य तत्त्वायोगात्। अतिरिक्तान्योन्याभावस्य कल्पने(१) तत्प्रतियोगिनोऽप्यतिरिक्तस्य कल्पनापातात् शक्तेर्नामान्तरकरणप्रसङ्गाच्चेति(२) ॥

अत्रोच्यते। कार्यनियतपूर्ववृत्तिजातीय-

न चैतदनुरोधेनेति। पूर्वोद्भावितदोषानुरोधेनेत्यर्थः। सामान्यस्यातिप्रसक्तत्वादाह विशेष इति। अशक्तप्रतियोगिकेत्यर्थः। अशक्तपदेनाकारणमुच्यते मीमांसकसिद्धशक्तिरहितं वा नाद्य इत्याह। क्लृप्तप्रतियोगिकेति। अकारणान्योन्याभावस्य कारणत्वज्ञानाधीनज्ञानत्वेनात्माश्रयादित्यर्थः। न द्वितीय इत्याहातिरिक्तेति। न हि शक्त्यनङ्गीकारवादिमतेऽशक्तं नाम किंचिदस्ति यत्कारणत्वभूतान्योन्याभावप्रतियोगि स्यादिति भावः। यदि च प्रतियोगिप्रसिद्ध्यनुरोधेन शक्तिरङ्गीक्रियते कृतं वक्रकल्पनया स्पष्टं शक्तिः कारणतेत्येवोच्यतामित्याह। शक्तेर्नामान्तरेति। सा च दूष्यैवेति हृदयम् ॥

सिद्धान्ताभिधानं प्रतिजानीते। अत्रोच्यत इति। द्वितीयपक्षमुपादत्ते कार्येति। पूर्वत्वस्यावधिनिरूप्यतया

(१) अन्योन्याभावविषयकल्पन इति पा० १ पु०।

(२) नामान्तरकल्पनापातादिति पा० १ पु०।

त्वमेव कारणत्वं । न चाकाशादेरपि कारणत्वं ।

कार्यपदोपादानं न तु लक्षणानुप्रवेशेन । अकार्यपूर्वत्वस्य व्यावर्त्त्यस्याभावेन वैयर्थ्यात् । कारणपदान्नियतपूर्ववर्तित्वस्यैव प्रतीतेश्च । अवधिविशेषान्विततत्प्रतीतेश्च सम्बन्धिविशेषसमभिव्याहारफलत्वात् । अत एवानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तिजातीयत्वं वा तत्त्वमिति गङ्गेशचरणाः । नन्विदं कारणलक्षणं कारणपदप्रवृत्तिनिमित्तं वा । नाद्यः अन्यथासिद्ध्याऽकारणे कुम्भकारपितर्यतिव्याप्तेः । नन्वयमाकाशकल्पस्तत्र च वक्ष्यत एव सामान्यत इष्टत्वादिति तत्किं कारणमात्रलक्षणमेतत् ? भवन्ति च कुम्भकारजनकाकाशादयः क्वचिदन्यथासिद्धा अपि क्वचित्कारणानीति न तत्रातिव्याप्तिरिति विवक्षितम् । ओमिति चेत् अलमलं विज्ञातमस्माभिः निःशङ्कमोङ्कारं प्रयुञ्जानः प्रायेण पारिमांडिल्येतिव्याप्तिशङ्कां कण्डकया कयाचित् अलौकिकस्यापि योगिज्ञानस्य विषयजन्यतां बोधयंत्या परिहरिष्यसीति । किं त्वेवं कारणतायाः केवलान्वयित्वप्रसङ्गे लक्षणस्य व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तिः । नियतादिपदवैयर्थ्यं च । वस्तुत्वेनैव तन्निर्वचनसंभवात् । न द्वितीयः । सामान्यतो विशिष्य त्वित्यादिग्रन्थस्वरसविरोधात् । न हि कारणपदस्यैकस्य सामान्यविशेषोभयप्रवृत्तिनिमित्तकतासंभवः पारिमांडिल्यादावकारणेपि सतस्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्ततानुपपत्तेश्च । कारणपदा-

सामान्यत इष्टत्वात् । न ह्याकाशादिकं न किं-

र्ये चानन्यथासिद्धध्यप्रवेशे घटकारणतायाः वाक्यार्थेपि तत्प्रवेशानुपपत्तेश्च । अत एव सामान्यतः कारणता-निर्वचनेप्यनन्यथासिद्धिप्रवेशस्तत्त्वचिन्तामणावपि इति चेत् । न योगिज्ञानस्य विषयजन्यतया कारणतायाः केवलान्वयितापक्षे व्यवच्छेदकत्वाभावेपि कारणपदजन्य-ज्ञाने प्रकारतयाऽस्य तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तमात्रत्वात् । अत एवानन्यथासिद्धिप्रवेशेपि तत्तद्व्यवच्छेद्यानुसरणप्र-यासः । पदात्तत्प्रकारकज्ञानानुपपत्तेरेव तत्प्रवृत्तिनि-मित्ततायां बीजत्वात् । न चान्यथासिद्धे प्रवृत्त्याप-त्तिः । न हि कारणत्वाभिमतस्यान्यथासिद्धिशून्यत्व-मपेक्षितं किन्त्वनन्यथासिद्धपूर्वत्वम् अस्ति च क्वचि-दन्यथासिद्धपूर्वत्वस्यापि क्वचिदनन्यथासिद्धत्वं(१) इति तदादायैव सामान्यतः कारणपदप्रवृत्त्युपपत्तेः । व्य-तिरेकितापक्षे तु लक्षणत्वेप्यदोषात् । आकाशादेः का-र्यमात्रे कारणत्वं पूर्वपक्षे प्रसंजितं । तत्र मात्रपदं यदि सामान्ये तदा विवक्षितविशेषे कार्यसामान्ये कारणत्वं प्रसञ्जितं स्यात् । यदि तु विशेषे तदा घटादिसर्व-विशेषेषु तत्राद्यमिष्टापत्त्या परिहरति । सामान्यत इष्टत्वादिति । ननु जातीयतागर्भे कारणत्वे क्वाकाशादौ प्र-सङ्गः क्वतरामिष्टापत्तिः यदवोचत् न ह्याकाशादीनां तज्जा-

(१) सिद्धपूर्वत्वमिति पा० २ पु०।

च्चिदपि प्रति कारणं। विशिष्य तु (१) अनन्यथासिद्धेतरपूर्ववृत्तित्वानुपजीविघटपूर्वत्वनिरूपितनियतसमवधानप्रतियोगिजातीयत्वं तत्। अ-

तीयत्वेन कारणत्वमितीति चेत् न जन्यगुणत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितपूर्ववर्त्तितावच्छेदकद्रव्यत्वपुरस्कारेण कार्यमात्रे कारणत्वशङ्कायामेतदभिधानात्। द्वितीयं निरस्यति विशिष्य त्विति। अनन्यथासिद्धेत्यादि। वक्ष्यमाणान्यथासिद्धिशून्यस्य इतरापेक्षया पूर्वत्वस्यानुपजीवि-तज्ज्ञानानधीनज्ञानमिति यावत्। एवंभूतं यद्घटपूर्वत्वनिरूपितं घटप्रागभावावच्छिन्नसमयपरिचायितं नियतसमवधानं तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वमित्यक्षरार्थः। अत्र घटपूर्वत्वेत्यादिमात्रोक्तौ दण्डरूपदण्डत्वादावतिव्याप्तिस्तदर्थमनन्यथासिद्धेति। न चेतरपूर्वत्वानुपजीविपदेनैव तन्निरासः। न हि दण्डत्वदण्डरूपयोरितरापेक्षया पूर्वत्वं ज्ञात्वैव घटपूर्वत्वं ज्ञायत इति। आकाशादिव्यावृत्त्यै इतरपूर्वत्वानुपजीवीति। तस्य च शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं ज्ञात्वैव घटादीन्प्रति पूर्ववर्त्तित्वं ज्ञायते शब्दसमवायिकारणत्वस्यैवाकाशपदार्थत्वात् इति भवति ततस्तद्व्यावृत्तिः। न चानन्यथासिद्धिपदादेव तन्निरासः। न हि दण्डकुम्भकारादीनामिव शब्दस्य घटान्वयव्यतिरेकौ स्तः येन तदुपजीविघटान्वयव्यतिरेकप्रतियोगित्वेन अन्यथासिद्ध्या

(१) विशिष्टन्तु इति पा० १ पु०।

निरासः स्यात् । नन्वेवं क्षित्यादिपूर्वत्वं गृहीत्वैव घटादिपूर्वतया गृह्यमाण ईश्वरो न घटादिहेतुः स्यात् शब्दबुद्ध्यादिसमवायिकारणतयैव सिद्धानामाकाशात्मकालादीनां संयोगादावप्यकारणतापत्तिश्चेति चेत् । न किमीश्वरत्वादिना अन्यथा(१) रूपान्तरेणापि । नाद्यः । ईश्वरत्वाकाशत्वादिना तत्र तत्र तेषां कारणत्वानङ्गीकारादिष्टापत्तेः । न द्वितीयः । कर्तृत्वेन कार्यमात्रे द्रव्यत्वेन च जन्यगुणत्वावच्छिन्ने कारणताया क्षित्यादिशब्दादिपूर्वत्वानुपजीवित्वात् । अत एवाधिकरणकारकतयैव कालदिशोर्जगद्धेतुत्वमिति सिद्धान्तः । घटान्यूनानतिरिक्तकालीनवस्तुव्यावृत्त्यै घटपूर्वत्वेति । घटजातीये नियतस्य रासभादेर्व्यावृत्त्यै नियतेति । शब्दादिकारणस्याकाशादेरवृत्तितया नियतत्वाभावात् तत्राव्याप्तिः तथानादौ संसारे रासभजातीयस्य घटजातीयनियतपूर्वकालवृत्तित्वेन तत्रातिव्याप्तिश्चेत्यतः समवधानप्रतियोगीति । वनस्थदण्डादिसंग्रहाय जातीयत्वमिति । यद्यत्तद्वृत्तिजातीयत्वमात्रं सत्तादिकमादायातिप्रसङ्गि प्रतिबन्धकाभावादावप्रसङ्गि च तथापि तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वं तदर्थ इति नोक्तदोषौ । ननु दुःखप्रागभावसाधने प्रायश्चित्तादावव्यापकमिदं प्रागभावपूर्वत्वाप्रसिद्धेरिति चेत् न । साध्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ताधिकरणकालोपाधित्वावच्छिन्नपूर्वत्वस्य विवक्षि-

(१) अथेति पा० २ पु० ।

तत्वात् । प्रागभावस्य प्रायश्चित्तोत्तरसमयसंबंधित्वेन साध्यत्वात्तदधिकरणोत्तरसमयोपाधिपूर्वत्वस्य प्रायश्चित्तादावपि सम्भवात् । ननु कथमत्र नियमो विवक्षितः किं यत्र घटपूर्वत्वं तत्र दण्डसमवधानमिति उत यत्र घटाव्यवहितपूर्वत्वं तत्र दण्डसमवधानमिति । नाद्यः । दण्डानुत्पत्तिदशायां घटपूर्वत्वेपि दण्डासमवधानेन व्यभिचारात् । न द्वितीयः । स्वर्गाव्यवहितपूर्वक्षणे यागसमवधानाभावेन स्वर्गे यागस्याकारणत्वप्रसङ्गात् । घटक्षणे दण्डसमवधानपूर्वकत्वनियमो विवक्षित इति चेत् । न तथा सति चिरातीतेनापि यागेन स्वर्गक्षणस्य यागसमवधानपूर्वकत्वनियमनिर्वाहेऽन्तरापूर्वकल्पनाभावप्रसङ्गात् । चिरध्वस्तस्य कारणत्वस्य फलपर्यन्तव्यापारव्याप्तेरपि कारणतानुपपत्तिमूलकतया तदन्यथोपपत्त्या तदनाक्षेपकत्वादिति चेत् । उच्यते । घटपूर्वत्वेत्यादिना । कार्यजातीयाव्यवहितपूर्वक्षणत्वव्यापकसमवधानप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वादुक्तदोषानवकाशात् । स्वर्गाव्यवहितपूर्वक्षणे चापूर्वस्यैव यागसमवधानरूपत्वात् न यागस्य स्वर्गकारणतानुपपत्तिर्न वापूर्वासिद्धिः व्यापारस्य समवधानतयैव कल्पनात् । अत एवाहुः स्वांगमव्यवधायकमिति । ननु समवधानं यदि कार्यदेशे साक्षात्संबंधः तदा घटादिव्यधिकरणस्य दण्डादेस्तदकारणतापत्तिः । अथ साक्षात्परम्परासाधारणसम्बन्धमात्रं तदा रासभादावपि तत्कारणतापत्तिः । यत्र कुत्रापि स्थितस्य तस्य घटदेश-

सम्बद्धात्माधिष्ठ्यत्वेन घटस्यापरम्परासम्बन्धित्वादिति चेत् न साक्षात्परम्परासाधारणैकजातीयकार्यदेशसंबंधस्यैव समवधानपदार्थत्वात् । रासभे च साक्षात्संबंधस्यानियमात् पूर्वोक्तपरम्परासंबन्धस्य च नियमेपि तत्पुरस्कारेण व्यतिरेकाभावादन्वयव्यतिरेकित्वगर्भानन्यथासिद्ध्यभावात् । यत्पुरस्कारेणान्यथासिद्धिघटकान्वयव्यतिरेकौ तत्सम्बन्धघटकस्यैव पूर्वोक्तसमवधानस्य विवक्षणात् । न च प्रागभावे पूर्वोक्तदिशाव्याप्तिश्चोपलक्षितसमयविशेषे गवि गोत्वस्येव प्रागभावस्य वृत्तावविरोधात् । समयस्य तु विभोरुपाधावुपाधेश्च विभौ प्रमाणबलादेव समवधानस्वीकारात् न तत्राप्यव्याप्तिः । ननु स्वर्गं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे गृहीत एवापूर्वं प्रति पूर्ववर्त्तित्वावगमात् आकाशवदपूर्वे यागस्याकारणतापत्तिरिति चेत् न इतरपूर्वत्वपदेनेतरसाक्षात्पूर्वत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । तस्य चापूर्वपूर्वतायामनुपजीवनादेव अत्र घटविशेषे रासभविशेषस्य कारणतापत्तिः नियतत्वात् अन्यपूर्वत्वानुपजीवित्वात् अन्यथासिद्धिशून्यत्वाच्च । अन्यत्र क्लृप्तपूर्ववर्त्तिन एवेत्याद्यन्यथासिद्धिविरहस्य वक्ष्यमाणानन्यथासिद्धिनिर्वचनादलाभात् । एतेन पाकजस्थले गन्धादौ रूपादिप्रागभावानां कारणतापत्तिर्व्याख्याता । अपि च शब्दपूर्ववर्त्तित्वमनवगम्यापि शब्दाश्रयत्वादिना रूपेणाकाशस्य कार्यमात्रे पूर्वत्वावगमसंभवात्तस्यापि तत्र कारणतापत्तिः । श्रोत्रस्य शब्दसाक्षात्कारे कारणतापत्तिर्वा श्रोत्रत्वस्य नभोघटितत्वात्तत्सिद्धेश्च शब्दकार-

नन्यथासिद्धत्वं च यत्कार्यं प्रति यस्य नियतान्वयव्यतिरेकौ तदुपजीवनेन यस्यान्वयव्यतिरेकौ तदवच्छिन्ना(१)न्वयव्यतिरेकप्रतियोगित्वं। प्राग-

णताग्रहाधीनत्वात्। न ह्याकाशादेः कारणत्वं केनाप्यवच्छिद्यत इति चोपपादितं दूषणमनुवर्तत एव। किञ्च जन्यसाक्षात्कारत्वावच्छिन्ने कथमिन्द्रियाणां कारणत्वं संयोगादिप्रत्यासत्तीनामेकजातीयत्वाभावेन तद्गर्भपूर्वात्तसमवधानानुपपत्तेरिति चिंत्यम्। कारणत्वं स्वरूपसंबंधविशेषः प्रतियोगित्वविषयित्ववत्। इदं च तदुपलक्षकमेव। अत एवानेकलक्षणककारणताज्ञानभेदेन प्रवृत्त्यननुगमोपि निरस्तः। एतदुपलक्षितस्य दण्डाद्घटो जायत इत्यादिप्रतीतिविशेषप्रवृत्त्यादिसाक्षिकस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषस्यैव प्रवृत्तिहेतुज्ञाने विषयतयावच्छेदकत्वादित्यपि केचित्। नन्वनन्यथासिद्धेरशक्यनिर्वचनताया दर्शितत्वात्तद्गर्भलक्षणानुपपत्तिरित्याशंक्याह। अनन्यथासिद्धेति। यत्कार्यं घटादिकं प्रति यस्य दण्डादेरन्वयव्यतिरेकौ तदुपजीवनेन यस्य दण्डत्वादेरन्वयव्यतिरेकौ तदवच्छिन्नौ(२) यस्य दण्डादेरन्वयव्यतिरेकौ तदनन्यथासिद्धमित्यक्षरार्थः। दण्डत्वादिव्युदासाय तदुपजीवनेनेत्यादि दण्डान्वयव्यतिरेकौ च न दण्डत्वान्वयव्यतिरेकोपजीवनाविति न तदवच्छिन्नान्वयव्यतिरेकप्रतियोगिनि दण्डत्वेतिव्याप्तिः। ननु यत्कार्यं प्रति यस्य दण्डरूपस्या-

(२) तदनवच्छिन्नेति पा० २ पु०।

(१) तदनवच्छिन्नाविति पा० ५ पु०।

भावत्वं च गन्धानाधारसमयानाधाराभावत्वादि-

न्वयव्यतिरेकौ तदुपजीवनेन यस्य दण्डरूपत्वस्यान्वयव्य-
तिरेकौ तदवच्छिन्नान्वयव्यतिरेकप्रतियोगिदण्डरूपमन-
न्यथासिद्धं स्यादिति चेन्न स्वानुपजीव्यन्वयव्यतिरेक-
प्रतियोग्यनवच्छिन्नान्वयप्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वात् ।
रूपान्वयव्यतिरेकयोश्च स्वानुपजीव्यन्वयव्यतिरेकप्रति-
योगिदण्डावच्छिन्नत्वात् । विषयतन्निष्ठोरुभयोश्च
नैकेनापरस्यान्यथासिद्धिर्द्वयोरपि स्वोपजीव्यन्वयव्यति-
रेकप्रतियोग्यपरावच्छिन्नान्वयव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् ।
एतेन विनिगमनाविरहस्थलं सर्वं संगृहीतं भवति । ननु
यागविशेषापूर्वत्वेनापूर्वस्य स्वर्गान्वयव्यतिरेकग्रहाद्या-
गेनापूर्वान्यथासिद्धिप्रसङ्गः । न च यागो नापूर्वानुपजीव्य-
न्वयव्यतिरेकः केवलस्य तस्याशुतरविनाशित्वेन तद्व्य-
तिरेकेपि स्वर्गोपपत्तेः व्यतिरेकनियमभङ्गप्रसङ्गेनापूर्वरू-
पसमवधानस्यैव पुरस्करणीयत्वादिति वाच्यम् । अपूर्वस्य
यागकारणताग्रहोत्तरकल्प्यत्वेन तद्ग्रहकाले तदुपस्थिते-
रसम्भवादिति चेत् । न प्रथमान्वयव्यतिरेकयोः स्वद्वा-
रत्वेन विशेषणादिति वदन्ति । ननु पूर्ववर्तित्वं प्राग-
भावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं प्रागभावश्च प्रतियोगिजन-
काभाव इति आत्माश्रयः । यदि च विनाश्यभावः तदा
विनाशस्य प्रागभावगर्भतयान्योन्याश्रय इत्यत आह ।
प्रागभावत्वं च गंधेति । गंधस्यानाधारः समयो महा-
प्रलयसमयस्तदवृत्तिरभावः प्रागभाव इत्यर्थः । घटा-
दिव्यवच्छेदायाभावपदं । नञ्चाभावैकत्वाभावाभावपरम्

अन्यथा वैयर्थ्यात् । न च प्रतियोगिस्वरूपे ध्वंसप्रागभावेऽव्याप्तिः । भावभिन्नस्यैव लक्ष्यत्वात् । ननु गन्धानाधारसमयानाधारत्वे प्रागभावस्य न तावत्प्रत्यक्षमागमो वा मानम् अनुमानं सम्भवदपि प्रागभावसिद्ध्युत्तरकालं पक्षसाध्यान्यतरस्य प्रागभावगर्भतावश्यम्भावात् । तथा चानुमानप्रवृत्तौ गन्धानाधारसमयानाधाराभावरूपप्रागभावसिद्धिस्तत्सिद्धौ च गन्धानाधारसमयानाधारत्वसिद्धिस्तस्येत्यन्योन्याश्रयः । अपि च ध्वंसप्रागभावेऽव्याप्तिः । न चालक्ष्यत्वान्निस्तारः । तथा सति कारणलक्षणस्यापि ध्वंसहेतुषु ध्वंसप्रतियोगिकगन्धानाधारसमयानाधाराभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वाभावेनाव्याप्तेः । न च प्रतियोगिरूपं प्रागभावमादाय निर्वाहः प्रागभावलक्षणे अभावपदस्य भावभिन्नार्थकत्वात् । अन्यथा वैयर्थ्यस्योक्तत्वात् । किञ्च गन्धान्तमात्रप्रलये मानाभावेन सकलगन्धध्वंसोत्तरभाविसम्भावितकार्यप्रागभावेऽव्याप्तिसंदेहः । रूपानाधारेत्यादिरीत्यापि निर्वचनसम्भवेनानेकप्रागभावत्वगर्भकारणभेदेन प्रवृत्त्यननुगमापत्तेश्च । कथं चास्य प्रागभावत्वे मीमांसकादेर्भविष्यद्व्यवहारः विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव भविष्यत्पदार्थत्वात् । तस्य च महाप्रलयगर्भस्य तेनानङ्गीकारादिति चेत् । अत्र वदन्ति यथाकाशादिपदैः शब्दाश्रयत्वाद्युपलक्षितः प्रमाणान्तरसिद्धो व्यक्तिविशेषः प्रतिपाद्यते तथेहापि गन्धानाधारत्वेन समयोपाधिविशेषः प्रमाणान्तरसिद्धः प्रतिपाद्यते तथा तत्समयविशेषानधिकरणाभावत्वमपि तस्य

कमूह्यम् । यद्वा सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वमेव कारणत्वम् । अस्यार्थः इतरव्यतिरेकावच्छिन्नकार्यानुत्पादव्याप्यत्वम् अनुत्पादश्च उ-

---

घटो भविष्यतीत्यादिविलक्षणबुद्धिप्रमाणकस्योपलक्षणीभूयैवानुगमकमात्रं न तु घटो भविष्यतीत्यादिप्रतीतौ प्रकारः पूर्वोक्तदोषात् । उत्तरसमयासन्नघटाभाव इदानीमित्यस्यैव तद्विषयत्वात् । न चोत्तरत्वस्य ध्वंसगर्भतया पुनरन्योन्याश्रयः। उत्तरत्वेन समयविशेषस्यैवोपलक्षणात्। एवं च वस्तुतो विनाश्यभावविद्यमानतैव भविष्यतीति प्रतीतिविषयः न चान्योन्याश्रयः । समयविशेषे नास्तीत्येव प्रतीयमानस्य विनाशित्वेनाप्रतीतेः । अत एव न प्रवृत्त्यननुगमोपि शब्दाश्रयत्वादिभिरिवानेकैरप्यनुगमकैरुपलक्ष्यस्याभावविशेषस्यैकरूपत्वात्समयविशेषावृत्त्यभावावच्छिन्नसमयसत्त्वज्ञानस्यैवानुगतस्य हेतुत्वात् । यदपि युगपन्नाशे मानाभावाद् गन्धनाशोत्तरभाविप्रागभावेव्याप्तिसंदेह इति । तन्न । सकलगन्धनाशो ह्यदृष्टनाशादेव अन्यथा संयोगविभागयोरन्योन्यनाश्यतया नाशकत्वाभिमतान्यतरस्थितौ क्व सर्वमुक्तिः तस्मात्सर्वादृष्टनाशादेव यावत्कार्यनाशे वाच्ये बीजप्रयोजनयोरभावात्कार्यान्तरानुत्पत्तेर्न प्रागभावावस्थानमिति क्वाव्याप्तिरिति सर्वं सुस्थमिति । आदिपदेन विनाश्यभावत्वसंग्रहः । उक्तदोषोद्दिधीर्षया लक्षणान्तरमपि सिद्धान्तयति । यद्वेति । ननु सहकार्यादिविकल्पकवलितत्वान्नेदं युक्तमत आह अस्यार्थः इतरविरहेति । अवच्छिन्नत्वं व्याप्यत्वविशेषणं धरणिधामादिसमवधानासमवधा-

ताभ्यां बीजादिभिरङ्कुराद्युत्पादानुत्पाददर्शनेनेतरा-
समवधानस्यैव बीजादावनुत्पादव्याप्यत्वावच्छेदकत्वं ।
न त्वेवं शिलाशकलादौ सहकारिसमवहितादपि ततस्त-
दनुत्पादेन शिलाशकलत्वस्यैव तद्व्याप्यतावच्छेदकत्व-
सम्भवात् इति भावः । न च ज्ञानादीनां ज्ञानत्वादि-
नैव घटाद्यनुत्पादव्याप्यतावच्छिद्यते नाव्यभिचारिणे-
तरविरहेणेति तत्र तेषामकारणत्वापत्तिरिति वाच्यम् ।
येन हि सम्बन्धेन यस्य यत्र कार्ये जनकत्वं तत्पुरस्का-
रेण तस्य तत्कार्याऽनुत्पादव्याप्यत्वे इतरविरहाव-
च्छिन्नत्वं विवक्षितम् । ज्ञानादीनां च विषयता-
सम्बन्धेनैव घटादौ जनकत्वं तत्पुरस्कारेण च कपा-
लादौ ज्ञाते सति कदाचित्तत्र घटोत्पादः कदा-
चिन्नेति इतरविरहस्यावच्छेदकत्वावश्यम्भावात् । न च
कार्योत्पादस्थलीयज्ञानसाधारण्यान्नेतरविरहोऽवच्छे-
दक इति वाच्यम् । विरहपदेनासमवधानस्यैवोक्तत्वात् ।
ननु शिलाशकलादेरपि इतरासमवहितशिलाशकलत्वा-
दिनैवाङ्कुराद्यनुत्पादव्याप्यतावच्छिद्यते न शिलाशक-
लत्वादिनैवेतरसमवहिते तस्मिन्नङ्कुराद्युत्पादादिति
तस्यापि तत्र हेतुतापत्तिरिति चेत् । न स्वासमवधाना-
वच्छिन्नकार्यानुत्पादव्याप्यताकस्यैवेतरपदेन विवक्षित-
त्वात् । बीजादेश्च कार्यानुत्पादव्याप्यतायाः शिलाश-
कलासमवधानानवच्छेद्यत्वेनेतरपदार्थत्वाभावात् । त-
समवधानेऽपि दृष्टान्वयव्यतिरेकधरण्याद्यसमवधानेऽङ्कु-
रानुत्पादात् । तत्समवधाने चैतदसमवहितादपि बीजादे-

त्पत्त्यवच्छिन्नप्रतियोगिकोऽत्यन्ताभावः । स चोत्प-
त्तिप्रत्यासत्तिविरोधिप्रत्यासत्तिकोऽतो नातिप्र-

रङ्कुरोत्पादेन धरण्याद्यसमवधानस्यैवावच्छेदकत्वसं-
भवे वैयर्थ्येन शिलाशकलासमवधानस्यानवच्छेदकत्वा-
दिति । न च वृत्तिकारणेऽव्याप्तिस्तेषां कालतो देश-
तो वा कार्यानुत्पादव्याप्यत्वासम्भवात् । सम्भवे वा तद-
समवधानाप्रसिद्ध्या स्वासमवधानावच्छिन्नकार्यानुत्पा-
दव्याप्यताकासमवधानावच्छिन्नत्वस्य कार्यानुत्पादव्या-
प्यत्वेऽसंभवादिति चेन्न । अव्यापककारणताया एवात्र
लक्ष्यत्वादिति वदन्ति । न च कार्योत्पाददशायामनुत्पा-
दव्याप्यत्वाभावादव्याप्तिः । तज्जातीयत्वस्यैव लक्षण-
त्वात् । ननु दण्डादेर्नेतरासमवधानावच्छेद्यकार्यानुत्पा-
दव्याप्यत्वं घटोत्पत्त्यनन्तरमितरासमवहितदंडत्वेप्यनु-
त्पादपदाभिधेयप्रागभावाभावात् इत्यव्याप्तिरित्यायां-
क्याहानुत्पादश्चेति । तथाचोत्तरकालेपि उत्पत्त्यवच्छिन्न-
कार्यात्यन्ताभावसत्त्वाद्व्याप्यत्वमक्षतमिति भावः । नन्वेवं
सुतरामव्याप्तिः । अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेन प्रागिव
कार्योत्पत्तिकालेपि तत्र सत्त्वावश्यम्भावाद्यत्र दण्डस्तत्र
घटानुत्पाद इत्येव व्याप्तेः सम्भवेनेतरेतरासमवधानस्य
तदनवच्छेदकत्वादत आह । स चेति । उत्पत्तिकालेन स-
मं कार्यस्य या प्रत्यासत्तिः स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपा त-
दधिकरणभिन्नाधिकरणप्रत्यासत्तिक इत्यर्थः । नित्य-
त्वेन सदातनत्वेपि कार्योत्पत्तिदेशे सदा सत्त्वे मानाभा-
वात् । उत्पत्तिस्थले दण्डमात्रस्योत्पत्त्यवच्छिन्नकार्यात्य-

सङ्गः । एवं सहकारिविरहप्रयुक्तत्वादिदूषण(४)-गणानवकाशः ॥

इति कारणतावादः ।

न्ताभावव्याप्यताभङ्गादितरासमवधानस्य तदवच्छेदकतावश्यंभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । अतिप्रसङ्गः कार्योत्पत्तिकालेऽनुत्पादप्रसंग इत्यर्थः ॥

इति सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीपरागपिञ्जरितचरणकमलप्रतापराजोद्योजितशेषानन्तविरचितसिद्धान्तप्रदीपप्रभायां कारणताप्रकरणम् ॥

---

(४) प्रयुक्तत्वादिप्रयुक्तदूषणेति पा० १ पु० ।



गवादिपदानां जातावेव शक्तिरिति तौतातिताः । व्यक्त्याकृतिषु जातिषु शक्तिरिति गौतममततत्त्ववेदिनः । तत्रैवं विप्रतिपत्तिजः संशयः । गवादिपदनिरूपितशक्यत्वं जातिमात्रवृत्ति न वा । जातिवाचकपदशक्यत्वं जातिव्यतिरि-

---

अभिधाविचारानुकूलसंशयजननीं विप्रतिपत्तिमाह । गवादिपदानामिति । गवादिपदं जातिमात्रजातिवाचकं न वेति न संशयः कोट्यप्रसिद्धेरिति अन्यथा संशयमाह । गवादिपदेति । विधिनिषेधकोटिप्रसिद्धिर्जातित्वघटादौ आदिपदेन समूहालम्बनप्रत्येकधर्म्मिताभिधानेनैव पुरुषायुषपर्यवसानप्रसङ्ग इत्यनुगतधर्मिकं संशयान्तरमाह । जातिवाचकपदशक्यत्वमिति । पूर्वव्यत्ययेन विधिनिषेधकोटिप्रसिद्धिः । ननु जातिवाचकत्वं किं यथाश्रुतमेवोत जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं । नाद्यः । जात्यादिपदशक्यत्वांशे सिद्धसाधनात् । तस्या नित्यानेकसमवेतत्वादितत्प्रवृत्तिनिमित्तवृत्तित्वात् । न द्वितीयः । जातिमात्रशक्तिपक्षे व्यक्तेरशक्यतया शक्यवृत्तित्वगर्भस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य गवादिपदशक्यजातावभावेन जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वासिद्धेः । किञ्च वृत्तिर्न समवायः अनभ्युपगमात् । न सम्बन्धमात्रं कालादिसम्बन्धितया बाधसिद्धसाधनप्रसङ्गादिति चेत् । न उभयवादिसम्प्रतिपन्नजातिवाचकपदशक्तिर्जात्यतिरिक्तविषया न वेति विवक्षितत्वात् । जात्यादिपदानां गवादिपदतुल्यन्यायतया नित्यानेकसमवेतत्वादिवा-

क्तवृत्ति न वा । अभिधेयत्वं नित्यमात्रवृत्ति न वेत्यपि कश्चित् । तत्र तैःतातितानामयमाशयः । वाक्यार्थप्रतिपत्त्यनुकूलपदार्थस्मरणजनकपदपदार्थयोस्सम्बन्धस्तावत् वाचकत्वं नाम सकलवादिप्रसिद्धं । तत्सङ्केतो वा पदार्थान्तरं वेत्यन्यदेतत् ॥ स च सम्बन्धः कुत्र कल्प्यतां जातिमात्रे वा जातिव्यक्त्योर्वेति विमर्शेऽपि जायमाने जाता-

चकताया एव पराभ्युपेतत्वात् । अभिधेयत्वमिति । जातिमात्रशक्यतापक्षे विशेष्यान्तरानभिधानेन जातेरप्रकारतया गवादिपदाभिधाया नित्यप्रकारमात्रवृत्तित्वे बाधक इत्यरुचिं कश्चिदित्यनेनासूचयत् । शक्तत्वसिद्ध्या तद्धर्मिकवक्ष्यमाणविमर्शानुपपत्तिं परिहरिष्यन्नुपोद्घातेन प्रमाणमाह । वाक्यार्थप्रतिपत्तीति । शक्त्याकारेण सकलवाद्यप्रसिद्धेराह । वाचकत्वं नामेति । सिध्यतूद्बोधकान्तराहेतुकस्मरणहेतुत्वात्सम्बन्धमात्रं हस्तिहस्तिपकादिवद्वाचकत्वं तु कुत इत्यत आह । वाक्यार्थेत्यादि । घटपदाश्रयतया स्मृतस्य गगनादेर्घटमानयेत्यादौ कर्मत्वान्वयप्रतिपत्त्यदर्शनान्न सम्बन्धमात्रं किन्तु सम्बन्धविशेषः कल्प्यते सैव शक्तिरिति नासिद्धिरिति भावः । एवमपि सा यदि पदार्थान्तरं तदा न्यायनयेऽसिद्धिः अथेश्वरेच्छा ततो भट्टनय इत्यत आह । तत्संकेत इति । संकेतत्वादेर्धर्मितानवच्छेदकत्वात्तेन रूपेण तद्व्यवस्थापनमिदानीमनुपयुक्तमिति भावः । आकृतेरसार्वत्रिकत्वेनाह । जातिव्यक्त्योर्वेति । विशि-

वेव तत्कल्पना ज्यायसी नागृहीतविशेषणान्या येन न तु व्यक्तौ अनन्ताभिर्व्यक्तिभिः(१) सह संबन्धग्रहणस्याशक्यत्वात् । सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तेः प्रमाणाभावेनानङ्गीकारात् । तथात्वे वा

द्वयोरिति शेषः । अत एवाह नागृहीतेति । न खलु केवला व्यक्तिः शक्या गोपदाद्व्यक्तिमात्रबुद्धिप्रसङ्गात् । नापि जात्युपलक्षिता जात्यन्योपलक्ष्यतावच्छेदकरूपेण व्यक्तेरप्रतीतेः । किन्तु विशिष्टा । तथाच संकेतकग्राहकप्रमाणापेक्षितविशिष्टोपस्थितेर्विशेषणीभूतजातिज्ञानपूर्वकतया प्रथमोपस्थिता लाघवेन सैव शक्येत्यर्थः । न तु व्यक्ताविति । केवलायां विशिष्टायां वेति शेषः । सा हि न तावदेका काचिच्छक्या गां दद्यादित्यादावनध्यवसायप्रसङ्गात् । सर्वापि न सर्वत्वेन तत्रैवाननुष्ठानप्रसङ्गात् । अपि तु प्रत्येकरूपेणेति वाच्यं तत्राह । अनन्ताभिरिति । केवलाभिरिव विशेष्यभेदादनन्ताभिर्विशिष्टाभिरपि व्यक्तिभिर्देशकालविप्रकृष्टाभिः प्रत्येकमसर्वज्ञेन दुर्विज्ञानतयानुपस्थिताभिः संकेतस्य ग्रहीतुमशक्यत्वादिति भावः । ननु न ब्रूमः प्रत्येकमुपस्थितास्विति येनानंत्यबाधकमाशंकयेत किन्तु सामान्येनोपस्थितासु प्रत्येकं सङ्केतग्रह इति तत्राह । सामान्यलक्षणेति । शक्त्यनुभवपदार्थस्मरणवाक्यार्थानुभवानां ज्ञानेच्छाकृतीनां वा व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोर्वा समानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभावाभ्युपगमेनैवा-

(१) व्यक्तिभिरिति पा० १ पु० नास्ति ।

व्यक्तेरन्यथा लाभसम्भवेन तत्र शक्तिकल्पनस्य गौ-रवपराहतत्वात्। तदिदमुक्तम्।

विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति। व्यक्तेः कथं लाभ इति चेत्। न आक्षेपात्। ननु व्यक्तिं विना किमनुपपन्नं। न तावत्-

तिप्रसङ्गवारणात् न समानविषयकत्वनिर्वाहकतया तत्सिद्धिरिति भावः। अनुकूलतर्कानवतारदशायां धूमो वन्हिव्यभिचारी नवेति संशय एव तत्र प्रमाणमित्यत आह। तथात्वे वेति। अन्यथेति। आक्षेपादिनेत्यर्थः। ननूपायस्यानुपायतादोषः न तूपायान्तरसत्त्वमित्यत आह। गौरवेति। अन्यथा लक्षणोच्छेदापत्तेरिति भावः। अत्रैवाभियुक्तसंमतिमाह। तदिदमिति। विशेषणे जातौ क्षीणशक्तिस्तामभिधाय पर्यवसितेत्यर्थः। अन्यथा लाभसम्भवेनेत्युक्तमाक्षिपति। व्यक्तेः कथं लाभ इति। पृष्टं मत्त्वोत्तरमाहाक्षेपादिति। आक्षेप्ता स्वाशयमुद्घाटयति। ननु व्यक्तिं विनेति। न ह्य-व्याप्यस्याव्यापकेन विनाऽनुपपत्तिः। न वानयोर्व्याप्ति-र्देशतो गव्येव कालतश्च महाप्रलये व्यभिचारादित्याह। व्यक्तिं विनापीति। जातेर्नित्यत्वादिति भावः॥ न च तज्ज्ञप्तेरनुपपत्तिः। आक्षेपवादिना केवलजातिप्रतीतेर-न्वयवाच्यत्वादन्यथाक्षेपानुपपत्तेरिति। या जातिः सा व्यक्तिवृत्तिरित्यत्र न व्यभिचारः। प्रलयकालीनाया

ज्जातिः । व्यक्तिं विना जातिस्वरूपावस्थाना-दिति । मैवं । जातेर्हि(१) व्यक्तिवृत्तिता नियतेति कथमाक्षेपानुपपत्तिः । न च जातिव्यक्त्योर्युगपत्प्रतीतिदर्शनादाक्षेप्याक्षेपकभावानुपपत्तिरिति वाच्यम् । गौरवप्रसङ्गबाधकबलेन युगपत्प्रतीतेर्भ्रान्तित्वकल्पनस्योचिततरत्वात् । न च जातिभानसामग्री व्यक्तिभानसामग्री(२)नियतेति तदैव

अपि जातेः प्राग्व्यक्तिवृत्तित्वादित्याक्षेपोपपत्तिमाह जातेर्हीति । अन्येतु महाप्रलयानङ्गीकाराभिप्रायमेतत् । नचैवमपि चैत्रत्वादिजातौ कालतो व्यभिचारः भाट्टैस्तज्जात्यनङ्गीकारादित्याहुः । ननु जातिव्यक्त्योर्युगपत्प्रतीयमानत्वात्कथमाक्षेप इत्यत आह । न चेति । गौरवेति । व्यक्तिशक्तिकल्पनालक्षणगौरवप्रसङ्गेनेत्यर्थः । ननु यत्र पदाज्जातिभानसामग्री तथा तत्र तद्व्यक्तिभानसामग्रीति जातिसाक्षात्कारे नियमावधारणात् एकदा ज्ञानद्वयानुपपत्तेश्च समूहालम्बनन्यायेनोभयज्ञानमेकमेवोत्पद्यत इति क्व क्रमकल्पना भेदगर्भेत्याशंक्य निराचष्टे । जातिभानेति । योग्यव्यक्तिगर्भजातीन्द्रियसन्निकर्षजन्ये जातिसाक्षात्कारे व्यक्तिसाक्षात्कारसामग्रीनियमस्यार्थसमाजसिद्धावपि लाघवनियंत्रितशक्त्युद्बोधितसंस्कारपरा-

(१) जातिर्हीति पा० १ पु० ।
(२) ज्ञानसामग्रीति उभयत्र पा० २ पु० ।

व्यक्तेर्भान(१)नियमात्कथमाक्षेप इति वाच्यं। जातिसाक्षात्कारे ह्ययं नियमो न तु तत्स्मरणेपि । ननु जातिमात्रज्ञानाद्व्यक्तिमात्रमाक्षेप्तव्यं तथाच न व्यक्तिविशेषलाभः(२) । जातिविशेषप्रतिसन्धानाद्व्यक्तिविशेषाक्षेप इति यद्यभिमतं तदा जातौ विशेषो व्यक्तिरेव। तस्याश्च भानं जातिज्ञाने वृत्तमेवेति किं केनाक्षेप्तव्यमिति । मैवं । किंचिद्धि वस्तु स्वत एव विलक्षणमिति न्यायेन जातेः स्वत एव विलक्षणत्वात् । अन्यथाऽन्योन्याश्र-

धीनायां स्मृतौ नायं नियम इत्याह । जातिसाक्षात्कारे हीति । आक्षेपकं जातिमात्रज्ञानं जातिविशेषज्ञानं वेति विकल्प्याद्ये दोषमाह । तथाचेति । द्वितीयमनुवदति जातिविशेषेति । दूषयति । तदेति । गवेतरावृत्तित्वेति । गोवृत्तित्वादेरपि व्यक्तिगर्भतया विवक्षितविवेके व्यक्तिरेव व्यावर्तिकेत्याक्षेपज्ञानकाले आक्षेप्यं ज्ञातमेवेत्याक्षेपानुपपत्तिरित्यर्थः। अंत्यविशेषेषु भवद्भिरिव जातावस्माभिस्तुल्यन्यायतया स्वतोव्यावृत्तत्वाङ्गीकारान्न व्यक्त्यपेक्षेति समाधत्ते मैवमित्यादिना । तदेव विपक्षबाधकेन द्रढयति । अन्यथेति। व्यावर्त्तकान्तरापेक्षायां परस्परव्यावर्त्तितयोर्व्यावर्त्तकत्वेऽन्योन्याश्रयाद्व्यावर्तकपरम्परानुसरणेऽनवस्थेति

(१) ज्ञानेति पा० २ पु०।

(२) कथमित्यधिकः पा० २ पु०।

यावस्थानप्रसङ्गात्(१)। व्यक्तेः प्राधान्यानुभवाल्लक्षणा व्यक्तौ आक्षेपे तु उपसर्जनता स्यादिति भाट्टैकदेशिनः । तदाहुः ।

जातावस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चिद्विवक्षति ।
नित्यत्वाल्लक्षणीयायास्ते हि व्यक्तेर्विशेषणे इति ॥

भावः । मंडनमत माह । व्यक्तेरिति । गौर्गच्छति गामानयेत्यादौ न हि व्यक्तिगतं गोत्वमित्यनुभवोऽपि तु गोत्ववती व्यक्तिरित्याक्षेपे तु गोत्वं व्यक्त्याश्रितमिति धीः स्यान्न तु प्रवर्त्तकशब्दोत्पिपादयिषता यथा च पूर्वं तथा च गवि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । जात्युपसर्जनतया प्रतीयमानाया व्यक्तेरन्यान्वये निराकांक्षत्वाद्राजपुरुषमानयेत्यत्र राज्ञ इव कर्मत्वाद्यन्वयानुपपत्तिश्चेति भावः । अत्रैवाभियुक्तसम्मतिमाह । तदाहुरिति । अविवक्षायां हेतुर्नित्यत्वादिति । व्यभिचाराभावाद्बाधाच्चेति भावः । व्यक्तेस्ते हीति । ते नित्यत्वानित्यत्वे व्यक्तेर्विशेषणे अनित्यत्वादिति भावः । गामानयेत्यादिस्थले विभक्त्युपनीतकर्मत्वादेर्व्यक्त्यन्वयानुपपत्त्या कल्पितां जरत्प्राभाकराणां अर्द्धजरतीमुपन्यस्यति । विशिष्टेति ॥ शक्तिर्हि शक्यकार्यापेक्षा कार्यं चात्र विशिष्टज्ञानमेकमेवेत्येकैव सा तस्याश्च विशिष्टगोचरता विशिष्टज्ञानविषयतयैवेति भावः । सिद्धान्तप्रवादविरोधं परिहरति ।

(१) अनवस्थाप्रसङ्गादिति पा० १ पु० ।

विशिष्टगोचरा एकैव शक्तिः किन्तु जाति-निष्ठतया ज्ञातोपयुज्यते। व्यक्तौ तु सा स्वरूपसती। समानसंवित्संवेद्यतया च व्यक्तेरपि भानमिति गुरुमततत्त्ववेदिनः। व्यक्तेरन्वयप्रकारतया भानमिति गुरुमतैकदेशिनः। अनुमानं

किंत्विति। स्वरूपसतीति। अन्यथा गौरवादिति भावः। कथं तर्हि व्यक्तेर्लाभ इत्यत आह। समानेति। अयमाशयः। यद्विषयत्वेन शक्तिज्ञानं पदसहकारि तदेव तत्पदशक्यमन्यथा पदजन्यज्ञानविषयत्वादन्वयस्यापि शक्यतापत्तेर्लक्षणोच्छेदापत्तेश्च। न चेह जातिशक्तत्वेन पदज्ञाने सति व्यक्तिशक्तिज्ञान-विलम्बाद्व्यक्तिज्ञानविलम्बो येन तद्विषयत्वेनापि श-क्तिज्ञानं सहकारि कल्प्येत। न च व्यक्तिशक्तिज्ञानेपीत-रशक्तिज्ञानविलम्बेन जातिज्ञानविलम्बादर्शनाद्विनि-गमः जातिज्ञापकसामग्र्या व्यक्तिबोधाविनाभूतत्वेनै-कत एवोभयज्ञानोपपत्तेर्लाघवाद्व्यक्तिज्ञापकसामग्र्या जातिबोधकत्वं क्लृप्तमिति तदर्थं सामग्रीद्वय-कल्पनागौरवात्। एवं च जातिज्ञापकतया सहकारि-कल्पितं जातिशक्तिज्ञानं यदि व्यक्तिं न बोधये-त्समानसंवित्संवेद्यां जातिमपि न बोधयेदिति वृथैव तत्कल्पना स्यादतो धर्मिग्राहकमानसिद्धं जाति-शक्तिज्ञानस्य व्यक्तिबोधकत्वमिति गुर्वेकदेशिमत-माह। व्यक्तेरिति। केवलजातेरानयनाद्यन्वयायोग्य-

श्वत्र गोव्यक्त्याकृती न गोशब्दवाच्ये गोत्वभिन्नत्वात् पटवदिति ॥

अत्रोच्यते ॥ गामानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य गवानयने प्रवृत्तिर्दृश्यते तावत् । सा च गवानयनज्ञानसाध्या । तच्च

तथा तद्योग्यताघटकत्वेन घटपदे छिद्रेतरत्ववद्व्यक्तिः प्रतीयत इत्यर्थः । पूर्वोक्तलाघवादितर्कोपकार्यमनुमानमाह । गोव्यक्त्याकृतीति । महिष्यादिव्यक्त्याकृत्यंशे सिद्धसाधनभयादाद्यञ्जोपदं । व्यक्त्याकृतिपदवाच्यतया बाधकवारणाय द्वितीयम् । गोत्वभिन्नत्वादीति । गोपदप्रवृत्तिनिमित्तभिन्नत्वादित्यर्थः ॥ पशुविशेषवृत्तिजातिविशेषान्यत्वे तु जलत्वादौ व्यभिचारप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् ।

सिद्धान्ताभिधानं प्रतिजानीते । अत्रोच्यत इति । प्रवृत्तिपरवाक्यश्रवणानन्तरोपजायमानव्यक्तिप्रवृत्त्यनुरोध्यतद्बोधाधीनकल्पना शक्तिः समानविषयतालाघवेन व्यक्तौ कल्प्यते जातिधीस्त्वन्यथैव वन्ह्यनुमापकसामग्रीसहिम्नैव वन्हिप्रतीतिरिति युक्तं तत्र कः प्रसंगो जातौ शक्तिकल्पनस्य अथान्यथाभवतो जातिज्ञानस्य शाब्दज्ञानस्य निर्विकल्पकतापत्त्या जातौ शक्तिकल्पनमस्तु तर्हि तत्रापि न तु प्रथमप्रतीतव्यक्तिशक्तित्याग इत्याशयेनाह । गामानयेत्या-

ज्ञानं गामानयेति वाक्यजन्यं वाक्यजे ज्ञाने पदोपस्थापित एवाऽर्थोऽन्वयप्रतियोगितया भासत इति व्यवस्थापितं योगरूढस्थले । तथाच गोपदात् गोव्यक्तेरनुपस्थितौ कथमन्वयप्रत्ययः । आक्षेपोपस्थितस्य वाक्यज(१)प्रत्ययान्वयप्रतिगित्वाभावात् । अन्यथा घटमानयेति वाक्यं रूप-

दिना । पदोपस्थापित इति । वृत्त्येति शेषः । अन्यथा घटपदोपस्थापिते कुलालादौ व्यभिचारात् । व्यवस्थापितमिति । अत्राशंसायां भूतवच्चेति क्तः । वस्तुतो रूढिवादस्योर्ध्वलेखनमविदितग्रन्थकृदभिमतप्रकरणानुपूर्वीकलेखकप्रमाद एव कथमन्यथात्रैवाग्रे वक्ष्यति न हि तात्पर्यज्ञानं वाक्यार्थज्ञानजनकमिति प्रतिपादितमधस्तादिति । सिद्धां व्यक्तौ शक्तिमुपसंहरति । तथाचेति गोपदादिति । वृत्त्येति शेषः । अन्यलभ्यत्वान्न व्यक्तिः शक्या गच्छ गच्छसि चेत्कान्त इत्यादावगमनवदित्यत आह । आक्षेपेति । उपलक्षणं चैतद्वृत्तीतरस्य गच्छ गच्छसि चेदित्यादावस्ति गमननिषेधयोरन्वयप्रत्ययो न त्वसौ वाक्यज इति भावः । नन्वन्वयप्रतियोगित्वे योग्यतादिमदुपस्थितिमात्रं तन्त्रं न त्वपरप्रतियोग्युपस्थापकसजातीयजन्योपस्थितिरपि गौरवादित्यत आह । अन्यथेति । आक्षिप्येति । तस्येति शेषः । आनयनान्वयप्रतियोगिनो घटस्य रूपादिव्याप्तत्वादिति भावः ।

संख्यापरिमाणपृथक्त्वादिकमाक्षिप्याऽन्वयबोधं विदध्यात् । न चैवं तथानुभवाभावात् । किञ्चाक्षेपे व्यक्तेः प्राधान्येन भानं(१) न स्यात् । न च लक्षणया तदुपस्थितिरिति वाच्यं । शक्यार्थान्वयव्यवहितव्यक्तिबुद्धे(२)रत्रासिद्धेः । किञ्च

इष्टापत्त्या तर्काभासत्वशङ्कां परिहरति । तथानुभवाभावादिति । मंडनोक्तदोषमनुवदति । किञ्चाक्षेप इति । जातिविशेषतयोपस्थितेरिति भावः । अस्तु तर्हि तन्मतमेव(३) तत्राह । न च लक्षणयेति । लक्षणास्थले हि शक्यान्वयानुपपत्तिव्यवहितशक्तिलक्षणाधीने धियौ भवतः । शक्त्यधीनधीकाले व्यक्त्युपस्थापकलक्षणानवतारात् । लाक्षणिककाले शक्त्या शक्योपस्थितौ युगपद्वृत्तिद्वयविरोधप्रसङ्गात् । लक्षणयैव विशिष्टोपस्थितौ तु व्यवधानाविघातात् । न चेह शक्यजात्युपस्थितिर्व्यक्तिं विना शक्यतावच्छेदकान्तरस्य तत्राभावात् । निरवच्छेदकतत्प्रतीतेश्चानुभवबाधितत्वात् । संबन्धितावच्छेदकाप्रकारत्वेन लक्ष्यास्मारकत्वप्रसंगाच्च । न वा लाक्षणिकव्यक्तिप्रतीतिः । शक्यजातिं विना व्यक्तौ लक्ष्यतावच्छेदकान्तराप्रतीतेः । गोपदाद्गोत्वविशिष्टप्रतीतेश्चेति भावः । अपि च किमिह व्यक्तिलक्षणायां बीजमभिमतमायुष्मतः अन्वयानुपपत्तिर्वा

(१) ज्ञानमिति पा० २ पु० ।

(२) वाक्यार्थव्यवहितव्यक्तिबुद्धेरिति पा० १ पु० ।

(३) मन्मतमेवेति पा० २ पु० ।

यत्र जात्यन्वयानुपपत्तिर्नास्ति गां पश्य घटं पश्येत्यादौ तत्र कथं व्यक्तिलाभः । लक्षणाया अभावात् । व्यक्तितात्पर्यव्यतिरेकेणापि व्यक्तेरन्वयबोधदर्शनाच्च । न हि तात्पर्यज्ञानं वाक्यार्थप्रतिपत्तिजनकमिति प्रतिपादितमधस्तात् । न हि जातिप्रत्ययानन्तरमत्र व्यक्तिप्रतीतिः । किन्तु युगपदेव । न च गौरवभयेन भ्रमकल्पनम् ।

तात्पर्यानुपपत्तिर्वा । नाद्य इत्याह । यत्र जात्यन्वयेति । न द्वितीय इत्याह । व्यक्तितात्पर्य्येति । ननु प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरपरवाक्यस्य तद्विषयव्यक्तौ तात्पर्यमौत्सर्गिकमिति तद्विरहोऽसिद्ध इत्यत आह । न हि तात्पर्यज्ञानमिति । अस्तु वस्तुतो वक्तुर्व्यक्तौ तात्पर्यं न तु मुख्यार्थताबाधाद्यप्रतिसन्धाने श्रोतुस्तद्ज्ञानं । न च तदज्ञाने व्यक्त्यन्वयस्याप्यज्ञानं शुकादिवाक्ये व्यभिचारेण तस्य वाक्यार्थबाधानङ्गत्वादिति भावः । अधस्तादिति योगरूढिवादस्य पूर्वलेख्यताभिप्रायेण । प्रतीतिभेदाभावादपि न जातिव्यक्त्योः शक्तिलक्षणाव्यवस्थेत्यत आह । न च जातीति । शक्तिलक्षणासाध्यधियो भिन्नयोरनुपपत्तिप्रतिसन्धानव्यवधानं सर्वत्र दृष्टमिह च तन्नास्ति इति व्यवधानाभावपरशक्यार्थेत्यादिग्रन्थः । अयं तु युगपदेवेति स्वरसाद्भेदाभावमात्र इत्यपौनरुक्त्यं वक्ष्यमाणक्रमकल्पनातद्दूषणयोरवतारायोक्तमेव पुनरुक्त्यापि तमिति वा । किन्तु युगपदेवेति । न च तदुपपादकं युगपद्वृत्तिद्वयं सम्भवतीति भावः । क्वचिन्मुख्यं हि क्वचिल्लाक्ष-

प्रमाणवतो गौरवस्यापि न्याय्यत्वात् । किञ्च जातौ निर्विकल्पकोपस्थितायां न शक्तिग्रहः । किन्तु सविकल्पकोपस्थितायां जातौ च विशेषणं व्यक्तिरेव । अन्यद्विशेषणान्यायस्य वैपरीत्यमापतितम् । एवं च जातेः स्मरणमपि सविकल्पकतया विशेषणसापेक्षं । विशेषणं च तत्र व्यक्तिरेवेति समानसंवित्संवेद्यतया कथमाक्षेपः । न चान्वयप्रकारतया व्यक्तेर्ज्ञानमपि तु प्राधान्येन । किञ्च पदार्थोपस्थितावन्वयप्रकारता

शिकं भवति । न च जातौ क्वचिन्मुख्यः प्रयोगः व्यक्तिमनादाय क्वचिदपि पदाज्जातेर्व्यवहाराभावा दिति तत्त्वम् । एवं शक्तिसाध्योपस्थितिपर्यालोचनया व्यक्तेः शक्यतामुपपाद्य शक्तिग्राहकोपस्थितिवशादपि तामुपपादयति किञ्च जाताविति । उक्तयुक्तिं स्मृतावतिदिशन् सिंहावलोकनेनाक्षेपपक्षे दोषान्तरमाह । एवमित्यादिना । न केवलं शक्तिग्राहकव्यवहारकालीनोपस्थितिरित्यपि शब्दार्थः । सूचीकटाहन्यायेन गुर्वेकदेशिपक्षं प्रतिक्षिपति । न चान्वयेति । अन्वयप्रकारस्य छिद्रेतरत्वादेरशक्यस्यापि शाब्दबोधविषयत्वमभ्युपगम्येदं वस्तुतस्तदेव न स्यादिति द्रष्टव्यम् । अपि च सम्बन्धिविशेषान्वयधीकाले खल्वन्वयप्रकारविशेषोपस्थितिर्न तु पदार्थोपस्थितिकाले न चेह तथा जात्युपस्थितेर्व्यक्तिविषयतानियमादित्याह । किञ्च पदार्थोपस्थि-

स्यात्। व्यक्त्या विना जात्युपस्थितिरेव ना-स्तीति कस्यान्वये व्यक्तिः प्रकारः स्यात्। समानसंवित्संवेद्यतानियमेऽपि जातौ शक्तिर्न व्यक्ताविति चेत्। न शक्तिर्हि सामर्थ्यं। तच्च कार्यापेक्षं। कार्यं ज्ञानात्मकमेवेति कथं गौरवं। न च जातिविषयतया ज्ञानं कार्यं न तु व्यक्तिविषयतयेति वाच्यम्। उभयविषयकं ज्ञानं पदजन्यमित्यस्यैव तदर्थत्वात्। किञ्चास्मन्नये पदानां

ताविति। सत्यामिति शेषः। नास्तीति। समानसंवित्संवेद्यत्वादिति भावः। समानसंवित्संवेद्यतानियमाज्जातिशक्तपदजन्यज्ञानस्य व्यक्तिविषयतावश्यम्भाव एव सिद्धो न तूभयत्र तुल्या शक्तिरिति गूढाशयगुरोर्मतमाशङ्कते। समानेति। न व्यक्ताविति। गौरवादिति शेषः। जातावपि न शक्तिः। किन्तु तज्ज्ञाने तद्विषयतया तस्याः शक्यत्वं तत्समानवित्तिवेद्यतया व्यक्तेरपि तदापत्तिरिति तत्र निषेधे व्याघातो गौरवासिद्धिश्चेत्याशयेन परिहरति। शक्तिर्हीति। गुरोराशयमुद्घाट्य दूषयति। न च जातिविषयतयेति। जन्यज्ञाने विषयतया कार्यतावच्छेदकत्वस्यैव शक्यत्वादिति भावः। माभूद्व्यक्तिविषयतया जन्यत्वं तथापि तद्विषयकज्ञानस्य पदजन्यतामात्रेण व्यक्तेः शक्यता अन्यस्य परिभाषामात्रत्वेनाप्रयोजकत्वादित्याह। उभयविषय इति। अन्वयस्य शक्यतापत्तेरपरितुष्यन्नाह। किञ्चेति। सङ्केत इति। अस्मा-

शक्तिस्सङ्केतो न तु पदार्थान्तरं । स च व्यवहारबलेन जातिवद्व्यक्तावपि गृह्यते । न हि गोपदाज्जातिमात्रं व्यवह्रियते न च व्यक्तिरिति युक्तिमत् । तस्मात्सङ्केतग्राहकस्य जातिव्यक्तिसाधारणस्य प्रमाणसिद्धत्वादुभयत्रापि सङ्केतरूपा शक्तिरिति न किंचिदनुपपन्नम् । एतेन गुरूणामर्द्धजरती निरस्ता । स्वरूपसत्याः शक्तेः पदार्थोपस्थित्यनङ्गत्वात् । तदर्थमेव तस्याः कल्पनात् ।

च्छब्दादयमर्थो बोध्य इतीश्वरेच्छात्मक इत्यर्थः । न त्विति मानाभावादिति भावः । स्वरूपकथनं चैतत् । उभयथा व्यवहारबलेनैव तत्कल्पनादनन्यलभ्यमात्रविषयत्वाविशेषाच्च । व्यवहारस्य शक्त्यंशे असिद्धिमाशंक्याह । न हीति । उपसंहरति तस्मादिति । इति न किंचिदिति । अन्यथा तु शाब्दी ह्याकांक्षा शब्देनैव शाम्यतीति न्यायाद्व्यक्तेः शाब्दान्वयबोधानुप्रवेशो विभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधाद्विभक्त्युपनीतसंख्याकर्मत्वाद्यन्वयश्चानुपपन्न इति भावः । गुरूणामर्द्धजरतीन्यायं निराचष्टे । एतेनेति । वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः । किमसौ शक्तिः पदार्थोपस्थितये स्वीक्रियते उताप्रकृत्यर्थे विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेर्विभक्त्यर्थान्वयायेति विकल्प्य नाद्य इत्याह । स्वरूपसत्या इति । अपभ्रंशादर्थप्रत्ययादिति भावः । न द्वितीय इत्याह तदर्थमेवेति । तदर्थोपस्थित्यर्थमेवेत्यर्थः ।

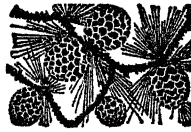
अन्यथा जातावपि स्वरूपसत्त्वेवास्तामिति वाचालवचसोऽवकाशप्रसङ्गात्। तस्माज्जातिवत् व्यक्तिरपि यथासम्भवमाकृतिरपि पदार्था इति निर्द्धार्य सूत्रितमक्षपादेन "व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थाः" इति तदेव युक्तमिति समञ्जसम् ॥ ॥

॥ इति पदशक्तिवादः ॥

शब्दतदनुपस्थितौ विभक्त्यर्थान्वयस्याप्यनुपपत्तिः । शाब्दीत्यादिन्यायविरोधादिति भावः । ननु क एवमाह स्वरूपसती शांगसिति येनापभ्रंशादर्थप्रत्ययो न स्यात्किन्तु जातिविषयतया ज्ञातेत्यत आह । अन्यथेति । अपिरवधारणे । समुच्चयेनोभयत्र स्वरूपसत्ताङ्गीकारे शक्तिभ्रमादर्थप्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । एतावता पूर्वपक्षानुमानेऽभावरूपसाध्यप्रतियोगिग्राहकोपजीव्यप्रमाणबाधमुपपाद्य गोव्यक्तिर्गोपदशक्या गोत्वसमानवित्तिवेद्यत्वात् गोत्ववदिति विवक्षितमनुमानं निगमयति । तस्मादिति । ननु प्रत्येकं शक्यत्वे गोगोत्वे इति प्रत्ययोत्पत्तिर्विशिष्टशक्यत्वे गौर्नित्यो गौरनित्य इत्यत्रानन्वयप्रसङ्गः। विशिष्टानामानंत्येन व्यक्तिपक्षोक्तदोषानुवृत्तिश्चेति चेन्न । विशिष्टशक्तस्य विशेषणपरत्वे लक्षणास्वीकारात् । विशिष्टानामानंत्येपि सामान्यलक्षणयोपस्थितेषु विशिष्टेषु सामान्यावच्छेदेन एकशक्तिस्वीकाराददोषात् । आकृतिव्यंग्यजातिप्रवृत्तिनि-

मित्तकपदेषु आकृतिरपि शक्येत्याह । यथासंभवमिति । अत्र रूपरसगंधादिव्यंग्यजातिप्रवृत्तिनिमित्तकेषु पदेषु रूपादिवत् आकृतिव्यंग्यजातिप्रवृत्तिनिमित्तकेष्वप्याकृतेः शक्यत्वे मानाभावः । तत्प्रतीतेस्तद्व्यंग्यजातिलिङ्गकत्वेन रूपादिप्रतीतिवदेव शाब्दत्वासंप्रतिपत्तेरिति चिंत्यमेतत् । सूत्रे पदार्थ इत्येकवचनं विशिष्टगोचरा एकैव शक्तिरिति सूचनाय ॥

इति सकलसामन्तप्रतापराजोद्योजितशेषाख्यविरचितायां न्यायसिद्धान्तदीपप्रभायां पदशक्तिप्रकरणं समाप्तम् ।



अथ सहजशक्तिः। तत्र विप्रतिपत्तिः। वह्निर्दाहानुकूलातीन्द्रियाद्विष्ठधर्मसमवायी न वा।

पदशक्तिसिद्धान्ते शक्तिः सङ्केतो न पदार्थान्तरमित्युपक्षिप्तं तत्र दाहादाहव्यवस्थानुरोधेन शक्तेः पदार्थत्वान्तरत्वस्या(१)वश्यकत्वादियमपि पदार्थान्तरं शक्तित्वात् वन्हिशक्तिवत्। इति परमत्यवस्थानसंभवान्निराकरणस्यावसरप्राप्ततामर्थशब्देन दर्शयन्नेव प्रतिजानीते। अथ शक्तिरिति॥ चिन्त्यत इति शेषः। चिन्तानुकूलसंशयमाह। तत्रेति। वन्हिद्व्यणुके अतीन्द्रियस्पर्शेन सिद्धसाधनतानिवृत्त्यै अयमिति। प्रत्यक्ष इत्यर्थः॥ वह्नौ स्थितिस्थापकपक्षे तद्वारणाय दाहानुकूलेति। पक्षान्तरे तूद्दिश्यसिद्ध्यर्थं तत्॥ उष्णस्पर्शनिवृत्त्यै अतीन्द्रियेति। अदृष्टवदात्मसंयोगनिरासायाद्विष्ठेति। तत्रानेकासमवेतत्वमिति नाग्रिमसमवायिपदवैयर्थ्यम्। अनेकवृत्तेरप्यभावस्य तेष्वसमवेतत्वेनाद्विष्ठपदादव्यावृत्तेः। ननु दाहस्य व्यधिकरणगुणादृष्टनिमित्तकतया तदुभयसमानाधिकरणदाह्यादृष्टवदात्मसंयोगजन्यत्वं युक्तं न तु वन्ह्यदृष्टवदात्मसंयोगजन्यत्वं तत्कथं तेनार्थान्तरवारणायाद्विष्ठपदं। न। उष्णस्पर्शस्यापि वन्हिनिष्ठस्य व्यधिकरणादृष्टनिमित्तकतया तत्समानाधिकरणसंयोगजन्यत्वानुमानाद्वन्ह्यदृष्टवदात्मसंयोगस्यापि दाहप्रयोजकत्वात्। बाह्यद्व्यणुकसंयोगवारणार्थं वा तद्द्रष्टव्यं। समवायिपदमतीन्द्रियादृष्टादिप्रतिबंधकाभावनिरासाय। अनुपलब्धिगम्याभाववादिमते तु प्रतिबंधकाभावमात्र-

(१) वाक्यजन्येति पा० २ पु०।

अनुकूलत्वं च कार्याभावनियताभावप्रतियोगित्वं तच्च कारणतदवच्छेदकोभयसाधारणम् । अतीन्द्रियत्वं च साक्षात्कारनियामकप्रत्यासत्त्यनाश्रयत्वं ।

निरासाय । यद्यपि गुरुमते नाभावोऽतिरिक्तस्तथापि प्रतिवादिमतेऽर्थान्तरतानिरासाय तदुपादानं समवायपदं चायुतसिद्धसंबन्धपरं स च भाट्टानुमतोपीति न कोप्यप्रसिद्धिः । नन्वनुकूलत्वं कारणत्वं तदवच्छेदकत्वं वा । नाद्यः । अपसिद्धान्तात् । न द्वितीयः । शक्त्यतिरिक्तस्य कारणतावच्छेदकस्यानङ्गीकारेण साध्याप्रसिद्धेरित्यत आहानुकूलत्वं चेति । कार्याव्यवहितपूर्वत्वाभावनियताभावकसमवधानप्रतियोगिकत्वमित्यर्थः । यथाश्रुते कार्यकालेपि कारणाभावेन व्यभिचारात् पूर्वत्वेति । न च उत्पत्त्यवच्छिन्नत्वविशेषणमास्तां । ध्वंसोत्पत्तिक्षणे प्रतियोग्यात्मककारणाभावे सत्यपि उत्पत्त्यवच्छिन्नध्वंसाभावाभावेन व्यभिचारानुद्धारात् । एवमपि कारणानुत्पत्तिदशायां कार्यपूर्वत्वाभावाभावेन व्यभिचारात् अव्यवहितेति । स्वर्गाव्यवहितपूर्वकाले यागाभावेपि स्वर्गाव्यवहितपूर्वत्वाभावाभावेन व्यभिचारः स्यात्तन्निवृत्तये समवधानेति । नन्वतीन्द्रियत्वं न साक्षात्काराविषयत्वं जन्यसाक्षात्काराविषयत्वं वा । न्यायेन तदप्रसिद्धेः । नाप्यनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यजन्यसाक्षात्काराविषयत्वं तादृशप्रत्यासत्तेः शक्त्यादिनाप्रसिद्धेः इत्यत आह

यद्वा वह्निनिष्ठदाहकारणत्वमतीन्द्रियधर्मावच्छेद्यं न वा । तत्र परेषामयमाशयः । यादृशादेव करतलानलसंयोगाद्दाहो जायते तादृशादेव सति प्रतिबन्धके न जायते । प्रतिबन्धकत्वं च किञ्चित्कार्या-

अतीन्द्रियत्वं चेति । साक्षात्कारनियामकप्रत्यासत्तयः संयोगादयः तदनाश्रयत्वमित्यर्थः । नन्विन्द्रियेष्वव्याप्तिः । तेषु घटादिसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्तिसत्त्वात् । किञ्च साक्षात्कारनियामकत्वं तदुपहितत्वं तत्स्वरूपयोग्यत्वं वा । नाद्यः । घटादिसाधारण्यात् । न द्वितीयः परमाण्वाद्यव्यापनात् । तेषामपि साक्षात्कारजननस्वरूपयोग्यसंयोगप्रत्यासत्त्याश्रयत्वात् । न च साक्षात्कारापत्तिः । कारणान्तरवैकल्यादिति चेन्न । विषयतया साक्षात्काराजनकत्वस्यैवातीन्द्रियपदार्थत्वात् । वन्हिनिष्ठदाहकारणत्वमिति । अदृष्टवदात्मसंयोगनिष्ठदाहकारणत्वे सिद्धसाधनवारणाय वन्हिनिष्ठेति । अदृष्टवृत्तिकारणत्वे विधिकोटिप्रसिद्धिः । संशयजननीं स्वाभिमतविपरीतकोट्युपस्थितिमाह । तत्र परेषामिति । प्रतिबन्धकसमवधानकालीनदाहाभावप्रतिबन्धकत्वान्यथानुपपत्तिभ्यां धर्मान्तरं साधयितुमन्यथोपपत्तिं निरस्यन्नेव वस्तुस्थितिमाह । यादृशादेवेति । उभयसंप्रतिपन्नसकलदाहसहकारिसमवहितादेवेत्यर्थः । अतो न तद्व्यतिरेकेणान्यथोपपत्तिरिति भावः । पृथगन्यथोपपत्तिनिरासे प्रयासगौरवप्रसङ्गात् आद्यामनुपपाद्यैव द्वितीयामप्यर्थापत्तिमुपन्यस्यति । प्रतिबन्धकत्वं चेति । धर्मपदं स्व-

कूलविघटकत्वमेव । तत्र न प्रतिबन्धकस्य दृष्टविघटकत्वं । दृष्टस्य पूर्ववत्प्रमाणासिद्धत्वात् । न चादृष्टविलम्बात्तत्र कार्यविलम्ब इति वाच्यम् दृष्टकारणकलापे सत्यदृष्टविलम्बस्यासिद्धत्वात् । अन्यथा सत्यन्ततन्तुसंयोगे कदाचित्पटानुत्पाद-

---

रूपकथनाय । इदं च शक्तिवाद्यभिमतं प्रतिबन्धकत्वं घटानुकूलदंडविघटके तदवयवकर्मादाविष्टमेवेति नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् । सूचितमुभयत्रान्यथासिद्धिनिरासं स्पष्टयति । तत्रेति । यद्विघटनाद्दाहाभावः प्रतिबन्धकत्वं चोपपद्येतेति भावः । अस्तु तर्हि तथैवेत्यत आहादृष्टस्येति । उभयसंप्रतिपन्नस्येत्यर्थः । तथा पुरुषान्तरेणोष्णत्वाद्युपलम्भादिति भावः । यत्तर्हि तदा नोपलभ्यते अदृष्टतद्विघटकत्वमस्तु तावतापि दाहाभावप्रतिबन्धकत्वयोरुपपत्तेरित्याशंक्याह । न चादृष्टविलम्बादिति । विलंबो व्यतिरेकः । उपलक्षणं चैतत् अदृष्टविघटनात्प्रतिबंधकत्वं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अदृष्टविलंबस्य साक्षात्कार्यविलंबप्रयोजकत्वे दण्डाभावकालीनघटाभावस्यापि सिद्धसर्वोत्पत्तिमत्कारणाभावादृष्टविलंबादेवोपपत्तौ दण्डव्यतिरेकस्य घटव्यतिरेकप्रयोजकतापत्त्या दृष्टकारणोच्छेदप्रसङ्गाद् दृष्टोपसंहारेणैव तस्य कारणतेति तत्सिद्धौ तद्विलंबासिद्धिरित्याशयेनाह । दृष्टकारणेति । विपक्षे बाधकान्तरमाह । अन्यथेति । कर्मणीति । अवि-

प्रसङ्गात् । सत्यपि कर्मणि कदाचिद्विभागानुत्पा-
दप्रसङ्गात् । तस्मादतीन्द्रियकिंचिद्दाहानुकूलविघ-
टकत्वं मण्यादेः प्रतिबन्धकस्यान्यथा(१)नुपपत्त्या
कल्पनीयमिति अर्थापत्तिरेव शक्तौ प्रमाणं । न च
प्रतिबन्धकाभावेनान्यथासिद्धिः । अभावस्यातिरि-
क्तस्य मयानङ्गीकारात् । अङ्गीकारे वा कारण-
त्वस्य भावत्वव्याप्तत्वात् भावत्वस्याभावे निवृ-

नश्यद्द्रव्यकर्मणीत्यर्थः । यद्यपि परंपराकारणस्य तत्त्वा-
नुरोधात्क्वचित्साक्षात्कारणत्वमावश्यकमिति तत्रैव दृष्ट-
कारणकलापेप्यदृष्टविलंबः सिद्धो यथा परमाणुकर्मादौ
यत्रान्यथेत्यादि बाधकं तत्तदा शोभेत यदि दृष्टकारणक-
लापस्यादृष्टविलंबव्याप्तिरिष्येत न तु तथा किन्तु यत्र
दृष्टकारणकलापे कार्यविलंब इति । तथाच संयोगादौ तु
पटाद्युत्पत्तिरेवादृष्टसाधिकेति न तद्विलंबो न वा पटा-
नुत्पादप्रसंगस्तथापि प्रकृतेप्यग्रे दाहदर्शनान्नादृष्ट-
विलंबः । न चान्तरादृष्टोत्पादकान्तरमस्ति । मण्या-
द्यपसारणस्याविहितनिषिद्धत्वादिति भावः । प्रथमा-
र्थापत्तिमुपसंहरति तस्मादिति । दाहाभावोपपादका-
भावप्रतियोगिनोदृष्टस्यादृष्टस्य वाऽनिरूपणादित्यर्थः । द्वि-
तीयामुपसंहरति प्रतिबंधकत्वेति । अर्थापत्तिरिति । जा-
तावेकवचनम् । अस्मिंश्चार्थापत्तिद्वयवर्णने कुसुमांजलि-
प्रकाशसंवादो द्रष्टव्यः । संप्रतिपन्नाभावेनान्यथो-

(१) प्रतिबन्धकत्वान्यथेति पा० २ पु० ।

त्त्या कारणत्वस्य निवृत्तेः। किञ्च न प्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणत्वम्। अन्योन्याश्रयातिप्रसङ्गात्(१)। प्रतिबन्धकत्वं हि कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं। तच्च कारणत्वग्रहाधीनग्रहं। कारणत्वं च तत्ग्रहाधीनग्रहमिति। नापि मण्याद्यभावत्वेन मणिसमवधानेपि मणितदन्योन्याभावरूपमादाय

पपत्तिं निरस्य विप्रतिपन्नप्रतिबन्धकाभावेन तां निरस्यति। न च प्रतिबन्धकेति। नन्वतिरिक्तानङ्गीकारेपि तत्स्थानाभिषिक्तमेव कारणं स्यात्। अङ्गीकारपक्षेपि कारणत्वस्य भावत्वव्याप्तिग्राहकविपक्षबाधकाभावादनुपलब्ध्यादीनामभावग्रहादिकारणत्वस्वीकाराच्च नानुपपत्तिरित्यरुचेराह किञ्चेति। कारणीभूतेति। नन्विदं दंडप्रागभावादावतिव्यापकं। न च संसर्गाभावत्वेनाभावकारणता विवक्षिता। कारणीभूतपक्षतारूपाभावप्रतियोगिनः सिद्धसाधनस्य विशेषादर्शनस्य च प्रतिबन्धकत्वाभावप्रसंगात्। ध्वंसस्याधारकत्वपक्षे यागादिप्रतिबंधकतापादनानुपपत्तेश्चेति चेन्न। भावरूपकारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वात्। एवं च प्रतिबंधकाभावस्य संसर्गाभावत्वेन कारणत्वादित्यादि वर्द्धमानवचनं प्रतिबंधकविशेषाभिप्रायं द्रष्टव्यम्। कारणत्वं च तद्ग्रहाधीनग्रहमिति। यद्यपि प्रतिबंधकाभावत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वेपि न कारणताग्रहमात्रे तदपेक्षानियमः सप्रतियोगिकपदार्थप्रत्यक्ष एवावच्छेदकग्रहनियमात्। अवच्छेदकवैजात्यानुपस्थितावपि शाब्दयागस्वर्ग-

(१) अन्योन्याश्रयप्रसङ्गादिति पा० १ पु०।

दाहप्रसङ्गात् । नापि मणिप्रागभावत्वेन उत्पन्नविनष्टे मणौ दाहानुत्पादप्रसङ्गात् । नापि ध्वंसत्वेन अनुत्पन्ने मणौ दाहानुत्पादप्रसङ्गात् । नापि मण्यत्यन्ताभावत्वेन उत्पन्नध्वस्ते मणौ अत्यन्ताभावाभावाद्दाहानुत्पादप्रसङ्गात् । नापि मण्यादिसंसर्गाभावत्वेन अन्योन्याभावातिरिक्तस्य संसर्गाभावस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । तथा हि । किं तत्संसर्गाभावत्वं संसर्गप्रतियोगिकाभावत्वं वा । तादात्म्यातिरिक्तप्रतियोगिकाभावत्वं वा । अन्यद्वा नाद्यः । संसर्गान्योन्याभावेति(१)व्यापकत्वात् । न द्वितीयः । तादात्म्यात्यन्ताभावे अव्यापकत्वात् । नान्त्योऽसंभवात् । किञ्च । मण्यभा-

साध्यसाधनभावबोधस्वीकारात् तथापि कारणतामत्यक्त एवायमन्योन्याश्रयो द्रष्टव्यः । उत्पन्नविनष्ट इति । उत्पन्ने दूरस्थे विनष्टे वेत्यर्थः(२) । अनुत्पन्न इति । दूरस्थे सत्यपीति शेषः ॥ उत्पन्ने ध्वस्ते चेति । अनुत्पन्न इत्यनुषज्यते तेनानुत्पन्ने उत्पन्ने ध्वस्ते चेति । अन्योन्याभावातिरिक्तस्येति । अन्योन्याभावव्यावृत्तस्य संसर्गाभावत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । एवं प्रथमार्थापत्तौ प्रतिबन्धकाभावेनान्यथोपपत्तिं निरस्य द्वितीयार्थापत्तावपि तां निरस्यति । किंच मण्यभावस्येति । प्रथमार्थापत्तौ प्रकारान्तरेणान्यथोपप-

(१) संसर्गाभावेति पा० १ पु० ।
(२) उत्पन्ने विनष्टे दूरस्थे वेति पाठान्तरम् ।

वस्य च कारणत्वे मणेः प्रतिबन्धकत्वं न स्यात् । प्रतिबन्धकत्वं कार्यानुकूलविघटकत्वम् न च मणिः किंचिदनुकूलं विघटयति स्वत एवानुकूलविघटनरूपत्वात् । किञ्च प्रतिबन्धकसद्भावेपि उत्तेजकसमवधाने दाहदर्शनात् कथं व्यभिचारात् प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं । न चोत्तेजकसद्भावेन प्रतिबन्धकसद्भावः । उत्तेजकाभाव(१)विशिष्टप्रतिबन्धकाभावस्तर्हि कारणं विशिष्टं च विशेषणविशेष्यतत्संबन्धातिरिक्तं नास्ति । तथा च विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धाभावाः प्रत्येकं कारणं मिलिता वा। नाद्यः। प्रत्येकं व्यभिचारात् ।

त्तिं निरस्यति । किञ्च प्रतिबन्धकेति । ननु मणिमात्रं न प्रतिबन्धकं किन्तूत्तेजकाभावविशिष्टतदभावश्चोत्तेजककालेपीति न व्यभिचार इत्याशंक्याह । न चोत्तेजकेति । एवमंगीकारे मण्यभावः कारणमिति प्रतिज्ञातं तावद्भग्नं न चायमपि विशिष्टानतिरेके सुनिर्वह इत्याह । उत्तेजकाभावेत्यादिना । प्रत्येकं व्यभिचारादिति । मण्युत्तेजकयोरभावे विशेषणाभावस्य मण्युत्तेजकसमवधाने विशेष्याभावस्य व्यतिरेकव्यभिचारात् । मण्युत्तेजकभावकाले तयोरतिरिक्तसंबन्धाभावेन संबन्धाभावस्याप्यन्वयव्यभिचारात् । एकोत्तेजकवत्यपरोत्तेजकशून्यमणौ सत्यपि तदुभयसंबन्धे

(१) उत्तेजकाभावे इति पा० २ पु० ।

न द्वितीयः अभावमेलकाभावेऽपि दाहदर्शनात् । न च विशिष्टाभावोऽतिरिक्त एवेति वाच्यं । विशिष्टस्य हि विशेषणाद्यनतिरेके विशिष्टाभावस्य विशेषणाद्यभावातिरेके का प्रत्याशा । न च विशिष्टमतिरिक्तमेव प्रतिक्षणं यत्किंचिद्विशेषणावच्छेदकत्वे क्षणभङ्गप्रसङ्गात् । प्रत्यभिज्ञानं च क्वचिदपि

दाहदर्शनाद्व्यतिरेकव्यभिचाराद्धेत्वर्थः । द्वितीये व्यतिरेकव्यभिचार इत्याह । अभावमेलकेति । स्वार्थे कः । ननु देवदत्ततत्संबन्धान्यतमाभावे दंडी देवदत्तो नास्तीति जायमानानुगतबुद्धिस्तावदतिरिक्तं अनुगतं विशिष्टाभावं कल्पयति इति स एवानुगतो हेतुः । अस्त्वित्याशंक्य निराकरोति । न च विशिष्टेति । अभावविभाजकैकोपाधिमदनेकाभावप्रतियोगित्वस्यैकत्रासंभवान्न विशेषणादिकमेव प्रत्येकाभावभिन्नानुगताभावप्रतियोगि न च विशिष्टं तस्य तदनतिरेकादित्याह विशिष्टस्य हीति । नन्वनुगतमतिरेवाभावस्येव तत्प्रतियोगिनो विशिष्टस्याप्यतिरेकं कल्पयिष्यतीत्यत आह न च विशिष्टमिति । यत्किंचिद्विशेषणेति । अन्ततस्तल्लक्षणस्यैव सत्त्वादिति भावः । नन्वीदृशक्षणभंगो न दोषायेत्यत आह । प्रत्यभिज्ञेति । ननु नष्टं विशिष्टं न प्रत्यभिज्ञाविषयः तस्या उपलक्ष्यविशेष्यमात्रविषयत्वात्तस्य चानाशादित्यस्वरसादाह विशेषणादिनेति । ननु विशेषणाद्यनतिरिक्तस्यापि विशिष्टस्यातिरिक्ता-

न स्यात् । विशेषणादिनैव विशिष्टव्यवहारोपपत्तावतिरिक्तकल्पनायोगाच्च । किञ्च मण्यादिसमवधानदशायां उत्तेजकसद्भावे(१) यो दाहो जायते स किं प्रतिबन्धकप्रागभावात् । उत प्रतिबन्धकध्वंसात् । उतात्यन्ताभावाद्वा । न तावदाद्योऽसिद्धेः । प्रागभावस्य कार्य्यैकोन्नेयत्वात् । न द्वितीयः । उत्तेजकापनयेपि दाहप्रसङ्गात् ध्वंसस्य विद्यमानत्वात्(२) । अत एव न तृतीयः । अत्यन्ताभावस्य सदातनत्वादुत्तेजकापनयेपि(३)दाहप्रसङ्गात् ।

भावसंभवे इष्टापत्तिरसंभवे स एवानुगतमतिसिद्धस्वप्रतियोगिविशिष्टातिरेके मानमित्यस्वरसादाह । किंच मण्यादीति । मण्यादेरुत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तेरुत्तेजकसमवधानदशायामेव मणिनाशस्थले विशिष्टस्याप्यनुत्पत्तेः प्रागभावासंभवाद्व्यतिरेकव्यभिचार इत्याह । प्रागभावस्येति । उत्तेजककालीनस्य विशिष्टध्वंसस्य तदपनयेप्यविनाशादन्वयव्यभिचारमाह । उत्तेजकेति । वस्तुतः समवाय्यसमवायिकारणनाशघटितक्लृप्तसामग्र्यभावे विशिष्टध्वंसानुपपत्तेरुत्तेजककाले व्यतिरेकव्यभिचार एवेति ध्येयम् । अत एवेत्यस्यार्थमाह । अत्यन्तेति । ननू-

---

(१) समवधाने इति पा० १ पु० ।

(२) उत्तम्भकापनयेपि ध्वंसस्य विद्यमानत्वाद्दाहप्रसङ्गादिति पा० १ पु० ।

(३) उत्तंभकापनयेपीति पा० १ पु० ।

किञ्च मण्यादिसंसर्गाभावस्य संसर्गाभावत्वेन कारणत्वम्। तथा चेतरसमवधानेपि यत्किंचिन्मणिसंसर्गाभावमादाय मणिसमवधानेपि दाहप्रसङ्गात् । न हीतरसमवहितदंडसमवधाने(१) दंडान्तरविलम्बेन कार्यविलम्बो दृश्यते । किञ्च प्रहरं मा दहेत्यादौ मंत्रस्य प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । तथा च तदभावस्य कारणत्वे प्रहराभ्यन्तर एव दाहः स्यात्। मंत्रस्य शब्दरूपतया आशुतरविनाशित्वात् । किञ्च तार्णादौ वह्निजनकताप्रयोजकं न तृणत्वादिकं व्यभिचारात्। अन्यस्यानुगतस्याभावात् तृणादीनां एकशक्तिमत्त्वं प्रयोजकं वह्निजनकत्वे स्वीकार्यम् । किञ्च पिपासोपशमनस-

त्तेजकापनयनदशायां प्रतिबन्धकात्यन्ताभावस्वरूपसत्त्वेपि न दाहापत्तिरुत्तेजकसमवधानस्य तत्सम्बन्धस्याभावादित्याह । किंचेति । यत्किंचिदिति । एककारणतावच्छेदकाक्रान्तकिंचित्समवधाने एव कार्योत्पत्तेरिति भावः । एतदेव व्यतिरेकमुखेन दृढयति । न हीति । प्रतिबन्धकाभावेनान्यथोपपत्तौ दूषणान्तरमाह। किंचेति । आशुतरेति। व्यापारस्य चानिर्वचनादिति भावः । तार्णादावेकजात्यनुपपत्तिरपि शक्तौ मानमित्याह । किञ्च तार्णादाविति । एकैकमन्तरेणाप्यपरस्मात्तदुत्पत्तेरित्यर्थः ।

(१) हीतरदंडसमवधाने इति पा० २ पु० ।

मर्थमिदं जलत्वादित्यत्र सामर्थ्यं तावदनुमीयते। तत्तावन्न पिपासोपशमनकारणत्वम्। तदपि पिपासोपशमनस्वरूपयोग्यत्वं वा सहकारियोग्यत्वं वा। नाद्यः। स्वरूपयोग्यत्वस्य प्रत्यक्षेणैव ग्रहणात्। न द्वितीयो व्यभिचारात्। न हि सर्वं जलं पिपासोपशमनसहकारियोग्यं भवतीति नियमः। तस्मात्कारणत्वातिरिक्तमेव सामर्थ्यमनुमेयम्। तदेव(१) शक्तिः। एवं व्यवस्थिते(२)ऽनुमानमप्युच्यते। अयं(३) वन्हिर्दाहानुकूलातीन्द्रियैकवृत्तिधर्मसमवायी दाहकारणत्वात् आत्मवत्। न चात्मत्वमुपाधिः। तेजोद्रव्यगुणक एव साध्याव्यापकत्वात्।

अनुगतस्येति। अनतिप्रसक्तस्य चेति शेषः। एकशक्तिसत्त्वमिति। एकजातीयशक्तिसत्त्वमित्यर्थः। अन्यथा कार्यैकजात्याऽनुपपत्तेरिति भावः। शक्तिपदापरपर्यायस्य सामर्थ्यस्य कारणतातिरेकं विना जलत्वादिलिङ्गानुमेयत्वानुपपत्तिरपि शक्तिं गमयतीत्याह। किंच पिपासेति। प्रत्यक्षेनैवेति। कारणतावच्छेदकधर्मस्यैव स्वरूपयोग्यत्वादिति भावः। व्यभिचारमेव स्पष्टयति। न हीति। स्वमतेनार्थापत्तीरभिधाय तत्प्रामाण्यपार्थक्ये विप्रतिपन्नं परं प्रत्यनुमानाभिधानं प्रतिजानीते। एवमिति। कृते कंटकोद्धार इत्यर्थः। वन्हिरिति प्रतिज्ञावि-

---

(१) सैव चेति पा० २ पु०।

(२) एवं स्थिते इति पा० १ पु०।

(३) अयं—नास्ति १ पु०।

तत्रापि हि दाहानुकूलस्यातीन्द्रियस्य स्पर्शस्य विद्यमानत्वात् । न चासौ न दाहहेतुः । उद्भूतोष्णस्पर्शमात्रस्यैव तत्त्वात्(१) । यद्वा करतलानलसंयोगः कार्यानुकूलातीन्द्रियधर्मसमवायी कारणत्वात् आत्मवत् । अत्रात्मत्वोपाधेः साध्याव्यापकत्वं स्फुटमेव । न च द्रव्यत्वमुपाधिः । धर्माधर्मादौ साध्याव्यापकत्वात् । अत्र धर्मत्वादेरेव तथाभूतस्य विद्यमानत्वात् । न चातीन्द्रियप्रतियोगिकसादृश्येन सिद्धसाधनम् । सादृश्यपदार्थस्याभावान्तर्भावेनासमवेतत्वात् । वन्हिः

शेषणानि विप्रतिपत्तौ दर्शितप्रयोजनानि । आकाशादौ व्यभिचारनिरासाय हेतौ दाहपदम् । नन्वात्मत्वमत्रोपाधिरित्यत आह । न चेति । साध्याव्यापकतां स्फुटयति । तत्रापीति । ननु नासौ दाहानुकूल इत्यत आह न चेति । उद्भूतेति । अनभिभूतोद्भूतोष्णस्पर्शत्वस्यैव दाहजनकतावच्छेदकत्वादित्यर्थः । अद्विष्टपदानुपादानलाघवेनानुमानान्तरमाह यद्वेति । संयोगविशेषोपादानं बुद्धिस्थतामात्रेण । कार्यानुकूलपदमुद्देश्यसिध्यर्थम् । नन्वत्रात्मत्वमुपाधिरित्यत आह । अत्रेति । स्फुटमेवेति । गुरुत्वादिमति घटादावेवेत्यर्थः । अस्तु तर्हि द्रव्यत्वमुपाधिरित्यत आह । न चेति । धर्मेति । आदि-

(१) तथात्वात्-१ पु० ।

कार्यानुकूलातीन्द्रियैकवृत्तिधर्मसमवायी कारणत्वात् आत्मवदिति वा। एवं प्राप्तेऽभिधीयते(१)। अन्यथानुपपत्त्या शक्तिः कल्पनी-

पदेन गुरुत्वभावनादेर्ग्रहणम्। नन्वतीन्द्रियप्रतियोगिकसादृश्येन सिद्धसाधनमित्यत आह। न चातीन्द्रियेति। ऐन्द्रियकप्रतियोगिकस्यैन्द्रियकतयातीन्द्रियपदेनैव निरस्तत्वात्। अतीन्द्रियप्रतियोगित्वे।पादानं मन्मतसिद्धेन वा भवन्मतसिद्धेन वा तेन न सिद्धसाधनम् तस्यासमवेतत्वादित्यादिभंग्यन्तरेण हेतुमाह। सादृश्यस्येति। ध्वंससदृशोत्यन्ताभाव इत्यादिप्रतीतेरभावेष्वपि मध्ये परस्परसादृश्यस्य भावत्वेन तत्र च समवायासंभवेन तुल्यन्यायतया अन्यत्रापि भावरूपस्यापि तस्यासमवेतत्वादिति गुरुमतेऽर्थः। यद्यपि गुरुमतेऽभावस्यापि भावरूपत्वान्न तत्र समवायानुपपत्तिस्तथाप्यतिरिक्ताभावाभ्युपगमेनेदमुक्तम्। न्यायमते त्वभावस्यान्तर्भावः सादृश्यमध्ये प्रवेशस्तेनेत्यर्थः। असाधारणान्यतद्गतभूयोधर्मवत्त्वस्य सादृश्यस्याभावगर्भत्वेनासमवेतत्वादिति भावः। सकलवन्हिकार्यानुकूलां वन्हौ शक्तिं साधयितुमाह। वन्हिःकार्येति। अन्ये तु सादृश्येन सिद्धसाधनभयादेवाह। अयं वन्हिरिति। न चात्रापि तत्तस्य द्विष्ठत्वादित्याहुः। पूर्ववत्प्रत्यक्षो वन्हिः पक्षः कार्यं च स्वनिमित्तकं विवक्षितम् तेन वन्हौ स्थितस्यापकपक्षेऽपि

(१) प्राप्ते ब्रूमः इति पा० १ पु०।

था । न चात्र सा । प्रतिबन्धकाभावेनोपपत्तेः । न चान्योन्याभावमादायातिप्रसङ्गः प्रागभावत्वादिनाऽननुगमो वा । संसर्गाभावत्वेनैव कारणत्वे तयोर्निरासात् । न चान्योन्याश्रयः । मण्यादिसंसर्गाभावत्वेनैवोपस्थिते कारणत्वग्रहस्य सुकरत्वात् । न चान्योन्याभावसंसर्गाभावयोरभेदः । आपाततः(१) संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावत्वप्रतियोग्यवृत्तित्तदातनाभावत्वयोर्व्यावर्त्तकयोर्विद्यमानत्वात्(२) । न च संसर्गावच्छिन्नप्र-

---

न तेनार्थान्तरम् । तस्य वन्हिसमवायिकर्मकार्यानुकूलत्वात् तदभावपक्षे तु भाट्टाभिमतातीन्द्रियकर्मव्युदासार्थं तत् । अस्मिंश्च पक्षद्वये यद्यपि कारणत्वमात्रं परनयेऽभावसमवाययोर्व्यभिचारि तथापि निमित्तेतरकारणताश्रयत्वं तदर्थः । सिद्धान्ताभिधानं प्रतिजानीते । एवमिति । अर्थतो दूष्यमनुभाष्य दूषणमनुवदति । अन्यथेति । ननूक्तमतिप्रसङ्गव्यभिचाराभ्यां न प्रतिबन्धकभावेनान्यथासिद्धिरित्यत आह । न चेति । नन्वन्यथातिप्रसङ्गात्प्रतिबन्धकसंसर्गाभावत्वेन कारणता वाच्या तथा चान्योन्याश्रयः कारणीभूताभावप्रतियोगिनः प्रतिबन्धकत्वादित्याह । न चान्योन्याश्रयेति । आपा-

---

(१) आपाततः—नास्ति १ पु० ।
(२) भावत्वयोर्विद्यमानत्वात्—१ पु० ।

तियोगिकाभावत्वमन्योन्याभावविशेषेतिप्रसक्तम् । तथा हि गृहधृतबहुघटमध्यादेकस्मिन्बहिरानीते घटेऽधुना गृहसंसर्गिघटभिन्नोऽयं घट इति व्यवहारोस्ति । न च तद्घटवृत्त्यन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वं घटत्वस्य तत्रापय-नुयोगिनि वृत्तेः । तस्मादवश्यं तदन्योन्याभावस्य संसर्गः प्रतियोगितावच्छेदक इति स्वीकर्त्तव्यमिति वाच्यम् । अभावस्थले निरसनीयत्वात् । न च प्रतियोग्यवृत्ति सदातनाभावत्वं घटपटौ नायं घट इति व्यासज्यप्रतियोगिकान्योन्याभावत्वव्यापकमिति वाच्यम् । त-

---

तत इति । ननु भूतले घटाभाव इति न संसर्गः प्रतियोगितावच्छेदकः किन्तु घटत्वादिकमेवान्यथा सम्बन्धितावच्छेदकरूपेण सम्बन्धिनि भासमान एव ससम्बन्धिकपदार्थनिरूपणमिति नियमेन प्रतियोग्यंशे संसर्गप्रकारतापत्तेः दण्डी नास्तीतिवदित्यव्याप्तिः । तथा नित्यत्वात्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिनि नित्यत्वे वृत्तौ तदनित्यत्वापत्तेः नित्यानामनित्यताप्रसङ्गात् प्रतियोग्यवृत्तित्वमेष्टव्यम् इत्यग्रिमलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरित्याशयेनोक्तमापातत इति । अभावविचारेऽन्यदपि वक्ष्यत इति भावः । संसर्गान्योन्याभावव्यावृत्त्यै अवच्छिन्नेति । प्रतियोगीति अत्यन्ताभावव्यावृत्त्यै पूर्वं प्रागभावध्वंसव्यावृत्त्यै चोत्तरं विशेषणम् । अत्यन्ताभावः प्रयोगिवृत्तिः अन्यथात्माश्रयात् । प्रागभावध्वंसौ तदवृत्ती

स्याप्यभावस्थले निरसनीयत्वात्। न चाभाव-कारणत्वे मणेरकिंचित्करत्वेन प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः मणेः प्रतिबन्धकत्वाभावात्। किन्तु मण्यादिकमेव सामग्रीविघटनं तत्प्रयोक्ता तु

अपि न सदातनौ इति नातिप्रसक्तिरिति भावः। अवच्छिन्नत्वविशेषणेप्यतिप्रसक्तितादवस्थ्यमित्याशंकामुपपाद्य परिहरति। न च संसर्गावच्छिन्नेत्यादिना। अनुयोगीति। अवच्छेद्यान्यूनातिरिक्तवृत्तेरेवावच्छेदकत्वादिति भावः। अभावस्थल इति। अनुयोग्यवृत्तेरेवैतद्घटत्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तत्र वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। अन्योन्याभावलक्षणे व्यासज्यप्रतियोगिकाभाववादिमतेनाव्याप्तिमाशंक्य निरस्यति। न च प्रतियोग्यवृत्तीति। तस्यापीति। प्रत्येकप्रतियोगिकाभावेनैव व्यवहारोपपत्तावतिरिक्तस्य व्यासज्यप्रतियोगिकाभावस्याप्रामाणिकत्वादित्यस्य तत्र वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। द्वितीयामर्थापत्तिमनूद्य दूषयति। न चाभावकारणत्व इति। यद्यपि कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं प्रतिबन्धकत्वमभावकारणत्व एवोपपद्यते इति मणेस्तत्त्यागोऽनुचितस्तथापि ण्वुलर्थाननुसारित्वादिदमनादृत्य कार्यानुकूलकिंचिद्धर्मविघटकत्वं प्रतिबन्धकत्वं पराभिमतमभ्युपगम्येदमुक्तं यदाह। अकिंचित्करत्वेनेति। प्रतिबन्धकत्वाभावादिति। ण्वुलन्तप्रतिबन्धकपदार्थत्वाभावादित्यर्थः। ननु प्रतिबन्धकसंसर्गाभावत्वेन मण्याद्यभावकारणतायाः

पुरुषः प्रतिबन्धकः । न च विशिष्टस्यानतिरेके तदभावातिरेकानुपपत्तिः । प्रतियोगिभेदेनेवाव-च्छेदकभेदेनाप्यभावभेदस्वीकारात् । भवति हि

सिद्धान्तितत्वात् । अवश्यं मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वमे-ष्टव्यमकिञ्चित्करत्वात् वानुपपन्नमिति महत्सङ्कटमि-त्यनुशयेन पृच्छति । किन्त्वति । कार्यानुकूलकिञ्चिद्धु-र्मविघटकत्वस्य प्रतिबन्धकपदार्थत्वे मणिर्न प्रतिबन्धकः किन्तु कार्यानुकूलस्वाभावविघटनरूपतयाऽप्रतिबन्धक ए-वेत्युत्तरमाह । मण्यादिकमिति । सामग्रीविघटनमेवेति । प्रतिबन्धः सामग्रीपदं तदेकदेशपरम् । न चैवं मण्या-द्यभावस्य प्रतिबन्धकाभावतया कारणत्वानुपपत्ति-रिष्टापत्तेः मण्याद्यभावत्वेनैव कारणत्वात् । कारणीभू-ताभावप्रतियोगिनि पदप्रयोगमात्रस्य स्वार्थिककेनाप्यु-पपत्तेः । न चैवमोषधी प्रतिबन्धिकेति स्त्रीलिङ्गत्वानुपप-त्तिः स्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते इति न्यायेन चातुर्वर्ण्यवैनयिकादिवल्लिङ्गव्यत्ययोपपत्ते-रिति भावः । वस्तुतस्त्वनुत्पादस्य प्रतिबन्धकपदार्थत्वे तत्प्रयोजकतया ण्वुलन्तपदप्रयोगस्यापि मण्यादौ सुव-चत्वान्न विशेष्यलिङ्गतानुपपत्तिः न चानुत्पादस्यानादि-तया तदुत्तरसमयसम्बन्धस्यापि तदुभयाभिन्नतया मण्यादेः तत्प्रयोजकतानुपपत्तिर्योगक्षेमसाधारण्यात्तस्यास्तत्रापि प्रायश्चित्तवत्सुवचत्वादिति ध्येयम् । ननूक्तविशिष्टा-भावे का प्रत्याशेत्यत आह । न च विशिष्टस्येति । अव-

केवलदण्डसद्भावे केवलपुरुषसद्भावे तदुभयाभावे च दण्डी पुरुषो नास्तीति व्यवहारः। विशिष्टाभावस्यातिरेकेपि कतमोऽसाविति चेत्। न तदनुपन्यासेप्यक्षतेः। अतिनिर्बन्धकरणेऽत्यन्ता-

---

च्छेदकेति। प्रतियोगितावच्छेदकेत्यर्थः। पृथिव्यादिप्रत्येकरूपाभावनिश्चयेपि वायौ रूपमस्ति न वेति इत्यादिसंशयदर्शनात्सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावभेदाभ्युपगमादिति भावः। ननूक्तसंशयानुपपत्त्याऽस्तु तत्सिद्धिर्न चेह काचिदनुपपत्तिरित्यत आह। भवति हीति। सन्तु वस्तुतो विशिष्टाभावस्थले विशेषणाद्यभावाः। न तु तद्विषयेयं प्रतीतिस्तदननुगमेप्यनुगताकारत्वात्। विशेषणादीनां प्रतियोगित्वेनानुल्लेखाच्चेति तद्बलात् त्रितयाननुगताभावान्तरसिद्धिरिति भावः। अत्र दण्डी पुरुषो नास्तीति व्यवहार इति विशिष्टस्यैव प्रतियोगित्वोल्लेखं वदतो नानुगतसम्बन्धाभावेनान्यथासिद्धिः विशिष्टाभावधीमात्रे सम्बन्धस्य प्रतियोगित्वानवगमात्। अन्यथा घटो नास्तीत्यत्रापि सम्बन्धाभावेनान्यथासिद्धिप्रसङ्गात्। न चात्र प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वप्रकारकज्ञानाभावान्न तथा संसर्गविधया दण्डदेवदत्तसम्बन्धे भासमानेपि दण्डी देवदत्तो नास्तीति प्रतीतावपि तुल्यत्वात्। सम्बन्धत्वेन तज्ज्ञानस्थलीयविशिष्टाभावप्रतीतेश्च सम्बन्धाभावविषयत्वाभ्युपगमादिति भावः। सत्-

भाव इति गृहाण। न चात्यन्ताभावस्य सदातनत्वात् उत्तेजकापनयेपि दाहप्रसङ्ग इति वाच्यम्। विशेषणाद्यन्यतमाभावस्य विशिष्टाभावप्रत्या-

---

प्तयावद्विशेषबाधेन बाधं शङ्कते। विशिष्टाभावस्येति। अक्षतेरिति। प्रमाणबलादतिरिक्ताभावसिद्धौ तदन्तर्भावानन्तर्भावचिन्ताया अशक्तिवादत्वादिति भावः। ननु यावद्विशेषबाधादतिरिक्तस्य चानिर्वचनादतिरिक्तसिद्धेरेवासिद्धेः कथं न क्षतिरित्यत आह। अतीति। गृहाणेत्यनेन स्वस्य विशिष्टाभावसिध्यैव कृतार्थतां सूचयति। ननूक्तमुत्तेजकापनयेपि दाहः स्यादित्यत आह। न चेति। विशेषणाद्यन्यतमाभावकाले कार्यं नान्यदेति कार्यदर्शनादेव विशेषणाद्यन्यतमाभावस्य प्रत्यासत्तित्वकल्पनाद्गप्रत्यासन्नात्ततः कार्यमित्याह विशेषणेति। विशेषणतादिप्रयोजकसम्बन्धपुरस्कारेण विशेषणाद्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकस्य विशेषणाभावादेरित्यर्थः। तेन समवायितया दण्डाभावो चक्रत्वावच्छिन्नदण्डाभावो वा दण्डिन्यपि इति तस्यापि विशिष्टाभावप्रत्यासत्तितापत्तिरिति निरस्तम्। न चैवमावश्यकत्वात्स एव हेतुरस्त्विति वाच्यम्। अननुगमात्। न च प्रत्यासत्तित्वेपि तुल्यता प्रत्यासत्त्यननुगमस्याकिञ्चित्करत्वात्। अननुगमो हि व्यभिचारः कारणताग्रहे विरोधी न प्रत्यासत्तित्वग्रहे। अपि च प्रत्या-

सत्यननुगमस्य प्रत्यासन्नकारणताग्रहविरोधित्वे चाक्षुषत्वादिज्ञानत्वावच्छिन्ने चक्षुरादीनामकारणतापत्तिः। संयोगादिप्रत्यासत्तीनामननुगमात्। प्रत्यासत्तितावच्छेदकानुगतधर्माभावाच्च। न चेन्द्रियनिरूपितधर्मत्वादि तथाऽन्योन्याभावादावतिप्रसङ्गित्वात्। प्रत्यासत्तिरपि कारणमिति चेत् अस्तु वस्तुतो यत्र येन रूपेणानुगता तत्र तथा को विरोधः। प्रत्यासत्तित्वं पुनरन्यथापीत्येतावत्। यदाहुर्गङ्गेशचरणाः प्रत्यक्षविशेषे इन्द्रियार्थसंनिकर्षविशेषो हेतुरनुगत एवेति। तथापि प्रत्यासत्तीनां वस्तुतः कारणत्वादिहापि तत्प्रसङ्ग इति चेन्न। दाहसामान्ये व्यभिचारात् दाहविशेषे तूभयसमाधेयत्वादिति। एतदेव चास्मिन्पक्षे अनुगमकमनादृत्य कारणतापक्षे विशिष्टविरोध्यभावत्वमनुगमकं वक्ष्यतः शशधरस्य हृदयम्। एवं च प्रत्यासत्तितावच्छेदकानुगतधर्माभावादित्यादिचिन्तामणिकृतो दूषणमलग्नकमिति मन्तव्यम्। ननु भिद्यतामभावः प्रतियोगितावच्छेदकभेदात् यत्र पुरुषस्य प्रतियोगिता इह तु सैव नास्ति तत्र विद्यमानस्य तत्रैवाभावविरोधात्, इति कस्यावच्छेदकं दण्डत्वं यद्भेदादभावभेदः स्यात्। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेनैवाभावविरोधो न प्रतियोगिमात्रेणेति चेत्। न लाघवेन प्रतियोगित्वस्यैव देशतोऽत्यन्ताभावविरोधितावच्छेदकत्वात्। अन्यथा घटसत्त्वे घटपटौ न स्त इति तयोः प्रतियोगित्वोल्लेखबलाद्व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावकल्पनाप्रसङ्गात्साधकबाधकयो-

सत्तात्वेनेष्टत्वात् । यद्वा विशेषणाद्यभावेनैव(१) विशिष्टाभावव्यवहारोपपत्तौ नातिरिक्तविशिष्टाभावकल्पनम् । न चानुगमाभावः विशिष्टविरोध्यभावत्वेनैवानुगमात् । न च किञ्चित्प्रतिबन्धकसद्भावे प्रतिबन्धकान्तराभावमादाय दाहापत्तिरिति । प्रतिबन्धकजातीयासमानाधिकरणप्र-

स्तुल्यत्वात् । पाकरक्ते नायं श्याम इति प्रत्ययादन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तिताप्रसङ्गात् । न चैवं सामान्याभावासिद्धिप्रसङ्गः तत्काले सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिमात्रासत्त्वेन तत्र प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदे बाधकाभावात् । तस्मात्पुरुषाभावप्रतीतिरसिद्धैव प्रयोगस्तु सविशेषणे हीतिन्यायेनाहं स्वर्गी स्यामितिवदित्यस्वरसादाह । यद्वेति । विशिष्टविरोध्यभावत्वेनेति । विशिष्टधीविरोधिधीविषयाभावत्वेन विशिष्टधीविषयाभावत्वेनेति वार्थः । तेन सहानवस्थाननियमात्मा विरोधो न परस्परविरहरूपतया विशेषणविशेष्याभावस्य प्रत्येकविशिष्टाभावतया तत्प्रत्येकाभावस्य विशिष्टत्वापत्तेः । तदभावाभावस्य तत्त्वात् । न चोभयाभावे उभयं विशिष्टम् एवं भावद्वयं विशिष्टाभावो न तु प्रत्येकाभाव इति प्रत्येकाभावाद्विशिष्टाभावव्यवहारो न स्यात् इति गङ्गेशदूषणमलग्नकं वेदितव्यम् । आदि-

(१) विशेषणाद्यन्यतमाभावेनेति पा० १ पु० ।

तिबन्धकसंसर्गाभावस्य कारणत्वात्। तथैवान्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारणात्। परेणापि शक्तिं प्रति प्रतिबन्धकाभावहेतुतायाश्च व्यवस्थाप्यत्वात्। प्रहरं मा दहेत्यादौ तथाभूताभिप्रायविषयसमयस्यैव प्रतिबन्धकत्वम्। तथा च नातिप्रसङ्गः। न च तार्णादावैकजात्यप्रयोजकतया शक्तिस्वीकारः। शक्तिं विनापि पवनादिकारणादेवोपपत्तेः। शक्ति-

---

पदेन सम्बन्धाभावमपि संगृह्णता यत्र सम्बन्धत्वप्रकारकसम्बन्धज्ञानपूर्विका विशिष्टाभावधीस्तत्र सम्बन्धाभावेऽपि विशिष्टाभावत्वेनाभ्युपगम्यत एव स एवेति परं न संसर्गविधया सम्बन्धभानस्थले प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकतज्ज्ञानाभावादिति सूचितम्। अन्वयव्यभिचारमनूद्य दूषयति। प्रतिबन्धकजातीयेति। प्रतिबन्धकजातीयानधिकरणाधिकरणकप्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्येत्यर्थः। परोक्तसर्वदोषेषु साधारणं परिहारमाह। परेणापीति। तथा च स्वव्याघातकरतया सर्वे त्वदीयहेतवो जातय इति भावः। मंत्राभावस्यान्वयव्यभिचारं निरस्यति प्रहरमिति। तथाभूतः कालविशेषावच्छिन्नदाहाभावविषयः अभिप्रायः सङ्कल्पः स च विषयविषयिभावेन समयविशेषस्योपलक्षको न विशेषक इति न तन्नाशेऽपि प्रहराभ्यन्तरे दाहापत्तिरिति भावः। तेन सङ्कल्पनाशे समयस्य स्वतोऽविशेषादित्याद्यस्व-

वादिनापि विजातीयानां कारणानामेकजातीयशक्तिमत्त्वस्यानभ्युपगन्तव्यत्वात्। अन्यथा कार्यविशेषात्कारणविशेषानुमानं कारणविशेषाभावात्कार्यविशेषाभावानुमानं च क्वचिदपि न स्यात्। तज्जातीयशक्तिमतोऽन्यस्मादपि कार्योत्पत्तिसम्भावनाया जागरूकत्वात्। तथापि तृणादीनां वन्हिं प्रति कथं कारणत्वग्रहः। तेषां दहनमात्रं प्रति व्यभिचारात्। दहनावान्तरविशेषस्य च कारणताग्रहोत्तरकल्प्यत्वात्। न चान्यतमत्वं नियामकम्। विशकलितसमवधानेपि कार्यप्रसङ्गात्।

रसपूर्वमुद्देश्यत्वज्ञानाहितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धकत्वाभिधानं चिन्तामणिकृतः किमर्थं? कथं वा तत्रापि रोगादिना संस्कारविनाशे समयस्य स्वतो विशेषात्प्रहराभ्यन्तरे न दाहः। प्रहरादूर्ध्वमपि संस्कारानुवृत्तौ न दाहप्रतिबन्ध इत्यादि चिन्त्यम्। तृणारणिमणिभवस्थाशुशुक्षणेनैकजात्यमप्यन्यथोपपत्तेर्न शक्तिगमकमित्याह। न च तार्णादाविति। पवनादीति। तदुत्कर्षेण वन्हेरुत्कर्षादिति भावः। आदिपदेन दाहकस्य स्पर्शवदवयवतत्संयोगसङ्ग्रहः। न च शक्तिकल्पनेप्यैकजात्यमुपपाद्यत इति मुधा तत्कल्पनमित्याह। शक्तिवादिनापीति। न स्यादिति। दृश्यते चेति शेषः। जागरूकत्वादिति।

व्यक्तिविशेषान्वयव्यतिरेकयोः रासभादिसाधारणत्वादिति । मैवं । तुल्यत्वात् । तत्रापि हि नैकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वं गृह्यते किन्तु कारणत्वग्रहानन्तरं शक्तिकल्पनं युक्तम्। अन्यथा रासभस्यापि वन्हिशक्तिकल्पनाप्रसङ्गात्। तथापि सुहृद्भावेन यदि पृच्छसि तदोच्यते । यज्जातीयमेलकात् तृणासमवधाने(१) कार्यं न जायते तज्जातीयमेलकादेव तृणसमवधाने जायत इत्येवंरूपान्व-

व्याप्तिग्रहविघटनाय प्रवर्तमानत्वादित्यर्थः । तृणादिकारणताया अन्यथानुपपत्तेरवश्यं तृणादावेकजातीयशक्तिरभ्युपगन्तव्या विजातीयेष्वेकशक्तिकत्वानभ्युपगमस्यौत्सर्गिकत्वेनाप्युपपत्तेरिति शङ्कते तथापीति । कथमिति । किञ्च वन्हिसामान्ये उत तद्विशेषे इत्यर्थः। नाद्य इत्याह तेषामिति। न द्वितीय इत्याह दहनावान्तरेति। नन्वस्तु तृणाद्यन्यतमत्वेन वन्हिसामान्य एव कारणतेत्याशंक्याह । न चान्यतमत्वमिति। विशकलितेति। निर्मन्थने तृणस्य फूत्कारेण मणेस्तरणिकिरणैश्चारणेरित्यादिरूप इत्यर्थः । यथा तृणादीनामन्यतमत्वेन वन्हिकारणत्वम् एवमेव फूत्कारादीनां तथा च फूत्कारणिसमवधाने कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसकलसद्भावाद्वन्ह्युत्पत्तिर्दुर्वारेति भावः । यद्यप्येकजातीयशक्ति-

(१) तृणासमवधाने- नास्ति १ पु० ।

REPRINT FROM THE PANDIT.

जैनतर्कवार्तिकम् ।

श्रीमच्छान्त्याचार्यविरचितवृत्तिसहितम् ।

काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां

कतिपयव्याकरणाचार्यखण्डो-

त्तीर्णेन निगल्ये इत्युपनामकेन विट्ठलशास्त्रिणा संशोधितम् ।

तच्च

बि० ए० पदवीधरेण बाबू भगवती प्रसादश्रेष्ठिवरेण स्वकीये

मेडिकल्-हाल नाम्नि मुद्रायन्त्रालये मुद्रितम् ।

JAIN TARK VÁRTIKAM

WITH COMMENTARY OF
SHRI MACHCHHANTYACHÁRYA

EDITED BY

SRI PANDIT VITTHAL SHÁSTRI

SCHOLAR, GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE, BENARES.



PRINTED AND PUBLISHED BY
BHAGAVATI PRASAD, B. A. FOR PROPRIETORS,
E. J. LAZARUS & Co,

AT THE

MEDICAL HALL PRESS, BENARES CANTT.

1917.

 [*1st Edition, 1000 Copies.*

Price Rs. 1-12.] [मूल्यम् १॥।)

श्रीगुरुः शरणम् ।

यदानन्दलवेनैव जगदानन्दमश्नुते ।
तं वन्दे प्रत्यगात्मानमसङ्गं नन्दनन्दनम् ॥

ईश्वरकृपया समाप्तकिल मुद्रणमेतस्य जैनवार्तिकवृत्तिनामकग्रन्थस्य। अयं किल सामान्यलक्षण प्रत्यक्ष अनुमान शब्दनामकपरिच्छेदचतुष्टययुतः श्रीमज्जैनमतपोषकजैनधर्मावलम्बिशान्त्याचार्य्यविद्वद्वरेण विरचितः श्रीसिद्धसेनाचार्य्यकृतसूत्राणां व्याख्यानरूपः । तत्राद्ये परिच्छेदे सामान्यलक्षणाभिधे सार्धैकादशश्लोकरूपसूत्रैः नैयायिकसंमतसन्निकर्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं खण्डयित्वा; ज्ञानस्यैव प्रामाण्यमुपवर्ण्य; वेदस्य प्रामाण्यं निरस्य ईश्वरखण्डनादिकं च निरूपितम् । द्वितीयपरिच्छेदे च प्रमेयस्य वास्तविकभेदं निरस्य ज्ञानस्य भेदं प्रदर्श्योपमानार्थापत्त्यनुपलब्धिप्रमाणानि निरस्य सिद्धान्तो निरूपितः सार्द्धचतुर्विंशतिसूत्रैः—। तृतीये परिच्छेदे च अनुमानस्वरूपं निरूप्य परार्थानुमानस्य वैयर्थ्यं प्रतिपाद्यान्वयपक्षधर्मतादि यथायथं निरस्य हेत्वाभासाः सप्तदशसूत्रैर्निरूपिताः । चतुर्थे परिच्छेदे चागमलक्षणान्यभिधाय अन्यशास्त्रस्यानृतत्वं प्रतिपादितम्—

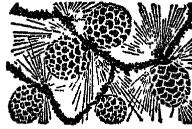
यद्यपि जैनसिद्धान्तपरिदर्शका भूयांसो निबन्धा विराजन्ते तथापि जैनवार्तिकवृत्तिस्सर्वानपि ग्रन्थानतिशेते इत्यत्र न केषांचिदपि विप्रतिपत्तिः । हंत यतः अस्मिन्नन्यशास्त्रीयतात्पर्यप्रदर्शनपूर्वकतन्निरसनेन सर्वेषामपि शास्त्राणामल्पैरवाक्षरैर्बालोऽपि तात्पर्यमभिज्ञातुमर्हेत्तस्य पठनेन । अस्मिन्ज्ञाते विचारिते च सति न केवलं जैननामपि स्वास्तिकानामपि चित्तं समुल्लासमाप्नोति—

एतादृशीमुपयोगितामवलोक्य वयं संस्कृतकालेजाध्यापकव्याकरणाचार्य पं० श्रीमन्मदनमोहनपाठकैरिदं पुस्तकं वितीर्य प्रोत्साहिताः, संशोधनकार्ये प्रवृत्ताः, संशोधनकार्ये चास्मत्गुरुवर्यैर्व्याकरणोपाध्यायैरशेंडे इत्युपाह्वसीतारामशास्त्रिभिर्बहूपकृतोस्मि——

संशोधितेप्यस्मिन्ग्रन्थे बुद्धिदोषात्सीसकाक्षरयोजकदोषाद्वाशुद्धीः क्षाम्यन्तु गुणैकपक्षपातिनो विद्वांस इति प्रार्थयते ।

विद्वदनुचरो

निगल्ये इत्युपाह्व विठ्ठलशास्त्री ।



रणम् । धर्मस्य हि यत्साधनमतोऽन्यदधिकरणमाहार्हन् । अपि च संसारस्य किं कारणं वस्त्रादिः किं वा रागादिरिति? । वस्त्रादिस्तदास्त ईहितानां मोक्षः स्यात् । अथ रागादिस्तदा तद्विपक्षसेवया रागादिक्षयो न वस्त्रादित्यागेन । अथ वस्त्रादिधावनादौ हिंसा भवति सा च संसारकारणमिति । तन्नाप्रमत्तस्य हिंसायामपि बंधाभावात् । तदुक्तम् ।

जिअनुअमरनु अजीवो अजयाचारिस्सनिच्छनुबन्धो ।

सदयस्त्यनच्छिबन्धोहिंसानिस्तेण दोमेण ॥

नुच्चालिअंमिपाव इरियासमियस्सवक्कमाणस्स ।

वावज्जिज्जकुलिंगिमरिज्ज तंयोगमासज्ज ।

न कुतस्सन्निमित्तो बन्धो सुहुमोविदेसिनुंसमए ।

तस्मात्प्रमादादिरेव हिंसा । न वस्त्रादिधर्मो प्रकरणग्रहणमिति । अवंद्याः स्त्रियस्तेन निर्वान्तीति चेत् । कस्यावद्याः? । किं सर्वस्य किं चैकस्य कस्यचिदिति? । न तावत् प्रथमः पक्षः । चक्रवर्त्यादिभिर्वंद्यत्वात् । द्वितीयपक्षे तु गणधरादीनामप्यनिर्मोक्षत्वप्रसङ्गः । तेऽपि हि न हिंसा वंद्यन्ते । अथ महत्वेऽपि सत्यवन्द्यत्वादित्युच्यते । तथाहि—महतीभिर्दिनदीक्षितोपि वंद्यन्ते । न पुनस्तानेति । नैतदस्ति । महत्वामहत्वव्यवस्थितेरागमनिबन्धनत्वात्, धर्मस्य पुरुषप्रधानत्वात्तेन पुरुषस्य महत्वं न स्त्रीणामित्यागमः । अतिसंश्लिष्टकर्मत्वादिति चेत् । न, कर्मणाध्यवस्य सम्यक्त्वादिप्राप्तौ तुल्यत्वात् मायाप्रधानत्वात्सत्यरहितत्वादिपिन वक्तव्यम् । यतः शीलानुरोधवलगुणरत्नसमुद्रलाऽस्वस्थाः । राद्यमपमाऽव्यः संजाताः सत्यभामाद्याः । गार्हस्थ्येपि सुसत्वाः विख्याताः शीलवत्तया जगति सीतादयः । कथं तास्तपसि विसत्वाश्विश्व अपि च यदि न स्त्रीणां मोक्षोस्ति तदा यमागमः कथम् ।

अट्ठसयमेगसमएपुरिसाणं निवुइ समरकायाः ।
स्त्रीलिंगेण यवीसं सेसाद्समगंतुबोधव्वः ॥

अपचारिकत्वादस्येति चेत् । पुरुषस्यापि हि स्त्रीवेदोदये सति स्त्रीवद्व्यवहृतिर्यथालोकेषु पुरुषकार्यकरणात्पुरुषोपि स्त्रीति व्यवह्रीयते तदसत् । मुख्ये बाधकाभावात् । अन्यथा सर्वशब्दानां व्यवस्था विलुप्येत किंचाप्ता अव्योपचारिकशब्दैर्यदि वस्तु प्रतिपादयेयुस्तदाप्तता हीयेत प्रयोजनं चोपचारस्य न । किंचिदस्ति वेदोदये तत्संभवप्रतिपादनं प्रयोजनमिति चेत् । न, अक्षीणवेदस्यैव निर्वाणप्राप्तेः । न च स्त्रीवेदोदये सति क्षपकश्रेण्यारंभकत्वं येन तथा व्यपदेशः स्यात् । नहि दोषवन्तो गुणश्रेणिमारभन्ते । अथ कदाचित्तस्य स्त्रीवेदोदय आसीत्तेन तथा व्यपदेशस्तर्हि क्रोधाद्युदयोपि कदाचिदासीत्तेन किं न व्यपदिश्यते क्रोध इयं तसीद्धंतीति तस्मादौपचारिकत्वमागमस्य प्रतिपाद्यमाने विधिवाक्यस्यैव प्रामाण्यमिष्यते मीमांसकस्यानुहरति अपि च चतुर्दशगुणस्थानानि स्त्रीणामर्हतोक्तानि निर्वाणत्वे विरुध्यन्ते एवं जिनवरकथितस्त्रीष्वपि मोक्षं न साधु मन्यन्ते विप्यादिवादिनोऽपि हि तथापि मिथ्यादृशोऽङ्गीकाभावंसप्रतद्वाप्यागमायेऽनवस्थित्युत्पादविनाशकः स्यात् । सत्यतायाः क्रियन्नृपवोद्बोधविवुद्धितीर्थिकमतप्रादुर्भवद्विभ्रमस्तनिवान्यवादजयश्रीमल्लवादी विभुः

प्रामाण्य । स्वंपमतान्यमतान्यनेसंसूत्रभिदा निगदितं विशदंयदर्थं । मोक्षार्थसाधनदाशीविधौपटीयः । प्रोक्तं प्रमाणमिह शब्दगरीय ॥ १ ॥

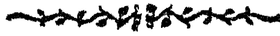
सूरिश्चंद्रकुलामलैकतिलकश्चारित्ररत्नांबुधिः वसादवालि

चगिरीयोवर्द्धमानभिधः । तच्छिष्यावयवः ससूरिरभवत् श्रीशांतिनामाकृता येनेयं विवृत्तिर्विचारकलिकानात्मना ॥ २ ॥

अवज्ञानं हीने समधिकगुणे द्वेषमधिकं ॥ समाने सस्पर्द्धां गुणवति गुर्णो यत्र कुरुते ।

तदस्मिन् संसारे विरलसुजने पास्तवयाप्रतिष्ठा शास्त्रे तदपि च भवेच्छ्रुत्यकरणम् ॥ ३ ॥

इति श्र शांत्याचार्यविरचितायां वार्त्तिकवृत्तावागमपरिच्छेदः चतुर्थः संपूर्णः ॥ संवत् १९६५ शाके १८३० पौष कृष्णा द्वितीया २ तिथौ सौम्यवासरे समाप्तम् ॥



जैनेन्द्रव्याकरणम् ।

ङ्याम्मृदः ॥ १ ॥

ङी इति स्वरूपग्रहणम् । आबिति टाप्डापोः सामान्येन ग्रहणम् । मृदिति संज्ञानिर्देशः अधुमृत् कृत्हृत्साः इति यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः आ कपो विधानात् ङ्यन्तादाबन्तान्मृद्रूपाच्च तद्भवतीत्येवं वेदितव्यम् । ननु वक्ष्यमाणास्त्याः पर इति नियमेन परे प्रयुज्यन्ते घेः परत्वञ्च तव्यादिभिराक्रान्तम् । मिङन्तं च क्रियावाचि सुबन्तमपि पदं क्रियासापेक्षं क्रियात्वभूतमित्यतः पारिशेष्यात् ङयाम्मृद एव भविष्यन्ति एवं तर्हि वाक्यान्मा भूवन् वृद्धस्य उपगोरपत्यमिति गुपद्भसंज्ञाश्च प्रयोजनम् । द्वक्कारद्ग्यजादिग्रहणानि च ङ्याम्मृदः विशेषणानि न समर्थविभक्त्यन्तस्येति अधिकारः क्रियते । दु इति मृद्रूपम् । दु ज्ञानामपत्यमित्यत्र मृद्रूपापेक्षया बाह्वादेरिति दुलक्षणः फिञ् न भवति अदुलक्षण एव फिरदोरिति फिर्भवति । दक्षाणामपत्यमिति मृद्रूपापेक्षया अदन्तलक्षणः इञ् भवति । घटेन तरतीत्यत्र मृदपेक्षया नौद्व्यचष्ठ इति "द्व्यच् लक्षणष्ठः सिद्धः" वाचा तरतीत्यत्र न भवति । मृद्ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति सिद्धे ङ्याब्ग्रहणं किम् । कालितरा । मालितरा । एनिका । हरणिका । परमपि ह्रत बाधित्वा स्त्रीत्यो यथा स्यात् अथ घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहते प्रोऽनेकाचः करण इति प्रादेशवचनसामर्थ्यान्न लभ्यते एवं तर्हि मृद्ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि परिभाषेयमनित्येति ज्ञाप्यते तेन गोमतीमिति उगिल्लक्षणो नुम्न भवति । युवतीं पश्येति जिर्न भवति । सख्यौ । सख्यः । इति च णिन्न भवति । हे भवति भगवति अघवति इत्यत्र भवद्भगवदघवतोवारिःकावचरिस्यादि

त्स्येष विधिर्न भवति । इह त्यग्रहणं न कर्तव्यम् । कथं युवतितर-वामोरुतरा । हृदंतत्वाद्युवतिशब्दस्य मृत्संज्ञा वामोरुशब्दा-स्यापि मृदन्तदेरिकादेशो मृद्ग्रहणेन गृह्यते । अजादिषु हल-न्तादापं विधास्यति डापि च टित्वेन भवितव्यमिति एकादेशो नास्ति तस्मात् ङयाप्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङ-सोसाम्ङ्योस्सुप् ॥ २ ॥

ङ्याम्मृदः स्वादयो भवन्ति । उत्तरत्राधिकारानुवृत्तौ अनेन विहितानां स्वादीनां कर्मणीवित्येवमादिना विभक्तिनियम-साधने स्वार्थ इति वचननियमश्च ज्ञातव्यः । ङ्यन्तात्तु कुमारी । कुमार्यौ । कुमार्यः । कुमारीम् । कुमार्यौ । कुमारीः । कुमार्या । कुमारीभ्याम् । कुमारीभिः । कुमार्यै । कुमारीभ्याम् । कुमारीभ्यः । कुमार्याः । कुमारीभ्याम् । कुमारीभ्यः । कुमार्याः । कुमार्योः । कुमारीणाम् । कुमार्याम् । कुमार्योः । कुमारीषु । आबन्तात् । माला । माले । मालाः । मालां । माले । मालाः । मालया । मालाभ्याम् । मालाभ्यः । मालायै । मालाभ्याम् । मालाभ्यः । मालायाः । मालाभ्याम् । मालाभ्यः । मालायाः । मालयोः । मालानाम् । मालायाम् । मालयोः । मालासु । एवमावंतात् । दामाबहुराजादयो नेयाः । मृदः दृषद् । दृषदौ । दृषदः । दृष-दम् । दृषदौ । दृषदः । दृषदा । दृषद्भ्याम् । दृषद्भिः । दृषदे । दृषद्भ्याम् । दृषद्भ्यः । दृषदः । दृषद्भ्याम् । दृषद्भ्यः । दृषदः । दृषदोः । दृषदाम् । दृषदि । दृषदोः । दृषत्सु ।

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥

स्त्रियामिति प्रकृतिविशेषणम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः स्त्रियां वर्तमानान्मृदः स्वार्थे तद्वेदितव्यम् यदि स्त्रियाम-

भिधेयायामिति स्यात् द्विबहून स्याताम् । कुमार्यौ कुमार्य इति एकत्वात् स्त्रीत्वस्य अनेकत्योत्पत्तिश्च न स्यात । काण्डितरा । भावप्रधानत्वात् स्त्रियामितिनिर्देशस्य कुमारी देवदत्तेति सामानाधिकरण्यं च न स्यात् । अथापि स्त्रीसमानाधिकरणान्मृद इत्यभ्युपगम्येत एवमपि भूतमियं नारी । कारणमियं कन्या । आवपनमियमुस्तिकेति भूतशब्दादिषु स्त्रीत्याः प्रसज्येरन् तस्मात् स्त्रियां वर्तमानान् मृद इत्येवाधिकृतम् । वक्ष्यति अजा । देवदत्ता । स्त्रियामिति किम् । अजो देवदत्तः । शब्दजनितप्रत्ययवर्गाः स्त्रीत्वादय इहाभिप्रेताः न वस्तुवर्गाः अव्याप्तेः शब्दो हि श्रोत्रपथं गतो लिङ्गसंख्यावन्तं स्वप्रत्ययं जनयति स प्रत्ययः । खट्वादिषु रसादिषु अभावादिषु च शब्देषु संभवति ।

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥

अजादिभ्यः अकारान्तेभ्यश्च मृदः स्त्रियां वर्तमानेभ्यष्टाबित्ययं त्यो भवति । पकारः टाप्ङापोः सामान्यग्रहणार्थः । टकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः अन्यथा एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्येति विघातः स्यात् । आद्यक्षबाधनार्थमनकारान्तार्थं च अजादिग्रहणम् । अजा । एडका । अश्वा । चटका । मूषिका । जातेरयोदुङित्यस्यापवादः । बाला । होढा । पाका । वत्सा - मन्दा । विलाता । वयस्यनंत्यङत्यस्य प्राप्तिः । पूर्वापहाणा । अपरापहाणा । टिड्ढक्षणस्यापवादः । निपातनाण्णत्वम् । संभस्त्राजिनशणपिंडेभ्यःफलादाप् । संफला । भस्त्राफला अजिनफला । शणफला । पिंडफला । सत्प्राक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पादाप् । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । काण्डपुष्पा प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा । पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्चेत्यस्यापवादः । शूद्राचामहत्पूर्वात् जाति-

इचेत् । शूद्रा नाम जातिः । अमहत्पूर्वादिति किम् । महाशूद्री आभीरजातिरियम् । अमहत्पूर्वादिति शब्दपरस्य महतः आत्वं न भवति । जातिरिति किम् । शूद्रस्य भार्या शूद्री । पुंयोगादीकारः । अमहत्पूर्वादिति प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं भवत्यत्र प्रकरणे तदन्तविधिरिति तेन महाजा । धीवरमतिक्रान्ता अतिधीवरी । अतिभवती । अतिमहतीति सिद्धम् । क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । हलंतादाप् । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा । पुंयोगलक्षणा प्राप्तिः । कोकिला जातिः । मूलांताच्च टाप् । अमूला । षकाराद्यञः टाप् । शार्कराक्ष्य । पौतिमाष्या । गौकक्ष्या । अतः खल्वपि खट्वा । देवदत्ता । तपरकरणं किम् । क्षीरपाः स्त्री ।

आवट्यात् ॥ ५ ॥

आवट्यशब्दादाप् भवति । अवटस्यापत्यं स्त्री आवट्या । यञ इति ङीविधिःपवादः । पुरस्तादपवादोयं ष्फटो न बाधकः । आवट्यायनी ।

उगिदृन्नान्ङी ॥ ६ ॥

उक् इत् यस्य त्यस्य मृदो वर्णस्य वा तदन्तात् ऋकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च मृदः स्त्रियां वर्तमानेभ्यः ङीत्यो भवति । ङकारः हल्ङ्यापइत्यत्र विशेषणार्थः । गोमती । तत्रभवती । पचन्ती । उगिदितियदीदं त्यग्रहणमेव स्यात् त्यग्रहणे यस्मात् तदादेरिति इह न स्यात् । अतिभवती । निगोमती । अथ मृद्विशेषणमेव स्यात् मृद्ग्रहणेन तदन्तविधिरिति तथापीह न स्यात् । अतिमहतीति । तस्मान्नेदं त्यग्रहणमेव नापि मृद्ग्रहणमेव अपि त्वेकदेशग्रहणमिदम् । उक् इत् यस्यैकदेशस्य तदन्तान्मृद् इति स चैकदेशः त्योमृद् वर्णश्च संभवति । त्यः श्रेयसीत्यादि । मृद् तत्र भवतीत्यादि । वर्णः पुमांसमतिक्रान्ता

अतिपुंसीति । पुनातेर्मुम्सुक्ौ मुस्विति सकारो वर्णः उगित् यद्यागमेषु वर्णं उगिदिति ङीविधिर्विधीयते तुक्यपि प्राप्नोति अग्निवित्कन्येति । उभयोरुकारयोर्ग्रहणसामर्थ्यादिहैव भवति नान्यत्र । अञ्चतेरुपसंख्यानं नियमार्थं कर्तव्यम् । प्राची । प्रतीची । उदीची । धोरुतः नान्यस्मात् । उखास्रत्कन्या । ऋकारान्तात् कर्त्री । हर्त्री । नकारान्तात् । दण्डिनी । छत्रिणी ।

वनोहसोऽ रश्च ॥ ७ ॥

वन इति वनः क्वनिपश्च ग्रहणम् । अहसन्ताद्यो विहितो वन् तदन्तात् स्त्रियां वर्तमानान्मृदः रेफश्चान्तादेशो भवति ङीश्च । पूर्वेण सिद्धे रेफार्थमिदम् । धयतिपिबतिभ्यां क्वनिप् । धीवरी । पीवरी मेरुदृश्वरी । कथं शर्वरी शृणातेरजन्तात् वन् कथमवावरी अत्रओणतेरगविषये आत्वे कृते वन् । अनीच इत्यत्र वक्ष्यति । पूर्वो विधिर्नीचेऽपि भवति । बहुधीवरी । अतिधीवरी । अथवा अनहत्पूर्वादित्यत्र तदन्तविधिर्ज्ञापितः । अहस इति किम् । सहयुद्धा स्त्री राज्ञियुधिकृञः सह इति क्वनिप् । सन्नियोगशिष्टानामन्यतराभावे उभयोरप्यभाव इति रेफादेशाभावे पूर्वेणाप्यत्र ङीत्ययो न भवति । एवमर्थश्चकारः क्रियते ॥

नेल्स्वस्रादेः ॥ ८ ॥

स्त्रियामिति वर्तते । इल्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च मृद्भ्यः स्त्रियां यदुक्तम् तन्न भवति । पञ्च कुमार्यः । सप्त रोहिण्यः । अथात्रानेन ङीप्रतिषेधे कृते नखे सति अत इति टाप् कस्मान्न भवति । कथमयम् सुकित्रधिस्तत्र टापः पकारेण सुपो ग्रहणात् । यद्येवं बहुचर्मिकेत्यत्र नखस्याश्रितत्वात् त्यस्थे क्नपीति कात्पूर्वस्यात इत्वम् । एवं तर्हि इहोभौ ङीटापौ प्रतिषिध्येते । उक्तं च इल्संज्ञानामंते नष्टे टाबुत्पत्तिः कस्मान्न

स्यात् प्रत्याहारादापा सिद्धम् । दोषस्त्वित्वे तस्मान्नोभौ स्वस्रादिभ्यः स्वसा । दुहिता । स्वसृदुहितृननान्दृयातृमातृतिसृचतसृ ।

मनोडाप् च ॥ ९ ॥

ङी इति वर्तते । नेतिच । मनन्तात्मृदः स्त्रियां वर्तमानाड्डाप् भवति ङीप्रतिषेधश्च । डकारः टिखार्थः । पकारः सामान्यग्रहणार्थः । पामे । पामाः पामानौ । पामानः । अनिनस्मन्ग्रहणेऽवर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिः । सीमे । सीमानौ । सुप्रथिमे । सुप्रथिमानौ । अतिमहिमे । अतिमहिमानौ ।

अनश्च बात् ॥ १० ॥

अन्नतात् बसात् स्त्रियां वर्तमानात् डाप् भवति ङीप्रतिषेधश्च । चकारो ङीप्रतिषेधानुकर्षणार्थः । अर्थवतोऽनर्थकस्य चानोग्रहणम् अनुङ्वतो बसस्येहोदाहरणम् । उङ्वत त्रैरूप्यं वक्ष्यति । सुपर्वे । सुपर्वाः । सुपर्वाणौ । सुपर्वाणः । नकारान्तत्वाद्ङीप्रसज्येत ।बादिति किम् । अतिक्रान्ता पर्वाणि अतिपर्वणी ।

वोङ्वे ॥ ११ ॥

अन्नन्ताद्बसात् उङःखे वर्तमानात् डाप्ङीप्रतिषेधौ वा भवतः । वावचनाद्यथाप्राप्तः । नकारान्ताङ्ङीविधिः वनोहृशेरश्चेत्यभ्यनुज्ञायते बहुराजे । बहुराजाः । बहुराजानौ । बहुराजानः । बहुराज्ञ्यौ । बहुराज्ञ्यः । बहुतक्षे । बहुतक्षाः । बहुतक्षाणौ । बहुतक्षाणः । बहुतक्ष्णौ । बहुतक्ष्णः । बहुधीवेख बहुधी वा । बहुधीवानौ । बहुधीवानः । बहुधीवर्यौ । बहुधीवर्यः । उङ् इति किम् । सुपर्वा । सुपर्वाणौ । पूर्वेण द्वैरूप्यम् । अन इत्येव ।

सुमत्स्या नदी ।

डीखौ ।

खविषये । अन्नतात् वसात् डी भवति । अधीराज्ञी नाम ग्रामः । पुनर्डीग्रहणं नित्यार्थम् ।

ऊधसः ॥ १३ ॥

वादिति वर्तते । ऊधःशब्दान्तात्कुलात् डी भवति । कुंडमिवोधो यस्याः कुंडोध्नी । द्वेऊधसी यस्या द्व्यूध्नी । निर्गतमूधोऽस्या निरूध्नी । ऊधसोनङिति अनङ्मान्तः बांङ्खइति त्रैरूप्यं प्राप्तम् । स्त्रियामेवानङ्मान्त इत्येव इह मा भूत् । महोधाः । पर्जन्यः । वादित्येव प्राप्ता ऊधः प्राप्तेोधा गौः । इपा च प्राप्तापन्न इति षसः । तत्रैव पूर्वलक्षम व्याख्यातम् ॥

दामहायनात्संख्यादेः ॥ १४ ॥

संख्यादेर्वसात् दामान्तात् हायनांताच्च डी भवति । द्विदाम्नी । त्रिदाम्नी । धोङ्ख इति त्रैरूप्यं । प्राप्तम् । हायनाद्वयसि स्मृतः द्विहायनी । त्रिहायणी । चतुर्हायणी वत्सा । त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वमपि वयसीष्यते तेनेह डीविधिर्णत्वं च न भवति । द्विहायना । त्रिहायना । चतुर्हायना शाला । संख्यादेरिति किम् । उद्दामा वडवा । वोङ्खइत्यनेन त्रैरूप्यं भवति ।

पादो वा ॥ १५ ॥

पाद्शब्दान्तान्मृदः स्त्रियां वर्तमानाद्वा डी भवति । द्विपात् । द्विपदी । त्रिपात् । त्रिपदी । सुसंख्यादेरिति पाद्शब्दस्य खम् । पादयतें क्विबन्तस्य प्रयोगो नास्ति ।

टाबृचि ॥ १६ ॥

पाद इति वर्तते पाद्शब्दान्तान्मृदः टाब् भवति ऋच्यभिधेयायाम् । द्विपदा ऋक् । त्रिपदा ऋक् । ऋचीति किम् । द्विपदीदेवदत्ता ।